

Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
Dergisi

OTAM

Sayı: 43 / Bahar 2018

Journal of
The Center for Ottoman Studies,
Ankara University

ANKARA - 2018

Ankara Üniversitesi

**Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama
Merkezi Dergisi**

OTAM

Sayı 43/Bahar 2018

**Journal of
The Center for Ottoman Studies,
Ankara University**

ANKARA - 2018

OTAM
Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

BAHAR 2018

SAYI: 43

MART

Yayın Sahibi: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi adına
Prof. Dr. Üçler BULDUK (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü)

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Prof. Dr. Üçler BULDUK, Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-
Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Atatürk Bulvarı No: 45,
Kat: 1, No: 136, 06100 Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE.

Yayın İdare Merkezi: Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
(OTAM) Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ata-
türk Bulvarı No: 45, Kat: 1, No: 136, 06100 Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE.

Tel: +90 312 310 96 49; +312 310 32 80/ 1075, **Belgegeçer:** +90 312 3105713

E-posta: otam@ankara.edu.tr

İnternet Sitesi: www.otam.ankara.edu.tr **Bilgi Edinme Birimi:** botam@ankara.edu.tr

Yaygın Süreli Hakemli Yayın

Basım Yeri ve Tarihi: Ankara / / /2018

Yayın Kurulu Üyeleri

Prof. Dr. Üçler Bulduk (Başkan)
Prof. Dr. Haldun Eroğlu (Üye)
Prof. Dr. Neşe Özden (Üye)

Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu (Üye)
Prof. Dr. Selahiddin Öğülmüş(Üye)

Danışma Kurulu Üyeleri

(Danışma Kurulu üyeleri aynı zamanda Hakemler Kurulu üyeleridir.)

Prof. Dr. Jülide Akyüz Orat (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Yahya Akyüz (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Tuncer Baykara (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. İdris Bostan (İstanbul Ün.)
Prof. Dr. Geza David (Macaristan)
Doç. Dr. Alpaslan Demir (Gaziosmanpaşa Un.)
Prof. Dr. Feridun Emecen (İstanbul 29 Mayıs Ün.)
Prof. Dr. Yavuz Ercan (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Haldun Eroğlu (Ankara Ün.)
Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan (Ege Ün.)
Prof. Dr. Reşat Genç (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Tufan Gündüz (Hacettepe Ün.)
Prof. Dr. Ahmet Güneş (Gazi Ün.)
Prof. Dr. György Hazai (Macaristan)
Prof. Dr. Halil İnalıcık[∞]
Prof. Dr. Mehmet İnaş (Erciyes Ün.)

Prof. Dr. Cemal Kafadar (Harvard Ün.)
Prof. Dr. Ahmet Kankal (Yıldırım Beyazıt Ün.)
Prof. Dr. Günay Kut (Boğaziçi Ün.)
Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. İlber Ortaylı (Galatasaray Ün.)
Prof. Dr. Mehmet Öz (Hacettepe Ün.)
Prof. Dr. Abdulkadir Özcan (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Ün.)
Prof. Dr. Mustafa Öztürk (Fırat Ün.)
Prof. Dr. Tsutomu Sakamoto (Japonya, Keio Ün.)
Prof. Dr. Yusuf Sarıncay (TOBB ETÜ)
Prof. Dr. Adnan Şişman (Gedik Ün.)
Prof. Dr. Kenan Ziya Taş (Balıkesir Ün.)
Prof. Dr. Gönül Tekin (Harvard Ün.)
Prof. Dr. Fahrettin Tızlak (Akdeniz Ün.)
Prof. Dr. Mehmet Tunçel (Erciyes Ün.)
Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Elizabeth Zachariadou (Yunanistan)

OTAM
Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

BAHAR 2018

SAYI: 43

MART

Bu sayı için Hakemler Kurulu Üyeleri

Prof. Dr. Cahit Telci (İzmir Kâtip Çelebi Üni.)
Prof. Dr. Fatih Ünal (Ordu Üni.)
Prof. Dr. Fatma Açıık (Gazi Üni.)
Prof. Dr. Haldun Eroğlu (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Hülya Taş (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Jülide Akyüz Orat (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal (Pamukkale Üni.)
Prof. Dr. Necdet Hayta (Gazi Üni.)
Prof. Dr. Remzi Kılıç (Erciyes Üni.)
Prof. Dr. Selda Kaya Kılıç (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Üçler Bulduk (Ankara Üni.)
Doç. Dr. Alpaslan Demir (Gaziosmanpaşa Üni.)
Doç. Dr. Bülent Aksoy (Gazi Üni.)
Doç. Dr. Cihat Aydoğmuşoğlu (Ankara Üni.)
Doç. Dr. Mehmet Güneş (Afyon Kocatepe Üni.)
Doç. Dr. Sadullah Gülten (Ordu Üni.)
Doç. Dr. Serdar Sarısır (Ankara Üni.)
Doç. Dr. Yahya Yeşilyurt (Kastamonu Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Abdüllatif Armağan (Ankara Üni.)
Dr. Öğretim Üyesi Ayhan Dever (Ordu Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Hakan Yaşar (Gaziosmanpaşa Üni.)
Dr. Öğr. Üyesi Halida Devrişeva (Pamukkale Üni.)

Yayın Sekreteri: Arş. Gör. Ertan Ünlü, Arş. Gör. Veyssel Gökberk Manga
Yazı İşleri:

ISSN: 1019-469X

OTAM, Bahar ve Güz sayısı olarak yılda iki kez yayımlanan hakemli bir dergidir. OTAM, TÜBİTAK ULAKBİM, TURKOLOGISCHE ANZEIGER, INDEX ISLAMICUS ve ASOS INDEX tarafından taranmaktadır.

OTAM' da yayımlanan yazılar Yayın Kurulu'ndan izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz. Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

Kapak Resmi:

OTAM
Journal of
The Center for Ottoman Studies
Ankara University

SPRING 2018

NUMBER: 43

MARCH

Owner: The Center for Ottoman Studies, Ankara University: Prof. Dr. Üçler BULDUK (Faculty of Letters)

Managing Editor: Prof. Dr. Üçler BULDUK, Ankara University, Faculty of Letters, History Department, Atatürk Bulvarı No: 45, Floor: 1, Room no: 136, 06100 Sıhhiye-Ankara/TURKEY.

Administrative Office: Ankara University, The Center for Ottoman Studies Directorate, Ankara University, Faculty of Letters, History Department, Atatürk Bulvarı No: 45, Floor: 1, Room no: 136, 06100 Sıhhiye-Ankara/TURKEY

Tel No: +90 312 310 96 49; 310 32 80 / 1075 **Fax No:**+90 312 310 57 13

E-mail: otam@ankara.edu.tr

Web: www.otam.ankara.edu.tr **Information:** botam@ankara.edu.tr

Semiannual Journal

Printed in: Ankara / / /2018

Editorial Board

Prof. Dr. Üçler Bulduk (Head of Board)

Prof. Dr. Neşe Özden (Member)

Prof. Dr. Haldun Eroğlu (Member)

Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu (Member)

Prof. Dr. Selahiddin Öğülmüş(Member)

Advisory Board

(The members of the advisory Board are also members of the Board of Referees)

Prof. Dr. Jülide Akyüz Orat (Ankara Un.)

Prof. Dr. Cemal Kafadar (Harvard Un.)

Prof. Dr. Yahya Akyüz (Emeritus Prof.)

Prof. Dr. Ahmet Kankal (Yıldırım Beyazıt Un.)

Prof. Dr. Tuncer Baykara (Emeritus Prof.)

Prof. Dr. Günay Kut (Boğaziçi Un.)

Prof. Dr. İdris Bostan (Istanbul Un.)

Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak (Emeritus Prof.)

Prof. Dr. Geza David (Hungary)

Prof. Dr. İlber Ortaylı (Galatasaray Un.)

Assoc. Prof. Dr. Alpaslan Demir (Gaziosm. Un.)

Prof. Dr. Mehmet Öz (Hacettepe Un.)

Prof. Dr. Feridun Emecen (Istanbul 29 Mayıs Un.)

Prof. Dr. Abdulkadir Özcan (Mimar Sinan Fine Arts Un.)

Prof. Dr. Yavuz Ercan (Emeritus Prof.)

Prof. Dr. Mustafa Öztürk (Fırat Un.)

Prof. Dr. Haldun Eroğlu (Ankara Un.)

Prof. Dr. Tsutomu Sakamoto (Keio Un.)

Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan (Ege Un.)

Prof. Dr. Yusuf Sarıay (TOBB ETU)

Prof. Dr. Reşat Genç (Emeritus Prof.)

Prof. Dr. Adnan Şişman (Gedik Un.)

Prof. Dr. Tufan Gündüz (Hacettepe Un.)

Prof. Dr. Kenan Ziya Taş (Balıkesir Un.)

Prof. Dr. Ahmet Güneş (Gazi Un.)

Prof. Dr. Gönül Tekin (Harvard Un.)

Prof. Dr. György Hazai (Hungary)

Prof. Dr. Fahrettin Tızlak (Akdeniz Un.)

Prof. Dr. Halil İnalçık-∞

Prof. Dr. Mehmet Tunçel (Erciyes Un.)

Prof. Dr. Mehmet İnbaşı (Erciyes Un.)

Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız (Emeritus Prof.)

Prof. Dr. Elizabeth Zachariadou (Greece)

Board of Referees for this volume

Prof. Dr. Cahit Telci(İzmir Kâtip Çelebi Uni.)
Prof. Dr. Fatih Ünal(Ordu Uni.)
Prof. Dr. Fatma Açık(Gazi Uni.)
Prof. Dr. Haldun Eroğlu(Ankara Uni.)
Prof. Dr. Hülya Taş(Ankara Uni.)
Prof. Dr. Jülide Akyüz Orat(Ankara Uni.)
Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal(Pamukkale Uni.)
Prof. Dr. Necdet Hayta(Gazi Uni.)
Prof. Dr. Remzi Kılıç(Erciyes Uni.)
Prof. Dr. Selda Kaya Kılıç(Ankara Uni.)
Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan(Ankara Uni.)
Prof. Dr. Üçler Bulduk(Ankara Uni.)
Assoc. Prof. Alpaslan Demir(Gaziosmanpaşa Uni.)
Assoc. Prof. Bülent Aksoy(Gazi Uni.)
Assoc. Prof. Cihat Aydoğmuşoğlu(Ankara Uni.)
Assoc. Prof. Mehmet Güneş(Afyon Kocatepe Uni.)
Assoc. Prof. Sadullah Gülten(Ordu Uni.)
Assoc. Prof. Serdar Sarısrı(Ankara Uni.)
Assoc. Prof. Yahya Yeşilyurt(Kastamonu Uni.)
Assis. Prof. Abdüllatif Armağan(Ankara Uni.)
Assis. Prof. Ayhan Dever(Ordu Uni.)
Assis. Prof. Hakan Yaşar(Gaziosmanpaşa Uni.)
Assis. Prof. Halida Devrişeva(Pamukkale Uni.)

Secretary of the Editorial Board: Ress. Assist. Ertan Ünlü, Ress. Assist. Veysel Gökberk Manga
Technical Editors:

ISSN: 1019- 469X

OTAM is a refereed journal published two times a year (in spring and fall) by Ankara University Press. OTAM is indexed/cited in TÜBİTAK/ ULAKBİM, TURKOLOGISCHE ANZEIGER, INDEX ISLAMICUS and ASOS İNDEX.

An article published in OTAM may not be published elsewhere without the permission of the Editorial Board. The responsibilities of the published articles rests with authors.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

EVCİN, EROL

Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti Bolu Şube-i Merkeziyesi ve Faaliyetleri
(1913-1919)/ Bolu Central Branch of the Society of the National Defense
and Its Activities (1913-1919)..... 1

İNCE, YUNUS

Osmanlı Tarih Yazımında Seçkincilik Paradigması ve Bu Paradigmanın
Çözülmesi/ Elitism Paradigm in Ottoman History Writing and
Resolution of this Paradigm 51

KORKMAZ, TELLİ

Rusya'da Osmanlı'nın Yararlanamadığı Bir İsyân Pugaçev İsyânı
(1773-1775)/ Rebellion of Pugachev (1773-1775) That Ottomans Could Not
Benefit Rebellion in The Russia..... 97

KÜÇÜK, EVREN

Osmanlı Hariciyesi'nin Muhalif Bir Gazete (Davul) ile Mücadelesi /
The Struggle of Ottoman Foreign Service with An Opponent
Newspaper (Davul)..... 109

ÖZÇAKIR, SABRİ

Meşrutiyet Çocuklarının Yetiştirilmesinde Terbiyevî Oyunların Rolü /
The Role of Educational Games on Producing Children of the
II. Constitutional Era..... 141

SOOFİZADEH, ABDOLVAHİD

Güney Kafkasya'da Osmanlı-Safevi Rekabeti (1555-1618) /
Ottoman-Safavid Contention in the South Caucasus 165

ŞAHBAZ, DAVUT

Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Konar-Göçer Teşekkül:
İnal- Oğulları (Etrak-İnallu) / A Nomadic Formation in The North of Central
Anatolia: İnal-Oğulları (Etrak-İnallu 181

ŞİMŞEK, MUTTALİP

Osmanlı Devleti'nde Türkçe'nin Gayrimüslim Okullarında Mecburi Hale Getirilmesi ve Uygulanması / Turning Turkish Language Obligatory in Non-Müslim Schools in the Ottoman State and Implementation of That..... 199

TAŞ, KİBAR

Kureyşan Aşireti'nin/Ocağı'nın 16. Asırdaki Kureyş Cemaati ile Tarihsel Bağlamdaki Yakınlığı / The Relation in The Historical Context of the Qurayshin Tribe (Family) with the Quraysh Community in the 16th Century..... 229

TOPUZKANAMIŞ, ERSOY

Osmanlı Dönemi İlk Modern İptidaiye ve Rüştüye Programlarında Türkçe Eğitimi: 1891 Yılı Örneği / Turkish Education in the First Modern Elementary and Secondary School Curricula of the Ottoman Period: The Sample of Year 1891 247

ÜNLÜ, ERTAN

18. Yüzyılda Osmanlı Eliti Bir Darphane Sarrafının Muhallefatı: Bedros Nam-ı Diğer Petraki / The Heritage of an Ottoman Elite and Mint Sarraf in the 18th Century: Bedros, also Known as Petraki..... 281

YILDIRIM, MEHMET ZAHİT

Jurnal Defterleri ve Jurnal Defterlerinde Mentеше Sancağı / Jurnal Books and Mentеше in Jurnal Books 319

Makaleler/Articles:

**Müdafaa-ı Milliyye Cemiyeti Bolu Şube-i
Merkeziyyesi ve Faaliyetleri (1913-1919)
Bolu Central Branch of the Society of the National
Defense and Its Activities (1913-1919)**

Erol EVCİN*

Özet

Birinci Balkan Savaşı sırasında Osmanlı ordusunun yaşadığı hezimet ve Balkanlardaki Türk topraklarının kaybedilmesi İttihat ve Terakki idaresini ve ülkedeki vatanperverleri endişeye sevk etmiştir. Vatanın bekası endişesiyle İttihat ve Terakki idaresinin davetiyle, ortak kaygılar ve hedefler doğrultusunda bir araya gelen siyasi fırka temsilcileri, cemiyet mensupları, gazeteci ve yazarlardan müteşekkil aydınlar Müdafaa-ı Milliyye Cemiyeti'ni kurmuştur. Cemiyet, devlet imkânlarının kısıtlılığı nedeniyle halk temelli olarak yürütülen çalışmalarla orduya ve ihtiyaç sahiplerine yardımcı amaçlayan örgütlü bir cephe gerisi yardım teşkilatı olarak ortaya çıkmıştır. Aynı ve nakdi yardımlar, sıhhi ve askerî hizmetler, irşat ve tenvir faaliyetleri ve çeşitli sosyal etkinliklerle Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sırasında ülke sathında büyük bir yardımlaşma ağı oluşturan cemiyet, savaş içinde beliren ihtiyaçlara ve tehlikelere karşı millî ve manevî kuvvetleri teyakkuz hâlinde bulundurmuştur. Bu suretle ülkedeki birlik ve beraberlik anlayışını pekiştirerek, devleti ayakta tutma çabasında olmuştur. Bunun yanı sıra Millî Mücadele döneminde ortaya çıkan sivil direniş örgütlerine miras olarak ciddi bir tecrübe ve yetkin kadrolar bırakmıştır. Ülke içinde hızla teşkilatlanan cemiyetin etkin görevlerde bulunan mahalli teşkilatlarından biri de Bolu Şube-i Merkeziyyesi olmuştur.

Bu çalışmada Müdafaa-ı Milliyye Cemiyeti Bolu Şube-i Merkeziyyesi (MMCBŞM)'nin Balkan ve Birinci Dünya Savaşları sırasındaki teşkilat yapısı hakkına bilgi verilerek, ordunun ve halkın zaruri ihtiyaçlarını gidermek üzere yaptığı çalışmalara temas edilmiştir. Böylece MMCBŞM örneği üzerinden Müdafaa-ı Milliyye Cemiyeti'nin mahalli teşkilatı ile ilgili çalışmalara ve cemiyetin hedeflerinin, faaliyetlerinin ve öneminin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamak amaçlanmıştır.

* Dr. / *Kültür ve Turizm Uzmanı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Tanıtma Genel Müdürlüğü, e-posta: erol.evcin@kulturturizm.gov.tr*

Anahtar Kelimeler: Müdafaa-ı Milliyye Cemiyeti Bolu Şube-i Merkeziyesi, Müdafaa-ı Milliyye Cemiyeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti.

Abstract

The complete defeat that the Ottoman State suffered at the time of Balkans First War and the loss of Turkish territories in Balkans caused the Administration of Union and Progress ve patriots in the country to have become anxious. With the anxiety and worry for the permanency and continuity of the homeland and with the invitation of the Administration of Union and Progress, representatives of the political parties, members of society, intellectuals consisting of journalists and writers who came together in line with the common anxiety and targets established the Society of National Defense. The society, due to shortages of facilities of the state, with the works based on the people, had been created as the aid and relief organization working behind the frontline aiming to provide and relief to the army and the poor and needy people. The society which formed and created a huge nationwide aid and relief network with aids in kind and in cash, healthcare and military services, guidance and enlightenment movements and activities, and various social events at the time of Balkan Wars and the World War One kept the national and moral forces as watchful and vigilant against some needs and dangers which had been determined in the war. Thus, the said society tried to keep the state alive and self-sufficient by reinforcing the understanding of unity and solidarity in the country. Besides, the society left a serious experience and competent staff as the inheritance to the non-governmental resistance organizations which came up at the time of the National Independence Struggle. One of the regional organizations which rendered effective duties of the society that was rapidly organizing within the nation was Bolu Central Branch.

In this study information has been provided about the structural organization of Bolu Central Branch of the Society of the National Defense (BCBSND) at the time of Balkan Wars and World War One and its works which were performed in order to meet the vital needs of the army and the people who are in need of aids have been specified. Thus, on the example of BCBSND, it has been aimed to make contribution to the works related with the regional/local organization of the Society of the National Defence and to better understanding of objectives, activities and importance of the said society.

Keywords: Bolu Central Branch of the Society of the National Defense, The Society of National Defense, The Committee of Union and Progress, Balkan Wars, World War One, Ottoman State.

Giriş

Birinci Balkan Savaşı sırasında 1913 yılı başlarında kurularak faaliyetlerini 1919'a kadar sürdüren Müdafaa-ı Milliyye Cemiyeti, Osmanlı Devleti'nin birlik

ve bütünlüğünü korumak ve varlığını devam ettirmek üzere önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Savaş yıllarında üstlendiği ciddi görev ve sorumlulukların gereği olarak bu teşekkülün herhangi bir cemiyetin kapasitesini aşan bir gayret ve yoğunlukta çalıştığı görülmektedir. Bu çalışmaların Millî Mücadele dönemine yansıyan etkileri olmuştur.

Tarık Zafer Tunaya'nın "Türkiye Siyasal Partiler"¹ adlı eserinde verdiği bilgiler, Nâzım H. Polat'ın "Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti"² adlı kapsamlı eseri ve bazı araştırmacıların benzer özellikteki çalışmaları³ Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'nin mahiyeti hakkında bilgi edinmeye imkân tanımaktadır. Bununla birlikte cemiyetin şubelerine ve mahalli teşkilatına yönelik hususi çalışmaların yetersiz olduğu dikkat çekmektedir. Hâlihazırda elimizde cemiyetin yalnızca İstanbul,⁴ İzmir,⁵ Aydın⁶ ve Ulukışla⁷ şubelerine yönelik çalışmalar mevcuttur. Oysa cemiyetin mahiyetinin tam olarak anlaşılabilmesi bütün ülke sathındaki teşkilat yapısının ve bu teşkilatın faaliyetlerinin ayrıntılı bir şekilde ortaya konulması ile mümkün olacaktır. Bu anlamda cemiyetin, kara ve deniz yoluyla İstanbul'a yakınlığı nedeniyle savaş yıllarında stratejik bir özelliğe sahip olan, Merkez, Ereğli, Bartın, Devrek, Düzce, Zonguldak, Gerede, Göynük ve Mudurnu kazalarından müteşekkil, 400 bin civarında nüfusa sahip Bolu

¹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi*, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.

² Nâzım H. Polat, *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.

³ Ayşe Zamacı, *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Edirne 2015; Erol Akcan, *İttihat ve Terakki Fırkası'nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları*, AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 2015; Erol Akcan, "Balkan ve Birinci Dünya Harbi Yıllarında Müdafaa-i Milliye Cemiyeti", *Tarih'in Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.13, 2015, s.161-183; Abdülkadir Özcan, *Balkan ve Birinci Dünya Savaşlarında Hizmeti Geçen Bir Hayır Kurumu Müdafa'a-ı Milliye Cemiyeti*, İ.Ü.E.F. Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1981; Erdal Aydoğan, "Paramiliter Bir Kuruluş Olan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Birinci Dünya Savaşı'nda Bazı Çalışmaları", *Atatürk Dergisi*, C.3, 2003, s.67-75 Cemal Necip Gürel, *İttihat ve Terakki ve Paramiliter Yan Kuruluşları*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2009; Recep Sarıgül, *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin Balkan ve I. Dünya Savaşlarındaki Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.

⁴ Nâzım H. Polat, "İstanbul Müdafaa-i Milliye Teşkilâtı ve Talimâtname", *Tarih ve Toplum*, S.77, Mayıs 1990, s.26-29/282-285.

⁵ Yavuz Özmakas, "Müdafaa-i Milliye Cemiyeti İzmir Şubesi", *Toplumsal Tarih*, S.84, Aralık 2000, s.36-37.

⁶ Erol Akcan, "Aydın Vilayeti Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ve Bazı Faaliyetleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.54, Bahar 2014, s.1-38.

⁷ İlhan Gedik, "Ulukışla Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri (1919-1920)", *Aksaray ve Neşehir Tarihi Üzerine*, Niğde Kitabevi, İstanbul 2008.

livasındaki faaliyetleri⁸ de önem arz etmektedir. Bu çalışma münasebetiyle Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti Bolu Şube-i Merkeziyesi (MMCBŞM)'nin Bolu livası dâhilinde yaptığı çalışmalar incelenmiş olup, mevcut kaynaklardan istifade edilmek suretiyle şubenin çalışma şekli, hedefleri, faaliyetleri ve bu faaliyetlerin etkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu vesileyle Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'nin kuruluş amacına ve önemine yönelik yeni bilgiler sunulurken, konu ile ilgili çalışmalara katkı sağlamak amaçlanmıştır.

MMCBŞM'nin yaptığı çalışmalar livanın resmî basın organı olan Bolu gazetesi tarafından yakın bir şekilde takip edilmiş ve bu faaliyetler söz konusu gazetenin sütunlarından kamuoyuna aksettirilmiştir. Bu anlamda çalışmamızın başlıca kaynaklarından birini Bolu gazetesi oluşturmuştur. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden de cemiyete ilişkin bilgi temini hususunda olabildiğince istifade edilmeye çalışılmıştır. Kanun ve kararnameleri içeren Düstûr da yararlanılan belli başlı kaynaklar arasında yer almıştır. Bahsi geçen birincil kaynakların yanı sıra konuyla ilgili telif ve tetkik eserler ve süreli yayınlar da çalışmamıza ışık tutmuştur.

Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri

Osmanlı topraklarında 1908 yılı itibariyle İkinci Meşrutiyet'in ilanı ve Meclis-i Mebusân'ın tekrar açılmasıyla ortaya çıkan hürriyet havası içinde değişik görüş ve düşünceye sahip birçok fırkanın yanı sıra çeşitli dernek ve cemiyetler de faaliyete geçmiştir. 16 Ağustos 1909 tarihli "Cemiyetler Kanunu" bu faaliyetler için yasal bir zemin oluşturmuş,⁹ 21 Ağustos 1909'da Kanun-ı Esasî'ye eklenen bir maddeyle cemiyet kurma ve toplanma hürriyeti anayasal güvence altına alınmıştır.¹⁰

Bu suretle ortaya çıkan hürriyet ortamı ayrılıkçı faaliyetlerde bulunan bir kısım cemiyetler için de fırsat olarak değerlendirilmiştir. Çoğu dış destekli olmak üzere Balkanlar'da Yunan, Rum, Bulgar, Makedon, Arnavut ve Sırp teşkilatları, Musevi ve Ermeni örgütleri ve bazı Arap cemiyetleri devlet tarafından sağlanan hürriyet ortamından istifade ederek ayrılıkçı faaliyetlerde bulunabilmişlerdir. Buna karşılık çeşitli sosyal, kültürel, siyasi ve iktisadi faaliyetleriyle Osmanlı Devleti'nin birliği ve bütünlüğü doğrultusunda faaliyet gösteren birçok cemiyetin varlığı da söz konusudur. Bunlar arasında Osmanlılık siyasi

⁸ Erol Evcin, *Birinci Dünya Savaşı'ndan Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşuna Bolu ve Çevresi (Olaylar ve İç Birakanlar)*, AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi yayınları, Ankara 2013, s.21-32.

⁹ "Cemiyetler Kanunu", *Düstûr*, R.3 Ağustos 1325/M.16 Ağustos 1909, R.121, Tertip: 2, C.1, s.604.

¹⁰ "7 Zilhicce 1293 Tarihli Kânûn-ı Esâsî'nin Bazı Mevâddına Muaddel Kanun", *Düstûr*, R.9 Ağustos 1325/M.22 Ağustos 1909, R.130, Tertip: 2, C.1, s.638.

anlayışına bağlı Cemiyet-i Siyasiye-i Osmaniye, Osmanlı Hürriyet ve Teavün-i Millî Cemiyeti, Meşrutiyet-i Osmaniye Kulübü, Cemiyet-i Müteşebbise, Nesli-Cedit Kulübü ve Türk milliyetçiliği anlayışını ön planda tutan Türk Derneği, Türk Ocağı, Türk Yurdu, Halka Doğru, Türk Teavün-i İçtimai, İstihlâk-ı Millî, Millî Türk, İstiklâl ve İktisad-ı Millî Cemiyetleri başı çeken teşekküller arasında yer almıştır.¹¹ 1909'da teşkil edilen Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti de savaş yıllarında yardım çalışmalarıyla Osmanlı donanmasını takviye etmeye ve kuvvetlendirmeye yönelik faaliyetlerde bulunmuştur.¹² Bu cemiyetlere ek olarak Tunaya'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bağlı paramiliter örgütler olarak değerlendirdiği Müdafaa-ı Milliye ve Türk Gücü Cemiyetleri ile Osmanlı Güç ve Genç Dernekleri de¹³ İkinci Meşrutiyet döneminin dikkate değer teşekkülleri arasındadır. Osmanlı Devleti'nin istiklal, istikbal ve saadeti için millî hislerle kurulan bu teşekküllerin içinde Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'nin hususi bir öneme sahip olduğunu söyleyebiliriz. Birinci Balkan Savaşı (1912-1913) sırasında, siyasi ve dini bir ayırım gözetmeksizin millete ve orduya hizmet ve yardım amacıyla faaliyete geçen bu cemiyet; kuruluş amacı, ülke sathına yayılan teşkilat yapısı, hedef kitlesinin büyüklüğü, faaliyet çeşitliliği, kamuoyu oluşturma ve kamuoyunu yönlendirme hususlarındaki başarısı, ülkeye yönelen tehditlere karşı millî birlik ve beraberlik anlayışını kuvvetlendirmeye yönelik askerî ve sivil nitelikli faaliyetleri ile diğer cemiyetlerden farklılık arz etmiştir.

İkinci Meşrutiyet döneminin önemli hadiseleri arasında yer alan Birinci Balkan Savaşı'nda Osmanlı kuvvetleri birleşik Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ kuvvetlerine karşı mücadele etmiş, ancak bir yandan ordudaki zafiyetler, diğer yandan Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile İttihat ve Terakki Fırkası'nın başını çektiği iç siyasi çekişmelerin tetiklediği sorunlar nedeniyle Osmanlı kuvvetleri Balkanlardaki Türk topraklarından geri çekilmek zorunda kalmıştı. 1913 yılı başları itibariyle Bulgar kuvvetleri tarafından kuşatılmış durumda olan

¹¹ İkinci Meşrutiyet'in ilanı sonrasında kurulan cemiyetler ve faaliyetleri ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için Tarık Zafer Tunaya'nın yukarıda künye bilgileri verilen "Türkiye'de Siyasal Partiler" adlı eserinin birinci cildine bakılabilir. Ayrıca bkz.; Zafer Toprak, "1909 Cemiyetler Kanunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.207-208.

¹² Cemiyet ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.; Selahattin Özçelik, *Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti*, AKDYYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

¹³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C.3, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s.360-367; Feroz Ahmad da Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'nin yarı askerî özelliğine dikkat çeken araştırmacılar arasında yer almaktadır (Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2016, s.177); Söz konusu dönemde teşkil edilen gençlik örgütlerinin paramiliter özelliğine vurguda bulunan şu çalışmalara da bkz.; Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.531-536; Erol Akcan, *İttihat ve Terakki Fırkası'nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları*, AKDYYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

kadim Türk şehri Edirne ise her an düşme tehlikesi ile karşı karşıya idi. Dahası Bulgar kuvvetlerinin ileri hareketiyle Çatalca bölgesinde yarattıkları tehlike İstanbul'u da ciddi bir şekilde tehdit etmeye başlamıştı. Birinci Balkan Savaşı'nda yaşanan hezimet ve Edirne'nin her an Bulgar işgaline uğrama tehlikesi nedeniyle Binbaşı Enver ile Talat Bey'in öncülüğündeki İttihatçılar Bab-ı Âli baskını ile söz konusu olayların sorumlusu olarak gördükleri Kâmil Paşa Hükümeti'nin düşmesine yol açmışlardı. Takip eden süreçte yeni Hükümet İttihatçıların desteklediği Mahmut Şevket Paşa tarafından teşkil edilmişti.

Bu gelişmeler yaşanırken, bir zamanlar Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında bulunan Balkan devletlerine karşı alınan ağır mağlubiyetin nedenleri sorgulanmaya başlanmıştı. Bu mağlubiyet idaredeki ve ordudaki eksiklikleri gün yüzüne çıkarmış, iç siyasi çekişmelerin ülkedeki birlik ve beraberlik anlayışını zedelediği anlaşılmıştı. Diğer yandan Osmanlı Devleti'nin Batılı devletlerin emperyalist hedeflerini dizginlemek üzere giriştiği savaşlar ülkenin iktisadi yapısını derin bir şekilde sarsmış, ortaya çıkan sefalet, kaybedilen topraklardan kopup gelen göç dalgaları ile daha da büyümüştü. Bütün bu sorunlar ülke tarihinde cephe gerisi hizmetlerde bulunarak ordunun ve mağdur durumdaki halkın temel ihtiyaçlarını karşılayacak, bu suretle ülke tarihinde birlik ve beraberlik anlayışını kuvvetlendirecek geniş çaplı ve organize bir yardımlaşma hareketini gerekli kılmıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti bu duruma binaen 31 Ocak 1913 tarihinde İstanbul gazeteleri vasıtasıyla bir beyanname yayımlayarak "Müdafaa-ı Milliye" ortak hedefi doğrultusunda bir araya gelmek üzere her meslek ve fırkadan müntesiplere bir çağrıda bulunma gereği hissetmişti. Birinci Balkan Savaşı'ndaki hezimete işaretle vatanın tehlikede olduğuna ve 600 yıllık Osmanlı tarihinde böyle zor bir duruma şahit olunmadığına temas edilen bu beyanname: "*Bu musibet-i müstereke önünde, her Osmanlıya terettüb eden vazife, şahsa ait her emel ve her hissi unutmak ve elbirliğiyle vatani kurtarmaya çalışmaktır.*" denilmişti. Böylece ülkenin bekasından duyulan endişeyle "Müdafaa-ı Milliye" asgari müşteregi etrafında birleşmek, ülkeyi bir son siper çabasıyla örgütlemek ve halkı tek bir vücut hâline getirerek tek bir çatı altında toplamak gereği kamuoyuna aksettirilmişti. Bu çağrı sonucunda Darü'l-Fünûn Konferans Salonu'nda toplanan Türk aydınları 1 Şubat 1913 tarihinde Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'ni teşkil etmişlerdir. Kurucular arasında yer alan Talat, Midhat Şükrü (Bleda), Hüseyin Cahit (Yalçın) ve Dr. Esat (Işık) Beyler gibi İttihatçıların yanı sıra muhalif durumda olan Prens Sebahattin, Ömer Lütfi Fikri, Damat Ferit Paşa, Müşir Fuat Paşa gibi isimlere de kabulleri kaydıyla teşkilatın çeşitli heyetlerinde yer verildiği görülmüştür. Bu durum cemiyetin fırkalarüstü bir düşünceyle kurulduğuna işaret etmiştir.¹⁴

1 Şubat 1913 tarihli kuruluş toplantısı sırasında kabul edilen edilen "Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Nizamnamesi"nde: "*Ordu-yı Osmaniyye muktezâ*

¹⁴ Söz konusu görüş ışığında cemiyetin kuruluş safhasına dair geniş çaplı bilgi için bkz.; Polat, *a.g.e.*, s.16 vd.

levâzımın te'mini ve sevkiyatının tesbil ve tesrî-i icrası ve her türlü vesât-i tedâfüyyenin istihzâr ve istikmâli hususlarında müzâheret ve bir müdafaa ordusu teşkilıyla muavenet eylemek cemiyetin vazife-i asliyesini teşkil eder." denilerek cemiyetin amaçları ve bu amaçlara ulaşmak üzere kullanılacak vasıtalar hakkında bilgi verilmiştir. Bu bilgilerden hareketle cemiyetin temel olarak, ülkeyi hâlihazırdaki savaş için seferber etmekle ve savaş gücünü artırmak üzere ordunun her türlü ihtiyacını karşılamakla mükellef olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca nizamnamede, Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'nin iane toplaması, hastane tesisi, gönüllü alayları teşkili ve halkın "tenvir-i efkârı" maksatlarına hizmet etmek üzere muhtelif şubeleri olacağı belirtilmiştir. Bu şubelerin mesaisini birleştirmek, düzenlemek, incelemek ve gerektiği takdirde merkez ve şubeler arasında koordinasyon sağlamak üzere de cemiyet bünyesinde bir "Heyet-i Faale"nin bulunacağı, bu heyet tarafından seçilecek "Heyet-i İdare"nin icra görevini üstleneceği vurgulanmıştır. Bunun yanı sıra vilayetlerde merkezler teşkil edilecek, bahsi geçen görevleri yerine getirmek üzere merkeze bağlı şubeler oluşturulacaktı.¹⁵ Bu gelişmeler ışığında cemiyetin reisliğine seçilen Şerif Ali Haydar Bey aynı gün bütün vilayetlere, kaza ve belediye riyasetlerine hitaben bir telgraf göndererek Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'nin kurulduğunu bildirmiş ve cemiyetin taşra şubelerinin açılmasını istemiştir.¹⁶ Bu doğrultuda cemiyetin taşra teşkilatlanmasının kısa bir süre içinde tamamlandığı anlaşılmaktadır.¹⁷

Cemiyetin faaliyetlerine ilişkin olarak hazırlanan 1913 yılına ait bir raporda "Tenvir-i Efkâr Heyeti" azası Süleyman Nazif tarafından cemiyetin faaliyet alanı ve amaçları şu şekilde dile getirilmiştir:¹⁸

"Bir ümit, mevcudiyet-i millîyenin bedef ve idamesine doğru yürürken hiçbir arıza, hiçbir nekbet ve musibet hatvat-ı azîmîni tevkiye duçar edemez. Elverir ki o ümitde bir gaye-i bayal, bir azm-i millî bulunsun. Akvâmın zaman-ı tali'i en ziyade kendi yed-i iradetindedir. Vicdan-ı millî, meyl-i tali ile bir kere ihtizâz ederse piş-i azmine hiçbir mani'a geçemez. Bu mubakkakdır ki bir kavim eğer isterse yaşar ve muzaffer olur. Yalnız yaşamann mevânî'ni izale ile muzafferiyetin esbâbını a'dad etmelidir...Ferdâ, gerek akvama muktezî kuva-yı maddiyye ve maneviyyeyi tedarik ve tevzi' eylemek: İşte Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'nin maksadı budur."

¹⁵ Cemiyetin ilk nizamnamesinin içeriği ile ilgili bilgiler önem arz etmektedir. Araştırmacı Zamacı bu bilgiye Başbakanlık Osmanlı Arşivi vasıtasıyla ulaşırken (Bkz.; Zamacı, *a.g.t.*, s.43-44), biz de araştırmalarımız sırasında bu nizamnamenin Kastamonu'da neşredilen Köroğlu gazetesinde yayımlandığını gördük (Bkz.; "Osmanlı Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti Nizamnamesidir", *Köroğlu*, S.200, 13 Şubat 1328, s.4). Söz konusu nizamnamenin dönemin diğer basın organlarında da yer aldığına şüphe yoktur.

¹⁶ Akcan, "Balkan ve Birinci Dünya Harbi..." a.g.m., s.165.

¹⁷ Cemiyetin ülke sathındaki teşkilatlanması ve şubeleri için bkz.; *Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti Bidayet-i Teessüsü Olan 19 Kanûn-ı sâni 1328'den 1331 Senesi Gayesine Kadar Muamelât-ı Hesabiyyeyi Nâtik Mizân-ı Umûmî ve Hülasa-i Hesabiyyedir*, Dar'ül-Hilafetü'l-Âliyye, Şehzadebaşı-Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul 1335, s.26.

¹⁸ *Müdafaa-ı Milliye Mecmuasıdır*, Matbaa-ı Hayriyye ve Şürekâsı, İstanbul 1329, s.5-6.

Bu ifadeleriyle Süleyman Nazif, cemiyetin “millî vicdan” ile “millî azim” gibi esasları temel aldığı, Osmanlı Devleti’nin elde edeceği zaferin halkın maddî ve manevî yardımlarıyla kazanılacağını, ülkenin geleceğinin de bu temeller üzerine inşa edileceğini vurgulamıştır.

Birinci Balkan Savaşı’nın sonlarına doğru faaliyete geçen Müdafaa-ı Milliyye Cemiyeti’nin İkinci Balkan Savaşı ile Birinci Dünya Savaşı sırasında devlet ve millet için gitgide ağırlaşan askerî ve iktisadî şartlar nedeniyle önemi bir kat daha artmıştır. Bu suretle faaliyet alanı daha da genişlemiştir. Nitekim artan ihtiyaçları karşılayabilmek için cemiyetin kuruluş nizamnamesinin 13 Ağustos 1914 tarihi itibarıyla tadil edildiği görülmektedir. Yenilenen “Müdafaa-ı Milliyye Cemiyeti Nizâmname-i Esâsisi”nde, cemiyetin Padişah V. Mehmed Reşâd’ın himayesi ve Veliâht Yusuf İzzeddin Efendi’nin fahri riyaseti altında, merkezi İstanbul olmak üzere teşkil edildiği belirtilmiştir.¹⁹Cemiyetin Hükümet işlerine kesinlikle müdahale etmeyeceği, politika ve fırka hislerinden tamamen azade olacağı vurgulanmıştır. Nizamnamede cemiyetin amaçları ise şu şekilde belirtilmiştir:²⁰

“Cemiyet memâlik-i mütemeddine-i sairede olduğu gibi terbiye-i millîyye ve sıbbat-ı umumîyyeye ihtimam ile milletin seviye-i fikrîyye ve faaliyet-i hayatîyyesini inkişâf ve takviyye ettirecek ve büttün milleti hayat-ı mesaiyye alıştırarak ve lede’l-hâce meydan-ı harbe koşabilecek kuvveti, idmanı, inşirâbı verecek esbâb-ı terbiyyeyi tebiye ve te’mîn etmek ve âlâm ve mesaib-i harbin teskinine muavenet ve milletin saadet-i bâline âlâkadri’l-inkân gayret eylemeğe mükelleftir.”

Yenilenen nizamnamede cemiyetin teşkilat yapısına ve işleyiş tarzına ilk nizamnameye göre daha ayrıntılı bir şekilde değinildiği görülmektedir. Buna göre söz konusu teşkilatın “Merkez-i Umûmî”si, kongrece seçilmiş ve Hükümet’e karşı sorumlu murahhas durumunda olan bir reis ile muhtelif heyetlerin reislerinden teşkil edilen “Hey’et-i İdare” tarafından yönetilmekteydi. Cemiyetin vilayetlerde birer “Şube-i Merkeziyye”si, liva ve kazalarda “liva ve kaza şubeleri” vardı. Kaza şubeleri livalara, livalar vilayet merkezlerine, vilayet merkezleri de Merkez-i Umûmî’ye bağlı idi. Amaçlarına hızlı ve etkin bir şekilde ulaşabilmek üzere Merkez-i Umûmî’nin İstanbul ve taşradaki şube-i merkeziyyeleri ile liva ve kaza şubeleri Maliyye, İrşâd, Gönüllü, Sıhhiyye, Mümâresât-ı Bedeniyye ve Askeriyye Hey’et-i Mahsusaları’ndan oluşmaktaydı. Hey’et-i İdare bünyesindeki Maliyye Hey’eti’nin azalarından birinin Bolu mebusu Necatî Bey olduğu görülmektedir.²¹ Maliyye Hey’etleri, cemiyetin

¹⁹ Mehmed Reşâd’ın vefatıyla tahta oturan Mehmed Vahdeddin de yapılan teklif üzerine Müdafaa-ı Milliyye Cemiyeti’ni himayesi altına almıştır (BOA, BEO.004524.339237.001).

²⁰ *Müdafaa-ı Milliyye Cemiyeti Nizâmname-i Esâsisi*, Matbaa-ı Hayriye ve Şürekâsı, Dersaadet 1330; “Müdafaa-ı Milliyye Cemiyeti Nizâmname-i Esâsisi”, *Düstür*, R.31 Temmuz 1330/M.13 Ağustos 1914, R.1693, Tertip:2, C.6, s.990-1001.

²¹ Zamacı, *a.g.t.*, s.53.

gelirlerinin hesap işlerini tetkik ve teftiş etmek, satın alma işlemlerini gerçekleştirmek, iane toplamak amacıyla konser, tiyatro, müsamere düzenlemek gibi hizmetlerde bulunacaktı. İrşâd Hey'etleri, ülkenin selamet ve saadetini temin için ilmi, millî, ameli, iktisadi ve medeni ihtiyaçlar doğrultusunda konferans, ders, vaaz ve nasihat vermek, bu yönde neşriyat yapmak, numune ve çiftlik mektepleri gibi eğitim kurumları açmak görevini üstlenmişti. Gönüllü Hey'etleri, savaş yıllarında gönüllü asker toplamak ve cephelere sevk etmekle yükümlü idi. Sıhhiye Hey'etleri savaş bölgelerinde milli dispanserler, hastaneler ve ihtiyaç durumunda seyyar eczaneler teşkil ve teçhiz etmek ve sıhhi eğitim faaliyetlerinde bulunmak suretiyle halk sağlığıyla iştigal etmekteydi. Mümâresât-ı Bedeniye ve Askeriye Hey'etleri ise gençleri her zaman çevik ve zinde bulunduracak, kara ve deniz askerî kabiliyetini geliştirecek jimnastik, koşu, yüzücülük, kürek çekme, nişancılık, binicilik, kılıç, kasatura, mızrak kullanma gibi eğitim faaliyetlerinde bulunmaktaydı.²²

Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti kuruluşundan itibaren faal bir yapı arz etmiştir. Bu nedenle cemiyetin yaptığı hizmetler devlet tarafından da takdirle karşılanmıştır. Cemiyet bu suretle 13 Ağustos 1914 tarihi itibarıyla Şurâ-yı Devlet kararıyla “menâfi-i umûmiyyeye hadim” kuruluşlardan biri olarak kabul edilmiştir.²³

Nizamnamesindeki aksi yöndeki ibarelere karşın, cemiyetin kuruluş tarihinden itibaren İttihat ve Terakki Hükümeti ile yakın ilişkiler içinde bulunduğu görülmüştür.²⁴ Ordunun ve milletin ihtiyaçlarını karşılamakla mükellef olan Hükümet ile aynı amaç doğrultusunda faaliyet gösteren söz konusu cemiyet arasındaki bu ilişkiyi savaş yıllarının ortaya çıkardığı kaçınılmaz bir sonuç olarak değerlendirmek mümkündür. Öyleki savaş koşullarının ortaya çıkardığı temel ihtiyaçların önemli bir kısmı İttihat ve Terakki Hükümeti tarafından cemiyetin çalışmalarının doğrudan desteklenmesi ve himaye edilmesi yoluyla karşılanmaya çalışılmıştır. Bu yakın ilişkiye değinen Akcan, cemiyetin bazı taşra şubelerinin vali, kaymakam, belediye reisi gibi kamu görevlileri tarafından yönlendirildiğini ifade etmektedir.²⁵ Cemiyetin Heyet-i Merkeziyesi ile şubeleri arasındaki iş ve işlemlere yönelik haberleşme ve mektuplaşmaların posta ve telgraf ücretlerinden istisna tutulması Hükümet'in cemiyetin çalışmalarını teşvik etmeye yönelik somut örneklerden birini teşkil etmektedir.²⁶ Nihayetinde 17 Ekim 1914 tarihli “irade-i seniyye” ile seferberlik ilanı

²² *Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti Nizâmname-i Esâsisi...*, s.3-15.

²³ Tunaya, *a.g.e.*, C.1, s.476.

²⁴ Tunaya, *a.g.e.*, C.1, s.477.

²⁵ Akcan, “Balkan ve Birinci Dünya Harbi...”, s.180.

²⁶ “Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'nin Heyet-i Merkeziyesi ile Şubeleri Arasındaki Umûr ve Muâmelâta Mütعاallik Muhâberât ve Mürâselâtının Posta ve Telgraf Ücretlerinden İstisnâ'sı Hakkında Kanun”, *Düstûr*, R.12 Haziran 1330/M. 25 Haziran 1914, R.1592, Tertip:2, C.6, s.817.

durumunda cemiyetin bütün işlemleri ile sarfiyatını ordunun ihtiyaçları doğrultusunda düzenlemek üzere cemiyetin Heyet-i Merkeziyesi'ne Harbiye Nezareti'nden bir memur atanacağını ve bu memurun Umûmî Kongre'nin bütün toplantılarına iştirak ederek oy hakkının olacağını belirtmesi²⁷ cemiyetin Harbiye Nezareti'nin bağlı bir kuruluş kisvesine bürünmesine yol açmıştır.

Cemiyetin İttihat ve Terakki Hükümeti ile yakın ilişkileri Mütareke döneminde muhalif isimler ve özellikle Hürriyet ve İtilaf Fırkası tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti yetkililerinin “politika ve fırka hislerinden tamamen azade olmak” ilkesine bağlı kaldığını ve cemiyetin İttihat ve Terakki Hükümeti döneminde kurulmak ve faaliyet göstermek dışında söz konusu Hükümet ile herhangi bir bağının olmadığını ısrarla iddia etmelerine rağmen²⁸ muhalifler bu konuda ikna olmamışlardır. Bu sebeple Mondros Mütarekesi'nin ardından İttihat ve Terakki Fırkası'nın iktidardan çekilmesiyle Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'nin etkisi azaltılmak istenmiştir. Bu suretle Tevfik Paşa Hükümeti döneminde 1 Şubat 1919 tarihli Heyet-i Vükela kararının ardından 8 Şubat 1919 tarihli irade-i seniyye ile cemiyet resmen Harbiye Nezareti'ne bağlanmıştır. Donanma Cemiyeti de Bahriye Nezareti'ne bağlanarak benzer bir akıbetle karşılaşmıştır.²⁹Bu durumu belirten Dâhiliye Nezareti'nin tebliğatı Bolu gazetesi aracılığıyla Bolu halkına da şu şekilde duyurulmuştur:

“Müdafaa-ı Milliyye ve Donanma Cemiyetlerinin şimdiki şekilde devamları münasib olmadığundan ba'de dairelerince iktizâ'ları bi'l-teemmül karar ittihaz olunmak üzere Müdafaa-ı Milliyye Cemiyeti'nin Harbiyye Nezaret-i Celilesine ve Donanma-yı Osmânî Cemiyeti'nin de Bahriyye Nezaret-i Celilesine ilhâkı ve bunların menkul ve gayrimenkul her nevi emlak ve emvaline mezkeür nezaretlerce vaz'-ı yed edilmesi ve keyfiyetin evrâk-ı havadisle i'lam Meclis-i Vükelâca tezekkür ve nezaret-i müşariniyleyimaya tebliğat icra kılınmış olduğu bâ-tezkîre-i samiyye emr-i izbâr buyurulmuş olmağla, mucibince muamele ifası tamimen tebliğ olunur efendim. 19 Cemâziyel evvel 337 ve 20 Şubat 335”³⁰

²⁷ Söz konusu nizamnameye eklenen ek maddeler için ayrıca bkz.; BOA, DH.MTV.00035.00008.053; “Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'nin 21 Ramazan 1332 Tarihli Nizâmname-i Esâsisine Müzeyyel Mevâdd Hakkında İrâde-i Seniyye”, *Düstûr*, R.4 Teşrinievvel 1330/ M. R.1793, Tertip:2, C.6, s.1341.

²⁸ *Müdafaa-ı Milliyye Cemiyeti Beyannamesi*, Münir Matbaası, İstanbul 1335, s.1-4; Ayrıca bkz.; Bu görüş Mütareke döneminde Divân-ı Harb tarafından sorguya çekilen (Küçük) Talat, Midhat Şükrü ve Cevdet Bey gibi tanınmış İttihatçılar tarafından da ifade edilmiştir (Tunaya, *a.g.e.*, C.3, s.362).

²⁹ “Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'nin Harbiyye ve Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin Bahriyye Nezâretlerine İlhâkı Hakkında İrâde-i Seniyye”, *Düstûr*, R.8 Şubat 1335/M.8 Şubat 1919, R.3632, Tertip:2, C.11, s.124.

³⁰ “Dâhiliye Nezaret-i Celilesinden”, *Bolu*, S.247, 20 Mart 1335, s.2; Ayrıca bkz.; BOA, DH.EUM.6.Şb.00049.00054.005.

Tevfik Paşa Hükümeti'nin istifasının ardından iktidara gelen Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın, dolayısıyla Damat Ferit Paşa'nın ilk faaliyetlerinden biri de "İttihatçı yuvası" addedilen ve sakıncalı görülen Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti ile Donanma Cemiyeti'ni 2 Nisan 1919 tarihi itibarıyla tamamen kapatmak olmuştur.³¹ Takip eden süreçte cemiyetin bünyesindeki sinema aletleri ile filmleri "Ma'lûlîn-i Gazavât-ı Askeriyye Muavenet Heyeti"ne ücretsiz olarak verilmiştir.³² Cemiyete ait İstanbul'daki sepet fabrikasının eşyasının ise Dârü'l-Eytâm'a devredilmesi kararlaştırılmıştır.³³

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın bu kararına karşılık, gerek şahsi incelemelerimiz gerekse konu üzerinde yapılan çalışmalar dikkate alındığında cemiyetin Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı döneminde Osmanlı Devleti ve milleti için hayati görevler icra ettiği anlaşılmaktadır. Bu konuda savaş yıllarında cemiyet tarafından orduya ve ihtiyaç sahiplerine yapılan yardımları değerlendiren Feroz Ahmad, cemiyetin "halkçılık" anlayışını Türk siyaset hayatının bir parçası hâline getirmeyi başardığını belirterek söz konusu kuruluşun önemine atıfta bulunmuştur.³⁴ Asker, bürokrat ve siyasetçi kimliğiyle tanınan Tevfik Bıyıklıoğlu ise bu teşkilatı Mütareke döneminde başlayan işgal ve mezalim hareketlerine karşı teşkil edilen ve ülkeyi savunmak üzere direniş geçiren Müdafaa-ı Hukûk Cemiyetleri'nin fikir ve isim itibarıyla temeli ve öncüsü olarak değerlendirmiştir.³⁵ Bu görüş konuya ilişkin çalışmaları olan Nâzım H. Polat tarafından da dile getirilmiştir. Polat, Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'nin Millî Mücadele dönemindeki sivil direniş örgütlerinin amaç, yöntem ve idarecileri bakımından ana kaynağını oluşturduğunu iddia etmiştir.³⁶ Mevcut bilgi ve belgeler ile Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'nden Müdafaa-ı Hukûk Cemiyetleri'ne uzanan tarihsel süreklilik bu iddiaların doğruluğunu kuvvetlendirmektedir. Mütareke döneminde işgale kalkışılan Türk topraklarında Müdafaa-ı Hukûk Cemiyetleri tarafından halka ve orduya yapılan yardım faaliyetleri bu benzerliğe iyi bir örnek teşkil etmektedir. Bunun yanı sıra hayat ve istiklal hakkı gasp edilen milletin haklarını korumak temelinden hareketle verdiği hukuk mücadelesi ve

³¹ "Müdafaa-ı Milliye ve Donanma Cemiyetleri'nin Feshi Hakkında Karârname", *Düstûr*, R.2 Nisan 1335/M.2 Nisan 1919, R.3679, Tertip:2, C.11, s.183.

³² "Mülga Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'nden Müdever Sinema Âlât ve Edevâtıyla Filmlerinin Ma'lûlîn-i Gazavat-ı Askeriye Muavenet Heyeti'ne Meccanen İtâsı Hakkında Karârname", *Düstûr*, R.22 Teşrinisani 1335/M.22 Kasım 1919, R.3865, Tertip: 2, C.11, s.471.

³³ "Mülga Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'ne Ait Sepet Fabrikası'nın Eşya-ı Mevcudesi ile Dârü'l-Eytâm'a Devri Hakkında Karârname", *Düstûr*, R.27 Ağustos 1336/M.27 Ağustos 1920, R.4033, Tertip:2, C.12, s.187.

³⁴ Ahmad, *a.g.e.*, s.224.

³⁵ Tevfik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Millî Mücadele*, C.I, AKDITYK Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s.66.

³⁶ Nâzım H. Polat, "Millî Mücadele'de Sivil Direnişin Kökleri: Müdafaa-i Milliye Cemiyeti (1913-1919)", *TÜRKLER Ansiklopedisi*, C.15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.635.

son Osmanlı Meb'ûsân Meclisi ile TBMM seçimleri dönemlerinde oynadığı siyasi rol Müdafaa-ı Hukûk Cemiyetleri'nin Müdafaa-ı Milliyye Cemiyeti'nden çok daha kapsamlı bir faaliyet alanına sahip olduğunu göstermektedir.

Müdafaa-ı Milliyye Cemiyeti Bolu Şube-i Merkeziyesi'nin Yapısı ve İşleyişi

Müdafaa-ı Milliyye Cemiyeti Reisi Şerif Ali Haydar Bey 1 Şubat 1913 tarihinde bir telgraf vasıtasıyla bütün vilayetlere, kaza ve belediye riyasetlerine cemiyetin kuruluşunu haber vermiştir. Böylece ülke sathında bir teşkilatlanma süreci başlamıştır. Müdafaa-ı Milliyye Cemiyeti Merkez-i Umûmisi'ne bağlı olarak ülke sathında teşkilatlanan yerel örgütlerden biri de MMCBŞM olmuştur. Bolu'daki teşkilatlanma, livanın Müstakil Mutasarrıflık durumunda olması nedeniyle vilayetlere bağlı livalardan farklı olarak "şube" şeklinde değil de vilayet statüsünde bir "şube-i merkeziyye" şeklinde idi.

Müdafaa-ı Milliyye Cemiyeti'nin 13 Ağustos 1914 tarihinde yenilenerek tüm vilayet ve livalara gönderilen nizamnamesi, hâlihazırdaki şartlara göre cemiyetin faaliyetlerinin düzenlenmesi için taşrada da yeni teşkilatların teşkili yönünde ibareler içermektedir. Müdafaa-ı Milliyye Cemiyeti Merkez-i Umûmisi Hey'eti İdaresi'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 7 Eylül 1914 tarihli bir yazıda mülki idare amirlerinden söz konusu nizamname gereğince taşrada yapılacak yeni teşkilatlanmaların himaye edilmesi ve bunlara yardımda bulunulması istirham edilmiştir.³⁷ Dâhiliye Nezareti de söz konusu talebi ve bu talebin yerine getirilmesi hususunu vilayetlere ve Bolu livasının da içinde bulunduğu Mutasarrıflıklara 8 Eylül 1914 tarihli bir yazı ile duyurmuştur.³⁸ Bu doğrultuda MMCBŞM'ye bağlı olarak Bolu'nun kazalarında da Müdafaa-ı Milliyye şubelerinin teşkil edilmeye başlandığı görülmektedir. Böylece 1915 yılı Eylül ayı itibarıyla Gerede kazasında³⁹ ve yine bu süreç içinde Zonguldak, Bartın ve Ereğli kazalarında MMCBŞM'nin birer şubesi açılmıştır. Takip eden başlıklar altında ayrıntılarına temas edeceğimiz üzere bu şubeler de MMCBŞM'nin idaresi altında gerek kendi bölgelerindeki gerekse tüm ülke sathındaki askerî birlikler ve yardıma muhtaç halk için önemli yardım faaliyetlerinde bulunmuşlardır.

Müdafaa Milliyye Cemiyeti Nizamnamesi uyarınca, tüm şube-i merkeziyyelerde olduğu gibi MMCBŞM'nin de idare heyeti seçimlerinin belirli aralıklarla usulü dairesinde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu seçimlerde Bolu İttihat ve Terakki Kâtib-i Mes'ûlleri'nin MMCBŞM reisi olarak seçildiği görülmektedir. Bu anlamda savaş yıllarında MMCBŞM reisliği görevi sırasıyla Bolu İttihat ve Terakki Kâtib-i Mes'ûlleri Doktor Ahmet Mithat (Altok), Mithat

³⁷ BOA. DH. MTV.00035.00008.048.

³⁸ BOA. DH. MTV.00035.00008.047.

³⁹ "Şu'be Tesisi", *Bolu*, S.87, 3 Eylül 1331, s.1.

Kemâl (Algüloğlu) ve (Koca) Mithat Âkif Beyler tarafından üstlenilmiştir. Yapılan seçimlerin tarzı hakkında 1916 yılı intihabı iyi bir örnek teşkil etmektedir. 1916 yılı Haziran ayında Merkez-i Umûmî'den gelen yazı doğrultusunda MMCBŞM'den görev süresi biten heyetlerin yenilenmesi talep edilmiştir. Buna göre MMCBŞM için yeni bir seçim yapmak üzere üyeler 14 Temmuz 1916 gecesi Bolu'daki Müdafaa-ı Milliye Dairesi'nde toplanmışlardır.⁴⁰ Yapılan toplantıyı takiben gerçekleştirilen seçim sonucunda MMCBŞM Hey'et-i İdaresi'ne hâlihazırda şubenin reislik görevini yürütmekte olan Kâtib-i Mes'ûl Midhat Kemâl (Algüloğlu), Muhasebe-yi Hususiye Müdürü Halil, Nuhzâde Mehmed (Vasfi Nuhoglu) ile Hâfız (Ahmed) Tayyâr (Çulha) Beyler seçilmişlerdir.⁴¹ MMCBŞM'nin kaza şubelerinde de reis ve aza seçimlerinin Cemiyet Nizamnamesi uyarınca düzenli bir şekilde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Örnek olarak Gerede Şubesi'nin tesis edildiği gün Hey'et-i İdare riyasetine Hacı Rıza Efendi'nin, azalıklara ise Vezir Mehmed, Marazlızâde Hüseyin, Kodalızâde Sezai, Hacı İpekzâde Halid, Hacı Mü'sîzâde Halid Efendiler ile Avazezâde Hacı Salih ve Çongarlı Hacı İbrahim Ağaların seçildikleri anlaşılmaktadır.⁴²

Elde edilebildiğimiz bilgiler doğrultusunda, Birinci Dünya Savaşı yıllarında MMCBŞM Hey'et-i İdaresi'nde görev yapan cemiyet reis ve azalarından bir kısmının Mütareke döneminde teşkil edilen Bolu Müdafaa-ı Hukûk Cemiyeti'nde, MMCBŞM'ye bağlı Gerede Şubesi'nde hizmet veren azalardan bir kısmının ise Gerede Müdafaa-ı Hukûk Cemiyeti'nde görev yapmaları dikkat çekicidir. Buna göre, MMCBŞM Hey'et-i İdaresi'nde görev yapan Midhat Kemâl (Algüloğlu) ve Hâfız (Ahmed) Tayyâr (Çulha) Beyler'in Millî Mücadele döneminde kurulan Bolu Müdafaa-ı Hukûk Cemiyeti'nde reislik, Doktor Âhmet Midhat (Altıok) ile Muhasebe-yi Hususiye Müdürü Halil Bey'in ise azalık görevinde bulunduğu görülmektedir.⁴³ Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti Gerede Şubesi'nin Hey'et-i İdaresi'nde yer alan isimlerden de Marazlızâde Hüseyin, Kodalızâde Sezai, Hacı İpekzâde Halid gibi vatanperverler Mütareke döneminde teşkil edilen Gerede Müdafaa-ı Hukûk Cemiyeti'nin azaları arasında yer almıştır.⁴⁴ Bu durum söz konusu cemiyetler arasındaki kadro bağlantısını ispat eden önemli bir delil teşkil etmektedir.

Bolu livasında kazalar halkından toplanan yardımların bir kısmı MMCBŞM'nin onayı ile mahalli askerî ihtiyaçlar doğrultusunda harcanmaktaydı.

⁴⁰ "Müdafaa-ı Milliye Bolu Şube-i Merkeziyesinden", *Bolu*, S.129, 30 Haziran 1332, s.3.

⁴¹ "İntihab", *Bolu*, S.130, 7 Temmuz 1332, s.2.

⁴² "Şu'be Tesisi", *Bolu*, S.87, 3 Eylül 1331, s.1.

⁴³ Erol Evcin, "Bolu Livasında Kurulan Müdafaa-ı Hukûk Cemiyetleri ve Faaliyetleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.49, Bahar 2012, s.90-92.

⁴⁴ Evcin, a.g.m., s.100.

Toplanan yardımların diğer kısmı ise kaza şubeleri aracılığıyla MMCBŞM'ye, MMCBŞM aracılığıyla da İstanbul'daki Merkez-i Umûmî'ye aktarılmaktaydı.

MMCBŞM ve bu teşkilata bağlı kaza şubeleri savaş yıllarında yardım faaliyetlerinin yanı sıra ülke sathındaki siyasi, sosyal ve askerî gelişmelerle de yakın bir şekilde ilgilenerek faal bir yapı arz etmişlerdir. Söz konusu dönem itibariyle çeşitli vesilelerle Bolu merkezinde veya kazalarında devlet erkânı ve halk tarafından düzenlenen çeşitli etkinliklerde MMCBŞM'nin merkez ve kaza heyetlerinin de yer alması bu duruma bir örnek teşkil etmektedir. Bu bağlamda “Veladet-i Hümâyûn Hazret-i Hilafetpenahi”nin,⁴⁵ “Culus-ı Hümâyûn Hazret-i Hilafetpenahi”nin,⁴⁶ İkinci Meşrutiyet'in ilan edildiği rumi 10 Temmuz'un⁴⁷ ve Osmanlı Devleti'nin kuruluş tarihi olarak kabul edilen 17 Kânûn-ı evvel tarihindeki “İstiklâl-i Osmanî Günü”nün⁴⁸ yıl dönümlerinde icra edilen etkinliklerde ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı kuvvetlerinin Seddülbahir zaferi,⁴⁹ Gelibolu Yarımadası'ndan düşman askerlerinin çıkarılması⁵⁰ ve Kutül-Amâre'de kumandanlarıyla birlikte binlerce İngiliz askerinin ele geçirilmesi⁵¹ gibi başarılar vesilesiyle düzenlenen kutlama programlarında MMCBŞM veya kaza şubeleri heyetlerinin yer aldığı görülmektedir. Bu etkinlikler vesilesiyle söz konusu heyetler tarafından mülki idare amirlerine, belediye yetkililerine, İttihat ve Terakki Fırkası Bolu Şube-i Merkeziyesi'ne ve askerî birliklere resmî ziyaretlerde bulunuyordu. Ayrıca bu heyetlerle Türk Ocağı, Hilâl-i Ahmer, Donanma heyetleri ve esnaf cemiyetleri temsilcileri arasında karşılıklı tebrik ziyaretleri gerçekleştiriliyordu. Müdafaa-ı Milliye merkez ve şube binaları Osmanlı arma ve bayraklarıyla süsleniyor, akşam olunca da bu binalar kandil ve fenerlerle aydınlatılıyordu. Şehir içindeki fener alaylarına, yürüyüşlere ve kutlama programlarına iştirak ediliyordu. Bu etkinlikler münasebetiyle şehit ve gaziler yâd ediliyor ve savaş içindeki ülkenin selameti için dualar ediliyordu. Böylece halk, idare ve ordu arasındaki birlik ve beraberlik anlayışı pekiştiriliyordu.

⁴⁵ “Veladet-i Hümâyûn Hazret-i Hilafetpenahi”, *Bolu*, S.85, 20 Ağustos 1331, s.1; “Veladet-i Hümâyûn Hazret-i Hilafetpenahi”, *Bolu*, S.134, 11 Ağustos 1332, s.1.

⁴⁶ “Culus-ı Hümâyûn Hazret-i Hilafetpenahi”, *Bolu*, S.17, 16 Nisan 1331, s.1; Culus-ı Hümâyûn Hazret-i Hilafetpenahi, *Bolu*, S.118, 14 Nisan 1332, s.1.

⁴⁷ “Meşrutiyet'in Devr-i Senevisi / Merasim-i Tebrikiyye”, *Bolu*, S.80, 16 Temmuz 1331, s.1-2; “Meşrutiyet'in Devr-i Senevisi”, *Bolu*, 14 Temmuz 1332, s.1; “Meşrutiyet'in Devr-i Senevisi”, *Bolu*, S.214, 25 Temmuz 1334, s.1.

⁴⁸ “İhtifal-i Muhteşem-i Millî”, *Bolu*, S.101, 17 Kânûn-ı evvel 1331, s.1; “İhtifal-i Muhteşem-i Millî”, *Bolu*, S.186, 3 Kânûn-ı sâni 1334, s.1.

⁴⁹ Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti Bartın ve Gerede Şubeleri tarafından yapılan kutlama faaliyetleriyle ilgili olarak bkz.; “Tebşir-i Mühim, Tezerühat-ı Meserretkarane”, *Bolu*, S.103, 31 Kânûn-ı evvel 1331, s.1; “Gerede Muhabir-i Mahsusumuzdan”, *Bolu*, S.103, 31 Kânûn-ı evvel 1331, s.1-2.

⁵⁰ “Bartın'dan Mektub”, *Bolu*, S.104, 7 Kânûn-ı sâni 1331, s.1.

⁵¹ “Gerede'den Mektub”, *Bolu*, S.120, 28 Nisan 1332, s.1.

MMCBŞM'nin faaliyetlerinin, Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'nin bütün ülke sahtındaki faaliyetleri gibi Balkan Savaşları'ndan sonra durulma sürecine girdiği, ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla artan ihtiyaçlar doğrultusunda tekrar ivme kazandığı anlaşılmaktadır.

Söz konusu süreçte MMCBŞM'nin imkânlarını ve yetkilerini aşan konularda Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti Merkez-i Umûmisi'nin yardım faaliyetlerine doğrudan müdahil olabildiği görülmektedir. Örnek olarak 1916 yılı Mart ayı itibarıyla Merkez-i Umûmî, İstanbul ve Edirne civarındaki ihtiyaç sahibi ziraatçiler için Düzce'deki bir tüccarın elinde bulunan mısır tohumlarından beş bin kıyye kadarını satın almış ve bu tohumların nakliyatı konusunda gerekli hazırlıkları da yapmıştır. Ancak Bolu livası dâhilinde hububat ihracının yasak olması nedeniyle Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından bu girişime izin verilmemiştir. Bu gelişme Dâhiliye Nezareti, Ticaret ve Ziraat Nezareti, Bolu Mutasarrıflığı ve Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti arasında bir dizi yazışmaya neden olmuştur. Nihayetinde Düzce'den satın alınan tohumluk mısırın ihtiyaç fazlası olduğunun anlaşılması ve satın alınacak tohumlara güvenilerek İstanbul ve Edirne'de hazır hâlde bulundurulmuş arazinin ekilememesinden kaynaklanacak iktisadi kayıplar dikkate alınarak Merkez-i Umûmî'nin talebinin karşılandığı görülmektedir.⁵²

MMCBŞM kendi çalışmalarını halka duyurduğu gibi Merkez-i Umûmî'ye ilişkin haberleri, duyuruları ve resmî yazıları da bölge halkına tebliğ ederek müdafaa-ı milliye çalışmaları hakkında kamuoyunu bilgilendirmiştir. Bolu gazetesi vasıtasıyla yapılan bu tür duyurulardan birinde, Amele Taburu ile Antalya'ya sevk edilmiş olan bir neferin önyak olmasıyla başlayan kibrit imalatı işinin Müdafaa-ı Milliye Şubesi'nin idaresine alındığına, bu durumun ülkedeki kibrit ihtiyacının giderilmesi hususunda önemli bir rol oynadığına değinilmiştir. Söz konusu tebliğ vesilesiyle Merkez-i Umûmî'nin hem ülkeye hizmet edecek, hem de Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'ne esaslı bir gelir temin edecek bu gibi teşebbüslerin yaygınlaşması doğrultusundaki arzusu Bolu halkına da duyurulmuştur.⁵³

Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti Bolu Şube-i Merkeziyesi Tarafından Yapılan Yardım Çağrıları

MMCBŞM, Birinci Dünya Savaşı sırasında çeşitli zamanlarda yayımladığı beyannamelerle halkı cemiyete, dolayısıyla orduya, şehit çocukları ile yakınlarına ve diğer ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmak üzere yardım etmeye davet etmiştir. Bu davetlere örnek olmak üzere bütün köylerin "Heyet-i İhtiyariye"lerine yazılan bir tezkirede şunlar ifade edilmiştir:⁵⁴

⁵² BOA, DH.İUM.00059.3.00001.77.018-20.

⁵³ "Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti...", *Bolu*, S.101, 17 Kânûn-ı evvel 1331, s.4.

⁵⁴ "Köylü Arkadaşlar!", *Bolu*, 131, 14 Temmuz 1332, s.1-2.

“.....Kariyyesi Heyet-i İhtiyariyyesine,

Köylü arkadaşlar!

Milletin namus, memleketin istikbali ve İslâmiyet'in şevket ve kudsiyeti yolunda iki seneden beri hudud-ı serde bayatlarını fedâ eden asker kardeşlerimizle bunların emanet olarak bize tevdi' eyledikleri kimsesiz ve zavallı aile ve yetim yavrularına yardım etmek ve onların yaralı kalblerindeki ye's ve ızdırab ateşlerini söndürmek bütün Müslümanlar için şübbesiz bir din borcudur. Omuzunda tifengi, elinde süngüsüyle gece uykularını terk ve zevk ve rahat nâmına her şeyi fedâ eden asker kardeşlerimizin bu âli hizmetlerine mukabil biz de kazanacaklarımızın yüzde beşi nisbetinde olsun mâlen fedakârlık gösterirsek üzerimize düşen vazife-i hamiyeti ifa etmiş oluruz. Şimdi harman zamanıdır...Sizgin bir avuç vereceğiniz arpa ve buğdaylar bir yere toplandığı vakit iyice yekûin teşkil eder. Bunlarla birçok yetimlerin göz yaşları dindirilir ve bir kısım muhtaç asker ailelerinin ihtiyaçları da temin edilir.

İşte köylü arkadaş, bu öğütleri nazar-ı dikekte alarak Allah'ı ve Resüllallah'ı hoşnud etmek için köylerinizden mürekeke bir komisyon teşkilıyla toplayacağınız zabireleri bir mazbata ile kazanızın merkezindeki Müdafaa-ı Millîyye Şubesi'ne teslim ve mukabilinde bir makbuz alınız. Bu hayırlı ve şerefli hizmet sizi dünyada ve ahirette mes'ud edecektir. Bundan kat'iyyen emin olunuz kardeşlerimiz.”

MMCBŞM, ülkenin saadeti ve selameti için halk ile sürekli iletişim hâlinde olmuş ve bu beyannameden de anlaşılacağı üzere ordunun ihtiyaçlarını gidermek amacıyla halkı seferberliğe davet etmiştir. Bu anlamda, Birinci Dünya Savaşı'nın üçüncü yılı münasebetiyle cemiyetin halka yönelik olarak yayımladığı başka bir beyanname ise şu şekilde idi:⁵⁵

“Hamiye-i Müessesme olan fedakâr şehirliler ve köylüler!

Üçüncü senesine girdüğümüz barb-i umûmide Müslümanlığın şanını i'lâ ve din ve devleti muhafaza ve ihya için akattığımız kanlarımızın gulgule-i cereyanı rıza-yı ilahiyi celb, rub-ı Muhammedî'yi şad etmiştir.

Siz, ey temiz yürekli, pak vicdanlı Müslümanlar! Dine hizmet, vatana muhabbet, icabât-ı hamiyet nedir bütün dünyaya gösterdiniz. Türklüğün ne âli fitrat, ne tükenmez bir menba'-ı hamâset olduğunu, kâinata karşı pek şanlı bir surette tekrar isbat ettiniz. Yemediniz yedirdiniz, giymediniz giydirdiniz. Kanla, canla düşman karşısında çalışdınız. Şehid olanlarımız şan ve şerefle rub-ı Muhammedî'yi takdirlerle ibtizâz ettiren cennât-ı âliyyâta gitti. Onların rubuna bütün âlem-i İslâmiyet buzu' ile fatihalar okuyor.

Kalanlarımız tarlalarda, bağlarda, bağçelerde, ormanlarda alınını terini akıttı, toprakları ekdi, suladı. Toprağı altına, hububâta kalb etti. Sonra da bu semere-i sa'yını yurdumuzun şarkında, garbında, şimalinde, cenubunda can verib, şan alan gazîlerin tesbîl-i iiaşesi için yolladı.

⁵⁵ “Bolu Müdafaa-ı Millîyye Merkezi Beyanname”, *Bolu*, S.142, 17 Teşrin-i sâni 1332, s.2.

Şehid babaları, şehid kardaşları, şehid anaları, şehid hemşireleri! Sizin kattığınız cevabirden kıymetli göz yaşları bu mukaddes vatan topraklarını ısladı; candan kıymetdar bir hamîr etti.

Binaenaleyh bu vatan toprağı indimizde bir kat daba kesb-i kudsiyet eyledi.

Böyle bir anda Kafkas'da, İran'da, Irak'da, Suveyş'de kuvvetli müttfiklerimiz ile Galıçya'da Dobrice'de omuz omuza harb eden, vuruşan, ölen, öldüren Türk arslanlarının çelik sineleri, metin kalbleri vatanın gamı, şehid kardeşlerinin intikamı namına darabân etmektedir.

Geliniz birlikde gözlerimizi afâk-ı harbe çevirelim. Galıçya ovalarında çarpışan vatan cüüd evladlarımız, ecdadımızı şehâmetleriyle pek yakından tanıyan Dobrice'nin Tuna kıyılarında vuruşan arslanlarımız, büyük Yavuzumuz ile Mısır'a doğru ilerleyen ordunun izinde koşan kabramanlarımız bir zamanlar Müslümanlığın saadeti nâmına İran'da, Çaldıran'da seyyf-i şehâmetlerini parlatan dilâverlerimiz Kafkas'da koca bir ülkeyi vatana, koca koca ırkları dine rabt eden şehvend ordularımızın şan aldıkları yerlerde evvelki büyüklüklerimizden numuneler gösteren ordumuzu göreceğüz.

Eyvab, mevsim-i şitâ sağuk-tab-ferse, lakin arslan Türk yavrusu üşüse de titrese de zinde, sabit duruyor. Kantyla, şantyla, sinesiyle çelikden bir kal'a gibi dikilmiş, kâb a'dâ'nın hücumuna sed ve siper olmuş, kâb yeni bir şâbrâb-ı zafer açmış duruyor, yürüyor, ilerliyor ecdadımızın ervâbi yeşil kanadları yaralarından akan kanla boyanmış penbe elvâna müsteğrik olduğu hâlde bunların başuclarında melekü's-sıyâne gibi uçuyor. Kabil olsa bevadan, sağukdan müteessir olmasın diye mukaddes kanadlarıyla o arslanları saracak ruhanîyetleriyle imdad ettikleri gibi kabil olsa maddiyatlarıyla da imdadlarına koşacak. İmdad ruhanileri bâlâ âsârıyla zâbirdir. Maddi imdadı, gözlerini çevirmişler bizden, torunlarından bekliyorlar. Ecdadıza layık torun olduğumuzu gösterelim, rubları şad olsun.

Siz e lisan-ı hâl ile diyor ki iki senedir gösterdiğiniz fedakârlığı bu sene de gösterdiniz. Atı ve zafer karibtir. Rub-ı Muhammed size tebsir-i zafer için bizî gönderdi. Allahımızın, büyük peygamberimizin dindâr kavmi olduğumuz tezabür etsin. Bizim evladlarımız iseniz varınızı yoğunuzu hatta canınızı orduya veriniz.

Bu rubânî hitab kulaklarınızda çmlasın. Bu ulvi da'vete 'lebbeyk, lebbeyk' diye icabet ediniz. Vereceğiniz bir çift çorab, bir çift eldiven Müslümanlara en büyük ibadet sevabı kazandıracaktır. Düşmana hücum edecek arslanların ayaklarını soğukdan donmaktan, düşmana ateş edecek kabramanların ellerini soğukdan titremekten muhafaza edelim.

Bize Allah mademki arslanlar gibi metin titremez bir kalb vermiş, o kalbin ihya ettiği a'zâyı sıcak, şeffaatli muavenetlerimizle ıstalım. Arslan ordumuz bizim için çarpışdıka, tarafımızdan unutulmadığı anlarsa mes'ud olur.

İçimizde babasından, dedesinden, oğlundan, kardaşından, ecdadından bir şehidi olmayan kaç aile vardır. Biz Türkler bâb-ı cennetten girerken şühedamızla muhâb olarak en yüksekte, en şerefli zîynetlerle mecmu' âlem-i diyanet olan cennete dâbil olarak gıbtalarla ehl-i cennet tarafından karşılanacağız.

Bu din için ne kadar çalıştığımızı dâbil-i canan olan umûm âlem-i İslâm'a dünyada olduğu gibi bir de dârü'l- bekada göstereceğiz.

Binaenaleyh dilaver ordumuz sizden ey temiz ve saf yürekli şehirliler, sizden ey İslâmiyet'in yegane hâdimi Türkler sizden pamuklu çorab, eldiven istiyorlar.

Şerefîyle velevki yoklukla olsun vatanda İslâm arasında yaşamak, varlıkta düşman elinde kabrolmaktan bin kere evladır. Bir himmet daha düşman kabrolacak, bir gayret daha vatan yaşayacaktır.

Fisebilillâh bir gazî giydiren gazî olur, bir şehid babası, akrabası olan saadet dârını bulur. Allah böyle ferman ediyor. Kur'an böyle buyuruyor, peygamber böyle emrediyor. Din buna muhtaç, vatan bunu istiyor.

Mes'ud olmak istiyoruz değil mi, veriniz gazî, şehid babaları; gazî, şehid kardeşleri; gazî, şehid anaları; gazî, şehid hanımları, kadınları veriniz. Orduya pamuklu çorab, eldiven veriniz. Emin olunuz ki bu az vergi ile cenneti kazanacaksınız. Allah İslâmiyet'i onun hâdimi, hafızı olan Türkleri muhafaza buyursun. Amin."

Bu beyannameden de anlaşılacağı üzere sefaletin had safhaya ulaştığı savaş yıllarında askerler için bir çift çorap ile eldiven bile aranır olmuştur. MMCBŞM bu tür yardım çağrıları neticesinde temin ettiği ihtiyaç maddeleriyle ordunun savaş kabiliyetini artırmayı hedeflemiştir.

1915 yılı Ağustos ayı itibariyle Dâhiliye Nezâreti'nden vilayetlere ve Bolu'nun da dâhil olduğu livalara gönderilen bir yazıyla, askerlerin kıtlık ihtiyacını temin etmek üzere yapılacak yardımların Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti tarafından toplanacağı belirtilmiştir. Bu nedenle yapılacak çalışmalara destek olunması konusunda mülki idarelerce gereken ihtimamın gösterilmesi talep edilmiştir.⁵⁶ Mülki idarelerin yapılan yardım faaliyetlerine destek olması hiç şüphe yok ki Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti şubelerinin çalışmalarını büyük ölçüde kolaylaştırmakta ve hızlandırmaktaydı.

Yürütülen bu çalışmalar kapsamında MMCBŞM'nin dağıttığı başka bir beyannamede ise askerlerin vatan ve din uğrunda şerefli bir şekilde can vermekten çekinmediklerine, bu uğurda şehit ve gazi düştüklerine temas edilmiştir. Bu bağlamda ülkenin kurtuluşu yolunda mücadele eden askerlerin ihtiyaçlarının karşılanmasının arz ettiği öneme değinen söz konusu beyannamenin tam metni şu şekildedir:⁵⁷

"Vatandaşlar:

Harbin üçüncü senesini de muvaffakiyetle bitama erdirmekte olduğumuz sırada müdafaa-ı vatana müteallik olmak üzere sizin feyz-i himmetinize bir defa daha müvâcâat ediyoruz. Biliyoruz ki bu azim ve hamiyet en müşkil dakikalarda

⁵⁶ BOA, DH.İ.UM.EK.00094.00054.001.

⁵⁷ "Bolu Müdafaa-ı Milliye Şubesin Tevzi' Ettiği Beyanname Suretidir", *Bolu*, S.173, 27 Eylül 1333, s.1.

vatana serâb muavenetini ibzâl etdi. Geçen ve evvelki senelerde ordunun kışlık levazımâtına aid olarak abalının ibraz ettiği muavenete vatan müteşekkirdir. Tafsilâtı cümlelerin de malumu olduğu üzere cibarı kaplayan şu misli nâmesbuk barb-i azîmin debaş müsademâtında kabraman ordu ubdesine düşen vazîfeyi kemâl-i azîm ve himmetle idare etmiş ve cebbelerin her noktasında barîm-i vatana taarruz etmek isteyen düşmanı kabbar savletleriyle tevkîf ve tard etmişdir. Ordu bu gün dabi sizâlerin rub-ı azîm ve metanetinizle alakadâr olan bareketinde devam ile emin ve mutmain bir hâlde serhadleri beklemediği sırada bi't-tabi millet'in sine-i hamiyetine istinad ile kışa girmek üzere bulunuyor. Fi'l-hakika abvalin kesb-i sükkûn ve mülâyemet etmesi her an için muhtemel ise de müsaid zamanlardan bi'l-istifade ihtiyacât-ı atıyyeyi te'min etmek lâzımeden olduğu için Bolu Müdafaa-ı Millîye Şubesi bu cibeti nazar-ı dikkate alarak kışlık tedarikâta aid olmak üzere icab eden teşebbüse ibtidar eylemiştir.

Her ferdin kendi arzû ve sia-i hâline göre ibraz-ı muavenet edeceği şühbesiz kendi hassa-i mefharetine kayd olunacak kıymetdâr ianelerinden ise de ihtiyacât-ı atıyyenin her birini hükümetçe birer veçhile te'min etmek mümkün olduğu ve yalnız kışlık don, gömlek, çorab, eldiven gibi levazımât-ı mübremenin tedarik ve ikmâli ancak umûm abalının elbirliğiyle ibraz-ı sa'y ve fedakârî eylemesine mütevakkef bulunduğu için liva dâhilindeki Zonguldak Mevki'-i Askerisinde bulunan asker'in kışlık ihtiyacâtına karşılık olmak üzere şimdiden don ve gömlek tedarikâtına başlanması lâzımedendir. Hiç kimsese bâr teşkil etmeyecek derece asker için her bandeden bir don veya iki çift çorab hediyesi, ihtiyacı az zamanda te'min edecektir. Bu hususta dabi millet'in his-i fedakârisine müracaat ediyoruz. Binaenaleyh Bolu Müdafaa-ı Millîyesi, bususât-ı vataniyyeye müteallik olan her nevi mürâcaâtı hatta fazlasıyla ifâ eden muhterem abalının her vakitteki gibi şu nida-yı muavenete dabi şitâb edecekleri kanaatinde bulunuyor."

Bu beyanname ile Bolu halkı kutsal değerlerini savaşın yarattığı tehlikelerden korumak üzere fedakârlığa davet edilmiştir. Bu doğrultuda Bolu ahalisinden Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rus donanmasının şiddetli saldırılarına maruz kalan Zonguldak bölgesinde ülkeyi korumak ve kollamak için vazife yapan askerlere yardımda bulunulması istenilmiştir.

Müdafaa-ı Millîye Cemiyeti Bolu Şube-i Merkeziyesi'ne Yapılan Yardımlar

MMCBŞM'nin savaş süresince devam eden yardım çağrılarında halk ilgisiz kalmamıştır. Bu münasebetle liva sathında geniş çaplı bir yardımlaşma faaliyeti başlamış ve MMCBŞM'ye halkın büyük ölçüde desteği ve yardımları görülmüştür. Yardım faaliyetleri çeşitli şekillerde ve muhtelif vasıtalarla gerçekleştirilmiştir. Halk elinde bulunan nakit parayı veya yardım malzemesini genellikle bağış olarak doğrudan cemiyete teslim etmeyi tercih etmiştir. Bunun dışında düzenlenen yarışmalar, müzayedeye çıkarılan ürünler vasıtasıyla ve halkın işlettiği tesislerin hasılatının cemiyete terk edilmesi suretiyle cemiyete aynı ve nakdi bağışlar yapılmıştır.

Bu tür faaliyetlere örnek olmak üzere, Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'nin ülke topraklarını korumak ve kollamak üzere benimsediği takdire değer gayeye ve yaptığı ulvi işlere katkıda bulunmak isteyen Kıbrıscık ahalisi 1915 yılı itibariyle topladığı 412 kıyye yünü MMCBŞM'ye teslim etmiştir. Ordunun ve halkın ihtiyaçları doğrultusunda sarfedilmek üzere toplanan bu bağışın teslim edilmesi konusunda Kasaba Karakol Kumandanı Çorumlu Ahmed Necati Efendi'nin ciddi gayretleri görülmüştür.⁵⁸

Bolu Mutasarrıfı Ahmed Müfid (Saner) ile Düzce Kaymakamı İzzet Beyler'in teşvik ve gayretleriyle Düzceliler de Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'ne yardım faaliyetlerine girişmişlerdir. Polis memurlarından Abdullah Efendi'nin cemiyete bağışladığı 2 mercan balığı İttihad ve Terakki Cemiyeti Kâtib-i Mes'ûlu ve MMCBŞM Reisi Ahmet Midhat (Altıok) Bey'in irat ettiği coşkun ve etkili bir nutukla müzayedeye çıkarılmış, bu münasebetle balıklar 2.400 kuruşa Ereğli eşrafından Hacı Eşref Efendi'ye ihale edilmiştir. Bu meblağ Müdafaa-ı Milliye menfaatine terk edilmiştir.⁵⁹

Benzer bir usulle, Liva Nüfus Müdürü Mustafa Efendi'nin oğlu Cemal Efendi tarafından Gençler Derneği ve Kardeş İdarehanesi'nde Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti menfaatine müzayedeye konulan bir yakalık ile bir boyun bağı 121 kuruşa Hacı Şakir Efendizâde Zeki Efendi'ye ihale edilmiştir. Söz konusu meblağ da MMCBŞM'ye teslim edilmiştir.⁶⁰ Yine Akçaşehir mahallesinden Zeki Efendi tarafından Bayezid Kırathanesi'nde Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti menfaatine müzayedeye çıkarılan bir mendile biçilen bedel toplantıda hazır bulunanların himmet ve yardımlarıyla 440 kuruşa ulaşmıştır. Nihayetinde İvranyalizâde Hacı Osman Efendi'ye ihale edilen söz konusu meblağ MMCBŞM hesabına yatırılmıştır.⁶¹

1915 yılı Eylül ayı başlarında, Muhacir Mehmed Efendi müsteciri olduğu kıraathanenin bir günlük hâsılatı olan 600 kuruş civarındaki meblağı,⁶² benzer şekilde Zeki Bey müsteciri olduğu Bolu Merkez Kırathanesi'nin Padişah Mehmed Reşad'ın "cülus-ı hümayun"una tesadüf eden 27 Nisan 1916 tarihindeki bütün hâsılatını Müdafaa-ı Milliye veznesine teslim etmiştir.⁶³ Devam eden yardım faaliyetleri kapsamında 1918 yılı Mart ayı başlarında Bolulu vatanperverlerden Çataklızâde Zeki Efendi tarafından MMCBŞM'ye 500 kuruş bağışlanmıştır.⁶⁴

⁵⁸ "Beyan-ı Teşekkür", *Bolu*, S.85, 20 Ağustos 1331, s.2.

⁵⁹ "Memleketimizde Yeni Bir Ruh", *Bolu*, S.86, 27 Ağustos 1331, s.3.

⁶⁰ "Eser-i Hamiyet", *Bolu*, S.82, 30 Temmuz 1331, s.1.

⁶¹ "Âsâr-ı Hamiyet", *Bolu*, S.92, 15 Teşrin-i evvel 1331, s.1.

⁶² "Memleketimizde Yeni Bir Ruh", *Bolu*, S.86, 27 Ağustos 1331, s.3.

⁶³ "Eser-i Hamiyet", *Bolu*, S.118, 14 Nisan 1332, s.2.

⁶⁴ "Hamiyet", *Bolu*, S.195, 7 Mart 1334, s.1.

Bolu'da geleneksel olarak düzenlenen at yarışları da cemiyete yapılan bağışlar için bir vesile teşkil etmiştir. Bu anlamda 1915 yılı Haziran ayı itibariyle düzenlenen at yarışında birinciliği kazanan Adapazarlı Nuri ve ikinciliği kazanan Düzceli Kemâleddin Beyler kazandıkları ödüllerden 100'er kuruşu cemiyet veznesine hediye etmişlerdir.⁶⁵

Bolu'dan Hacı Osmanoğlu Refik'in vefatıyla Mal Sandığı'ndan 5 liralık bir meblağ validesi, hanımı ve kardeşi tarafından MMCBŞM'ye bağışlanmıştır. Bu vefalı davranış Bolu gazetesine şu şekilde yansımıştır:

“Müdafaa-ı Millîye gibi bir müessese-i hayriyyenin kıymet-i ebemmiyeti ve derubde ettiği vezâifin uhviyetinin artık her sınıf balkımız nazârında da tecelli etmeğe başladığının şâhid-i belîği olan şu bediyye-i hamiyetkaraneden dolayı kalbimizi âsâr-ı iftibar ve memnuniyet ile meşbûn gördüğümüz bâlde müteberri'lerinin his-i güzîn hamiyetlerini takdîr etmeği vazîfeden addederiz. Abval-ı hazranın halka tabmül ettiği vezâifin derecesi bir köylü aile tarafından bu vecble mazhar-ı takdîr olduğuna göre muhit-i idrak ve tabassüsü dâba yüksek olanlardan dâba vasi' âsâr-ı hamiyet ve muavenet intizarına bakkımız olmaz mı?”⁶⁶

Hava değişimi münasebetiyle cephelerden köylerine hareket eden zayıf ve hasta düşmüş askerlerin istirahatlerini temin etmek için 1915 yılı Kasım ayı itibariyle Bolu Jandarma Taburu komutan ve askerleri tarafından 2.971,5 kuruş iane toplanmış ve bu ianeler MMCBŞM'ye teslim edilmiştir. Bu hayır müessesesine iane yardımında bulunan bölük ve takımlar ile yardım miktarları şu şekilde olmuştur:⁶⁷

Askerî Birlik	Kuruş	Para
Bolu Merkez Bölüğü	1.464	
Mudurnu Merkez Bölüğü	348	
Düzce Merkez Bölüğü	387	
Göynük Takımı	161	
Gerede Takımı	259	
Ereğli Takımı	164	
Devrek Takımı	188	20
Yekûn	2.971	20

Bolu livasında dini ve millî bayramlar vesilesiyle de çeşitli yardım etkinlikleri düzenlendiği görülmektedir. Buna örnek olmak üzere, 1916 yılı Ağustos ayında Ramazan Bayramı'nın birinci günü Müdafaa-ı Millîye Cemiyeti için Bolu'daki camilerde yardım amaçlı gezdirilen kutular vasıtasıyla halktan 554 kuruş 5 para toplanmıştır.⁶⁸

⁶⁵ “Müessir Hamiyet”, *Bolu*, S.74, 4 Haziran 1331, s.2.

⁶⁶ “Şayan-ı Takdîr Bir Hediye”, *Bolu*, S.88, 10 Eylül 1331, s.2.

⁶⁷ “Meâsir-i Hamiyet”, *Bolu*, S.95, 5 Teşrin-i sâni 1331, s.2.

⁶⁸ “Müdafaa-ı Millîye Bolu Şube-i Merkeziyesinden”, *Bolu*, S.132, 28 Temmuz 1332, s.1.

Kadınlar ve kadınların içinde bulunduğu sosyal cemiyetler tarafından da MMCBŞM'ye çeşitli yardımlarda bulunulduğu veya söz konusu Şube-i Merkeziyye'ye yardım yapılması hususunda halkın teşvik edildiği görülmektedir. Bu yardımların askerlerin ve ahalinin ihtiyaçlarının karşılanması hususunda ciddi katkılar sağladığı anlaşılmaktadır. MMCBŞM tarafından hasta askerlerin istirahatleri için Bolu Memleket Hastanesi dâhilinde tesis edilen 10 yataklık nekahethaneye askerlerin ihtiyaçları doğrultusunda Bolu Hilâl-i Ahmer Nisvan Cemiyeti yetkililerince kısa bir süre içinde 20'şer kat entari, gömlek, don, çorap, takke, mendil ve çevreden ibaret giyim eşyası tedarik edilmiştir.⁶⁹ 8 Eylül 1915 tarihinde Düzce'de Hilâl-i Ahmer Nisvan Cemiyeti'nin açılışı vesilesiyle Hilâl-i Ahmer yetkililerinin ardından Müdafaa-ı Milliyye Cemiyeti adına Müfredat Kâtibi Fuad Efendi tarafından bu gibi hayır müesseselerine şiddetle ihtiyaç duyulduğuna ve bu tür yardımlaşma girişimlerinin kamuoyunda memnuniyet uyandırdığına dair etkili bir nutuk irat edilmiştir. Ardından Merkez Mekteb-i İbtidaisi muallim ve talebeleri adına ikinci sene talebelerinden Suad ve Nüzhet Efendiler savaş dönemindeki gelişmelere dair şiir ve nutuklar irat ederek, zaferin yakın bir zamanda kazanılacağına dair ümitlerini ve heyecanlarını dile getirmişlerdir. Bu suretle Kaymakam Ali Kemâlî Bey de söz konusu talebeleri nakdî bir hediye ile taltif etmiştir. Ardından Ali Kemâlî Bey kesin zaferin ve başarıların yakın olduğu konusundaki inancını dile getirmiş ve Osmanlı Devleti'nin eski kudretinin yakın bir zamanda tekrar görüleceğini etkili bir hitapla duyurmuştur. Bundan sonra Darü'l-Eytâm Müdürü Yusuf Efendi tarafından devlet ve milletin selamet ve saadeti için dua edilmiştir. Takiben etkinlikte hazır bulunan resmî ve askerî erkâna, davetlilere ve halka üzüm şerbeti ile sigara ikram edilmiştir.⁷⁰

MMCBŞM'ye yapılan yardımlar konusunda gösterilen hassasiyet ve fedakârlık halkta memnuniyet uyandırmıştır. Savaş yıllarında düşman tehditlerinin yanı sıra sefaletle ve yoklukla da mücadele eden ahalinin canını dişine takarak elinde ne varsa cemiyete bağışlama gayretinde olması Şube-i Merkeziyye yetkilileri tarafından birer hamiyet örneği olarak takdir edilmiştir. Bu takdir ve teşekkür duyguları özellikle Bolu gazetesi aracılığıyla halka duyurulmuştur.

Bu dönemde MMCBŞM'nin ilmi çalışmaları da desteklediği ve bu tür kültürel faaliyetleriyle hizmet alanını genişlettiği görülmektedir. MMCBŞM Reisi Mithat Kemâl (Algüloğlu) Bey'in mahalli kaynaklara dayanarak kaleme aldığı ve Müdafaa Milliyye Cemiyeti menfaatine basımı gerçekleştirilen "Ayanlar Devrinde Bolu" adlı eseri bu konuda önem arz etmektedir. Müftizâde Hafız Ahmet Tayyâr (Çulha) Efendi de Birinci Dünya Savaşı yıllarında "Fikarât-ı

⁶⁹ "Teşekkür-i Aleni", *Bolu*, S.81, 23 Temmuz 1331, s.2.

⁷⁰ "Memleketde Yeni Bir Ruh", *Bolu*, S.86, 27 Ağustos 1331, s.3.

İlmiye” adlı risalesinden 300 adedini MMCBŞM’ye bağışlamıştır.⁷¹ Söz konusu eserler bu suretle MMCBŞM tarafından Bolu halkının istifadesine sunulmuştur. Bunun yanı sıra cemiyetin halkın muhtelif konulardaki bilgisini artırmak üzere yayımladığı eğitici eserleri şubelerine gönderdiği de bilinmektedir. Örnek olarak 1914 yılı itibarıyla, “Çiftçi Çocuğu” ve “Anadolu Köylüsüne Çiftçi Öğüdü” adlı risalelerden 600 nüshanın da MMCBŞM’ye de ücretsiz olarak gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu kitaplardan özellikle iptidai mektepler ile köy mekteplerinde yararlanılması öngörülmüştü.⁷²

Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti Bolu Şube-i Merkeziyesi’nin Düzenlediği Etkinlikler Vesilesiyle Toplanan Yardımlar

MMCBŞM’ye halk tarafından doğrudan yapılan yardım ve bağışların dışında bizzat MMCBŞM’nin düzenlediği etkinlikler vasıtasıyla toplanan yardımlar da önemli bir yekûn tutmuştur. Şube-i Merkeziye tarafından düzenlenen çeşitli sosyal etkinlikler, yardım kampanyaları için bir vesile teşkil etmiştir. Toplanan yardımların bir kısmı Bolu bölgesindeki askeri kuvvetlerin ve halkın ihtiyaçlarının giderilmesi doğrultusunda sarf edilmiş, bir kısmı da Merkez-i Umûmî’ye gönderilmiştir.

MMCBŞM’nin İkinci Balkan Savaşı’nın başlamasıyla faaliyetlerini ve etkinliğini artırdığı anlaşılmaktadır. Bu dönem Osmanlı kuvvetleri için yardım faaliyetlerinin öneminin üst noktaya ulaştığı bir dönemdir. Birinci Balkan Savaşı sırasında Edirne’nin işgale uğraması Osmanlı Devleti’nde büyük bir infial yaratmıştır. Bu şehri geri almak üzere İkinci Balkan Savaşı sırasında Bulgaristan’a karşı açılan savaş sırasında mücadeleyi idame ettirecek paranın devlet hazinesinden temini mümkün olmamıştır. Bu nedenle Dâhiliye ve Harbiye Nezaretleri, Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti’nden yardım istemek durumunda kalmıştır. Bu suretle Dâhiliye Nezareti’nden vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen 1 Ağustos 1913 tarihli yazıda Müdafaa Milliye Cemiyeti’nin şubeleri bünyesinde bulunan paraların acil olarak İstanbul’a gönderilmesi istenmiştir. Bu konuda yardımda bulunan şubelerden biri de MMCBŞM olmuştur. Şube-i Merkeziye tarafından İstanbul’a yardım olmak üzere 2.808 kuruş gönderilmiştir.⁷³

MMCBŞM, gönüllülerin belirlenerek cephelere ve çatışma alanlarına sevkleri konusunda da orduya katkı sağlamıştır. Bu konuda Bolu Mutasarrıflığı’nın MMCBŞM’nin çalışmalarına destek olduğu görülmektedir. Örnek olarak Birinci Dünya Savaşı başlarında Dâhiliye Nazırı Talat Bey’in imzasıyla mülki idarelere gönderilen 26 Kasım 1914 tarihli bir telgrafta

⁷¹“Müdafaa-ı Milliye”, *Bolu*, S.95, 5 Teşrin-i sâni 1331, s.2.

⁷² *BOA*, DH.İD., 0079.00034.1-56.

⁷³ *BOA*, DH.MTV, D.35, G.8/5

Kafkasya'da çetecilik faaliyetlerinde bulunmak üzere bir hafta içinde 200 kadar gönüllüye ihtiyaç duyulduğu belirtilmiş ve mülki idare bölgelerinde bulunan Laz ve Çerkeslerden çeteciliğe elverişli olanların tespit edilmesi talep edilmiştir.⁷⁴ Bu talebe Bolu livası ile birçok mülki idare biriminin olumlu cevap verdiği ve Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti Gönüllü Hey'eti vasıtasıyla MMCBŞM'nin de bu çalışmaların içinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Bolu Mutasarrıfı Ali Osman Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 5 Aralık 1914 tarihli bir şifrede, seçilerek tertip edilmiş çete efradından 48 kişinin Düzce'ye geldiği, diğerlerinin ise birkaç gün içinde gelmesinin beklendiği ifade edilmiştir.⁷⁵ 6 Aralık 1914 tarihli şifrede 30'u Bolu Hapishanesi'nden olmak üzere Bolu havalisinden seçilip kaydı yapılan çete efradı sayısının 160'a ulaştığı, bunların birkaç gün içinde kayıt edileceklerle birlikte yola çıkarılacakları bildirilmiştir. Ayrıca, Zonguldak bölgesindeki Lazlara, diğer unsurlara ve ailelerine 100'er lira verilmesi durumunda 500-600 gönüllünün Kafkasya'da çetecilik yapmak üzere harekete hazır olduğu ifade edilmiştir.⁷⁶ 9 Aralık 1914 tarihli bir yazıda Kafkasya'da çetecilik yapmak üzere seçilen efrattan birinci kafiiledaki 193 kişinin Dersaadet Merkez Kumandanlığı'na yazılan hususi bir yazı ile yola çıkarıldığı, ikinci kafilenin de teşkiline başlandığı belirtilmiştir.⁷⁷ Yine Bolu Mutasarrıflığı tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 4 Şubat 1915 tarihli bir yazıda, çeteye ilhak etmek niyetinde olan 30 Laz amelenin sevklerine dair izin talepleri dile getirilmiştir.⁷⁸

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla, cephelelerdeki askerlerin canlarını dişlerine takarak ve hayatlarını kaybetmeyi göze alarak verdikleri mücadelelerini desteklemek için Bolu'da her hanenin iştirakiyle bir himmet ve gayret yarışının başladığı anlaşılmaktadır. Bu suretle askerlerin başta giyim kuşam eşyaları olmak üzere çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla bağış ve hediye toplanması bir teamül hâlini almıştı. Bolu gazetesinde de belirtildiği üzere: "*Saf-ı harbde bulunan gazî kardeşlerimizin kulûb-ı ihtiram müllete pek kıymetdâr birer yadigârı olan mübarek vücudlarının eyyâm-ı şitâda tesirât-ı havaiyyeden sıyânati için*" her haneye varıncaya kadar organize bir şekilde girişilen bu vatanperverane gayret ve himmet çalışmalarında MMCBŞM etkin bir rol oynamaktaydı. Konuya ilişkin olarak Bolu gazetesinde yer alan bir haberde şöyle denilmekteydi:⁷⁹

"Müdafaa-ı Milliye Bolu Şube-i Merkezîyesinin tevzî' ettiği bu şan ve şeref nimetinden fakir, zengin her hane hâline göre hisse-i fabr ve mübâbâtini almış, onun zevk-i tertib ve ihzârıyla iştiğal etmektedir.

⁷⁴ BOA, DH.ŞFR. 00047.000196.001; Ayrıca bkz.; Aydoğan, a.g.m., s.71-73.

⁷⁵ BOA, DH.ŞFR.00452.00008.001.

⁷⁶ BOA, DH.ŞFR.00452.00031.001.

⁷⁷ BOA, DH.ŞFR. 00452.00122.001.

⁷⁸ BOA, DH.ŞFR.00460.00033.001.

⁷⁹ "Hediye-i Şitaiyye", *Bolu*, S.90, 24 Eylül 1331, s.1.

Halkımızdaki kuvve-i maneviyenin uhviyet ve metanetine en değerli bir bürhân olan şu vazife-i vataniyyenin kemâl-i şevk ile ifa olduğunu görüb dururken bu zeminde irâd-ı makal etmekde o bülehd paye hamiyetlere karşı kendimizde adeta bir hicâb-ı müessir hissettiğimizi itiraf ile iftihar ederiz.

Ancak dört büyük düşmanın, din ve devletin sağından, solundan, yerden, gökten bilafasıla yağdırdığı ateşlere karşı, mubafaza-ı din ve vatan gibi bir his-i celil ile bayatlarını istibkâr eden ve şu suretle irklarına has bir celâdet ve mehbâbete âlemi hayran ve tarih-i Osmânîyi de müzehheb sahibelerle pîrâyedâr şeref ve şan etmekde olan gazî kardeşlerimize takdim edilecek bu bediyeler yalnız onların mubafaza-ı sıbhatlerine aid bir vazife-i mürettebeyi ifa ile kalmayarak gayret ve hamaset-i vatanperveranelerinin eser-i takdiri olmak gibi bir de kıymet-i maneviyeyi haiz olduğundan, bu uğurda tecelli etmekde olan abenk-i ruh-nevâz mesaiyi tebcil etmeyi kendimize bir vazife-i mühime addettiğimizi içindir ki bu kadarlık söylemeği zâid görmedik.

Düşmanlarımız, zan ve tabmin edebilikleri dereceden pek yüksek olmak üzere mübterem gazîlerimizde vatanın bu celadetkâr evlad-ı hamiyetinde gördükleri şecaat ve besalete karşı nasıl duçar-ı bâile-i hayret oluyorlar ise kuvâ-yı milliyedeki metanet-i maneviyenin şahid-i belîğ olan bu gibi âsâr-ı hamiyeti görüb içittikçe şeytan ve melanetin makarr-ı mezalimi olan melus kalblerinde hüsrân ve nekbet, felaket ve nedâmet hislerinin de bir kat daha peydâ-yı ulyân edeceğine şübbe edilmemelidir.

Demek ki: tedarik olunacak bu bedâyâ-yı milliyeye ile kuvâ-yı maddiyeye ve maneviyenin teâlî ve tezâyyüdüne aid birkaç türlü mühim vazife-i hudmed ifa etmiş olacağız ki: ecr-i maneviyesinin de cânib-i celil-i ilâhîden ona göre ihсан buyurulacağına imtinan-ı derûnimiz berkemâldir.

Cenâb-ı Hakke'nin millet-i necibe-i İslâmiyye ve Osmaniyyeyi a'dâ-yı din ve devlete daima galib ve muzaffer buyurması da'vât-ı hâlisânesini bu vesile ile de ifa ve takdim dergâb-ı hudâ eyleriz.”

Savaş yıllarında MMCBŞM'nin askerlerin sıhhi ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik faaliyetleri de önem arz etmiştir. Örnek olarak, Bolu Memleket Hastanesi dâhilinde malul askerler için açılmış olan 12 yataklı nekahethâneye 8 yatak daha ilave edilmiş, bu şekilde nekahethanenin yatak kapasitesi 20'ye çıkarılmıştır. Ayrıca hava değişimi için memleketlerine gönderilen hasta ve zayıf düşmüş askerlerin istirahatleri için tahsis edilen mahal yeterli derecede genişletilmiş ve bu askerlere sabah ve akşam çorba verilmeye başlanmıştır.⁸⁰ Bolu Memleket Hastanesi Sertababeti'nden bildirildiğine göre, devam eden süreç içinde MMCBŞM tarafından söz konusu hastanede hasta ve zayıf düşmüş askerler için açılan nekahathanenin aşağıda belirtilen levazım ihtiyaçları da giderilmiştir:⁸¹

⁸⁰ “Hidemat-ı Vataniyye”, *Bolu*, S.98, 26 Teşrin-i sâni 331, s.1.

⁸¹ “Bolu Memleket Hastanesi Sertababeti'nden”, *Bolu*, S.106, 21 Kanûn-ı sâni 1331, s.2; “Bolu Memleket Hastanesi Sertababeti'nden”, *Bolu*, S.109, 11 Şubat 1332, s.2.

MMCBŞM Tarafından Bolu Memleket Hastanesi'ne Yapılan Yardımlar	
Nev'i	Aded
Yorgan	28
Yatak	15
Battaniye	13
Yatak çarşafı	28
Yastık yüzü	23
Yastık	21
Entari	12
Gömlek	32
Don	12
Havlu	10
Takke	12
Kaşık	18
Çatal	12
Sürahi	9
Terlik (çift)	24
Çorap (çift)	20
Don ma' uçkur	92

Düşman kuvvetlerine karşı ülke topraklarını savunmak amacı doğrultusunda sıhhatlerini ihlal eden askerlerin istirahatleri ve tedavileri için yapılan bu müşfik himmetten ve gösterilen ihtimamdan dolayı gazi hastalar ve hastane adına MMCBŞM'ye Hastane Sertabibliği tarafından Bolu gazetesi vasıtasıyla teşekkür edildiği görülmektedir.⁸²

Bunların yanı sıra savaş yıllarında MMCBŞM'nin idaresinde Bolu Merkez ve Düzce kasabalarında 40'ar yataklı iki “Nekaha-yı/Zuafâ-yı Askeriyye Misafirhanesi” ihdas olunmuş ve bu misafirhanelerin sıhhi görevlileri askerî teşkilat, tesisat araç ve gereçleri ise Müdafaa-ı Milliyye Cemiyeti tarafından temin edilmiştir. Hasta ve yaralı askerlerin misafirhane istirahatlerinin en iyi şekilde sağlanması ve daha sonra bunların imal edilen hususi arabalarla nakil hizmetlerinin yerine getirilmesi Bolu gazetesi tarafından teşekkür ve takdire değer bir faaliyet olarak halka duyurulmuştur.⁸³ Bu anlamda yalnızca Bolu'daki “Nekaha-yı/Zuafâ-yı Askeriyye Misafirhanesi”ne açılışından 25 Nisan 1918'e kadar 23 binden fazla asker kabul edilmiştir. Bu askerlere rahat yatak ve sıcak yemek tedarik edilmiş, askerlerin ianeleri sağlanmış ve ihtiyaç durumuna göre arabalarla tedavi ya da ikamet mahallerine sevkleri yapılmıştır.⁸⁴

MMCBŞM tarafından yapılan bu tür sıhhi yardımlar Bolu livası ile sınırlı kalmamıştır. Adapazarı Nekahathânesi'ne gelen hasta ve yaralı askerlerin

⁸² “Bolu Memleket Hastanesi Sertabibliği'nden”, *Bolu*, S.106, 21 Kanunusani 1331, s.2;

“Bolu Memleket Hastanesi Sertababetinden”, *Bolu*, S.109, 11 Şubat 1332, s.2.

⁸³ “Misafirhane”, *Bolu*, S.142, 17 Teşrin-i sâni 1332, s.1.

⁸⁴ “Hidmet-i Meşkure”, *Bolu*, S.202, 25 Nisan 1334, s.1.

zorunlu ihtiyaçları için sarf edilmek üzere MMCBŞM tarafından Nekahethâneler Sertababeti'ne gönderilen 5.000 kuruşluk yardımı da bu münasebetle zikretmekte fayda vardır.⁸⁵

Söz konusu dönem itibariyle asker firarilerini takip için Zonguldak'tan Bolu'ya gelen 20 neferin her birine MMCBŞM tarafından birer çift ayakkabı hediye edilmiştir.⁸⁶ Yine Zonguldak'tan Bolu'ya hususi bir görev ile gelmiş olan bir askerî kıta için MMCBŞM tarafından 2.000 kuruşluk çarık ve yemeni dağıtılmıştır.⁸⁷ Bolu gazetesi aracılığıyla yapılan bir duyurudan anlaşıldığına göre, yalnızca 1916 yılı Kasım ayından 5 Şubat 1917 tarihine kadar MMCBŞM tarafından liva dâhilindeki askerî kıtaya kış hediyesi olarak 7.557 çift yün çorap, 2.520 çift yün eldiven ve 153 pamuklu nîmten verilmiştir.⁸⁸ Bolu'daki Takip Müfrezesi efradı için MMCBŞM tarafından 163 çift ve Gerede müfrezesi için de Gerede ahali tarafından 60 çift çarık hediye edilmiş ve her iki müfrezeye de ziyafet verilmiştir. Bu konuda Bolu eşrafından Duhanizâde Zeki Efendi tarafından sarf edilen gayretlerin ve yapılan yardımların takdir topladığı anlaşılmaktadır.⁸⁹ Bolu Ahz-ı Asker Şubesi Nezâret-i Askerî Dairesi'nin inşası ve tamiri için söz konusu şubeye verilen 2.000 kuruş da MMCBŞM'nin önem arz eden askerî yardım faaliyetleri içinde yer almıştır.⁹⁰ Takip eden süreçte de MMCBŞM veznesinden Zonguldak ve havalisinde müstahdem askerlerin zorunlu levazım ihtiyaçları için sarf olunmak üzere 300 lira,⁹¹ benzer şekilde Zonguldak Mevki-i Müstahkem efradının giyim masrafını karşılamak amacıyla 30.000 kuruş Zonguldak Mevki-i Müstahkem Kumandanlığı'na gönderilmiştir.⁹²

Cemiyet tarafından liva sathında düzenlenen, halkın ve idarecilerin biraraya gelmesine vesile olan sosyal ve sportif etkinlikler de hem savaş içindeki halkın moral kuvvetini yükseltmekte hem de orduya ve ihtiyaç sahiplerine yardım için bir fırsat teşkil etmekteydi. Söz konusu dönem itibariyle MMCBŞM adına 400 lira kıymetinde bir sinema makinesi satın alınması bu duruma bir örnek teşkil etmektedir. Bu makineyi işletmek üzere bir makinist ve makinist muavininin de İstanbul'dan Bolu'ya geldiği anlaşılmaktadır.⁹³ MMCBŞM'nin çalışmalarıyla düzenlenen konserler de halk arasındaki yardımlaşma faaliyetlerini tetikleyen

⁸⁵ "Müdafaa-ı Millîye Bolu Şube-i Merkeziyesinden", *Bolu*, S.195, 7 Mart 1334, s.1.

⁸⁶ "Hediye", *Bolu*, S.130, 7 Temmuz 1332, s.2.

⁸⁷ "Bir Hizmet-i Meşkure", *Bolu*, S.138, 8 Eylül 1332, s.1

⁸⁸ "Müdafaa-ı Millîye Bolu Şube-i Merkeziyesinden", *Bolu*, S.145, 26 Kânûn-ı sâni 1332, s.2.

⁸⁹ "Tezahürât-ı Vatanperverane", *Bolu*, S.210, 20 Haziran 1334, s.1; "Tezahürât-ı Vatanperverane", *Bolu*, S.211, 27 Haziran 1334, s.1.

⁹⁰ "Müdafaa-ı Millîye Bolu Şube-i Merkeziyesinden", *Bolu*, S.195, 7 Mart 1334, s.1.

⁹¹ "Hidmet-i Müfthire", *Bolu*, S.187, 10 Kânûn-ı sâni 1334, s.1.

⁹² "Müdafaa-ı Millîye Bolu Şube-i Merkeziyesinden", *Bolu*, S.195, 7 Mart 1334, s.1.

⁹³ "Sinema", *Bolu*, S.142, 17 Teşrin-i sâni 1332, s.2; "Sinema Mübayaası", *Bolu*, S.143, 8 Kânûn-ı evvel 1332, s.1; "Sinema", *Bolu*, S.144, 5 Kânûn-ı sâni 1332, s.1.

önemli etkinlikler arasında yer almıştır. Geliri Müdafaa-ı Milliye veznesine teslim edilmek üzere İttihat ve Terakki Bolu Katib-i Mes'ûlu Midhat Kemâl (Algüloğlu) Bey'in azim ve gayretleriyle 15 Aralık 1916 tarihinde Bolu'daki Darü'l-Muallimîn binasında bir konser düzenlenmiş ve Mutasarrıf Ali Seydi Bey, memurlar ve eşraf bu konsere iştirak etmiştir. Konser, Ali Seydi Bey'in Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'nin kuruluş amaçlarını, yaptığı hizmetleri ve özellikle hasta ve yaralı askerlere yollarda ve kasabalarda tesis edilmiş cemiyet misafirhanelerinde gösterilen şefkati ve yardımı etkileyici bir lisanla beyan ettiği bir hitabe ile başlamıştır. Hitap sırasında ülke ve millet hayrına faaliyet gösteren bu gibi müesseselerin ilk olarak asrısaaadette Medine-i Münevvere'de teşkil edilen "suffe"lerle başladığı izah edilmiş ve İslâm'daki himmet anlayışı ile yardım müesseselerine tarihsel boyutu ile temas edilmiştir. Programın devamında şark musiki şinaslarından İbrahim Bey'in idaresindeki musiki heyeti dinleyicilerin ilgiyle takip ettiği bir konser vermiştir. Bolu gazetesinde söz konusu etkinliğe ve Ali Seydi Bey'in hitabına temas edilerek şunlar ifade edilmiştir:⁹⁴

"Fî'l-bakika tarih-i insaniyetin şimdîye kadar emsalini kayd etmediği böyle tabrikbâr bir muharebe-i azîme önünde değil, pek asude bir zamanda bile (teavün) gibi kavaid-i medeniyye ve fazilet-i içtimaiyyenin yüksek bir mertebesini tazammun eden his-i celil ile memur olduğumuzca nazaran Müdafaa-ı Milliye Cemiyetleri'nin işte bu gibi vecâib-i içtimaiyye esasına müstenid olarak teşkil ettiğine kanaat edilmek lazım gelir. Bu kabilden olan âsâr-ı hayriyyenin mebde-i tesisi tâ asrısaaadetten başladığı bakikati nazarı dikkate alınrsa –mutasarrıf beyefendi hazretleri tarafından da beyan buyurulduğu veçhile- biz müslümanların bu gibi mevzuât-ı âliyye-i medeniyyede de Avrupalılara karşı ibraz-ı müsabaka ettiğimiz keyfiyet ulviyyesi tezabür etmiş olur. Esasen ataların güzel olmak üzere hangi bir fazilet-i içtimaiyyeleri vardır ki esası kavaid-i İslamiyye'den ıktibas edilmiş olmasın..."

Bu ifadelerle Müdafaa-ı Miliye Cemiyeti'ndeki yardımlaşma anlayışının İslâmi köklerine ve Müslümanların Birinci Dünya Savaşı yılları itibariyle yardımlaşma hususunda gösterdikleri üstün gayretlere değinilmiştir. Bu şekilde hâlihazırda yaşanan savaşın bütün zorluklarına rağmen köylerde misafirler için her an açılmaya hazır bir odanın bulundurulduğu, bu misafirperverlik anlayışının kadın, erkek bütün millette canlı bir şekilde yaşadığı vurgulanmıştır. Bütün bu faaliyetler gazetede: *"Gerek kasaba ve gerek köylerde bu gibi mekasıd-ı hayriyye uğrunda tecelli eden müessesâtı ve masruf olan himemâtı takdir etmeği lâzıme-i kadri şinâsânen addeder ve bununla iftihar ederiz;"* şeklindeki ifadelerle takdir edilmiş ve bu durumdan duyulan memnuniyet ifade edilmiştir. Bunun ardından Bolu ahalisine, Osmanlı ordusuna, kimsesiz asker aileleri ile yardıma muhtaç kişilere yardım ve hizmet gayesini benimseyen MMCBŞM'nin dâhil olduğu söz konusu konser programı için satılan "fevkalade" veya "birer liralık" biletlerden elde edilen hâsılat ve bu biletlerden alarak yardım faaliyetine iştirak eden kişilerin

⁹⁴ "Konser Tertibi", *Bolu*, S.143, 8 Kânûn-ı evvel 1332, s.1.

isimleri Bolu gazetesinden halka duyurulmuştur.⁹⁵ Halkın bahis konusu konser programına katılımı ve yardımları cemiyetin halka ve orduya yaptığı maddî ve manevî hizmetlerle uyum arz etmiş, bu durum liva sathında memnuniyet uyandırmıştır.

Benzer bir program dâhilinde, geliri Müdafaa-ı Milliye veznesine ait olmak üzere Mutasarrıf Ali Seydi Bey'in himayesinde, İttihat ve Terakki Bolu Kâtib-i Mes'ûlu (Koca) Midhat Âkif Bey'in destek ve gayretleriyle 8 Aralık 1917 tarihinde Mekteb-i Sultanî salonunda bir konser programı daha organize edilmiştir. Bu etkinlikte mutasarrıf, memurlar ve şehrin tüccar ve eşrafı hazır bulunmuştur. Konser akşam saatlerinde mutasarrıfın açılış konuşması ile başlamış, sanatkâr İbrahim Bey'in idaresindeki musiki heyeti tarafından icra edilen dinleti ile devam etmiştir. Ardından (Koca) Midhat Âkif Bey tarafından Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'nin idari "varidât" ve "masarifât"ını gösteren bir bilanço katılımcılara beyan edilmiştir. Söz konusu etkinliğe ilişkin bilgi veren Bolu gazetesinde: *"Pek asûde bir zamanda bile (teavün) gibi kavaid medeniyeye ve fazilet-i içtimaiyenin yüksek bir mertebesini teşkil eden his-i celil ile memur olduğumuz hâlde, tarih-i insaniyetin şimdiye kadar emsalini kaydetmediği böyle tabrihkâr bir muharebe-i azîme önünde Müdafaa-ı Milliye gibi mevzuât-ı âliyye-i hayriyye ve medeniyeden olan bir müesseseye ne kadar fedakârâne bir azîm ile muavenet edilmek lazım geleceğini izaha hacet göremeyiz."* denilerek yapılan yardım çalışmalarının önemine temas edilmiştir.⁹⁶ Bolu merkez ve kazalarındaki eşraf ve tüccar tarafından söz konusu konser vesilesiyle MMCBŞM menfaatine yapılan ulvi bağışların miktarı vatan toprakları için gösterilen fedakârlığı gözler önüne sermiş ve bağışta bulunanların isimleri ve bağış miktarları Bolu gazetesinde yayımlanmıştır.⁹⁷ Söz konusu yardım listesinde Osmanlı tebası gayrimüslimlerin de yer alması dikkat çekicidir. Bu durum Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı ülkesinin birlik ve dirliği için çaba gösteren azınlıkların da bulunduğuna işaret etmektedir. Konsere Bolu hanımlarının gösterdiği ilgi ve destek MMCBŞM tarafından her türlü takdirin üstünde görülmüştür. Konserin tertip ve icrasında yardımlarını esirgemeyen Hürrem Samî, bilet dağıtımında üstün gayretleri görülen Tabur Kâtibi Mustafa Ferid Bey'in haremî Fakihâ ve İdare-i Liva Azasından Talat Efendi'nin kerimesi

⁹⁵ "Konser Tertibi", *Bolu*, S.143, 8 Kânûn-ı evvel 1332, s.2; Söz konusu konser programı için satılan biletlerden elde edilen hâsılat ve bu biletlerden alarak yardım faaliyetine iştirak eden kişilerin isimleri Ek 1'de yer almaktadır.

⁹⁶ "Konser Tertibi", *Bolu*, S.183, 13 Kânûn-ı evvel 1333, s.1.

⁹⁷ "Konser Teberruâtı", *Bolu*, S.182, 6 Kânûn-ı evvel 1333, s.1-2; "Konser Tertibi", *Bolu*, S.183, 13 Kânûn-ı evvel 1333, s.1; "Konser", *Bolu*, S.185, 27 Kânûn-ı evvel 1333, s.1-2; Bolu gazetesinde yayımlandığı şekliyle bağışta bulunanların isimleri ve bağış miktarları Ek 2'de yer almaktadır.

Mukaddes Hanımlara Şube-i Merkeziyye tarafından Bolu gazetesi aracılığıyla hususi bir teşekkürde bulunulmuştur.⁹⁸

MMCBŞM ile Türk Ocağı tarafından 4-5 Haziran 1915 günleri Karacayır mevkiinde koşu müsabakaları düzenlenmiştir. At koşularında birinciliğe 1.080 kuruş, merkeb koşusunda birinciliğe 100, insan koşusunda birinciliğe 40, velosipet müsabakası birinciliğine 100 kuruş ve güreş müsabakası birinciliğine 200 kuruş ödül biçilmiştir.⁹⁹

Bolu'da aciz durumda olan 20 kadının ailesine 1917 yılı Aralık ayı sonlarında mühim miktarda nakdi yardımda bulunarak takdir toplayan MMCBŞM,¹⁰⁰ mekteplere ve yetimlere yardım hususunda da etkin bir rol oynamıştır. Bu münasebetle Mekteb-i Sultanî ile İnas Rüşdiyyesi'nde ve İttihat ve Terakki İbtidai Mektepleri'nde tahsil gören maddi imkânları yetersiz 49 çocuğa kitap tedarik etmek için 1.500 kuruş hazır edilmiştir. Bu yardım faaliyeti vesilesiyle maddi sıkıntı içinde bulunan talebelerin tahsil hayatlarına bir nebze de olsun katkı sağlanmıştır. Konuya ilişkin olarak Bolu gazetesinde "Hidemat-ı Vataniyye" başlığı ile yayımlanan bir haberde: "*Müdafaa-ı Millîyye Cemiyeti hayriyyesinin Bolu Şube-i Merkeziyyesi şu son günlerde hakikaten mühim hidemat-ı vataniyye ile kulüb-ı umûmiyyeye bahş-i inşirab etmekte ve a'mâl-ı müteselsile-i atıyyesi için de şevk-i efzâ-yı vicdan ümidler hâsıl eylemekdedir.*" denilerek MMCBŞM'nin başarılı çalışmaları takdir edilmiştir. Bu şekilde Müdafaa-ı Millîyye Cemiyeti'nin kuruluş amaçlarına hizmet eden vefalı teşebbüslerin devamının beklendiği belirtilmiştir.¹⁰¹ Bolu Darü'l-Eytâm Müdüriyeti'nin açılışı hususunda büyük fedakârlıklar gösteren MMCBŞM, bir başka yardım faaliyetiyle söz konusu mektepteki erkek talebelere 33 adet karyola ve kuzu derisinden imal edilmiş 20 adet kalpak hediye etmiştir.¹⁰²

Bu dönemde meydana gelen büyük bir yangın olayı nedeniyle sefil duruma düşen Bolu'nun Geçidviran köyü ahalisine MMCBŞM tarafından 10 adet Osmanlı altını nakdi iane, 50 kile hinta ve 90 kat çamaşır hediye olarak verilmiştir. Bu suretle mağdur durumda olan köylülerin zaruri ihtiyaçları giderilmeye çalışılmıştır.¹⁰³

1915 yılı Nisan ayı sonlarında Bolu'daki Cami-i Kebir'de MMCBŞM'nin himayesi ve mahalli esnafın iane desteğiyle ve 1917 yılı Ocak ayı başlarında "menkâbe-i velâdet-i hazreti risâletpenâhi" okunmuştur. Hâsıl olan "mesûbat" düşman karşısında vatanın muhafazası için mücadele eden ve bu uğurda

⁹⁸ "Müdafaa-ı Millîyye Bolu Şube-i Merkeziyyesi'nden", Bolu, S.185, 27 Kanûn-ı evvel 1333, s.1.

⁹⁹ "Müsabakalar", Bolu, S.69, 30 Nisan 1331, s.4.

¹⁰⁰ "Muavenet", Bolu, S.185, 27 Kanûn-ı evvel 1333, s.1.

¹⁰¹ "Hidemat-ı Vataniyye", Bolu, S.98, 26 Teşrin-i sâni 1331, s.1.

¹⁰² "Bolu Darü'l-Eytâm Müdüriyetinden", Bolu, S.151, 5 Nisan 1333, s.2.

¹⁰³ "Hidemat-ı Vataniyye", Bolu, S.98, 26 Teşrin-i sâni 331, s.1.

canlarını feda eden şehitlerin aziz ruhlarına ithaf kılınmıştır. Ordunun zaferi için de dua edilmiştir.¹⁰⁴

MMCBŞM'nin icra ettiği faaliyetlerin çeşitliliğinden çalışma sahasının genişliğine dair bilgi edinmek mümkün olmaktadır. MMCBŞM tarafından Bolu livasında tecrübe edilmek üzere Lazkiye'den 2 kıyye "İsfahan Tönbekisi" tohumu getirilmesi buna bir örnek teşkil etmektedir.¹⁰⁵ Bu tohumun MMCBŞM yetkililerince arzu edenlere ücretsiz olarak dağıtılması kararlaştırılmıştır.¹⁰⁶

Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'nin 1 Şubat 1913 tarihinden 13 Mart 1916 tarihine kadar yaptığı faaliyetlere ilişkin hesap cetvelinde Dersaadet ve mülhakat şubelerinden Merkez-i Umûmî'ye nakit ve senet olarak irsal edilen toplam miktar 15.284.964 kuruştur. Bahsi geçen süre zarfında taşradaki Şube-i Merkeziye'lerden Merkez-i Umûmî'ye nakden ve senet olarak irsal edilen toplam miktar 23.375.333 kuruş 34 paradır. Bu miktar içinde yalnızca MMCBŞM varidatından Merkez-i Umûmî'ye irsal edilen meblağ ise 1913'te 54.931 kuruş, 15 para; 1914'te 33.600 kuruş, 20 para ve 1915'te 86.553 kuruş, 20 para olmak üzere toplam 175.085 kuruş, 15 para olmuştur.¹⁰⁷ Bu meblağlar MMCBŞM'nin Merkez-i Umûmî'ye katkısını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti Bolu Şube-i Merkeziyesi'ne Bağlı Şubelerin Faaliyetlerinden Örnekler

MMCBŞM'nin kazalardaki mahalli teşkilatının da faal bir yapı arz ettiği, ordunun ve halkın ihtiyaçlarının giderilmesi doğrultusunda ciddi çalışmalarda bulunduğu görülmektedir.

Bu konuda öne çıkan birimlerden biri Bolu'nun Zonguldak kazasındaki Müdafaa-ı Milliye Şubesi olmuştur. Zonguldak Müdafaa-ı Milliye Şubesi'nin çalışmaları neticesinde, 1915 yılı Eylül ayı başlarında Kaza Mal Müdürü Reşad Bey'in eşliğinde birkaç saat içinde 2.000 lira civarında iane toplanmıştır. MMCBŞM, ülke menfaatleri doğrultusunda yaptığı yardımlardan ve sarf ettiği gayretlerden ötürü Zonguldak Müdafaa-ı Milliye Şubesi'ne Bolu gazetesi aracılığıyla teşekkürlerini iletme gereği hissetmiştir. Gazetede yer alan şekliyle MMCBŞM tarafından takiben: "*Vatanın terakki ve tealisine masruf olacak her tarafca daba nice âsâr-ı hamiyet ibrazına muntazırız.*" denilerek liva sathında devam ettirilen

¹⁰⁴ "Mevlûd-i Nebevi Kıraatı", *Bolu*, 16 Nisan 1331, s.2; Menkabe-i Veladet-i Seniyye Kıraatı", *Bolu*, S.144, 5 Kanûn-ı sâni 1332, s.1.â

¹⁰⁵ "Tönbaki", *Bolu*, S.145, 26 Kanûn-ı sâni 1332, s.1.

¹⁰⁶ "Tönbeki Tohumu", *Bolu*, S.147, 1 Mart 133, s.1.

¹⁰⁷ *Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti Bidayet-i Teessüsü...*, s.10, 12 ve 24-25.

yardım faaliyetlerinin ülkenin istikbal ve istiklali için önemine vurguda bulunulmuştur.¹⁰⁸

Osmanlı Devleti'nin kuruluş günü olarak kutlanan “İstiklâl-i Osmânî Günü” kutlamaları vesilesiyle de 1915 yılı Aralık ayı sonu itibariyle Zonguldak'ta Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti menfaatine dağıtılan Osmanlı sancaklarından ise 4.978 kuruş 30 para hâsılat elde edilmiştir. Zonguldak Müdafaa-ı Milliye Şubesi Riyaseti'nden bildirildiğine göre Osmanlı sancaklarını alarak şubeye bağışta bulunan isimler ve bağış miktarları şu şekilde idi:¹⁰⁹

Bağışta Bulunanlar	Kuruş	Para
Maden Müdürü Hüseyin Fehmi Bey'in kerimesi Hümeyra Hanım	463	30
Havza-yı Fahmiye Memuru Bahriye Yüzbaşı Aşir Bey'in kerimesi Ahsane Hanım	63	
Ereğli Şirket-i Osmaniyesi Sertabibi Doktor Zara Kosta kerimesi Madmazel Benepoli Zara Kosta ile zevci	2.414	25
Belediye Kâtibi Nâzım Efendi	537	
Tahsildar İbrahim, Nüfus Memuru Ahmed Mahir ve Celil Efendiler	306	10
Hoca Abdulhalim, Tapu Memuru Mahmud ve Mehmed Efendiler	177	
Duyûn-ı Umûmiye Memuru Estepan ve Nalbandyan Efendi	1.016	
Yekûn	4.977	25

30 Aralık 1917 tarihinde kutlanan “İstiklâl-i Osmânî Günü” etkinlikleri sırasında ise Zonguldak Müdafaa-ı Milliye Şubesi tarafından bir sünnet merasimi düzenlendiği görülmektedir. Resmî ve askerî erkânın, kaza memurlarının, eşraf ve belde ahalisinin hazır bulunduğu bu merasimde şehit çocukları ile yardıma muhtaç durumdaki 41 çocuğun sünnet merasimi icra edilmiştir. Bu sırada askerî mızıkla ile incesaz takımı bir dinletide bulunmuştur. Merasim vesilesiyle padişaha uzun ömür ve afiyet dilenmiş, ordunun muvaffakiyeti için dualar edilmiştir. Söz konusu tören İstiklâl-i Osmânî gününe denk getirilerek millî hedefler doğrultusunda birlik ve beraberlik anlayışının ve çalışma azminin kuvvetlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu dini ve millî etkinliğin gerçekleştirilmesinde etkin rol oynayan Zonguldak şubesine, söz konusu şubeden desteğini esirgemeyen MMCBŞM'ye ve özellikle Şube-i Merkeziye Reisi Katib-i Mes'ûl (Koca) Midhat Âkif Bey'e himmet ve gayretlerinden dolayı Bolu gazetesi tarafından teşekkür beyan edilmiştir.¹¹⁰

Kozlu'da Sarıcalar Maden Ocakları Müdürü Alman Devlet-i Fahmiyesi Şubesi'nden Mösyö Offermann tarafından bölgedeki askerî hastanenin

¹⁰⁸ “Beyan-ı Teşekkür”, *Bolu*, S.86, 27 Ağustos 1331, s.3.

¹⁰⁹ “Teşekkür”, *Bolu*, S.99, 3 Kânûn-ı evvel 1331, s.1.

¹¹⁰ “Hitan Cemiyeti”, *Bolu*, S.189, 24 Kânûn-ı sâni 1334, s.1.

levazımat ihtiyaçları için sarf olunmak üzere Zonguldak'taki Müdafaa-ı Milliye Şubesi'ne 10 Osmanlı lirası başışlanmıştır.¹¹¹

Çaycuma nahiyesi hanımları arasında Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti için hazırlanarak, Zonguldak Mevki-i Müstahkem Kumandanlığı'na gönderilen giyim eşyalarına dair bilgiler de Nahiye Müdüriyeti'nin düzenlediği müfredat defterinde yer almıştır.¹¹²

Gerede Müdafaa-ı Milliye Şubesi'nin de yardım faaliyetlerinde etkin rol oynadığı anlaşılmaktadır. Bu kapsamdaki çalışmalardan olarak, savaş sırasında işgal hareketleri neticesinde kapanan Berlin-İstanbul yolunun müttefik kuvvetlerin girişimleriyle açıldığının ajans vasıtasıyla haber alınmasıyla hâsıl olan sevinç nedeniyle Gerede ahali tarafından 555 kuruş 10 para iane toplanarak Müdafaa-ı Milliye Şubesi'ne teslim edilmiştir. Bu hususta Kaymakam Sabri Bey'in gayretlerinin de önemli rol oynadığı görülmüştür.¹¹³ Bolu livasının sahil kısmında bulunan askerlere dağıtılmak üzere Gerede Müdafaa-ı Milliye Şubesi tarafından tedarik edilen 100 adet don ile 100 adet gecelik entari ilgili mahallere gönderilmiştir.¹¹⁴ Bunun yanı sıra söz konusu şube aracılığıyla Zonguldak Mevki-i Müstahkem Kumandanlığı'na 2.563 çift yün çorap, 37 çift yün eldiven ve 200 çift çarık ile Bolu Asker Dairesi'nde görev yapan efrada dağıtılmak üzere Ahz-ı Asker Şubesi'ne 86 çift yün çorap verilerek büyük bir hayır örneği gösterilmiştir.¹¹⁵

Gerede Müdafaa-ı Milliye Şubesi tarafından düzenlenen konser için satışa çıkarılan biletlerden de 13.700 kuruşluk bir gelir elde edilmiştir. Haberi veren Bolu gazetesi tarafından Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'nin hayır işlerine sarf edilen himmetleri ve buna bilet olarak katkıda bulunan hamiyet sahibi halk takdir edilmiştir.¹¹⁶ Yine 1917 yılı Eylül ayı itibariyle Gerede'de Ramazan Dede mevkiinde Müdafaa-ı Milliye Şubesi tarafından "mevlid-i şerif" kıraat ettirilmiş, bu vesile ile padişaha uzun ömür, askerlere de başarı ve zafer dileyen dualar edilmiştir.¹¹⁷ Gerede eşrafından Kadıoğlu Sadık Ağa tarafından, hasta ve yaralı askerlerin nakliyatında kullanılmak üzere Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'ne bir araba bargiri hediye edilmesi de araba bargiri bağışı hususunda diğer kazalara

¹¹¹ "Bolu Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti Şube-i Merkeziyyesinden", *Bolu*, S.110, 18 Şubat 1332, s.2.

¹¹² "Çaycuma Nahiyyesi Hanımları", *Bolu*, S.146, 9 Şubat 1333, s.2; S.147, 1 Mart 1333, s.1 ve S.148, 8 Mart 1333, s.1; Söz konusu giyim eşyalarına ve bunları hazırlayanlara ilişkin bilgiler Ek 3'te yer almaktadır.

¹¹³ "Meâsir-i Hamiyet", *Bolu*, S.99, 3 Kânûn-ı evvel 1331, s.1.

¹¹⁴ "Âşâr-ı Hamiyet", *Bolu*, S.110, 18 Şubat 1332, s.2.

¹¹⁵ "Müdafaa-ı Milliye Bolu Şube-i Merkeziyyesinden", *Bolu*, S.195, 7 Mart 1334, s.1.

¹¹⁶ "Hidmet ve Hamiyet", *Bolu*, S.196, 14 Mart 1334, s.1.

¹¹⁷ "Dua", *Bolu*, S.171, 13 Eylül 1333, s.2.

örnek teşkil etmiştir.¹¹⁸ Bolu gazetesinin Gerede muhabiri tarafından bildirilen haberlere göre kazadaki Müdafaa-ı Milliyye Heyeti ile hamiyetli ahalinin yardım konusundaki gayret ve fedakârlıkları kamuoyunda memnuniyet uyandırmaktaydı.

Bartın Şubesi'nin de yardım faaliyetlerinde ön plana çıkan teşekküllerden olduğunu söyleyebiliriz. Bolu livası dâhilinde konuşlanan kıtaların askerleri için Amasra ahali tarafından toplanan 14 çift çorap hediye edildiği, 7.200 kuruşluk nakdin ise Bartın Müdafaa-ı Milliyye veznesine yatırıldığı MMCBŞM tarafından verilen bilgiler arasındadır. Amasra ahalisinin bu davranışı Şube-i Merkeziyyeye takdirle karşılanmış ve memnuniyet uyandırmıştır.¹¹⁹ Bartın çiftçileri tarafından 1917 senesi tütün gelirlerinden, kilo başına birkaç para Bartın Müdafaa-ı Milliyye Şubesi'ne bağışlanmıştır. 20 bin kuruşa ulaştığı anlaşılan bu yardımın toplanması için cemiyet tarafından Reji Tahrir Memuru Bahri Bey memur edilmiştir. Bartın'daki yardım çalışmaları içinde içinde yer alan Tüccar Karakaşzâde Hacı Arif Kapdan ise kendine ait bir daireyi bir himmet ve hamiyet örneği olarak üç sene süreyle Bartın Müdafaa-ı Milliyye Şubesi'ne hiçbir bedel almaksızın tahsis etmiştir.¹²⁰

1918 yılı Mayıs ayı içinde ise “Cülûs-ı Hümâyûn-ı Hazreti Padişahi”nin yıl dönümü vesilesiyle Bartın Kaymakamı İbrahim Ethem (Bozkurt) Bey tarafından Müdafaa-ı Milliyye Cemiyeti menfaatine koşu ve güreş müsabakaları düzenlenmiştir. Etkinliğin “Heyet-i Tertibiyye”si içinde Bartın Müdafaa-ı Milliyye Şubesi azasından Medhi ve İskender Efendiler de yer almıştır. Etkinlik gününde Hükümet konağı çevresinde memurlar, belediye eşrafi ve mektep talebeleri toplanmıştır. Bu sırada nutuklar söylenmiş, manzumeler okunmuştur. Müftü Efendi tarafından da padişaha uzun ömürler dilenmiş ve ordunun zaferi için dualar edilmiştir. Ardından Hükümet Dairesi ve askerî daireler ziyaret edilmiştir. Sanayi ve Ziraat Mektebi civarında hazırlanan müsabaka meydanı defne dallarıyla süslenmiş, ziyaretçilere mahsus mahaller, kadife atlas koltuklar ve kanepeler hazırlanmıştır. Bartın Müdafaa-ı Milliyye Şubesi yetkilileri ve memurlar tarafından ziyaretçilerin istirahati ve müsabakanın düzeni hususlarında hususi bir özen gösterildiği anlaşılmaktadır. Civar kazalardan da müsabakaya katılım sağlandığı görülmüştür. Etkinliğin ikinci günü daha da artan rağbete istinaden Kaymakam İbrahim Ethem (Bozkurt) Bey kürsüye çıkarak halka teşekküllerini dile getirmiş ve: “*bissiyât-ı milliyye ve fevaid-i umûmiyyi müstelzîm müsabakalara rajet ve müdavemetin Osmanlıhğın şan ve necâtı, vatanın hayr ve menfaati için lâzımeden bulunduğu*”na dair bir nutuk irat etmiştir. Jandarma Kumandanı Mahmud Bey ile Komiser İshak Efendi'nin güvenliğinin sağlanması hususundaki hizmetleri memnuniyetle karşılanmıştır. Kazada ilk kez düzenlenmesine rağmen

¹¹⁸ “Müdafaa-ı Milliyyeye Hediye”, *Bolu*, S.178, 8 Teşrinisani 1333, s.1.

¹¹⁹ “Hediye-i Şitaiyye”, *Bolu*, S.188, 17 Kânûn-ı sâni 1334, s.1.

¹²⁰ “Himmet ve Hamiyet”, *Bolu*, S.193, 21 Şubat 1334, s.1.

söz konusu müsabakalar sırasında 1.000 liraya yakın bir hasılat elde edilmiştir. İki gün devam eden bu milli etkinlik halkın maddi ve manevî duygularla vatanına ve devletine olan bağlılığını pekiştirmiştir. Etkinliğin düzenlenmesi konusundaki gayret ve himmetlerinden dolayı Kaymakam ile “Heyet-i Tertibiye”, yardım faaliyetlerinden dolayı da Bartın Müdafaa-ı Milliye Şubesi takdir toplamıştır.¹²¹

Yardım Faaliyetlerinde Görülen Bazı Usulsüzlükler ve Bunlara Karşı Alınan Tedbirler

Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti'nin kuruluş amaçları doğrultusunda gerçekleştirdiği faaliyetlerle Osmanlı ülkesi için ciddi hizmetlerde bulunduğu görülmektedir. Savaş döneminin yarattığı olağanüstü koşullar altında, söz konusu hizmetlerin yerine getirilmesi sürecinde birtakım usulsüzlükler de görülebilmektedir. Yardımların toplanması ve kullanılması hususlarında gerek Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti gerekse yapılan çalışmaların içinde yer alan diğer kurum ve kuruluşların yetkililerinin çeşitli şikâyetler nedeniyle Dâhiliye Nezareti tarafından Mülkiye Müfettişleri vasıtasıyla teftiş edildikleri de görülmüştür.

Söz konusu usulsüzlüklerle ilgili olarak MMCBŞM ile ilişkili birkaç örnekle konuyu açmakta fayda vardır. 1915'te Kastamonu Mülkiye Müfettişliği'nin gerçekleştirdiği bir soruşturma sonucunda, Müdafaa-ı Milliye ve askerî ihtiyaçlar için Zonguldak'tan toplanan ianenin tahsilinde ve sarfında usulsüzlük yapıldığı anlaşılmıştır. Soruşturma raporunda kaza dâhilinde toplanan 3.200 lira civarındaki ianenin bir kısmının Dâhiliye Nezareti'ne ve liva merkezine gönderilmekle beraber bir kısmının da Kaymakamın gözetimi altında Belediye Reisi tarafından mahalli ihtiyaçlar için sarf edildiği tespit edilmiştir. Benzer şekilde, takip eden süreçte aynı kazadan toplanan 300 liranın da ancak 100 lirasının askerî ihtiyaçları karşılamaya yönelik olarak harcadığı, geri kalan paranın telefon araç ve gereçleri için kullanıldığı görülmüştür. Gerek yardım için para tahsil edilmesinde gerekse bunların sarfında devlet dairelerinin ve belediyelerin işin içinde yer alması yürürlükteki düzenlemelere uygun düşmemekteydi. Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti adına yapılan yardımlar bu tür müdahalelerle amacından sapmaktaydı. Netice olarak halk arasında hoşnutsuzluğa ve dedikodulara neden olan bu olaylara mahal vermemek üzere söz konusu müfettişlik tarafından ianelerin belirli bir komisyon tarafından makbuz karşılığında toplanması ve harcanması tavsiye edilmiştir.¹²²

Yine bu süreç içinde Mülkiye Müfettişlerinin incelemeleri sonucunda Müdafaa-ı Milliye, Donanma ve Hilâl-i Ahmer Cemiyetleri'nin fahri riyasetlerinde bulunan bazı mülki idarecilerin toplanan yardım paralarını

¹²¹ “Bartın'dan Mektub-ı Mahsus”, *Bolu*, S.206, 23 Mayıs 1334, s.1-2.

¹²² *BOA*, DH.İ.UM.EK.00036.00035.006; *BOA*, DH.İ.UM.EK.00094.00023.001-3.

istedikleri şekilde sarf ettikleri, bu paralarla mal ve eşya ticareti yaptıkları tespit edilmişti. Bu suiistimaller nedeniyle söz konusu memurların ticaret yapmalarının yasaklanması ve bu tür faaliyetlere devam edenlerin cezalandırılmaları gereği Dâhiliye Nezareti ile Başvekâlet arasında çeşitli yazışmalara sebep olmuştur.¹²³

Bazı mahallerde ise Müdafaa-ı Milliye Şubelerinin yetkileri dışında olarak “Tekâlif-i Harbiyye” usulüyle eşya tedarik ettikleri anlaşılmıştır. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti tarafından vilayetlere ve Bolu da dâhil olmak üzere livalara gönderilen bir yazıyla bu tür uygulamalara izin verilmemesi, bahsi geçen eşyaların “Tekâlif-i Harbiye Kanunu”nda belirtilen komisyonlarca toplanması gerektiği bildirilmiştir.¹²⁴ Ayrıca Cemiyet Nizamnamesi gereğince bütün şube-i merkeziyelerin nakitlerinden, eşyalarından ve mevcut mallarından %70’inin Merkez-i Umûmî’ye gönderilmesi, geri kalan kısmın da askerî ihtiyaçlar için sarf edilmesi gerekmektedir. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından ilgili idari birimlere tebliğ edilmek üzere yazılan 4 Temmuz 1915 tarihli bir yazıdan anlaşıldığına göre bu hususlara çok da dikkat edilmemektedir. Nitekim bu yazı ile cemiyet nizamnamesinin ilgili hükümlerine riayet hususunda mülki memurların dikkatli olması talep edilmiştir.¹²⁵

Takip eden süreç içinde cemiyet adına ayni ve nakdi yardım toplama vazifesi hususunda meydana gelebilen bu gibi usulsüzlükleri önlemek üzere daha etkin çözümler bulunmaya çalışılmıştır. Buna göre Hükümet’in talimatları doğrultusunda, yardım toplayacak kimselere fotoğraflı ve mühürlü resmî belge verilmesi ve biletsiz yardım toplanmaması yönünde tedbirler alınmıştır.¹²⁶ 15 Aralık 1915 tarihinde yürürlüğe giren “Cem’-i İânât Nizamnamesi” ile de halktan toplanan yardımların yalnızca Müdafaa-ı Milliye, Donanma, Hilâl-i Âhmer Cemiyetleri gibi kamuoyunun menfaati doğrultusunda faaliyet gösteren resmî organlar aracılığıyla belli kurallar çerçevesinde toplanabileceği, bu konuda ortaya çıkabilecek usulsüzlüklerin takip edileceği ve cezalandırılacağı bildirilmiştir.¹²⁷ Hatta Rus ve Yunan Sefaretleri’nin tepkisi üzerine gayrimüslimlerden yardım talebinde bulunulmaması kararlaştırılmıştır.¹²⁸

¹²³ BOA, DH.İ.UM.EK.00105.00053.001.

¹²⁴ BOA, DH.İ.UM.EK.00036.00035.001.

¹²⁵ BOA, DH.MB.HPS.00154.00064.001.

¹²⁶ Polat, *a.g.e.*, s.46.

¹²⁷ “Cem’-i İânât Nizamnamesi”, *Takvim-i Vakayi*, 2 Kanunuevvel 1331, S.2378; “Dahiliye Nezaret-i Celilesinden Telgraf”, Bolu, S.101, 17 Kânûn-ı evvel, 1331, s.3; Ayrıca Bolu gazetesinin nüshalarında da yayımlanan nizamname için bkz.; “Cem’-i İânât Nizamnamesi”, Bolu, S.103, 31 Kânûn-ı evvel 1331, s.2-3; “Cem’-i İânât Nizamnamesi’nden Maba’d”, Bolu, S.104, 7 Kânûn-ı sâni 1331, s.3; “Cem’-i İânât Nizamnamesi’nden Maba’d”, Bolu, S.105, 14 Kânûn-ı sâni 1331, s.2; “Cem’-i İânât Nizamnamesi’nden Maba’d”, Bolu, S.106, 21 Kânûn-ı sâni 1331, s.2; Nizâmname’nin yayımlandığı Düstûr için bkz.; “Cem’-i İânât Nizâmnamesi”, *Düstûr*, R.23 Teşrinisani 1331/M.6 Aralık 1915, R.2310, Tertip:2, C.8, s.190.

¹²⁸ BOA, BEO.004317.323764.001-3.

Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti, toplanan yardımlar ve bunların sarfiyatı hususunda esas itibariyle şeffaf bir anlayış benimsemiştir. Toplanan yardımları ve yardım yapanları gerek kendi yayın organları, gerekse basın aracılığıyla halka ilan etmek suretiyle görünür kılmak istemesi buna bir örnek teşkil etmektedir. Bu şekilde halk bir yandan cemiyete yardım yapmak hususunda teşvik edilmiş, bir yandan da cemiyetin merkezdeki ve taşradaki faaliyetleri konusunda bilgilendirilmiştir. Bu tür faaliyetler kapsamında, Merkez-i Umûmi tarafından yayımlanan bir beyanname ile Birinci Dünya Savaşı nedeniyle seferberliğin ilan edildiği 3 Ağustos 1914 tarihinden 1915 yılı Ocak ayı sonuna kadar Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti tarafından İstanbul'da ve taşrada konuşlanan Osmanlı askerî kuvvetlerine, muhtelif mevkilerdeki askerî kıtalara, hastanelere, Teşkilat-ı Mahsusa'ya ve Jandarma Taburu'na verilen eşya ve levazım liste hâlinde duyurulmuştur. Söz konusu liste Bolu gazetesi vasıtasıyla da yayımlanarak, Bolu halkı da konu hakkında bilgilendirilmiştir.¹²⁹

1915 yılı itibariyle MMCBŞM'ye bağlı olarak Ereğli'de teşkil edilen şubenin yayınladığı bir beyanname nedeniyle Dâhiliye Nezareti tarafından bir uyarıyla karşılaşması da şubelerin denetimi ve faaliyetlerinin takibi konusunda gösterilen hassasiyete bir örnek olarak gösterilebilir. Bu münasebetle Dâhiliye Nezareti'nden Bolu Mutasarrıflığı'na gönderilen bir yazıda cemiyet şubeleri tarafından siyasi içerikli beyanname yayımlanmasının Cemiyetler Kanunu'na aykırı olduğu, bu konuda hassasiyet gösterilmesi gerektiği dile getirilmiştir.¹³⁰ Cemiyet şubelerinin halka, orduya ve devlete yardım toplamayı amaçlayan beyannameleleri ise yukarıda örnekleri görüldüğü üzere serbest bırakılmıştır.

Sonuç

Osmanlı kuvvetlerinin ciddi bir hezimetle karşılaştığı ve Balkanlardaki topraklarının büyük bir kısmını kaybettiği Birinci Balkan Savaşı sırasında faaliyete geçen İstanbul merkezli Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti gerek Balkan Savaşları gerekse Birinci Dünya Savaşı yıllarında ordu ve halk için yaptığı hizmetlerle devletin ve milletin bekasının temini hususunda önemli bir rol oynamıştır. Bir hayır müessesesi olarak tesis edilen cemiyetin ülke sathında teşkilatlanan şubelerinden biri de MMCBŞM olmuştur. Şube-i Merkeziye'nin Birinci Dünya Savaşı yıllarında Gerede, Zonguldak, Bartın ve Ereğli kazalarında birer şubesinin de tesis edildiğini görmekteyiz.

¹²⁹“Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti Merkez-i Umûmisi”, *Bolu*, S.103, 31 Kânûn-ı evvel 1331, s.3; “Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti Merkez-i Umûmisi Maba'd”, *Bolu*, S.105, 14 Kânûn-ı sâni 1331, s.2; “Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti Merkez-i Umûmisi Maba'd”, *Bolu*, S.106, 21 Kânûn-ı sâni 1331, s.3; “Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti Merkez-i Umûmisi Maba'd”, *Bolu*, S.107, 28 Kânûn-ı sâni 1331, s.3; “Müdafaa-ı Milliye Şube-i Merkeziyesinden”, *Bolu*, S.109, 11 Şubat 1331, s.3.

¹³⁰ BOA, DH.EUM.6.Şb.00048.00018.001-14.

MMCBŞM orduya ve halka yardımında bulunmak üzere kapsamlı bir hizmet davasına girişmiştir. Bolu halkının desteğini alarak yola çıktığı bu hizmet davasında millî mevcudiyetin muhafazası için başarılı faaliyetler gerçekleştirmiştir. Liva sathındaki mesaisini ve gelirlerini halk ve ordu için sarf ederek, savaş koşullarının yarattığı hayati ihtiyaçların karşılanması hususunda ciddi bir rol üstlenmiştir. Gerçekleştirilen faaliyetler çerçevesinde, cephelerde mücadele eden askerlerin iâşe ve giyim kuşam ihtiyaçları imkânlar dâhilinde giderilmiştir. Bölgede tesis edilen Nekaha-yı/Zuafâ-yı Askeriyye Misafirhaneleri gibi sosyal yardım tesisleri ile savaşın askerler üzerindeki tahrip edici etkisi azaltılmaya çalışılmıştır. Başta asker aileleri olmak üzere yardıma muhtaç halk yine imkânlar nispetinde himaye edilmiştir. Gönüllülerin tespiti ve orduya sevkleri konusunda gayret gösterilmiştir. Düzenlenen toplantılar ve basın yoluyla yapılan duyurularla halk savaşın seyri ve yardım faaliyetleri hakkında bilgilendirilmiştir. İcra edilen konser ve müsabaka gibi sosyal etkinliklerle de ahalinin moral gücünün yükseltilmesi amaçlanmıştır. Bu gibi etkinlikler vesilesiyle aynı zamanda halktan ordu ve ihtiyaç sahipleri için aynı ve nakdi yardımlar toplanmıştır. Söz konusu faaliyetlerin düzenlenmesinde etkin rol oynayan ve yardım faaliyetlerinde bulunan kişilerin isim listeleri yerel basın vasıtasıyla ilan edilerek tarihe not düşülmüş ve bu isimler hayırla yâd edilmiştir. Yapılan yardımlarda azınlıkların da yer alması kaderini Osmanlı Devleti'nin geleceği ile bir gören etnik unsurların varlığına da işaret etmiştir.

MMCBŞM tarafından Balkan ve Birinci Dünya Savaşları sırasında halk temelli olarak yürütülen yardım faaliyetlerinin Bolu bölgesinde vatan ve millet gibi kutsal değerler etrafında birleşen teşkilatlı ve müteyakkız bir halk kitlesinin oluşması hususunda ciddi katkılar sağladığını söylemek mümkündür. Müdafaa-ı Milliyye Cemiyeti'nin kapatılmasıyla faaliyetlerini durduran MMCBŞM'nin Mütareke döneminde kurulan Bolu Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi ile kadro ve faaliyet benzerlikleri dikkat çekmektedir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

-Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Resmî Yayınlar

“7 Zilhicce 1293 Tarihli Kânûn-ı Esâsî'nin Bazı Mevâddına Muaddel Kanun”,
Düstûr, R.9 Ağustos 1325/M.22 Ağustos 1909, R.130, Tertip: 2, C.1,
s.638.

“Cem’-i İpânât Nizâmnâmesi”, *Düstûr*, R.23 Teşrinisani 1331/M.6 Aralık 1915,
R.2310, Tertip:2, C.8, s.190.

“Cemiyetler Kanunu”, *Düstûr*, R.3 Ağustos 1325/M.16 Ağustos 1909, R.121,
Tertip: 2, C.1, s.604.

“Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti Nizâmnâme-i Esâsisi”, *Düstûr*, R.31 Temmuz
1330/M.13 Ağustos 1914, R.1693, Tertip:2, C.6, s.990-1001.

“Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti’nin 21 Ramazan 1332 Tarihli Nizâmnâme-i
Esâsisine Müzeyyel Mevâdd Hakkında İrâde-i Seniyye”, *Düstûr*, R.4
Teşrinievel 1330/ M. R.1793, Tertip:2, C.6, s.1341.

“Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti’nin Harbiye ve Osmanlı Donanma Cemiyeti’nin
Bahriyye Nezâretlerine İlhâkı Hakkında İrâde-i Seniyye”, *Düstûr*, R.8
Şubat 1335/M.8 Şubat 1919, R.3632, Tertip:2, C.11, s.124.

“Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti’nin Heyet-i Merkeziyesi ile Şubeleri Arasındaki
Umûr ve Muâmelâta Mütعاallik Muhâberât ve Mürâselâtının Posta ve
Telgraf Ücretlerinden İstisnâ’sı Hakkında Kanun”, *Düstûr*, R.12 Haziran
1330/M. 25 Haziran 1914, R.1592, Tertip:2, C.6, s.817.

“Müdafaa-ı Milliye ve Donanma Cemiyetleri’nin Feshi Hakkında Karârname”,
Düstûr, R.3 Mart 1335/M.3 Mart 1919, R.3679, Tertip:2, C.11, s.183.

“Mülga Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti’nden Müdever Sinema Âlât ve Edevâtıyla
Filmlerinin Ma’lûlîn-i Gazavat-Askeriye Muavenet Heyeti’ne Meccanen
İtâsı Hakkında Karârname”, *Düstûr*, R.22 Teşrinisani 1335/M.22 Kasım
1919, R.3865, Tertip:2, C.11, s.471.

“Mülga Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti’ne Ait Sepet Fabrikası’nın Eşya-ı
Mevcudesi ile Dârü’l-Eytâm’a Devri Hakkında Karârname”, *Düstûr*, R.27
Ağustos 1336/M.27 Ağustos 1920, R.4033, Tertip:2, C.12, s.187.

Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti Beyannamesi, Münir Matbaası, İstanbul 1335, s.1-4.

*Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti Bidayet-i Teessüsü Olan 19 Kânûn-ı sâni 1328’den 1331
Senesi Gayesine Kadar Muamelât-ı Hesabiyyeyi Nâtik Mizân-ı Umûmî ve Hülasa-*

i Hesabiyedir, Darü'l-Hilafetü'l-Âliyye, Şehzadebaşı-Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul 1335.

Müdafaa-ı Millîyye Mecmuasıdır, Matbaa-ı Hayriyye ve Şürekâsı, İstanbul 1329.

Müdafaa-ı Millîyye Cemiyeti Nizâmname-i Esâsisi, Matbaa-ı Hayriyye ve Şürekâsı, Dersaadet 1330.

“Cem’-i İânât Nizamnamesi”, *Takvim-i Vakayi*, 2 Kânûn-ı evvel 1331, S.2378.

Gazeteler

-Bolu

-Koroğlu

Telif-Tetkik Eserler, Makaleler ve Lisansüstü Tezler

ÖZCAN, Abdülkadir, *Balkan ve Birinci Dünya Savaşlarında Hizmeti Geçen Bir Hayır Kurumu Müdafaa’-ı Millîyye Cem’iyeti*, İ.Ü.E.F. Doğumunun 100. Yılında Atatürk’e Armağan, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1981.

AKCAN, Erol, “Aydın Vilayeti Müdafaa-ı Millîyye Cemiyeti ve Bazı Faaliyetleri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.54, Bahar 2014, s.1-38.

———, “Balkan ve Birinci Dünya Harbi Yıllarında Müdafaa-i Millîyye Cemiyeti”, *Tarihîn Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.13, 2015, s.161-183.

———, *İttihat ve Terakki Fırkası’nın Paramiliter Gençlik Kuruluşları*, AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 2015.

AYDOĞAN, Erdal, “Paramiliter Bir Kuruluş Olan Müdafaa-i Millîyye Cemiyeti’nin Kuruluşu ve Birinci Dünya Savaşı’nda Bazı Çalışmaları”, *Atatürk Dergisi*, C.3, 2003, s.67-75.

BIYIKLIOĞLU, Tevfik, *Trakya’da Milli Mücadele*, C.I, AKDITYK Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1992.

EVCİN, Erol, *Birinci Dünya Savaşı’ndan Türkiye Cumhuriyeti’nin Kuruluşuna Bolu ve Çevresi (Olaylar ve İz Bırakanlar)*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi yayınları, Ankara 2013.

———, “Bolu Livasında Kurulan Müdafaa-ı Hukûk Cemiyetleri ve Faaliyetleri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.49, Bahar 2012, s.75-126.

GEDİK, İlhan, “Ulukışla Müdafaa-ı Millîyye Cemiyeti ve Faaliyetleri (1919-1920)”, *Aksaray ve Nevşehir Tarihi Üzerine*, Niğde Kitabevi, İstanbul 2008.

- GÜREL, Cemal Necip, *İttihat ve Terakki ve Paramiliter Yan Kuruluşları*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2009.
- ÖZMAKAS, Yavuz, “Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti İzmir Şubesi”, *Toplumsal Tarih*, S.84, Aralık 2000, s.36-37.
- POLAT, Nâzım H., “İstanbul Müdafaa-ı Milliye Teşkilâtı ve Talimâtname’si”, *Tarih ve Toplum*, S.77, Mayıs 1990, s.26-29/282-285.
- , “Millî Mücadele’de Sivil Direnişin Kökleri: Müdafaa-i Milliye Cemiyeti (1913-1919)”, *TÜRKLER Ansiklopedisi*, C.15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.628-636.
- , *Müdâfaa-ı Milliye Cemiyeti*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- SARIGÜL, Recep, *Müdafaa-i Milliye Cemiyeti’nin Balkan ve I. Dünya Savaşlarındaki Faaliyetleri*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.
- TOPRAK, Zafer, “1909 Cemiyetler Kanunu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.205-208.
- , “II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.3, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.531-536.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi*, C.1, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.
- , *Türkiye’de Siyasal Partiler, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C.3, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.
- ZAMACI, Ayşe, *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Edirne 2015.

Ekler

Ek 1.

Müdafaa-ı Milliyye Cemiyeti Bolu Şube-i Merkeziyesi'nden			
Fevkalâde bilet alan zevâtın esâmisi	Bolu Mutasarrıfı Ali Seydi Beyefendi Hazretleri		
	Duhancızâde Mehmed Zeki Efendi		
	Nuhzâde Mehmed Vasfi Efendi		
	Kolağasızâde Ragıb Efendi		
	İlyaszâde Şükrü Efendi		
Bir liralık bilet alan zevâtın esâmisi	Bartınlı Yirmibeşzâde Hasan Bey		
	Boyacızâde Hacı Hamdi Efendi		
	Tüccardan Hacı Fahri Efendi		
	Kanaat Mağazacısı Hacı İzzet Efendi		
	Ataullah Efendizâde Vehbi Efendi		
	Duhancızâde Fettah Efendi		
	Karazâde Hacı Mehmed Efendi		
	Şerif Sadettin Paşa Hazretleri		
	Çataklızâde Zeki ve Sabit Efendiler		
	Çizmecizâde Şükrü Efendi		
	Banazlızâde Hacı Mehmed Efendi		
	Hancı Hacı Hasan Ağa		
	Kasaba Esnafından Hüseyin Ağa		
	Alıcızâde Şükrü Efendi		
	Tüccardan Hacı Kostı		
	Hacı Kostı'nın biraderi		
	Manifaturacı Nikola Efendi		
	Reji Memuru Şevki Bey		
	Reji Eksberi Efendi		
	Reji Muhasebecisi		
	Bank-ı Osmanî Direktörü Mösyö Pasalati		
	Bolu Muhasebecisi Beyefendi		
	Faziletli Hâkim Efendi Hazretleri		
	Matbaa-ı Liva Müdürü Hacı Abdülvehhab Efendi		
	Mülkiye Kaymakam-ı Tekâüdllerinden İbrahim Bey		
	Ahz-i Asker Şube Reisi İbrahim Bey		
	Bekir Sami Beyefendi		
	Orman Müdür Vekili Avni Bey		
	Encümen-i Liva Başkâtibi Midhat Bey		
	Doktor Lebib Beyefendi		
	Sıhhiye Müdürü Fahri Beyefendi		
	Hastane Sertabibi Enver Bey		
Başçavuş Ahmed Efendi			
Vükelâ-yı Deâviden Necib Efendi			
Netice		Kuruş	Para
	Konser hasılâtı	7065	-
	Pasta hasılâtı	345	-
	Yekûn	7410	-
Biletler furuht edilmiş ise de derc-i esâmiden sarf-ı nazar edilmiştir.			Aded
	Yarım liralık		15
	Çeyrek liralık		10
	Bir mecdiyelik		50
	Yekûn		75

- 15 Aralık 1916 Tarihinde Bolu'daki Darü'l-Muallimin Binasında Düzenlenen Konserde Geliri MMCBŞM'ye Verilmek Üzere Satışa Çıkarılan Biletler Vesilesiyle Toplanan Yardımlar ("Konser Tertibi", *Bolu*, S.143, 8 Kânûn-ı evvel 1332, s.2).

Ek 2.

Esâmi	Kuruş
Düzce Eşrafından Mehmed Arif Bey	5.000
Düzce Ümerayı Çerakiseden Hacı Kâmil Bey	400
Düzce Çilimli Eşrafından Ragıb Efendi	500
Düzce Eşrafından Uzunzâde Damadı Hacı Nuri Efendi	500
Düzce Tüccarânından Minas Efendi	500
Düzce Çilimli Eşrafından Niyazi Efendi	700
Düzce Tüccarânından Neş'et Efendi	300
Düzce Tüccarânından Koçu Efendi	200
Düzce Tüccarânından Hacı Hasan Efendi	300
Düzce Tüccarânından Özem Efendi	500
Düzce Tüccarânından Markar Ağa	200
Düzce Tüccarânından Ferhad Efendi	300
Düzce Tüccarânından Kunderacı İbrahim usta	250
Düzce Eşrafından Zekeriya Efendi	200
Düzce Eşrafından Rıza Bey	500
Düzce Reji Muhasebecisi Nebri di Efendi	200
Düzce Üskübi Belediye Reisi İbrahim Bey	500
Düzce Ümerayı Çerakiseden Hacı İshakbeyzâde Kemâl Bey	500
Düzce Kâtibi Ömer Efendi	250
Üskübi'den Hacı Mehmed Efendi	250
Düzce Üskübi'den Hacı Kâmil Efendi	200
Düzce Ozanlar Hatibi İsmail Efendi	200
Düzce Çilimli Eşrafından Mehmed Ağa	1.000
Düzce Eşrafından Çakmanzâde Ahmed Efendi	500
Düzce Tüccarânından Geredeli Mehmed Ağa	200
Düzce Üskübi Eşrafından Hacı Ahmed Bey	500
Düzce Eşrafından Mudzâde Ahmed Bey	400
Düzce Tüccarânından Mucur Efendi	300
Düzce Tüccarânından Veli Efendi	300
Düzce Eşrafından Hacı Abdullah Efendi	1.000
Düzce Ümerayı Çerakiseden Hacı Mehmedbeyzâde Safer Bey	3.000
Düzce Eşrafından Kasab Hüseyin Ağa	100
Düzce Eşrafından Hacı Rıza Beyzâde İbrahim Efendi	1.050
Düzce Tüccarânından Hacı Hasan Ağa	200
Düzce Ümerayı Çerakiseden Vehhab Efendi	1.200
Düzce Belediye Reisi Hüseyin Remzi Bey	1.000
Düzce Tüccarânından Tevfik Bey	500
Üskübi Eşrafından Hacı Ali Bey	200
Düzce Eşrafından Kuşçu Hacı Mustafa Efendi	750
Zonguldak Maden Ocağı Ashabından Ziş Efendi	5.000

Zonguldak Maden Ocağı Ashabından İstavri Efendi	1.500
Zonguldak Tüccarânından Çeğalzâde Mehmed Efendi	1.000
Zonguldak Tüccarânından Boyacıoğlu Enesti Efendi	2.000
Zonguldak Eşrafından Namlızâde Osman Bey	200
Zonguldak Eşrafından Hafız Mehmed Efendi	500
Zonguldak Eşrafından Mehmed Ferhad Bey	200
Zonguldak Tüccarânından İstanbuliyan Karebet Efendi	500
Zonguldak Tüccarânından Alistan Efendi	600
Bartın Eşrafından Saib Bey	200
Bartın Tüccarânından Yuvakim Ağa	100
Bartın Eşrafından Paşabeyzâde Halil Bey	1.000
Bartın Eşrafından Paşabeyzâde İsmail Bey	500
Bartın Tüccarânından Hacı Mustafa Efendi	300
Bartın Eşrafından İbrahim Efendi	500
Bartın Eşrafından Hacı Mümeyyiz Efendi	300
Bartın Eşrafından ve Tüccarânından Yirmibeşzâdeler	600
Bartın Eşrafından Hacı Arif Kapdan	500
Bartın Eşrafından Dervişzâde Ziya Bey	500
Bartın Eşrafından Mehmed Hocazâde Kadri Bey	500
Bartın Eşrafından Seyid Efendi	200
Bartın Eşrafından Hüseyin Efendi	100
Bartın Eşrafından Hasan Usta	200
Bartın Eşrafından Hacı Mustafa Efendi	100
Bartın Eşrafından Rahmi Bey	100
Bartın Tüccarânından Sivacıoğlu Panos Efendi	300
Bartın Tüccarânından Yuvanıs Efendi	100
Bartın Tüccarânından Karikzâde Hacı Ahmed Efendi	600
Bartın Eşrafından Kürtbeyzâde Hacı Ömer Efendi	100
Bartın Eşrafından Halil Refet Bey	300
Bartın Eşrafından Hasan Tahsin Bey	300
Bartın Tüccarânından Maber Efendi	100
Bartın Tüccarânından Dervişzâde Rasih Efendi	500
Bartın Tüccarânından Mehmed Mehdi Efendi	200
Bartın Tüccarânından Mehmed Kapdan	100
Bartın Tüccarânından Kalkan Emin Usta	100
Bartın Tüccarânından Kalaycızâde Raşid Efendi	50
Bartın Tüccarânından Hacı Ali Efendizâde Galib Bey	200
Bartın Tüccarânından Şişmanzâde Ömer Efendi	100
Bartın Tüccarânından Nazırzâde Bahaddin Efendi	100
Bolu Banka Direktörü Mösyö Pasaltı	500
Dörtdivan'dan Yunus Ağa	10.000
Gerede'den şimdiye kadar gönderilen	4.350

Ereğli'den şimdiye kadar gönderilen	4.000
Nuhzâde Mehmed Efendi	2.500
Kolağasızâde Ragıb Efendi	2.500
Hacı Fahri Efendi	1.500
Hacı Hamdi Efendi	1.500
Hafız Vehbi Efendi	1.500
Kanaat Mağazası	800
Hacı İsmail Efendi	800
Çatakızâde Zeki Efendi	500
Sirkeci Hacı Servet Efendi	1.500
Belediye Azasından Hacı Şakir Efendi	500
Leblebicizâde Ahmed Efendi	500
Mehmed Ali Hocazâde Mehmed Efendi	700
Çizmecizâde Hacı Şükrü Efendi	1.000
Kırmızâde Hacı Settar Efendi	500
Şamlızâde Şükrü Efendi	500
Hacı Kosti Efendi	1.500
Nikoli Efendi	200
Faik Efendi	200
Keşçimenla Mehmed Efendi	100
Viranyalı Hacı Emin Efendi	500
Viranyalı Hacı Osman Efendi	500
Bakkal Hüseyin Ağa	250
Kasab Gaffar Ağa	100
Hacı Refet Efendi	300
Hafız Arif Efendi	300
Zağamzâde Saib Ağa	200
Eczacı Faik Efendi	500
Divan-ı Umûmiyye Memuru Hacı Mehmed Efendi	500
Hacı Mazharzâde Hamdi Efendi	200
Arabacılar Kethüdası Fevzi Efendi	300
Tüccar Hüseyin Ağa	100
Sakazâde Hacı Mehmed Efendi	500
Kayalızâde Tefvik Efendi	300
Hacı Ağâh Efendi	100
Reji Müdürü Şevki Bey	5.000
Muhasebeci Patroyolu Efendi	1.000
Ahibabazâde Mustafa Efendi	300
Paçacızâde Hilmi Efendi	100
Garibzâde Saib Efendi	300
Dava Vekili Vehbi Efendi	200
Mösyö Rebork Efendi	500

Saraç Kâmil Ağa	100
Estamat Efendi	100
Hacı Hristo Efendi	500
Ferazâde Mehmed Efendi	500
Paspan Mehmed Ağa	200
Safranbolu Tüccarından Mehmed Efendi	1.500
Duhancızâde Zeki Efendi	2.500
İlyaszâde Şükrü ve Hakkı Efendiler	3.000
Seyid Menlazâde Hafız Hakkı Efendi	50
Kalaşzâde Hacı İsmail Usta	50
Akçaşehirli Mehmed Efendi	150
Alioğlu Bayram Ağa	100
Safer Bey Kâtibi Niko Efendi	100
Hacı Nuh Efendi	100
Serkis Ağa	100
Akif Ağa	200
Akçaşehir Postacısı Mehmed	50
Sadık Ağa	200
Hacı Serkis	150
Çarıkcı Hacı Serkis	150
Terzi Todori	150
Ekmekci İsmail Usta	100
Hacı İzzet	50
Bakırcı Hristo	200
Yasef	100
Seyid Ağa	100
Ramiz Efendi	150
Mudurnulu Salih Efendi	200
Hakkı Efendi	150
Mü'sî Efendi	100
Kasab Mehmed Ağa	50
Kamil Efendi	100
Akçaşehirli bir zat tarafından	50
Arabacızâde Şeriki Ali Efendi	200
Kasabalı Sürücü Ahmed Ağa	250
Yakabaşlı Şaban Ağa	250
Aynalıköy'den Hacı Lütüfî Ağa	300
Selamlar Kariyesi'nden Muhacir İbrahim Ağa	100
Köprübaşı'ndan Hacı Ahmed Çavuş	50
Febdeni kurdlar Kariyesinden Nazif Ağa	50
Aynalıköyden Balgeroğlu Ali	50
Çelebaşı Halil Ağa	500

Yeniköy'den Ahmed Çavuşoğlu İbrahim	100
Paşa Konağı'ndan Alioğlu Menla Ahmed	50
Kasabada Hatib Bilal Efendi	50
Adaköyü'nden Mehmed Efendioğlu Mehmed	100
Ozanlar'dan Şemendarzâde Mehmed Ağa	100
Ozanlar'dan Ekmekcioğlu Menla Mehmed	50
Darıcı Kariyyesi'nden Hacı Osman Ağa	50
Cedidiye Mahallesi'nden Selim Bey	50
Mamure Kariyyesi'nden Hacı Mehmed	100
Kuşoğlu Kariyyesi'nden Receb Efendi	200
Kuşoğlu'ndan Yusuf Ağa	100
Köprübaşı'ndan Hatib Yusuf Efendi	100
Ozanlar'dan Fevzioglu Ali Ağa	100
Beyköyü'nden Mehmed Beyoğlu Alibey	100
Menkencik'ten Melenlioglu Receb	50
Aniköyü'nden Saraçzâde Mehmed Ağa	100
Dellal İsmail Ağa	100
Üskübi'den Veziroğlu Yusuf Efendi	100
Efteni'den Hacı Abdullah	100
Hacı Ahmed Köyü'nden Mehmed Ağa	50
Hacı Ahmed Köyü'den Ahmed Ağa	50
Hacı Osman Ağa	50
Kasabadan Muradlioglu Ömer	50
Kasabadan İmamoğlu Ahmed	50
Kasabadan Hacı Mustafa Efendi	200
Ekmekci Mustafa Zeki Usta	50
Kör Ahmed	50
Köprübaşı Ömer Kariyyesi'nden Hacı Yusuf Ağa	100
Helvacı Kapdan Mehmed Efendi	200
Kapdan Dimitri	100
Aşçı Mösyö Barba	250
Ekmekci Beko Usta	150
Bakırcı Zaharya	300
Hamayaka Efendi	300
Helvacı Mustafa Ağa	50
İmamzâde Hakkı Bey	100
Komiser Mehmed Bey	150
Tanaş Efendi	50
Ayıntabizâde Nazım Efendi	100
Alfu Efendi	100
Suvfarzâde Ahmed Efendi	100
Hacı Andarba Efendi	500

Yani Efendi	100
Hacı Selim Efendi	200
Trabzonlu Yunus Efendi	100
Yanabot Efendi	100
Demirci Atbezanyan Efendi	50

-8 Aralık 1917 tarihinde Mekteb-i Sultanî Salonunda Düzenlenen Konser Programında MMCBŞM'ye Bağışta Bulanların İsimlerini ve Yardım Miktarlarını Gösteren Liste ("Konser Teberruatı", *Bolu*, S.182, 6 Kânûn-ı evvel 1333, s.1-2; "Konser Tertibi", *Bolu*, S.183, 13 Kânûn-ı evvel 1333, s.1; "Konser", *Bolu*, S.185, 27 Kânûn-ı evvel 1333, s.1-2).

Ek 3.

Esâmî	Pamuklu (adet)	Gömlek	Çorab	Don
Çaycuma Müdürünün haremî	10	5		
Terzi Yusufoglu Ahmed Ali Efendi kerimesi	1	1		
Zonguldaklı Ahmed Efendi'nin haremî	1		1	
Mustafa Kadızâde Seyid Efendi'nin haremî	7		3	
Müteveffa Hacı Abdurrahman Efendi'nin haremî	3			
Tahsildar İsmail Efendi'nin haremî	2			
Tekaüd Yerezbaşı Osman Ağa'nın haremî	1			
Muhacir Tahir'in haremî	1			
Tahsildar Halil Efendi'nin haremî			2	
Muhacir Hacı Ahmed Efendi'nin haremî	1		2	
Tüccar Kürt Hasan Efendi'nin haremî			1	
Mühtedi Abdülkadir Ağa'nın haremî	1		1	
Çavuşoglu İbrahim Ağa'nın haremî	2			
Orucbeşe Tahir Ağa'nın kerimesi	1			
Kalaycıoglu İbrahim Efendi'nin haremî		1		
Kalaycıoglu Hafız Abdullah Efendi'nin hemşiresi		1		
Telgraf Müdürü Feyzi Efendi'nin haremî	1		2	
Zonguldaklı Kürt Ali Efendi'nin haremî			2	
Hacı Katib Mehmed Efendi'nin haremî	2		1	
3. Daire Tahsildarı Hasan Efendi'nin haremî	2			
Safranbolulu Mustafa Çavuş'un haremî	1			
Mühtedi Ahmed Zeki Efendi'nin haremî		1		
Kalaycızâde Hasan Efendi'nin haremî		1		
Kasab İbrahim Ağa'nın zevcesi			1	
Etmekci Koca Osman'ın zevcesi				1
Belediye Reisi Tahir Efendi'nin haremî			1	
Kunduracı Salih Usta'nın haremî			2	
Kalaycızâde Osman Efendi'nin haremî	1		1	
İbtidaiyye Muallim-i Sabıkı Yusuf'un haremî	1		1	
Mülazım Beyzâde Nuri Efendi'nin haremî	1			
Muhacir Halil Ağa'nın haremî	1			
Jandarma Mustafa'nın haremî			2	
Rumbeyzâde Osman Bey'in haremî		1		
Etmekci Kahyaoglu Mustafa'nın haremî		1		
İmamoglu Ali Ağa'nın haremî		1		
Alemdaroglu Hacı Mehmed'in haremî	2			
Hasan Çavuş'un haremî		1		
Rumbeyoglu Ali Bey'in haremî		1		
Reşid Hoca'nın haremî		1		
Mühtedi Koca Yusuf'un haremî			1	
Kara Osmanoglu'nun kerimesi		1		
Kızılbel Mü'sî Usta, Yeniköy, Gemiciler, Hacı Osmanlar kariyyeleri tarafından verilen bezlerden		34		15

yapılan				
Debazoğlu Estefan'ın madamesi	1			
Mutanoğlu Vasil'in madamesi	1		1	
Kasap Yorgi'nin madamesi	1		1	
Kalaycı Mezzo'nun madamesi	1			
Kunduracı Niyako'nun madamesi			1	
Kured oğlu Bedros'un madamesi	5			
Hacı Pendoli'nin madamesi	1			
Bakkal Dimitraki'nin madamesi	1			
Diyazoğlu Nikolaki'nin madamesi	6			
Kermekaroğlu Filib'in madamesi	2			
Hâkim Yankoğlu Nefz Kalfa'nın madamesi	1			
Karagözoğlu Yorgi'nin madamesi	1		1	
Taşçı İlya'nın madamesi		1		
Tellioğlu Nikoli'nin madamesi			1	
Hacı Hristo Vasil'in madamesi	1			
Yemenici Petro'nun madamesi			2	
Arabacı Dimitri'nin madamesi	1		1	
Kiryakoğlu Yevakim'in madamesi	3			
Bakkal Left'in madamesi	2		1	
Kasaboğlu Haralambos	1			
Tellioğlu Mihâl	1		1	
Yekûn	73	52	3 4	16

-Çaycuma Nahiyesi Hanımları Tarafından Müdafaa-ı Milliyye Cemiyeti İçin Hazırlanarak, Zonguldak Mevki-i Müstahkem Kumandanlığı'na Gönderilen Giyim Eşyaları ("Çaycuma Nahiyesi Hanımları", *Bolu*, S.146, 9 Şubat 1333, s.2; S.147, 1 Mart 1333, s.1 ve S.148, 8 Mart 1333, s.1).

Osmanlı Tarih Yazımında Seçkinlik Paradigması ve Bu Paradigmanın Çözülmesi*

Elitism Paradigm in Ottoman History Writing and Resolution of this Paradigm

Yunus İNCE**

Özet

Modern dönem öncesinde dünyada tarih yazımında seçkinlerin tarihinin daha ön planda olduğu görülmektedir. Buna göre dünya tarihi kahramanların, padişahların, kralların, imparatorların hayat hikâyelerinden oluşmalıdır. Osmanlı tarih yazıcılığının ilk dönemlerinde de benzer bir tarih yazım anlayışının hâkim olduğu söylenebilir. Zira ilk yazılan tarih eserleri, bazı padişahların veya akıncı beylerinin gazalarını anlatan *Gazavatnâmeler* ya da hanedan odaklı bir bakış açısıyla tarihe yaklaşan *Tevârih-i Âl-i Osman*lardır. Ardından Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim, Kanunî Sultan Süleyman gibi klasik dönem padişahlarının dönemlerini konu edinen monografiler (Tarih-i Ebu'l Feth, Selimnameler, Süleymannameler) yazılmıştır. Ya da daha da özelden bir padişahın sadece bir seferinin hikâye edildiği eserlerin kaleme alındığı görülmektedir. Hanedanın tarihini yazan vakanüvis unvanlı görevli de bir devlet memurudur. Bu çalışmada genel olarak Osmanlı tarih yazıcılığında bireyin ne zaman tarihin konusu haline geldiği ve daha önceki geleneğin oluşumunda etkili olan amillerin nedenleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı tarih yazımı, seçkinlik, sıradanlık, vakanüvis, birey.

Abstract

It is seen that the history of elites was more in the foreground in historiography in the pre-modern period. According to this, the history of the world should be formed of life stories of sultans, kings and emperors. It can be said that a similar understanding of historiography

* Bu makale Türk Tarih Kurumu Tarafından düzenlenen *Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalçık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu (10-13 Nisan 2017, Ankara)*'da "Osmanlı Tarih Yazımında Sıradanlık ve Seçkinlik Paradigması" adıyla sunulmuş, yayınlanmamış tebliğ metninin düzeltilmiş, genişletilmiş ve ismi değiştirilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü*, yunusince@yandex.com

prevailed in the early periods of the Ottoman historiography because the initial works of history that were penned were those like *Gazavatnâmes*, which recounted the battles of some sultans or some raiders, or *Tevârih-i Âli Osman*, which approached history from a dynasty-based point of view. Then, monographies (Tarih-i Ebu'l Feth, Selimnames, Süleymannames) that dealt with the reigns of classical period sultans such as Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim, and Kanunî Sultan Süleyman (Suleiman the Magnificent) were written. Sometimes, it is even seen that works that dealt with a single campaign of one specific sultan were written. The official called vakanuvis who undertook the writing of the history of a dynasty was also a civil servant. In this article, when the individual became the subject of history in the Ottoman historiography and what the causes of the factors that were effective in the formation of the previous tradition were will be investigated.

Key Words: Ottoman historiography, elitism, mediocrity, chronicler, individual.

Giriş

Tarihin pek çok tanımı yapılabilir. Tarih için yapılabilecek söz konusu tanımlar içerisinde Cicero'nun ki ayrı bir yere sahiptir. “*Tarih zamanın şahidi, hakikatin lambası, hafızanın tecessüm etmiş ruhu, yaşamın hocası ve eski çağların elçisidir.*”¹ Hafızadaki hatıraların geçmiş olmaktan çıkartılıp tarih haline getirilebilmesi için yazıya dökülmesi gerekmektedir.² Bu noktada “*tarih yoktur, tarihçiler vardır*” düsturunu³ kabul edecek olursak, tarihçi seçtiği ya da seçmediği konularla insanlığın geçmiş algısını şekillendirebilen kişi haline gelebilmektedir. Geçmişe bir bakışla tarihi yapacak/yazacak olan tarihçi ilk insandan günümüze kadar hangi *bayatları* ya da *olayları* kendine konu edinmelidir? Bir İtalyan atasözünde de ifade edildiği gibi: “*Oyun bitince, şab da piyon da aynı kutuya konur*”⁴ ise tarih ya da tarihçi neden piyonları görmezden gelip, şahların hayatlarını anlatma eğilimindedir ve tarih/tarihçi geçmişe baktığında neden sadece kahramanların kahramanlıklarını görme ya da sıradan insanları görmemezlikten gelme eğilimindedir? Tarihçiler, uzun bir müddet *iktidar seçkinleri* odaklı metinleriyle tercihlerini beyan etmişlerdir. Neticede tarih yazım anlayışında *iktidar seçkinlerini* merkeze yerleştiren gelenek hâkim paradigma

¹ Marcus Tullius Ciceronis, *Ad Quintum Fratrem Dialogi Tires de Oratore*, ed. James Luce Kingsley, Novi Porte Publisher, Basım yeri yok 1839, s. 72.

² Enzo Yaverro, *Geçmiş Kullanma Klavuzu, Tarih, Bellek, Politika*, Çev. Işık Ergüden, Versus Yayınları, İstanbul, 2009, s. 9-31.

³ Paul Ricoeur tarafından Lucien Febvre'den yapılan alıntı oldukça meşhur olmuştur. Paul Ricoeur, *The Contribution of French Historiography to the Theory of History*, Oxford Clarendon Press- Oxford University Press, New York, 1980, s. 9.

⁴ “*At the end of the game, the pawn and the king go back in the same box.*”/ “*Alla fine della partita il re e il pedone vanno nella stessa scatola.*”

haline gelmiştir. Ancak bu anlayışın tarihin öznesi ve nesnesi olan insanları değil de iktidara sahip olan bazı bireylerin hayatlarını hikâye etmesi tarihçiler tarafından sorgulanmaya başlamıştır. Böylece hâkim paradigmaya alternatif olarak gelişen düşünce, daha sıradan insanları tarihî anlatının merkezine yerleştirmiştir. Bu çalışmada Osmanlı tarih yazımında sıradan insanlara neden uzun süre yer verilmediği, ne zaman yer vermeye başlandığı ve yer vermeye başlamasının nedenleri gibi hususlara değinilecektir.

I-Tarih Yazımında Seçkinler ve Sıradan İnsanlar

Tarihçiler asırlarca tarih yazımında iktidar seçkinlerinin tarihin odağında olması gerektiği fikrini açıktan ifade etmemekle birlikte eserlerini bu anlayışla yazmışlardır. Bu düşünceyi açıktan ifade edip savunan başlıca tarihçi Thomas Carlyle'dır. Thomas Carlyle, 1840 Mayıs'ında verdiği altı konferansta "kâbramanlar" olarak kavramsallaştırdığı seçkin kişilerin tarih yazımının merkezinde olması gerektiğini belirtmiştir. Ona göre; "dünya tarihi, insanlığın bu dünyada başardığı işlerin tarihi, esasında burada, yeryüzünde çalışıp çabalamış olan büyük Adamların Taribidir." Zira ilk insan Hz. Âdem'den bu yana gelip geçen milyarlarca insandan kaç tanesi hatırlanabilir? Ve onca insandan kaç tanesi tarihin akışına yön verebilmiştir? Bu bakış açısına göre insanlar ikiye ayrılmaktadır; tarih yapanlar (kâbramanlar) ve tarihin akışı içinde kaybolup gidenler (sıradanlar). Mademki tarihi kahramanlar yapmaktadır öyleyse kahramanların hayatları incelenmelidir.⁵ Ancak XX. yy.ın başlarında Marc Bloch, Fernand Braudel, Lucien Febvre gibi Annales Ekolüne mensup tarihçiler Thomas Carlyle'ın seçimine şiddetle itiraz ettiler. Zira onlara göre; kahramanların ortaya çıkmasında belli koşullar ve şartlar müessir olmaktadır. Yani kahramanları ortaya çıkartan da aslında devrin koşullardır. Üstelik ismi anılmayan sıradanlar, seçkinlerden çok daha kalabalıktır. Dolayısıyla da tarih seçkinlerden ziyade sıradanların hayatını ortaya koymalıdır.⁶ Tarihin ya da tarihçilerin konu seçiminde sıradan insanlardan ziyade kahramanları ya da daha seçkin insanları konu almasının doğruluğu bazı şairler tarafından da sorgulana gelmiştir. Bu noktada sözü Bertolt Brecht'e bırakalım.

*Okumuş Bir İşçi Soruyor
"Yedi kapılı Teb şehrini kuran kim?
Kitaplar yalnız kralların adını yazar.
Yoksa kayaları taşıyan krallar mı?
Bir de Babil varmış boyuna yıkılan,*

⁵ Thomas Carlyle, *Kâbramanlar*, Çev. Behzat Tanç, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2004, s. 13-14, 29, 107.

⁶ Fernand Braudel, *Tarib Üzerine Yazılar*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara, 1992, s. 7-8.

*Kim yapmış Babil'i her seferinde?
 Yapı işçileri hangi evinde oturmuşlar
 altınlar içinde yüzen Lima'nın?
 Ne oldular dersin duvarcılar
 Çin Seddi bitince?
 Yüce Roma'da zafer anıtı ne kadar çok!
 Kimlerdir acaba bu anıtları dikenler?
 Sezar kimleri yendi de kazandı bu zaferleri?
 Yok muydu saraylardan başka oturacak yer
 dillere destan olmuş koca Bizans'ta?
 Atlantik'te, o masallar ülkesinde bile,
 boğulurken insanlar
 uluyan denizde bir gece yarıcı,
 bağırıp imdat istedilerdi kölelerinden.
 Hindistan'ı nasıl aldıydı tiyysüz İskender?
 Tek başına mı aldıydı orayı?
 Nasıl yendiydi Galyahılar'ı Sezar?
 E bir aşçı olsun yok muydu yanında?
 İspanyalı Filip ağladı derler,
 batınca tek mil filosu.
 Ondan başkası ağlamadı mı?
 Yedi yıl Savaşı'm 2. Frederik kazanmış?
 Yok muydu ondan başka kazanan?
 Kitapların her sayfasında bir zafer yazılı.
 Ama pişiren kim zafer aşını?
 Her adımda fırt demiş fırlamış bir büyük adam.
 ama ödeyen kimler barçanan paraları?
 İşte bir sürü olay sana
 Ve bir sürü soru?'.⁷*

Her ne kadar soruları Bertolt Brecht sorsa da cevapları biz arayalım. Tarihini/tarihçilerin neden kahramanların tarihini yazma eğiliminde olduğunu ya da sıradan insanların tarihini/hikâyelerinin neden tarihin meçhuliyetinde yok olup gittiğine dair birçok cevap vermek mümkündür. Ancak akla gelen cevapların başında modern dönem öncesindeki toplumların birçoğunda yönetme gücünün Allah/Tanrı⁸ tarafından verildiğine inanılması gelmektedir. Buna göre insanlar ikiye ayrılmaktadır: *yönetenler/diğer insanları yönetmeleri için Allah/Tanrı tarafından seçilmişler* ve *yönetilenler/Allah/Tanrı tarafından tabi olmak*

⁷ Bertolt Brecht, *Halkın Ekmeği*, Çev. A. Kadir-Asım Bezirci, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 1974, s. 110.

⁸ "İster Allah deyin ister Rahman deyin. Hangisini derseniç olur. Çünkü en güzel isimler ona bastır." (İsrâ 110) *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, (Kısaltma: *Kur'ân-ı Kerîm*), Haz. Hayrettin Karaman vd., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2015, s. 292.

üzere yaratılanlar. İnsanların temelde yönetmek için Allah tarafından seçilmiş olanlar ve yönetilmek için seçilmiş olanlar olarak ikiye ayrılması tarih yazımının da seyrini belirlemiştir.

Yönetenleri kıymetlendiren yönetilenleri de kıymetsizleştiren anlayışın tarihin oldukça erken devirlerine kadar geriye gittiği görülmektedir. Bu anlayışın ilk örneğini Tanah'da görmek mümkündür. Tanah'da geçen hikâyeye göre Babil Kralı Nebukadnezar bir gece rüyasında önünde duran çok büyük ve ürkütücü bir heykel görür. Heykelin başı *altından*, göğsü ve kolları *gümüşten*, karnıyla kıç kısmı *tunçtan*, bacakları *demirden*, ayaklarının bir kısmı *demirden*, diğer kısmı ise *kildendi*. Heykele bir dağdan kopup gelen büyük bir taş çarpar ve heykeli paramparça eder. Ardından çıkan bir rüzgâr da tüm parçaları yeryüzünün farklı noktalarına savurur. Rüyasını anlamlandıramayan Nebukadnezar'a bu konuda Daniel yardımcı olur. Ona göre; bu heykeldeki altından baş bizatihi Nebukadnezar'ın kendisidir ve onun hükümdarlığını temsil etmektedir. Ardından Nebukadnezar'dan sonra gelecek ancak onun kadar güçlü olmayan bir başka krallık gelecektir. Gümüş kollar ve gövdenin anlamı budur. Heykelin tunçtan karın-kıç kısmı ikinci krallıktan daha az başarılı üçüncü bir krallığı temsil etmektedir. Bacakları oluşturan demir ise dördüncü bir krallığı temsil etmektedir. Ayakları oluşturan, bir kısmı demir diğer kısmı kilden oluşan yapı ise farklı toplum kesimlerinin evlilikler vasıtasıyla karışıp kaynaşmasıyla meydana gelecek son krallığın karışık halkını temsil eder. Son krallığın bir kısmı demir gibi sağlam diğer kısmı ise kil gibi kırılğan olacaktır. Daniel tüm bu krallık dönemlerinde Göklerin Tanrısının egemenliğinin devam edeceğini ifade eder. Nihâi olarak heykele çarparak ve sonradan büyük bir dağ haline gelecek taş parçasına dair bilginin ise ancak Göklerin Tanrısı ve onun izin verdiği fanilere ayan olabileceğini belirtir.⁹ Görüleceği üzere yukarıdaki hikâyede Tanrı'ya yakın olan Nebukadnezar devri altın dönemi temsil ederken, bu dönemden uzaklaşıldıkça değersizleşen bir insan nesli hikâyeye edilmiştir. Benzer bir hikâyeyi Yunan mitolojisinde görmek mümkündür. Yunan mitolojisinde Hesiodos, insanlığın yaratılmasını hikâyeye ederken insanoğlunun dünya üzerindeki macerasını beş çağa ve beş nesle ayırarak açıklamıştır. Buna göre ilk yaratılan insanlar, çalışma zahmetine katlanmaksızın yaşamış, yaşlanmadan, acı çekmeden ölmüş *altın çağ* insanlarıdır. Ardından gelen *gümüş çağ* insanları, savaş hevesiyle yanıp tutuşan, ihtiraslarının kurbanı olan, tüm kutsal değerlerin göz ardı edildiği, ihtirasların büyük ömürlerin kısa olduğu bir dönemde yaşamışlardır. Gümüş çağın ardından *bronz çağı* gelir. Bu çağ soylu kişilerin ve yarı tanrı yarı insan varlıklarının devridir. Bronz çağı, Truva Savaşında olduğu gibi tanrılar/tanrıçalar tarafından başlatılan savaşlarda yarı tanrı yarı insanlar şan-şöhret uğruna bir birlerini öldürdükleri bir devirdir. Ardından gelen çağ için *Kabramanlar Çağı* tabirini kullanılır. Kahramanlar çağının insanları kendilerinden önceki

⁹ "Daniel 2 (1-49)" *Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur ve İncil)*, (Kısaltma: Eski Ahit-Yeni Ahit) Kitabı Mukaddes Şirketi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 921-923.

dönemlerde yaşayanlardan daha dürüst, verimli ve cesurdur. Bu çağın da ardından adaletsizliğin, derdin-kederin, muhtelif kötülüklerin peşi sıra geldiği *demir çağı* gelir. Demir çağı insanları, gündüzleri ağır şartlar altında çalışıp, geceleri ise sıkıntılarına göğüs gererek, ıstırap içerisinde üzüntüleriyle baş başa kalmaktadır. Hesiodos kendisi de bir demir çağı insanı olduğundan, insanların çok daha mutlu yaşadığı önceki çağların birinde doğma isteğini dile getirir.¹⁰ Görüleceği üzere her ne kadar Hesiodos, yaşadığı dönem için sıradan insanların yaşadığı dönem ifadesini kullanmasa da bu çağın insanların yaşam şekillerine bakarak demir çağı için *sıradan insanların dönemi* tabiri kullanılabilir.¹¹ Hesiodos'dan sonra Platon, insanların toplumsal konumlarına göre özlerinde farklı maden cevherlerini barındırdıklarını ifade etmiştir. Yöneticiler *altın*, yönetici yardımcılar *gümüş*, çiftçiler-işçiler *bronz* ve *demir* cevherine sahip insanlar olarak vasıflandırılmıştır.¹² Tanah'daki hikâyenin, Hesiodos'un ve Platon'un insanlık tarihine dair tasnifinde de görüldüğü üzere; insanlık tarihinde kutsal olan ya da kutsala yakın olan nesillere metalürjik bir analogiyle daha fazla kıymet biçilmiştir. Toplumların daha sıradan kesimlerin değeri/değersizliği daha az kıymete sahip madenlerle yapılan benzetmeler üzerinden anlatılmaya çalışılmıştır.

Tarihî nesillerin metalürjik kıymete göre değerlendirildiği bu tasnifte, hikâyesi aktarılan nesiller kutsiyetten uzaklaşarak beşerî bir karakter kazandıkça, yani olağan üstü güçleri/yetenekleri olmayan, doğuştan gelen üstünlükleri bulunmayan kişiler geçmiş anlatısı içerisine dâhil edildikçe; daha fazla insanın hayatının aktarıldığı ve bahsi geçen insanların sıradan insanlardan oluştuğu görülür. Bu anlamda böylesi bir geçmiş tasavvurunu bize sunan tarihçi Prometheus'a benzer. Nasıl ki Prometheus tanrılar katına çıkarak onlara ait bir ayrıcalık olan ateşi çalıp, beşerî bir araç haline getirdiyse,¹³ tarihçi de geçmişin anlatısını Tanrısal bir anlatıdan beşerî bir anlatıya dönüştürmüştür. Tarihin daha insanî bir bilim haline gelmesi Tanrısal karakterden tedricen uzaklaşarak beşerî bir karakter kazanmasıyla olmuştur. İnsanoğlunun geçmişe dair anlatıların ilk evresini Tanrının/Tanrıların hayatlarına dair olayların anlatıldığı mitler oluşturur. Mitleri, kutsallıkları bulunan ya da kutsala yakın olup, kahraman

¹⁰ Hesiodos, "İşler ve Günler", *İşler ve Günler-Tanrıların Doğuşu*, (Kısaltma: *Tanrıların Doğuşu*), Çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul 2012, s. 18-22.

¹¹ Hesiodos'tan asırlar sonra yazıları Annales Ekolünün kurucularına ilham kaynağı olacak olan Michelet, "*ıstıraplarını dile getirme gücünden yoksun bir hâlde ıstırap çeken, çalışan, çürüyen ve ölen insanların tarihini*" yazılması gerektiğini ifade ederek, tarihin sıradan insanların hayatlarını anlamamızı-öğrenmemizi sağlaması gerektiğini belirtir. Bu anlamda demir çağı insanları için sıradan insanlar tabiri kullanılabilir. Peter Burke, *Fransız Tarih Devrimi Annales Okulu*, Çev. Mehmet Küçük, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2006, s. 32.

¹² Benzer bir sınıflandırma Platon tarafından yapılmıştır. Buna göre her ne kadar insanlar topraktan yaratılmış da olsa Tanrı yöneticilerin toprağına altın, yardımcı olarak yaratıklarının mayasına gümüş ve çiftçiler-işçilerin mayasına da bir miktar tunç ve bakır karıştırmıştır. Platon, *Devlet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 111.

¹³ Hesiodos, *Tanrıların Doğuşu*, s. 81-84.

vasfıyla tanımlanabilecek insanların, olayların merkezinde olduğu destanlar ya da efsaneler takip eder. Bu anlatı geleneğinin ardından da meşruiyetini tanrısal bir güce dayandıran hükümdarların, kralların, şahların hâsılı hükümlerinin yaşamlarının anlatısı gelir. Son olarak insanlığın çoğunluğunu oluşturan sıradan insanların tarihi gelir.

Osmanlı Devleti'ndeki tarih yazım anlayışında benzer bir gelişim çizgisi gözlemlenmektedir. Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılın sonlarına kadar sıradan insanların tarih anlatısı içerisinde yer bulamadıkları görülür. Şimdi bu durumun nedenleri üzerinde duralım.

II- Osmanlı Tarih Yazımında Sıradan İnsanların Yer Almama Nedenleri

Güç tarih boyunca tarih yazımını biçimlendiren önemli bir unsur olmuştur. Güce sahip olanlar/iktidara hâkim olanlar yönettikleri insanlara niçin kendilerinin yönetici yönetilenlerin ise niçin yönetilen olduğunu izah etmek durumundadır. Bu noktada eski bir araç devreye girer: *kutsiyet*.

II-1 İktidar Sahiplerine Kutsiyet Atfeden Hâkimiyet Anlayışı

Kur'ân-ı Kerim'deki "gerçek hükümdâr olan Alab, yücedir"¹⁴ ayetiyle dünyevi ve uhrevi en büyük gücün Allah'a ait olduğu ifade edilmektedir. Dolayısıyla İslam devlet felsefesine dair yazılmış pek çok eserde padişahlar da Allah'ın yeryüzündeki gölgesi (*zıllullah-ı fi'l-âlem*) olarak tanımlanmıştır.¹⁵ Bu anlamda bir hükümdar/padişah/emir için en yüce unvan Allah'ın gölgesi olarak anılmak olsa gerektir. Hiçbir şeyin gölgesi, kendisinden daha büyük ve yüce olmamakla birlikte o şeyin temsilidir. Bu nedenledir ki böylesi bir unvana sahip olmak ilahî olarak seçilmiş olmak anlamına gelir. Osmanlı padişahları Fatih Sultan Mehmed zamanından itibaren Allah'ın yeryüzündeki

¹⁴ (Tâ-Hâ, 114), *Kur'ân-ı Kerim*, s. 319.

¹⁵ Muhammed bin Muhammed el-Gazâlî, *Nesâyibü'l-Mülûk İnceleme-Metin-Dizîn*, Haz. Turgut Tok, Bilge Oğuz Yayınları, İstanbul, 2009, s. 158; İbn Zafer, *Sülvânî'l-Muta fi'Udvânî'l-Etba (Uyrukların Düşmanlığı Hakkında Yöneticiye Öğütler)*, Haz. Joseph A. Kechichian-R.Hrair Dekmejian, Çev. Barış Doğru, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 105-106; Ebu'l-Hasan El Mâverdi, *Nasibâtu'l-Mülûk (Siyaset Sanatı)*, Çev. Mustafa Sarıbiyık, Ark Kitapları, İstanbul, 2004, s. 153-155; Kerimüddin Mahmud-i Aksayî, *Müsâmeretü'l-Abbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 64; Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ ve Mebekkü'l-Ulemâ (Büyüklerin Hazinesi Âlimlerin Mibenk Taşı)*, Haz. Kemal Yavuz, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2013, s. 241.

gölgesi (*zillullab-ı fi'l-âlem*) unvanını kullandıkları bilinmektedir.¹⁶ Osmanlılardaki böylesi bir hâkimiyet anlayışını, İslâmîyet öncesi kut anlayışının İslami değerler içerisinde devamı olarak okumak mümkündür.

Yukarıdaki kabul, insanları yönetim kavramı bakımından ikiye ayırır: yönetmek için Allah tarafından görevlendirilen *yöneticiler* (*berâyâ*) ve *yönetilenler* (*reâyâ*). Osmanlı Devleti'nde yönetilen zümrenin adı olan reâyâ kavramı sürü manasına gelir. Sanayi öncesi geleneksel toplumlarda yaşamı idame ettirmenin iki temel yolundan birisi hayvancılıktır. İnsanoğlunun anlam dünyasında soyut kavramları somutlaştırırken etrafındaki yaşamdan etkilendiğinden, hayvancılık faaliyetinin iki unsuru çoban ve sürü, yöneten ile yönetilen arasındaki ilişki hususunda bir analojinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Eski dünyanın bu kadim anlayışına göre; padişahlar sürüyü gütmekle/çekip-çevirmekle/gözetmekle mükellef çobana benzetilirken, yönetilen zümreler de bir sürüye benzetilmiştir.¹⁷ Osmanlı Devleti de genel olarak eski dünyaya ait bu anlayışı daha önceki Türk-İslam Devletleri vasıtasıyla benimsemiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet anlayışının bazı noktalardan daha önceki Türk-İslam hâkimiyet anlayışından farklılaştığı görülmektedir.

Osmanlıların ilk devirlerinden itibaren devletin hanedanın üyelerinin ortak malı olduğu anlayışı terk edilmeye başlanmıştır. I. Bayezid¹⁸ zamanında başlayıp, Fatih Sultan Mehmed ile birlikte doruk noktasına erişen merkezileşme çabaları bu süreçte oldukça etkili olmuştur. Fatih Sultan Mehmed'in kanunnamesindeki hâkimiyetin yalnızca padişaha ait olduğunu belirten şu ifadeler, bu anlayış değişikliğinin somut bir yansımasıdır: “*Ve her kimesneye evlâdumdan saltanat müyesser ola, karındaşların nizâmı âlem için katl itmek münâsibdür. Ekser-î ulemâ dabi tecvîz itmîşdür. Anunla âmil olalar*”¹⁹ Yine Osmanlı tarihinin erken devirlerinden itibaren *padişah* ile *devlet* kavramları arasında bir özdeşlik kurulduğu görülür. Padişah kavramı bir şahsı ifade etmenin yanında devletin bizzatı kendisini ifade etmeye başlar. Padişah ve devlet kavramları arasındaki özdeşlik Max Weber tarafından patrimonyalizm olarak kavramsallaştırılmıştır.²⁰ En genel tanımıyla *patrimonyalizm*, padişah hükümlerinin devamı adına “*idarî ve askerî örgütlenmeyi,*

¹⁶ Tursun Beğ, *Târîh-i Ebû'l-Feth*, Haz. Mertol Tulum, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1977, s. 10-15.

¹⁷ Tanah'da İsrailoğulları bir sürüye, yöneticileri de çobana benzetilmiştir. “Hezekiel 34/1-18”, *Eski Abit-Yeni Abit* s. 901. Buhârî (Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl), *el-Câmiu's-Sabîh*, I, (11. Bab-Kitâbü'l-Cum'a), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 215; Müslim (Ebu'l-Huseyn b. el-Haccâc), *el-Câmiu's-Sabîh*, II, (20. Bab-Kitâbü'l-İmâre), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, s. 1459.

¹⁸ Halil İnalcık, “I. Bayezid”, *DİA*, V, İstanbul, 1992, ss. 231-234.

¹⁹ Fatih Sultan Mehmed, *Kanûnnâme-i Âl-i Osman (Tablîl ve Karşılaştırılabilir Metin)*, Haz. Abdülkadir Özcan, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 18.

²⁰ Max Weber, *Bürokrasi ve Otorite*, Haz. M. Atilla Arıcıoğlu- H.Bahadır Akın, Adres Yayınları, Ankara, 2005, s. 61-65.

'efendinin şabsî iktidarını genişletmek için sırf ona ait bir araç' hâline getirdiği... *patrimonyal*' bir idare tarzı olarak tanımlanabilir. Ancak Weber'in ifadesini bazı noktalarda eleştiren Halil İnalcık'ın Osmanlı devlet düzeni için önerdiği kavram "*sultanizm*"dir.²¹ Patrimonyalizm/sultanizm esaslı bir idare tarzı padişah-devlet özdeşliğini ileri bir noktaya götürür. I. Bayezid döneminden itibaren yaygın bir kanaat haline gelen padişah-devlet özdeşliğinin izlerini edebi metinlerde görmek mümkündür. Nitekim Ahmed-i Dâî, Fetret Devrinde yazmaya başladığı Çengnâme adlı eserinde aşağıdaki satırlarında bu özdeşliğe dikkat çeker.²²

'Eyâ lutf-i Hûda zıll-i ilâhî/Kapundur pâdişehler secde-gâbi

Şebâ sen bir şeb-i kişver-güşâsın /Se'âdet mülki içre pâdişâ[h]sın

Çebân tendür velâkin cânı sensin/Kamu 'âlem kulun sultânı sensin

Vücdân bir güberdür kâim devlet/Müretteb meclis ü erkân-ı devlet'

Ahmed-i Dâî, yukarıdaki satırlarında her Osmanlı reayasının padişahın kulu hükmünde olduğunu, padişahın devletin kanı, cihanın canı olduğunu belirtmiştir. Bu anlamda Osmanlı padişahı bir anlamda devletinecessüm etmiş halidir. Osmanlı Devleti'nde padişah, hem Allah'ın gölgesidir, hem de devletinecessüm etmiş halidir. Yönetenlerin/seçkinlerin kendilerini diğer insanlardan ayırarak kıymetlendirmeleri ve Allah'ın otoritesinin bir yansıması olarak kabul ettirmeleri neticesinde tarih yazımının öznesi-nesnesi uzun müddet iktidara sahip olan seçkinler olmuştur. Nitekim Osmanlı tarih yazıcılığının ilk örnekleri de bu şekilde ortaya çıkmış olan eserlerdir.

Tarihi takvimler adı verilen saray için tutulmuş, bir yıl içerisinde yaşanan önemli olayların kaydedildiği yıllıklar doğrudan saray için hazırlanmış çalışmalardır.²³ Ahmedî Büyük İskender'in hayatını anlattığı İskendernâme adlı eserinin Osmanlı tarihine ayırdığı bölümüne *Tevârih-i Mülük-i Âl-i Osman ve Gazev-i İşân bâ-Küffâr* adını vermiştir.²⁴

Ahmedî'nin manzum ve muhtasar eseri hâricinde ilk tarih yazım geleneğinin II. Murad zamanında başladığı görülmektedir. Tarih yazım

²¹ Halil İnalcık, "Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber'in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi," *Düni ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi Dergisi*, Çev. Kemal Aydın Akagündüz,7, İstanbul, 1994, ss. 5-26.

²² Ahmed-i Dâî, *Çengnâme*, Haz. Gönül A. Tekin, Harvard Üniversitesi Yayınları, Cambridge, 1992, s. 318-319.

²³ H. Nihal Atsız, *Osmanlı Taribine Ait Tarihi Takvimler*, İstanbul, 1961; Osman Turan, *İstanbul'un Fetbinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, Ankara, 1984; V. L. Ménage, "Sultan II. Murad'ın Yıllıkları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 33, İstanbul, 1981, s. 79-98.

²⁴ Ahmedî, *İskendernâme*, Haz. Hasan Akçay, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Şanlıurfa, 1999, s. 219-228.

geleneğinin başlamasında doğrudan hanedanın hükmetme yetkisine yönelik bir tehdit oldukça etkili olmuştur. Ankara Savaşı sonrasında Osmanlı birliğini dağıtan Timur'un yüksek hâkimiyeti Osmanlılar tarafından tanınmıştır. Şahruh, 1435 yılında Karamanoğullarına, Dulkadiroğullarına ve Osmanlılara bir elçilik heyeti göndererek, hâkimiyetini tanımalarını istemiştir. Karamanoğulları ve Dulkadiroğulları beyleriyle birlikte Osmanlı hükümdarı II. Murad da Şahruh'un yüksek hâkimiyetini kabul etmiş ve kendisine gönderilen hilatı giymiştir. Bu olay aynı zamanda Osmanlı tarih yazıcılığının da başlangıcı olmuştur. Bu hadiseden sonra hâkimiyeti devam ettirmenin hükmetme yetkisini sağlayan meşruiyetin üretimiyle olabileceğini gören II. Murad, Yazıcızâde Ali'ye Osmanlı soyunun tarihini yazmasını emretmiştir. Yazıcızâde Ali, yazdığı eserin son kısmına Osmanlıların soyunu, Timur'un kendisi ile nesep dolayısıyla da meşruiyet ilişkisi kurduğu Cengiz soyundan daha yüce bir soya; Oğuzhan'a dayandıracak bir bölüm ilave ederek 1436 yılında tamamlamıştır.²⁵ Böylece gerçek anlamda Osmanlı tarih yazıcılığı da II. Murad zamanında başlamış olur.

Bu eserden sonra tamamı Osmanlı tarihine ayrılmış eserler yazıldığı görülmektedir. Müstakilen Osmanlı Tarihinden bahseden ilk kronik yazarlarından Aşıkpaşazâde, eserine, *Menâkıb-ı Âli Osman* (Osmanlı Hanedanın Menkıbeleri) adını vermiştir.²⁶ Aynı şekilde Oruç Beğ,²⁷ Hadidî,²⁸ Karamanî Mehmed Paşa,²⁹ gibi pek çok müellifin eserinin ismi *Tevârib-i Âli Osman*'dir. Bunun dışında bir ortak eserden kopya edildikleri anlaşılan yazarları belli olmayan pek çok kronik de yine *Tevârib-i Âli Osman* olarak bilinmektedir.³⁰ Bu kroniklerin ortak yanı da Osmanlı hanedanın tarihini konu edinmeleridir. İlk Osmanlı müverrihleri arasında yer alan Kemal, de eserine yukarıdaki adlandırmaları çağrıştıran *Selâtin-nâme* adını vermiştir.³¹ Görüldüğü üzere Osmanlı tarih yazıcılığının başlamasında hanedanın meşruiyet ihtiyacı oldukça etkili olmuştur. Bu anlamda devrin himaye ve tabiiyet ilişkileri incelendiğinde ilk yazılan Osmanlı tarih eserlerinin büyük çoğunluğunun hanedanın adını taşıması oldukça doğaldır.

²⁵ Gürsoy Akça-Yunus İnce, *Klasik Osmanlı Çağında Tarih Meşruiyet ve Rûya*, Palet Yayınları, Konya, 2015, s. 185-204.

²⁶ Aşıkpaşazâde, *Aşıkpaşazâde Tarihi [Osmanlı Tarihi (1285-1502)]*, Haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2013, s. 3-4.

²⁷ Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi [Osmanlı Tarihi -1288-1502]*, Haz. Necdet Öztürk, Çamlıca Basın Yayım, İstanbul 2008, s. 1.

²⁸ Hadidî, *Hadidî Tarihi [Manzum Osmanlı Tarihi (1285-1522)]*, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul, 2015.

²⁹ Karamanî Nişancı Mehmet Paşa, *Osmanlı Sultanları Tarihi*, (Osmanlı Tarihleri I içinde), Çev. İ. Hakkı Konyalı, İstanbul, 1949.

³⁰ *Anonim Tevârib-i Âli Osman*; neşr. F. Giese, Haz. Nihat Azamat, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1992.

³¹ Kemal, *Selâtin-nâme*, Haz. Necdet Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

II-2 İktidar Seçkinlerinin Tarihte Bir Rol Model Arayışı ve Rol Model Kabul Ettikleri Kahramanlarınkine Benzer Tarzda Hayatlarını Anlatan Eserler Yazdırma İstekleri

Yukarıda da belirtildiği gibi yönetme gücünü ellerinde bulundurmalarından ötürü doğal olarak lider konumunda olan krallar/hükümdarlar/padişahlar yönetimde kaldıkları müddette başarılı olabilmek için geçmişin tecrübesine sahip olmayı arzulamaktaydılar. Ayrıca tarihin kendilerini başarılarıyla/kahramanlıklarıyla yâd etmesini istedikleri için, geçmişte yaşamış büyük adamların/liderlerin/kahramanların hayat hikâyelerinden ders almaları gerekmektedir. Bu nedenle geçmişteki başarıları/zafetleri/kahramanlıkları nedeniyle ister efsanevî isterse gerçek olsun tarihte önemli bir yere sahip olan, büyük adamlar/kahramanlar zamanın hükümdarının/kralının/padişahının başarılarının ölçülmesinde bir ölçüt olarak kullanılmıştır. Herhangi bir hükümdarın/kralın/padişahın başarılarını yüceltmek için yazılan tarihî ya da edebî metinlerde edebiyattaki teşbih sanatının (benzetme) tüm unsurlarının kullanıldığı görülmektedir. Burada kendisine benzetilen (eski büyük adamlar/kahramanlar), benzetme edatı (gibi), benzeyen (başarıları takdir edilmek istenen hükümdar/kral/padişah) ve benzetme yönü (kahramanlık) bulunur. Tarih boyunca yazılmış birçok siyasetnamede hükümdarlara/krallara/padişahlara bu eski büyük adamları/kahramanları “*rol model*” olarak almaları tavsiye edilmiştir. Hatta bu büyük adamların/kahramanların da birbirlerini örnek aldıkları bilinmektedir.

Nitekim siyaset biliminin en önemli teorisyenlerinden Machiavelli de insanları yöneten ve yönetilen olarak ikiye ayırmış ve tarihin yönetenleri konu edinmesi gerektiğini ifade etmiştir.

“...Hükümdar, tarihçileri okumalı, ünlü kişilerin yaptıkları işler üzerinde düşünmeli, onların savaştaki işleri üzerinde düşünmeli, onların savaştaki davranışlarını incelemeli, zafetlerinin ve yenilgilerinin nedenlerini araştırmalı ve böylece, neleri taklit etmek, nelerden kaçınmak gerektiğini etüd etmelidir. Hükümdar, özellikle, ünlü bir eski kabramanı kendine örnek alan, onun işlerini, bütün davranışlarını daima göz önünde bulunduran ve bunları kendine kural edinen birçok büyük adam gibi yapmalıdır. Örneğin, söylendiğine göre, Büyük İskender, Akbilenus’u; Sezar, İskender’i; Scipio, Keybüsrev’i taklit etmekteydiler.”³²

Tarihin büyük adamları kendilerine rol model olarak gördükleri şahısların hayat hikâyelerini okumaktan hoşnut oluyorlardı. Rivayete göre; İskender’in en sevdiği kitaplar arasında bir İlyada nüshası bulunmaktaydı. Kitap Aristoteles tarafından kendisine hediye edilmişti. İskender kitabı özel bir kutuda saklardı ve savaş sanatı eğitimi için çok önemli bir klavuz olarak görürdü. Hayatı boyunca yastığının altında iki şey bulundurmuştu. Bir kılıç ve İlyada destanının bu

³² Niccolò di Bernado dei Machiavelli, *Hükümdar*, Çev. H.Kemal Karabulut, Sosyal Yayınları, İstanbul 1998, s. 175-176.

nüshası.³³ Anlaşıldığı kadarıyla İskender İlyada'yı her zaman okunup istifade edilmesi gereken bir “başucu kitabı” olarak görmüştü. Benzer bir tavsiye Kınalızade Ali Efendi tarafından Osmanlı sultanlarına yapılmıştır. Ona göre; bir hükümdar genç yaşta tahta geçebilir. Gençliğinden dolayı devlet idaresinde çok önemli olan tecrübeden mahrum olabilir. Tecrübe sadece yaşanarak elde edilmez. Hükümdarlar geçmiş hükümdarların yaşamlarını okuyarak tecrübe sahibi olabilirler. Geçmişe ait böylesi bir bilgiye sahip olabilmek için “ahbar ve tevârih” kitaplarını okumak gerekir. Böylesi kitapların en iyisi Firdevsi'nin Şahname'sidir. Şahname'yi okuyarak hükümdarlar iyilik ve kahramanlık kazanmanın yollarını öğrenirler, hem de çok faydalı tecrübeler edinirler.³⁴ Görüleceği üzere hem İlyada hem de Şahname doğu-batı hükümdarları için birer başucu kitabı olarak görülmüş, her iki eserdeki kahramanların hayat hikâyeleri daha sonra gelen hükümdarlar için örnek olmuştur.

Büyük adamları/kahramanları taklit etme isteğinin tarih yazımına iki şekilde tesir ettiği görülür. İlki padişahların/kralların ya da şahların tarih öğrenmelerine, ikincisi de hayatlarını öğrenip kendileri için rol model olarak gördükleri kahramanların hayatlarını anlatan eserlere benzer eserler yazdırmalarına neden olmuştur. Batı medeniyetinde *İlyada*, Doğu medeniyetinde de *Şahname* böylesi tarih yazdırma gayretleri için birer örnek teşkil etmiştir. Batı dillerine çevirilerinde Şahname için “*Kralların Kitabı*”³⁵ şeklinde bir adlandırma tercih edilmiştir.

Osmanlı tarih yazıcılığın başladığı II. Murad devri aynı zamanda Şahname'nin ilk çevirisinin yapıldığı dönemdir.³⁶ Osmanlı tarih yazımında Şahname etkisi bir müddet sonra, mesnevî tarzının biçim, Şahname'nin de model kabul edilmesi neticesinde Şehnamecilik veya Şehnamenüvislik adlı bir tarih yazım ekolünün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Şehnamecilik, 1550-1600 yılları arasında yaklaşık 50 yıl kadar varlığını devam ettirmiş ekoldür.³⁷ Firdevsi'nin eseri örnek alınarak mesnevî tarzında yazılan bu ekolde devri hakkında bilgi verilen padişahlarının yüceltilmesinin amaçlandığı görülmektedir.

Şehnamecilik ekolüne benzer bir şekilde gelişen bir başka ekol de sadece bir padişahın devrini konu edinen monografilerdir. Şüphesiz bu ekolün ortaya

³³ Plutarkhos, *İskender-Sezar –Parelel Hayatlar*, Çev. İo Çokona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 9.

³⁴ Kınalızâde Ali Çelebi, *Ablâk-ı Alâî*, Haz. Mustafa Koç. Klasik Yayınları, İstanbul, 2007, s. 468.

³⁵ Abolqasem Ferdowsi, *Shahnameh: The Persian Book of Kings*, trans. Dick Davis, Penguin Press, New York 2006.

³⁶ Osmanlı devrinde yapılan ilk Şahname tercümesi için bkz. *Tercüme-i Şehname*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hazine. Nu.1518.

³⁷ Christine Woodhead, “Reading Ottoman Şehnames: Official Historiography in the Late Sixteenth Century”, *Studia Islamica* 104-105, 2007, pp. 67-80.

çıkmasında Osmanlı padişahlarının II. Murad devrinden itibaren kendilerini *muẓaffer* olarak nitelendirmeleri³⁸ etkili olmuş olmalıdır. Zira ömürlerini zaferlerle taçlandıran böylesi muzaffer padişahların her birinin dönemleri ayrı birer monografiye konu olmayı hak ettiği görüşü söz konusu devirde yaygın bir kanaattir. Bu anlayış çerçevesinde Fatih Sultan Mehmed'in (Fetihnâme/Fatihnâme), Yavuz Sultan Selim'in (Selimname) ve Kanuni Sultan Süleyman'ın (Süleymanname) hayatını ya da başarılarını anlatan monografiler yazılmıştır.

Bu gelişim çizgisi fetihname olarak adlandırılabilir olan bir padişahın tek bir seferini anlatan eserlerin yazımına kadar devam etmiştir. Görüleceği üzere Osmanlı tarih yazım geleneğinin gelişim çizgisi incelendiğinde; Osmanlı tarihine değinen ilk metinlerin Osmanlı tarihi dışında başka bir konuyu ele alan bir eserin içindeki küçük bir parçadan ibarettir. Hemen sonrasında sadece Osmanlı hanedanını konu alan eserler yazıldığı, bir müddet sonra da sadece bir Osmanlı padişahının dönemini hatta bir padişahın tek bir seferini hikâye eden eserler kaleme alındığı görülecektir. Tarih yazımındaki bu seyre göre; konu olarak seçilen alanın gittikçe daha dar bir daireyi kapsadığı ve dairenin küçülmesine bağlı olarak alan hakkında daha fazla bilgi vermenin amaçlandığı anlaşılmaktadır. Ancak tüm bu süreç içinde sıradan insanların tarih yazımına konu olmadıkları görülmektedir. Zira tüm bu süreçte tarih yazımını himaye edenler ya da tarih eserlerini bizzat sipariş edenler padişahlardır.

Osmanlı padişahlarının hâkimiyet anlayışını şekillendiren patrimonializm/sultanizm ilkesi gereği geniş bir alanda himaye ilişkisi geliştirdikleri görülebilir. Tarih yazımından halı üretimine kadar geniş bir çerçeveyi kapsayan himaye ağı içerisinde şiirin önemli bir yeri bulunmaktadır. Şiir yazımı alanında gelişen himaye ilişkisinin tarih yazımı hususunda da etkileri olduğu gözlemlenebilir.

II-3 Tarih Yazımı ve Şiir Yazımı Arasında Bir Ayrımın Olmaması

Erken dönem tarih yazıcılığının ürünlerinin birçoğunun şiir formunda yazıldığı görülmektedir. Şiir daha ziyade eğitilmiş insanlar için bir uğraşı alanıdır. Şairler ile şiirin hamisi konumunda olan padişahlar arasında karşılıklı çıkara dayanan bir ilişki söz konusudur. "*Ma'rifet iltifâta tâbi'dir. Müşterîsiz metâ' zâyi'dir*" kavlince şairin yaşamını devam ettirebilmesi³⁹ ve padişahın da şanın ve kudretinin sonraki nesillere aktarılabilmesi için her iki taraf diğerine ihtiyaç duymaktadır. Tarih yazımı da şiir yazmaktan ayrı bir alan olarak düşünülmez.

³⁸ Osmanlı padişah tuğralarında zaferler kazanmaları dileğiyle II. Murad'dan itibaren ilave edilen "*muẓaffer*" kelimesi, Fatih Sultan Mehmed'den itibaren "*el - daimâ*" şekline dönüşmüştür. Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili: Diplomatik*, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 73-74.

³⁹ Halil İnalçık, *Şair ve Patron Patrimonial Devlet ve Sanat Üzerine Sosyolojik Bir Deneme*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2003.

Hatta padişahların adının sonraki nesillere aktarılmasının şairler vasıtasıyla olabileceği şeklinde yaygın bir kanaat vardır. Nitekim Nefî'nin bu husustaki şiiri devrin anlayışını anlamak adına oldukça anlamlıdır.⁴⁰

“İltifat et sübân erbâbına kim anlardır/ Medb-i şâban-ı cibâna veren unvânı

Kim bilirdi ger şu'ârâ olmasa sâbıkda/ Debre devlete geliip giden sultânı

Haşre dek âb-ı hayât-ı sübân-ı Bâkîdür/ Andırup zinde kılan nâm-ı
Süleymân Hâmî”

Medya kavramı öncesinde kısmen kamuoyu oluşturma etkisi olan şiir yazımı ve doğrudan iktidar alanına dair bilgi üreten tarih yazımı arasında net bir ayırım yoktur. Tarih yazımı/tarihçilik müstakil bir iş olarak görülmemektedir. Hatta adlarını bilemediğimiz bazı müverrihler şiirlerinde kullandıkları mahlasları vasıtasıyla tanınmaktadır. Söz konusu dönemde yazılmış eserlerde içerik kadar önemli bir husus da biçimdir. Şiir yapısı itibarıyla nesirden ziyade musikiye yakındır.⁴¹ Dolayısıyla biçim de en az içerik kadar önemlidir ve şiir yazmak da şiirden anlamak da ciddi bir eğitim gerektirir. Bahsi geçen dönem için eğitim alabilmek oldukça az insana nasip olan bir ayrıcalıktır.

Şiirin yapısının dışında padişahlar-şairler arasındaki meşruiyet sağlama-himaye edilme kazanımlarına bağlı gelişen ilişki, tarih yazımının iktidar odaklı bir geçmiş anlatısı geliştirmesine neden olmuştur. Bahsi geçen dönemde şiirin hamisi iktidar ya da iktidara yakın devlet adamları olduğu gibi talibi ya da okuyucusu da daha ziyade iktidara yakın kesimlerdir. Zira okuma yazma oranının çok düşük olduğu bir devirde şiir daha ziyade eğitilmiş insanlara hitap etmektedir. Dolayısıyla da şiir formunda yazılan geçmiş de daha ziyade iktidara ve iktidara yakın toplumsal kesimlere yöneliktir. Bu nedenledir ki hamisinin ve okuyucusunun iktidar odaklı olduğu, şiir formunda yazılan tarih eserlerinde sıradan insanlara yer verilmemiştir. Geçmişin şiir formunda yazıldığı bir dönemde bu yazım ekolü eğitim alma şansına sahip olanlara hitap etmekteydi. XVII. yüzyıl başlarında padişah odaklı tarih yazımının eskisi kadar rağbet görmeyip, sıradan insanların da tarih anlatısında kendilerine yer bulmaya başladığında şiir formunda tarih yazım anlayışının yerini nesirle tarih yazımına bıraktığı görülür. Söz konusu dönemde tarih yazımında değişen bir diğer öge de yazımda kullanılan dildir. Arapça ve Farsça tarih yazma geleneği gittikçe azalmış ve daha geniş kitlelere hitap eden Türkçe tarih yazımı benimsenmiştir.

Erken dönem Osmanlı tarih yazımında kullanılan form ve dil dışında devrin anlayışı gereği insanların kendilerini ifade ederken *ben*'den ziyade *bi'z*'i tercih etmesi de tarih anlatısı içerisine sıradan insanların dâhil edilmemesinin bir nedeni olarak görülebilir.

⁴⁰ Nefî, *Nefî Divanı*, Haz. Metin Akkuş, Akçağ Yayınları, Ankara, 1993, s. 54.

⁴¹ “Şairin lisanı ‘nesir’ gibi anlaşılacak için değil, fakat duyulmak üzere vücut bulmuş, musiki ile söz arasında, sözden ziyade musikiye yakın, muvasat bir lisandır.” Ahmet Haşim, *Bütün Şiirleri-Piyale/Göl Saatleri/Kitapları Dışındaki Şiirleri*, Haz. İnci Enginün-Zeynep Kerman, Degah Yayınları, İstanbul, 1987, s. 70-71.

II-4 Kimliklerin İfade Edilmesinde Ben'den Ziyade Biz'i Ön Plana Çıkaran Anlayış

Osmanlı Devleti'nde seçkin ya da yöneten zümreye mensup insanlarla karşılaştırıldığında görece daha az sayıda sıradan insanın hayatı hakkında bilgimiz bulunmaktadır. Ki bu sıradan insanlara dair bildiklerimizde yine kendilerinin yazdıklarından ibarettir. Bir kadının (yargıç),⁴² bir berberin,⁴³ iki esirin,⁴⁴ bir imamın,⁴⁵ taşralı bir âlimin,⁴⁶ bir kazaskerin,⁴⁷ birkaç yeniçerinin⁴⁸ günlüklerine sahibiz. Bu anlamda söz konusu insanların Osmanlı tarihinde kendilerini ifade etmedikleri ya da hayatlarına dair geride bir şey bırakmadıkları yönünde bulunan yaygın kanaat bu konuda yapılmış bir çalışmayla geçerliliğini kaybetmiştir.⁴⁹ Peki, bu sıradan insanların birer günlük tutmaları sıradan insanların tarihinin yazıldığı anlamına gelir mi? Bu soruya olumlu bir cevap veremeyiz. Zira bu şahıslar her ne kadar sıradan insanlar olsalar da neticede birer tarihçi değillerdir. Üstelik bu şekilde toplumun daha sıradan mensuplarıncâ kaleme alınan eserlerde çoğunlukla yine genel nitelikte konuların ele alındığı görülmektedir. Bu noktada bir Osmanlı reayası neden yazmaz sorusu akla gelmektedir.

Bu soruya verebileceğimiz bazı cevaplar var. İlk olarak Osmanlı toplumunun kültürel kodlarına hâkim kimlik ifadesi *ben*'den ziyade *biz*'dir. İlgili anlayışın somut yansımalarını birçok alanda görmek mümkündür. Osmanlı

⁴² Sadreddinzade Telhisi Mustafa Efendi, *Kadı ve Günlüğü*, (Sadreddinzade Telhisi Mustafa Efendi Günlüğü/1711-1735 Üstüne Bir İnceleme), Haz. Selim Karahasanoğlu, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

⁴³ Şeyh Ahmed el-Bedirî el- Hallâk, *Berber Bedirî'nin Günlüğü 1741-1762 Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1995.

⁴⁴ Hindî Mahmûd, *Sergüzeştname-i Hindî Mahmûd İnebabtı Gâzîsi Hindî Mahmûd ve Esâret Hâtıraları*, Haz. Ahmet Karataş, Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2013; Temeşvarlı Osman Ağa, *Kendi Kalemıyla Temeşvarlı Osman Ağa Bir Osmanlı Türk Sîpabisi ve Esirlik Hayatı*, Haz. Harun Tolosa, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.

⁴⁵ Kemal Beydilli (Haz.), *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.

⁴⁶ Bosna'da yaşayan taşralı bir âlimin hayatının 1754-1804 yılları arasından kesit sunan eseri için bkz. Başeski Şevki Molla Mustafa, *Rûzname*, Haz. Kerima Filan, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı (Yeni Türk Dili) Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1999.

⁴⁷ Bostanzade Yahya Efendi, *“fî Beyân-ı Vak'a-i Sultan Osman”*, Haz. Orhan Şaik Gökyay, *Atsız Armağanı*, İstanbul 1976, ss. 191- 256.

⁴⁸ Giovan Maria Angiello, *Fatih Sultan Mehmed*, Çev. Pınar Gökpar, Profil Yayınları, İstanbul, 2011; Konstantin Konstatinoviç Mihailoviç, *Bir Yeniçerinin Hatıratı*, Çev.-Haz Kemal Beydilli, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2003; Hüseyin Tugı, *Musibetname Tablîl-Metin ve İndeks*, Haz. Şevki Nezih Aykut, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010; Albertus Boboivus (Santuri Ali Ufki Bey), *Albertus Boboivus ya da Santuri Ali Ufki Bey'in Anıları Topkapı Sarayında Yaşam*, Çev. Ali Bertkay, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009.

⁴⁹ Cemal Kafadar, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, Metis Yayınları, İstanbul, 2009, s. 39-71.

Devleti'nin en küçük yönetim birimi mahallenin yapısı bize bu anlayışın bariz bir yansımasını sunar. Mahalle, işlenen bir suçtan tüm mahallelinin müştereken sorumlu tutulduğu, avarız gibi bazı vergilerin müştereken ödemek mecburiyetinde olduğu,⁵⁰ toplumu oluşturan zümrelerin dinî aidiyetlerine göre millet adı verilen gruplara bölündüğü⁵¹ bir yapıya sahiptir. Böylesi bir toplumsal yapıda insanların elbiselerinin ve evlerinin hangi renkte olabileceği gibi en şahsî tercihler arasında kabul edilebilecek tercihlerin dahi bu aidiyete göre (biz) biçimlendirildiği görülür ve kimlikler *ben*'den ziyade *biz* içerisinde ifade edilir.

Yukarıda bazı esirlerin, yeniçerilerin, berberlerin, kadıların, hatıratlarına sahip olduğumuzdan bahsedildi. Ancak bu hatıratlarda ne kadar ben vurgusu vardır? Bu hatıratlar incelendiğinde yazarların daha ziyade yaşadıkları devirdeki hadiselerle değindikleri, padişahlara, devlet adamlarına dair bilgiler verdikleri ya da devrin doğal felaketleri vb. gibi daha ziyade geneli ilgilendiren hadiselerle temas ettikleri görülür. Söz konusu yazarların sevdalarına, acılarına, hayattan kâm aldıkları hususlara ya da geleceğe dair beklenti ve endişelerine geneli ilgilendiren hadiselerle göre daha az temas ettikleri yahut hiç değinmedikleri görülür. Bu husus izahı gereken bir konu olarak karşımızda durmaktadır.

Osmanlı toplumunda din hayatın merkezinde bulunur ve gündelik hayatı biçimlendirirdi. Osmanlı Devleti teokratik bir devlet değildi. Ancak insanların gündelik yaşamında din giyim kuşamdan, alışverişe, sanattan zanaata kadar birçok alanda önemli bir belirleyici konumundaydı. Özellikle İslâm dini gereğince Allah yegâne ve en büyük güçtür. Müslüman olmanın ilk adımı olan şahadet getirirken bu özellikle vurgulanır. Şahadet bir insanın Allah'ın varlığına birliğine ve en büyük olduğuna inanmasının dille ifade edilmesi/şahit olunması manasına gelmektedir. Söz konusu inanç gereğince, insanoğlu dünya hayatının bir imtihandan ibaret olduğunu ve bu imtihanda doğru ile yanlışın yaratanın küllî iradesinden bahsettiği cüzî iradesiyle bulmak durumunda olduğunu kabul etmektedir. Dolayısıyla da cüzî olanın küllî olan karşısında benlik davasında bulunamaz. Bu nedenle nefsi temsil eden ene (أنا/ben) ifadesinden türetilen enâniyet (أنانييت/benlik) kelimesi dinen bir Müslüman'ın en fazla mücadele etmesi gereken iki düşmanından (şeytan-nefis) birisini ifade etmektedir. İnsanoğlu ancak fena yani hiçlik mertebesine ulaşırsa gerçekten var olabilir. Özellikle İbn Arabî'nin düşünceleri/eserleri vasıtasıyla gelişen vahdet-i vücüt kavramı gereğince; insanın cüzî iradesinin ve benliğinin hiç hükmünde olduğunu anlaması aslında kendi varlığını ve benliğini mutlak ve yüce olanda,

⁵⁰ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki Mahallelerin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Şehir, Toplum ve Devlet, Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 75-84.

⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bk. M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004.

yegâne olanda bulması anlamına gelmektedir.⁵² Nitekim ünlü mutasavvıf Niyâz-ı Mısri bu konuya aşağıdaki dizleriyle değinir:⁵³

“Zât-ı Hak'ta mahrem-i irfan olan anlar bizî/İlm-i sırda babr-i bî-pâyân
olan anlar bizî/Bu fenâ gülzârına bülbül olanlar anlamaz/Vecb-i bâkî hüsnüne
bayrân olan anlar bizî...”

Ey Niyâzî katremiz deryaya saldıq biz bugün/Katre nice anlasın ummân
olan anlar bizî”

Katre-derya metaforunda katre insanoğlunun benliğini, derya ise hâkim-i mutlak olan Allah'ı temsil eder. Katrenin varlığından vazgeçerek deryayla bir bütün olması esasen kendi lehinedir. Zira ancak kendi küçüklüğünün farkına vararak/küçüklüğünden vazgeçerek deryanın bir parçası olabilir. Niyâz-ı Mısri, yukarıdaki dizelerinde bu hakikatin katre olmaktan vazgeçmek istemeyenler tarafından anlaşılamayacağı ifade eder.

Modern zamanlara ait birey kavramının insanların zihninde olmadığı bir dönemde ben kavramını ön plana çıkaracak metinlerin yazılması ya da yazılan metinlerde ben vurgusunun yoğun olarak ifade edilmesi beklenemez. Bu anlamda da Osmanlı devletinde hanedan, devlet işleri ve toplum hizmetlerini yürütme görevi dışında kalan bireylerin yaşamlarına dair anlatılar ben vurgusundan ziyade biz vurgusunu taşır. Bu durum yalnızca nesirle sınırlı değildir. Zira divan edebiyatında da genel olarak biz kavramının vurgulandığı,⁵⁴ şairlerin sık sık *kenl*, *keüle*, *geda* gibi kavramlarla kendilerini niteledikleri görülür. Benzer bir durum seyahat anlatıları içinde söz konusudur. Bu tarzda anlatıları ele alan bir çalışma bu tarzda anlatıları yazan şahısların ben kavramını öne çıkarmaktan ziyade *biz* kavramını ön plana çıkarmaya çalıştığı sonucuna varmıştır.⁵⁵

Yukarıda zikredilen tüm bu örneklerden sonra Doğu toplumlarında *ben'i* ifade etmeme ve öne çıkarmama tarzında gelişen gelenek bazı Batılı araştırmacılarca Osmanlılar zamanında insanların kendilerini yeterince ifade edemedikleri, dolayısıyla bu dönemde genel olarak bir “*daralmış benlik*” söz konusu olduğunu şeklinde ifade edilmiştir. Günümüz Türk toplumu içinde geçerli olduğu ifade edilen bu kavramlaştırmayla, kendisini ifade edemeyen bireyler kastedilmektedir. Hâlbuki gerek günümüz Türkiye'sinde gerekse Osmanlı Devleti zamanında yaşayan insanların benliklerini tanımlamak için “*daralmış benlik*” kavramından ziyade “*genişlemiş benlik*” ifadesi daha yerinde

⁵² Örnek olarak bk. İbn Arabî, *Abadiyyet Risâlesi*, Çev. Hüseyin Şemsi Ergüneş, Haz. Haz. Ercan Alkan, İlk Harf Yayınları, İstanbul, 2012.

⁵³ Niyâzî Mısri, *Niyâzî Mısri Divânı ve Şerhi, Tanrı Erinin Sırları*, Haz. M. Efdal Emre, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2012, s. 172-180.

⁵⁴ Walter G. Andrews, *Şüürün Sesi, Toplumun Şarkısı, Osmanlı Gazelinde Anlam ve Gelenek*, Çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 81-174.

⁵⁵ Nicolas Vatin, “Bir Osmanlı Türkü Yaptığı Seyahati Niçin Anlatırdı?”, *Cogito Osmanlı Özel Sayısı*, 19, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 161-178.

olacaktır. Zira insanlar kendilerini *ben* olarak ifade etmekten ziyade *biç* içerisinde ifade etme eğilimindedir.⁵⁶

Osmanlı dönemindeki bahsi geçen din etkisiyle gelişen anlayışın dışında devrin ekonomik ve teknolojik koşulları gibi etkenler de sıradan insanların tarih anlatısına dâhil edilmemesinde etkili olduğu görülür.

II-5 Sıradan İnsanların Bilgiye Erişiminin Zor ve Pahalı Olması

Yazılı bilginin insanlar arasında tedavül edebilmesinin en önemli araçlarından kitabın yazılabilmesi/yazdırılabilmesi için yeterli miktarda kâğıda sahip olmak bir zarurettir. Osmanlı tarih yazıcılığının başladığı dönem kâğıdın maliyeti, okuryazar insanların toplumsal dağılımı, bir kitabın ne kadar süre zarfında istinsah edilebileceği, dolayısıyla da maliyeti ve söz konusu kitaba sahip olabilecek insanların toplumsal dağılımı gibi etkenler göz önünde bulundurulduğunda tarih yazımının daha ziyade seçkinler olarak ifade edilebilecek hükümdar ve çevresine hitap ettiği söylenebilir. Zira sıradan insanların tarihinin yazılmamasının nedenleri arasında devrin koşulları nedeniyle bilgiye/kitaba erişememe ve okuma yazma oranının düşüklüğü etkilidir. Klasik dönemde kendi hayatlarını yazmaya çalışan sıradan insanların sayısının seçkin olarak görülen şahıslara oranla görece az olmasının nedenlerinden birisi de okuma yazma kültürünün söz konusu sıradan insanlar arasında yaygın olmayışıdır. Zira yazma eyleminin gerçekleşmesi için öncelikle okuma alışkanlığının olması gerekir. Yazmadan önce okuma gelir.⁵⁷ Okumanın olabilmesi için kitaba sahip olmak gerekir. Klasik dönemde bir kitaba sahip olmak oldukça zordur. Osmanlı tarihinin erken dönemlerinde kitaba sahip olmak oldukça pahalıdır. Gelibolulu Mustafa Âli'nin bu hususta aktardığı bilgiler oldukça ilginçtir. Gelibolulu Mustafa Âli, *Künbü'l-Abbâr* adlı eserinin bu eserden önce yazılmış 130 eserin toplamı mahiyetinde bir eser olduğunu, bu 130 eserin yazılmasında istifade edilen kaynaklar da hesaba katılacak olursa 600 eserden istifade edilerek vücuda getirilmiş bir eser olarak görülebileceğini ifade eder. Bahsi geçen 600 kitap, fakir bir insanın sahip olamayacağı kadar çok olduğundan⁵⁸ söz konusu esere sahip olan kişi bir anlamda bu kadar kitaptan istifade etme bahtiyarlığına erişmiş sayılabilir. Mustafa Âli, burada bir yandan eserinin kıymetine dikkat çekmeye çalışırken diğer yandan da bir gerçeği dile getirir. Zira Konya'da 1794-1796 yılları arasında III. Selim devri devlet adamlarından Yusuf Ağa

⁵⁶ Doğan Ergun, *Türk Bireyi Kuramına Giriş*, İmge Kitabevi, Ankara, 2004, s. 97-105.

⁵⁷ Bu bağlantı hakkında bir çalışma için bk. Barry Sanders, *Öküzün A'sı Elektronik Çağda Yazılı Kültürün Çöküşü ve Şiddetin Yükselişi*, Çev. Şehnaz Tahir, Ayrintı Yayınları, İstanbul, 2016. Yazma eyleminin tarihi için bk. İvan Illich-Barry Sanders, *ABC Akılın Modernleşmesi*, Çev. İsmail Avcı-Ümit Şahin, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2015.

⁵⁸ Gelibolulu Mustafa Âli, *Künbü'l-Abbâr*, I, İstanbul, 1277, s. 13.

tarafından yaptırılan bir kütüphanedeki kitap sayısı 1898 yılında 256'dır.⁵⁹ Kitap sayısı hususunda, zaman içerisinde bağışlar ya da satın alma vasıtasıyla kütüphanedeki kitap sayısının arttığı göz önünde bulundurulmalıdır. Görüleceği üzere İstanbul dışındaki bir şehir kütüphanesindeki kitap sayısı Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında dahi oldukça azdır.

Kitaba sahip olmanın maliyeti ile ilgili olarak üç masraf kalemi göz önünde bulundurulurken minimum maliyeti hesaplamak mümkündür. Hesaplamamızda bir kitabı başka bir dilden tercüme ettirmek gibi oldukça külfetli/maliyetli girişimler göz ardı edilecektir.⁶⁰ Hesaplama yapılırken XVI. yüzyılda okunması muhtemel kitaplar göz önünde bulundurulmuştur.⁶¹ Gelibolulu Mustafa Âli'nin 1587 yılında tamamladığı Menâkıbü'l- Hünervârân adlı eserinde dikkate değer bilgiler bulunmaktadır. Menâkıbü'l- Hünervârân'ın yazıldığı dönemde eğer bir kişi bir eser yazdırmak isterse, bir hattatla 45 ya da 50 harfin bir beyit kabul edilmesine dayanan bir ölçü üzerinden pazarlık yapmaktadır. Buna göre; 1000 beyit, adi bir yazıyla 1 florine, orta seviyede bir yazıyla 2 florine ve güzel bir yazıyla 3 florine yazılmaktadır.⁶² Bahsi geçen veriler ışığında söz konusu devirde kitaba erişimin maliyetini daha iyi gösterebilmek için aşağıda bir tablo sunulmaktadır. İlgili tablo da devrin sıradan insanlarını içinde barındıran bir vasıfsız ve bir de vasıflı işçinin yevmiyeleri esas alınarak, bu kişilerin kaç günlük yevmiyeleri karşılığında bir kitaba sahip olabileceğinin hesabı yapılmıştır. Söz konusu 1587 yılı itibarıyla vasıfsız bir işçi yevmiye olarak 9.4 akçe ücret alırken, vasıflı bir işçi yevmiye olarak 12 akçe ücret almaktadır.⁶³ Aynı dönemde medrese sisteminin alt basamağında bulunan bir müderrise 20 akçe yevmiye ödenmektedir. Söz konusu tablo yapılırken 1587 yılından önce yazılan ve erken modern dönem Osmanlı reâyâsı tarafından en çok okunması muhtemel kitaplar esas alınmıştır. Bu nedenle değerlendirmede *Kur'ân-ı Kerîm*,⁶⁴ *Mesnevî*,⁶⁵

⁵⁹ Müjgan Cunbur, "Yusuf Ağa Kütüphanesi ve Kütüphane Vakfı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, I/1, Ankara, s. 203-217.

⁶⁰ Ortaçağda bir kitap tercüme ettirmek hususunda bkz. Murat Erten, "Harran'dan Toledo'ya: Yunanca Eserlerin Arapçaya ve Latinceye Tercüme Serüveni", *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Harran/Harran in Islamic History and Civilization*, Ed. Kasım Şulul vd., Harran Kaymakamlığı Yayınları, Urfa, 2017, ss. 405-415.

⁶¹ Mustafa Kara, "XIV. ve XV. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunu Besleyen Türkçe Kitaplar", *İslâmî Araştırmalar*, XII/2, Ankara, 1999, s. 130-148. Burada zikredilen kitaplara Battalname ve Danişmendname ilave edilmiştir.

⁶² Gelibolulu Mustafa Âli, *Menâkıb-ı Hünervârân*, (Asıl metin kısmı) Haz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Matba'a-i Âmire, İstanbul, 1926, s. 11-12.

⁶³ Bir ay 30 gün, bir yıl 365 gün olarak kabul edilmiştir. Hesaplama neticesinde ortaya çıkan rakamlar yuvarlanmıştır. Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, (Kısaltma: *Fiyatlar ve Ücretler*), Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 69.

⁶⁴ *Kuran-ı Kerim*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv Numarası: 06 Mil Yz B 682. Elimizdeki nüsha 296 yaprak/592 sayfadır. Az yazı bulunan sayfalar göz kararı birleştirilince sayfa sayısı 584 olmaktadır. Her sayfada 13 satır, her satırda yaklaşık 38

Muhammediye,⁶⁶ *Vesîletü'n-Necât* (Mevlid),⁶⁷ *Battalnâme*,⁶⁸ *Danişmendnâme*⁶⁹ gibi kitaplar kullanılmıştır.

harf bulunmaktadır. Bu veriler üzerinden bir hesaplama yapıldığında metinde yaklaşık 5769.92 beyit olduğu ve metni yazdırmak için hattata minimum 692.3904 akçe ödenmesi gerektiği görülür. Kâğıt maliyeti 594 sayfa üzerinden hesap edilmiştir. Cilt, kâğıt ve hattat ücretiyle beraber toplam maliyet 860.3904 akçedir.

⁶⁶ Mevlana Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i Şerîf*, Kütahya Vahidpaşa İL Halk Kütüphanesi, Arşiv Numarası: 43 Va 1153, Elimizdeki nüsha 289 yaprak/578 sayfadır. Az yazı bulunan sayfalar göz kararı birleştirilince sayfa sayısı 560 olmaktadır. Her sayfada 18 satır, her satırda yaklaşık 72 harf bulunmaktadır. Bu veriler üzerinden bir hesaplama yapıldığında metinde yaklaşık 5769.92 beyit olduğu ve metni yazdırmak için hattata minimum 2419.2 akçe ödenmesi gerektiği görülür. Kâğıt maliyeti 580 sayfa üzerinden hesap edilmiştir. Cilt, kâğıt ve hattat ücretiyle beraber toplam maliyet 2584.8666 akçedir.

⁶⁶ Yazıcıoğlu Mehmed b. Sâlih Gelibölulu, *Muhammediye*, Amasya Beyazıt İL Halk Kütüphanesi, Arşiv Numarası: 05 Ba 690, Elimizdeki nüsha 303 yaprak/606 sayfadır. Az yazı bulunan sayfalar göz kararı birleştirilince sayfa sayısı 604 olmaktadır. Her sayfada 15 satır ve 2 sütun her satırda yaklaşık 18 harf bulunmaktadır. Bu veriler üzerinden bir hesaplama yapıldığında metinde yaklaşık 6523.2 beyit olduğu ve metni yazdırmak için hattata minimum 782.784 akçe ödenmesi gerektiği görülür. Kâğıt maliyeti 608 sayfa üzerinden hesap edilmiştir. Cilt, kâğıt ve hattat ücretiyle beraber toplam maliyet 953.1173 akçedir.

⁶⁷ Süleymân Çelebi b. İvaz Ahmed Paşa Bursavî, *Mevlûdü'n-Nebi*, Kastamonu İL Halk Kütüphanesi, Arşiv Numarası: 37 Hk 4036. Elimizdeki nüsha 36 yaprak/72 sayfadır. Az yazı bulunan sayfalar göz kararı birleştirilince sayfa sayısı 61 olmaktadır. Her sayfada 15 satır ve 2 sütun her satırda yaklaşık 20 harf bulunmaktadır. Bu veriler üzerinden bir hesaplama yapıldığında metinde yaklaşık 732 beyit olduğu ve metni yazdırmak için hattata minimum 87.84 akçe ödenmesi gerektiği görülür. Kâğıt maliyeti 63 sayfa üzerinden hesap edilmiştir. Cilt, kâğıt ve hattat ücretiyle beraber toplam maliyet 169.1733 akçedir.

⁶⁸ *Türk İslâm Geleneğinde Battal Gazî ve Battalnâme*, Haz. Yağmur Say, Eskişehir Valiliği Yayınları, Ankara, 2009. Anonim Battalnâme XV. yüzyılda yazılmıştır. Elimizdeki nüsha 249 varaktan/498 sayfadır. Az yazı bulunan sayfalar göz kararı birleştirilince sayfa sayısı 496 olmaktadır. Her sayfada 16 satır ve her satırda yaklaşık 60 harf bulunmaktadır. Bu veriler üzerinden bir hesaplama yapıldığında metinde yaklaşık 7936 beyit olduğu ve metni yazdırmak için hattata minimum 952.32 akçe ödenmesi gerektiği görülür. Kâğıt maliyeti 500 sayfa üzerinden hesap edilmiştir. Cilt, kâğıt ve hattat ücretiyle beraber toplam maliyet 1104.6533 akçedir.

⁶⁹ *Dânişmend-nâme Tenkidli Metin-Türkîye Türkçesine Aktarıls-Dil Özellikleri-Sözlük- Tıpkı Basım (IV. Kısım: Tıpkı Basım) Atatürk Kitaplığı M. Cevdet K. 441*, Haz. Necati Demir, ed. Şinasi Tekin, Harvard Üniversitesi Yayınları, 2002. Elimizdeki nüsha 263 varak/526 sayfadır. Az yazı bulunan sayfalar göz kararı birleştirilince sayfa sayısı 520 olmaktadır. Her sayfada 15 satır ve her satırda yaklaşık 38 harf bulunmaktadır. Bu veriler üzerinden bir hesaplama yapıldığında metinde yaklaşık 5928 beyit olduğu ve metni yazdırmak için hattata minimum 711.36 akçe ödenmesi gerektiği görülür. Kâğıt maliyeti 528 sayfa üzerinden hesap edilmiştir. Cilt, kâğıt ve hattat ücretiyle beraber toplam maliyet 868.36 akçedir.

Kitap yazdırılırken en basit hat esas alınmış ve 1000 beyit yazma karşılığında 1 florin=120 akçe ödeneceği bilgisi üzerinden maliyet hesabı yapılmıştır.⁷⁰ Nesirle yazılmış eserlerin harf sayısı hesaplandıktan sonra toplam harf sayısı 50'ye bölünerek beyit olarak karşılığı hesaplanmış, böylece maliyet ortaya çıkarılmıştır.⁷¹ Kitap yazdırmada hattata yapılacak ödeme dışında kâğıt ücreti bir diğer masraf kalemini oluşturur. Kâğıt ithal edilen bir maddedir. Nitekim Venedikli Luigi Bassano, Osmanlı topraklarında bulunduğu dönemde (1532-1540 yılları) Osmanlıların İtalya yarımadasından ithal ettikleri *bambacina* adlı bir kâğıt türünü kullandıklarını müşahede etmiştir.⁷² XVI. yüzyıl sonlarındaki kâğıt ücretinin tespiti için 1600/1601 yılına dair elde bulunan bir veriden istifade edebiliriz. Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılın sonuna doğru doğu menşeli bir deste kâğıdın ücreti 8 akçedir ve her destede de 24 kâğıt bulunmaktadır. Bu verilerden hareketle bir hesaplama yapılabilir.⁷³

⁷⁰ III. Murad zamanına gelinceye kadar akçenin çevresinin kırılmasıyla ağırlığının azaltılması vasıtasıyla elde edilen değerli akçe parçalarından tekrar akçe yapılması yöntemi yaygınlık kazanmıştır. Ancak III. Murad zamanında bazı Yahudiler ve sarraflar vasıtasıyla akçenin iyice kırılması neticesinde eskiden 100 dirhem gümüşten 500 akçe kesilirken, 1 florin 60 akçe değerindeyken ve bir sarraf 1 florine karşılık bir kişiye 59 akçe ücret öderken, ehil olmayan maliye bürokratlarının etkisiyle 250 dirhem gümüşten 750, hatta 800 akçe kesilmeye başlanmıştır. Hatta 1582 yılından itibaren filorinin akçe karşısındaki değeri 5'er, 10'ar, 20'ser hatta 30'ar akçe artmasına müsaade edilmiştir. Gelibolu Mustafa Âli sonraki süreçte akçenin florin karşısında yarı yarıya değer kaybetmesini şu şekilde izah eder: “*Sultân Murad Han bir floriyi ellerine almışlar yüz yirmi akçe değmez mi? Deyü havâssına söylemişler.*” Böylece her şey iki kat pahalalmış devlet kendi eliyle %100 lük bir devalüasyona gitmiştir. Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Abbâr Dördüncü Rükün, Tıpkı Basım*, (Kısaltma: *Künhü'l-Abbâr Dördüncü Rükün*) Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2009. v. 481b-482b. Osmanlı Devleti'nde 1582 yılında yapılan devalüasyonla 1 florin değeri 120 akçe olarak belirlenmiştir. Nitekim 1582 yılında belirlenen bu kur 1587 yılında da geçerlidir. Halil Sahillioğlu, “Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri”, *ODTÜ Gelişme Dergisi-Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ankara, 1978, s. 4, 14-15, 26.

⁷¹ İlgili kitapların yazılma masrafı için sayfa sayıları hesaplanırken, bir sayfadaki harflerin beyit cinsinden karşılığı esas alındığından, az yazı bulunan sayfalar göz kararı birleştirilerek yazılı sayfa sayısı üzerinden bir hesaplama yapılmıştır. Ancak aynı kitapların yazımında kâğıt masrafı hesaplanırken tüm sayfalar hesaplamaya dâhil edilmiştir. Ayrıca ciltleme işlemi için toplam kâğıt yaprağı sayısına 2 adet ekleme yapılmıştır.

⁷² Luigi Bassano, *I Costumi et i Modi Particolari de la Vita de Turchi*, Rome, 1545, 58v [Türkçesi: Luigi Bassano, *Kanuni Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*, Çev. Sibel Cangı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 162.]

⁷³ Burada 1600/1601 yılına ait bir deftere atf yapılmaktadır. Bir deste kâğıdın 24 adetten oluştuğu ifade edilmektedir. Osman Ersoy, XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1963, s. 17, 20. Avrupa'da XVI. yüzyılda kâğıt, 25 sayfadan oluşan paketler ve 20 koliden oluşan koliler halinde satılmaktaydı.

Bir kitabın yazım maliyetinin tespiti için son masraf kalemi cilt ücretinin hesaplanmasıdır. Osmanlı Devletinde mücellidlere dair ehl-i hıref defterlerine dayalı yapılmış bazı yayınlarda mücellidlerin isimleri, yevmiyeleri gibi hususlarda bilgi olmakla birlikte, cilt ücretleri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Aynı çalışmalarda saray tarafından sipariş edilmiş bir eserin ne kadarlık bir maliyetle üretildiğine dair bazı bilgilere ulaşmak mümkündür. Ancak aynı devirde yaşamış vasıfsız-vasıflı birer işçi ya da ulema sınıfının alt basamaklarında bulunan bir müderrisin herhangi bir sanat kaygısı gütmeksizin sadece okuyup istifade etmek amacıyla bir kitap ciltlettirmek istediğinde ne kadar ücret ödemesi gerekeceğine dair her hangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu nedenle günümüzde ait verilerden istifade ettik. Buna göre işlenmiş bir oğlak derisi ve bir mücellidin 3 günlük yevmiyesi cilt ücretinin hesaplanmasında ölçüt olarak kabul edilmiştir.⁷⁴ Deri hususunda ulaşabildiğimiz veri 1585 yılına aittir. 1585 yılına ait iki Yahudi tüccar arasındaki deri ticaretine dair verilerden söz konusu devirdeki meşin ve sahtiyan ücretleri hakkında bilgi edinmekteyiz. Buna göre; bir tüccar diğerinden tanesi 6 akçeden 250 adet meşin (işlenmiş koyun derisi) tanesi 24 akçeden 10 adet sahtiyan (işlenmiş keçi derisi) satın almıştır.⁷⁵ Görüleceği üzere sahtiyanın ücreti

Lucien Febvre-Henri Jean Martin, *Kitabın Doğuşu*, Çev. Gül Batuş, Avcıol Basım Yayın, İstanbul, 2000, s. 17. Elimizdeki veri 1587 yılına ait olmamakla birlikte 1587 yılı için kullanılabilir. Zira kâğıt ithal edilen bir madde olmasından dolayı, geçmişte daha ucuz değildir. Bu nedenle 1587 yılında kâğıdın ücreti muhtemelen 1600/1601 yılından daha fazladır. Bu anlamda hesaplamada 8 akçe üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır. Cilt yapılırken kitabın başına ve sonuna birer boş sayfa konulacağı düşünülerek toplam kâğıt sayısına iki yaprak daha ilave edilmiştir. Kâğıdın maliyeti hesaplanırken bir sayfa kâğıt, arkalı önlü olarak kullanılabilirdiğinden toplam sayfa sayısı ikiye bölünerek ihtiyaç duyulan sayfa adedi hesaplanmıştır. Elde edilen sayı 24'e bölünür ve 8 ile çarpılırsa ihtiyaç duyulan kâğıdın akçe cinsinden maliyeti hesaplanabilir.

⁷⁴ Günümüzde mücellitlikle işgal eden Sayın Osman Doruk ile 22.12. 2017 saat 15.30'da yapılan mülakatta cilt yapılırken genelde keçi, tercihen oğlak derisi kullanıldığı öğrendik. Kendisiyle yaptığımız mülakatta yaldızsız, herhangi bir süslemesi olmayan ve sanat gayesi taşımaksızın yapılacak bir cildin ücretinin işlenmiş bir oğlak derisinin ücreti ile böyle bir cildi tamamlamak için mücellidin 3 ila 5 günlük yevmiyesinin toplanmasıyla elde edilebileceğini ifade etmiştir. Zira kendisi böyle bir cildi 3 ila 5 gün zarfında tamamlayabildiğini, eğer bir işle uğraşmaksızın tüm mesaisini bir cilde hasrederse 3 günde, başka ciltler üzerinde de çalışırsa, yaklaşık 5 günde tamamlayabildiğini söyledi. Bir cildin tamamlanabilmesi için gerekli iplik, tutkal gibi maddelerin fiyatının geneline çok ciddi bir etkisinin olmayacağını beyan etti. Bu nedenle Gelibolulu Mustafa Âlî'nin hattat ücretlerini verdiği 1587 yılı civarında bir oğlak derisinin ve 3 günlük mücellit yevmiyesinin toplanması normal ebatlardaki bir cildin maliyetini hesaplama konusunda bir ölçüt olarak kabul edilmiştir. Cilt hakkında verdikleri bilgilerden dolayı Sayın İslâm Seçen'e, Sayın Mehmet İbrahimağaoğlu'na ve Sayın Osman Doruk'a teşekkürü bir borç bilirim.

⁷⁵ Rahşan Kaynak, *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Üsküdar'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (Şerîye Sicillerine Göre)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010, s. 285-286.

meşinin dört katıdır. İki deri arasındaki ücret farkının bu kadar farklı olması muhtemelen sahtiyanın oğlak derisi olmasından kaynaklanmaktadır. Biz burada bu veriden hareketle bir cild için 24 akçelik bir sahtiyan ve 3 günlük mücellid ücretinin toplamı cilt ücreti olarak kabul edilecektir. 1584 yılına ait bir kayıttan bir külliyyede çalışan mücellidin yevmiye 2 akçe ücret aldığı görülmektedir.⁷⁶ Ancak 1587 yılında vasıfsız bir işçinin 9.4 akçe vasıflı bir işçinin ise 12 akçe aldığı göz önünde bulundurulursa⁷⁷ bir mücellid için 2 akçe yevmiye oldukça düşük görünmektedir. Okuma yazma oranının ya da kitaba sahip olma oranının günümüze göre oldukça düşük olduğu bir dönemde, kitap cildi üzerinden para kazanan bir zanaatkârın günlük 2 akçe yevmiye alarak çalışması makul görünmemektedir. Bu nedenle ulaşabildiğimiz 1587 yılına en yakın tarihli mücellid ücreti olan 1596 yılına ait bir belgede geçen biri 15 diğeri 20,5 akçelik ücretten 15 akçeyi kabul etmeyi uygun gördük.⁷⁸ Buradan hareketle mücellidin 3 günlük bir çalışmayla cildi tamamlayacağı farz edilerek bir cilt için 24 akçe sahtiyan ücreti ve 45 akçe mücellid ücreti olmak üzere 69 akçelik bir ücret öngörülebilir.

Aşağıda bu verilerden hareketle 1587 yılında bir vasıfsız işçi, bir vasıflı işçi ve bir müderrisin en çok okunması muhtemel bazı kitaplara ne kadar bir emek/yevmiye karşılığında sahip olabileceği gösterilmiştir.

Tablo 1: 1587 Yılında Vasıfsız-Vasıflı Birer İşçi ve Yirmili Medrese Müderrisi İçin Kitap Yazdırmanın Maliyeti

Yazar	Kitabın adı	Beyit/Harf Sayısı	Toplam Maliyet	Kitap Maliyetinin Aylık Kazanca Göre Oranı
	<i>Kur'an-ı Kerim</i>	288.496 harf (5769.92 beyit)	860 akçe	3 ay 1 gün (vasıfsız işçi)
				2 ay 11 gün (vasıflı işçi)
				1 ay 13 gün (müderris)
Mevlana Celaleddin-i Rumî	<i>Mesnevi</i>	1008000 harf (20160 beyit)	2585 akçe	9 ay 4 gün (vasıfsız işçi)
				7 ay 5 gün (vasıflı işçi)
				4 ay 9 gün (müderris)
Yazıcıoğlu Muhammed	<i>Muhammediye</i>	326160 harf (6523.2 beyit)	953 akçe	3 ay 11 gün (vasıfsız işçi)
				2 ay 19 gün (vasıflı işçi)
				1 ay 11 gün (müderris)

⁷⁶ İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015, s. 372.

⁷⁷ Ş.Pamuk, *Fiyatlar ve Ücretler*, s. 69.

⁷⁸ Rıfkı Melül Meriç, *Türk Cilt Sanatı Tarihi Araştırmaları, I Vesikalar*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1954, s. 5.

Süleyman Çelebi	<i>Vesîletü'n-Necât</i> (<i>Mevlîd</i>)	36600 harf (732 beyit)	169 akçe	17 gün (vasıfsız işçi)
				14 gün (vasıflı işçi)
				8 gün (müderris)
Anonim	<i>Battalnâme</i>	396800 harf (7936 beyit)	1105 akçe	3 ay 27 gün (vasıfsız işçi)
				3 ay 2 gün (vasıflı işçi)
				1 ay 25 gün (müderris)
Anonim	<i>Danışmendnâme</i>	296400 harf (5928 beyit)	868 akçe	3 ay 2 gün (vasıfsız işçi)
				2 ay 12 gün (vasıflı işçi)
				1 ay 13 gün (müderris)

Yukarıda verilen rakamlar incelendiğinde kitaba sahip olmanın oldukça pahalı bir ayrıcalık olduğu anlaşılır, bu rakamlar aşarî maliyet olarak kabul edilmelidir. Burada yapılan hesaplama sadece en basit hat ile bir kitabın istinsah edilmesi, en hesaplı kâğıdın ve en hesaplı cildin kullanılması durumunda ortaya çıkan meblağdır. Eğer biraz daha güzel bir yazı ile eser yazdırılmak istenirse hattata ödenecek para iki kat artmaktadır. Usta işi daha da güzel bir yazı arzu edilirse hattata ödenmesi gereken ücret üç katına çıktığı görülmektedir. Eğer kitabı istinsah edecek hattat ünlü bir şahıs olması arzu edilirse, hattata ödenecek ücret beş kat kadar artmaktadır.

Söz konusu dönemde Kur'ân-ı Kerîm'e dahi sahip olabilmek çok kolay değildir. Vasıfsız bir işçi bunun için 3 ay 1 günlük kazancını, vasıflı işçi 2 ay,11 günlük kazancını, yirmili medresedeki bir müderris de 1 ay 13 günlük kazancını harcamak zorundadır. Ayrıca en basit hat ile bir Kur'ân-ı Kerîm yazdırmak ile ünlü bir hattata ait bir Kur'ân-ı Kerîm'i kitap müzayedesinden almak arasında ekonomik olarak çok ciddi bir fark vardır. Örneğin Çemşir Hafız adlı bir hattat tarafından yazılan Kur'ân-ı Kerîm kitap müzayedelerinde 1819 ila 1895 yılları arasında en düşüğü 1895 yılında 84.000 akçeye, en yükseği de 1861 yılında 1.896.000 akçeye alıcı bulmuştur.⁷⁹

Osmanlı asırları içerisinde yaşamış bir şahsın sahip olduğu kitap miktarı hakkında verilecek örnek yukarıda verilen bilgileri daha anlaşılır kılacaktır. Şair Nedim matbaanın Osmanlı topraklarına geldiği dönemi görmüş ve ilk matbu kitaplardan haberdar olmuş bir kişidir. Öldüğünde muhalefâtında yalnızca 68 kitap bulunmaktadır. Nedim, sahip olduğu kitapları çalışmalarını için yetmediğinden Damad İbrahim Paşa Kütüphanesinde hâfız-ı kütüblük yapmak mecburiyetinde kaldığını aşağıdaki şiirinde ifade ederken, aynı zamanda yaşadığı dönemde kitaba sahip olmanın zorluğuna da değinmiş olur.⁸⁰

⁷⁹ İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Sabaflık ve Sabaflar*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 172-173, 433.

⁸⁰ İsmail E. Erünsal, "Şair Nedim'in Muhalefâtı", *Edebiyat Tarihi Yazmaları, Arşiv Kayıtları, Yazma Eserler, Kayıp Metinler*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016, s. 302-327.

“Fikr-i hemîşe bu idi kim cümle sarfede/ *İlm-i şerîf hizmetinde kâbiliyetin*
Amma kitabsız nice mümkün deyi müdâm/Derd ile çâk iderdi girbân-ı mibnetin
Yanlış bir iki cüz’-i perâkende cem‘ idüp/ *Anlarla eyler idi izâ‘at tabî‘atın*
Girmezdi pâk nüsha ele âriyet dahı/ *Herkes bilir kitâbın elbette kâzmetin*”

Görüreceği üzere Osmanlı Devleti’nde kitap yazdırmak ya da satın almak için oldukça yüklü bir ücret ödemek gerekmektedir. Kitabı yazdırmak ya da bir sahaftan almak yerine kütüphaneden ödünç alınması arzu edilirse de; bazı kütüphanelerde kitabı ödünç alabilmek için güvenilir bir kişiyi kefil olarak göstermek, bazı kütüphanelerde kitabın değeri kadar, bazılarında da kitabın değerinin iki katı kadar parayı rehin olarak kütüphane görevlisine teslim etmek gerekmektedir.⁸¹ Tüm bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere sıradan ve düşük gelirli bir kişinin kitaba sahip olması oldukça güçtür. Kitaba sahip olmanın en makul yolu sahip olunması arzu edilen kitabın bizzatıhi sahip olmak isteyen şahıs tarafından istinsah edilmesidir. Bu anlamda kitaba erişimin zor olduğu bir yerde okumanın, okumanın zor olduğu bir yerde de yazma eyleminin oldukça zor olacağı gerçeği, izahat varestedir.

III. Sıradan İnsanların Tarih Anlatısı İçerisine Dâhil Olma Süreci

Yukarıda da değinildiği üzere II. Bayezid devri Osmanlı tarih yazıcılığının büyük gelişme gösterdiği bir dönemi temsil eder. II. Bayezid, İdris-i Bitlisî’ye Farsça, Kemâlpaşazâde’ye de Türkçe olarak gerek *havâs* (seçkinler) gerekse *âvâm* (sıradanlar) tarafından anlaşılabilir birer Osmanlı tarihi yazmalarını emretmiştir. Neticede gerek İdris-i Bitlisî gerekse Kemâlpaşazâde II. Bayezid devrine kadar olan sekiz Osmanlı hükümdarının devrini sekiz bölüm halinde yazmışlardır.⁸² Padişahın eserlerin avam tarafından da anlaşılabilir tarzda olmasını istemesi sıradan insanların tarihin hedef kitleleri olarak görüldüğünün bir ifadesi olarak yorumlanabilir. Ancak halî hazırda sıradan insanlar, tarih anlatısına dâhil edilmiş değillerdir.⁸³

⁸¹ İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015, s. 446-470.

⁸² İdris-i Bitlisî, *Heşt Bibişt Osman Gazî Dönemi (Tablîl ve Tercüme)*, Haz. Vural Genç, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s. 30; İbn-i Kemal, *Tevârih-i Âli Osman I. Defter*, Haz.. Şerafettin Turan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1970, s. 35-36.

⁸³ Osmanlı tarihinde padişah dışındaki şahısların biyografilerine dair bilgi verme geleneği ilk II. Bayezid devri tarih yazarlarından Âşıkpaşazade’nin ve İbn Kemal’in eserlerinde görülmektedir. Ancak bu eserlerde verilen biyografik bilgiler oldukça muhtasardır. Ayrıca her padişah devri için müstakil ve düzenli biyografik tarzda bilgi vermedikleri görülmektedir. Bu anlamda II. Bayezid devri tarih yazarlarının eserlerindeki sıradan

III-1 Vefayât Kitapları ya da Ortak Aidiyet Biyografileri

Osmanlı Devleti'nde Klasik Dönem olarak adlandırılan dönem (1300-1600) sonrasında artık devlet ile padişah kavramlarının aynileşmesinin yavaş yavaş ortadan kalktığı anlaşılmaktadır. Erken Modern Dönem'in (1450-1750) ikinci yarısına tekabül eden bu devirde hala “ben” denilmemekle birlikte “biz” içerisinde benlikler vurgulanmaya başlamıştır.⁸⁴ Bu dönem de artık ben'in biz içerisindeki ifadesi olan ve *vefayât kitapları* ya da *ortak aidiyet biyografileri* olarak adlandırılabilir olan eserler kaleme alınmaya başlandığı görülmektedir. Böylece Osmanlı Devletindeki alt düzeydeki devlet görevlilerinin, ulema mensuplarının vb. hayatlarının da anlatıldığı eserler yazılmaya başlanmıştır.⁸⁵ Bu durum tam olarak sıradan insanların tarihinin yazılması anlamına gelmemekle birlikte, hanedan mensuplarının ya da seçkin insanların tarihinin yazılması yönündeki hâkim paradigmadan ayrılışı simgelemesi bakımından önemlidir ve sıradan insanların tarih anlatısına dâhil olması yolunda atılmış ilk adımdır. Aşağıda bu şekilde yazılan *vefayât kitapları* ya da *ortak aidiyet biyografilerinin* türleri ve yazılma tarihleri hakkında bir tablo verilmiştir.

Tablo 2: Osmanlı Devleti'nde Yazılan Vefayât Kitapları/Ortak Aidiyet Biyografileri

Yazar	Eser adı	Yazım yılı/Eserde Verilen İlk ve Son Biyografi Yılı	Türü
Sehi Bey	<i>Hest Behiş</i> ⁸⁶	1538	Şair biyografileri
Latîfî	<i>Latîfî Tezkiresi</i> ⁸⁷	1546	Şair biyografileri
Âşık Çelebi	<i>Meşâ'irü's-Şu'arâ</i> ⁸⁸	1568	Şair biyografileri
Kınalı-Zade Hasan Çelebi	<i>Tezkiiretü's-Şuara</i> ⁸⁹	1586	Şair biyografileri
Ahdî	<i>Gülşen-i Şu'arâ</i> ⁹⁰	1593	Şair biyografileri

insanlara dair verilen kısmi bilgiler var olan geleneği değiştirememiş bir ekol haline gelememiştir. Bkz. Feridun M. Emecen, “Osmanlı Kronikleri ve Biyografi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 3, İstanbul, 1999, ss. 83-90.

⁸⁴ Ebetteki buradaki benlik ifadesi modern anlamda bir benlik ifadesi değildir. Ancak hanedan dışından insanların hayatlarının yazılmaya değer görülmesi bakımından bu önemli bir başlangıçtır. Ancak modern birey henüz ortaya çıkmış değildir. Avrupa'da bireyin ortaya çıkması hakkında bkz. Colin Morris, *The Discovery of the Individual, 1050-1200*, Harper& Row, New York-London, 1972; Aron Guryevic, *Ortaçağ Avrupası'nda Birey*, Çev. İlknur Ugan-Zeynep Ülgen, Afa Yayınları, İstanbul, 1995.

⁸⁵ Baki Tezcan, “Tarih Üzerinden Siyaset: Erken Modern Osmanlı Tarih Yazımı,” (Kısaltma: *Tarih Üzerinden Siyaset*) *Erken Modern Osmanlılar İmparatorluğunun Yeniden Yazımı*, Ed. Virginia Aksan-Daniel Goffman, Çev. Onur Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 223-266.

⁸⁶ Sehi Bey, *Sehi Bey Tezkiresi Hest-Behiş*, Haz. Mustafa İsen, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998.

⁸⁷ Latîfî, *Latîfî Tezkiresi*, Haz. Mustafa İsen, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999.

⁸⁸ Âşık Çelebi, *Meşâ'irü's-Şu'arâ*, I, II, III, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2010.

⁸⁹ Kınalı-Zade Hasan Çelebi, *Tezkiiretü's-Şuara I-II (Takım)*, Haz. İbrahim Kutluk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

⁹⁰ Ahdî, *Abdî ve Gülşen-i Şu'arâsı (İnceleme-Metin)*, Haz. Süleyman Solmaz, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2005.

Beyani Mustafa Bin Carullah	<i>Tezkiiret'ş-Şuara</i> ⁹¹	1597-1598	Şair biyografileri
İsmail Belîğ	<i>Nu'bbetü'l Asar Li-Zeyli Zübde'ti'l-Eş'ar</i> ⁹²	1727	Şair biyografileri
Mecdi Mehmed Efendi	<i>Hadâikü'ş-Şakaik</i> ⁹³	1587	Ulema biyografileri
Nev'izâde Atâî	<i>Hadâiku'l-Hakaik</i> ⁹⁴	1634	Ulema biyografileri
Şeyhî Mehmed Efendi	<i>Vekayii'l-Fudalâ-I</i> , ⁹⁵ II	1718	Ulema biyografileri
Şeyhî Mehmed Efendi	<i>Vekayii'l-Fudalâ-III</i>	1730	Ulema biyografileri
Fındıklılı İsmet Efendi	<i>Tekmiletü'ş-Şakaik fî Hakk-ı Eblî'l-Hakaik</i> ⁹⁶	1865?-1904? Arası	Ulema biyografileri
Osmân-zâde Taib	<i>Hadikatiü'l-Vüzerâ</i> ⁹⁷	1718	Veziir biyografileri
Dilâverağa-zâde Ömer Vahid Efendi	<i>Hadikatiü'l-Vüzerâ Zeyli</i>	1703-1730 (biyografisi verilen vezirlerin ilk ve son yılları)	Veziir biyografileri
Şehri-zâde Mehmed Sa'îd	Hadikâtiü'l- Vüzerâ Zeyli/Gül-i Zibâ	1748	Veziir biyografileri
Ahmed Câvid	<i>Hadikâtiü'l- Vüzerâ Zeyli/ Verd-i Mutarrâ</i>	1757-1805 (biyografisi verilen vezirlerin ilk ve son yılları)	Veziir biyografileri
Abdülfettah Şefkat-i Bağdâdî	<i>Hadikâtiü'l- Vüzerâ Zeyli</i>	1798-1811 (biyografisi verilen vezirlerin ilk ve son yılları)	Veziir biyografileri
Ahmed Rifât	<i>Hadikâtiü'l- Vüzerâ Zeyli/ Verdü'l-Hadâ'ik</i>	1809-1863 (biyografisi verilen vezirlerin ilk ve son yılları)	Veziir biyografileri
Ahmed Resmî Efendi	<i>Hamiletü'l-Küberâ</i> ⁹⁸	1750	Harem ağalarının biyografileri

⁹¹ Beyani Mustafa Bin Carullah, *Tezkiiret'ş-Şuara*, Haz. İbrahim Kutluk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

⁹² İsmail Belîğ, *Nu'bbetü'l Asar Li-Zeyli Zübde'ti'l-Eş'ar*, Haz. Abdülkerim Abdulkadiroğlu, Ankara, 1999.

⁹³ Mecdi Mehmed Efendi, *Şakaik-ı Numaniye ve Zeyilleri-Hadâiku'ş-Şakaik*, I, Haz. Abdulkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989.

⁹⁴ Nev'izâde Atâî, *Şakaik-ı Numaniye ve Zeyilleri-Hadâiku'l-Hakaik*, II, Haz. Abdulkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989.

⁹⁵ Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakaik-ı Numaniye ve Zeyilleri-Vekayii'l-Fudalâ I*, III, Haz. Abdulkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989; Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakaik-ı Numaniye ve Zeyilleri-Vekayii'l-Fudalâ II-III*, IV, Haz. Abdulkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989. Birinci cilt 1718 yılında, II. ve III. ciltlerde 1730 yılında tamamlanmıştır.

⁹⁶ Fındıklılı İsmet Efendi, *Şakaik-ı Numaniye ve Zeyilleri-Tekmiletü'ş-Şakaik fî Hakk-ı Eblî'l-Hakaik*, V, Haz. Abdulkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989. Fındıklılı İsmet Efendi, biyografisine yer verdiği şahıslar (1730-1896) yılları arasında yaşamıştır ve bu şahısların biyografileri VIII ciltte toplamıştır. Ancak eser bir yangında yanmıştır. Yazar sonradan aklında kaldığı kadarıyla eserini IV cilt olarak tekrar yazmış olsa da günümüzde eserin yalnızca I. cilti elde bulunmaktadır. Burada eserin yazılışı için verilen yıl aralığı müellifin 20 yaşından ölüm yılına kadar olan dönemi içerir.

⁹⁷ Osmân-zâde Tâ'ib- Dilâverağa-zâde Ömer Vahid Efendi- Şehri-zâde Mehmed Sa'îd- Ahmed Câvid- Abdülfettah Şefkat-i Bağdâdî- Ahmed Rifât, *Osmanlı Sadrazamları-Hadikatiü'l-Vüzerâ ve Zeyilleri*, Haz. Mehmet Arslan, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013.

⁹⁸ Ahmed Resmî Efendi, *Hamiletü'l-Küberâ*, Haz. Ahmet Nezihî Turhan, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2000.

Ahmed Resmî Efendi	<i>Hâlikâtü'r-Rüesâ/Şefinetü'r-Rüesâ</i> ⁹⁹	1534-1781 (biyografisi verilen vezirlerin ilk ve son yılları)	Reisülküttapların biyografileri
Şeyhülislam Es'ad Efendi	<i>Tezķire-i Hanendegân/Atrabü'l-Asar jü Tezķireti Urefai'l-Edvar</i> ¹⁰⁰	1728-1730 arası	Bestekârların biyografileri
Suyolcuzâde Mehmed Necib	<i>Devba-tüil-Küttâb</i> ¹⁰¹	1737	Hattatların biyografileri
Enfi Hasan Hulûs Halvetî	<i>Tezķiretü'l-Müteabbirîn</i> ¹⁰²	1723	Meczublarn ve erenlerin biyografileri

Tabloda görüldüğü üzere padişah dışında ilk olarak hayatları *vefayât/ortak aidiyet biyografileri* tarzında yazılanlar şairlerdir. Şairlerin ardından âlimlerin, vezirlerin, harem ağalarının, bestekârların, hattatların hatta meczublarnın dahi hayatlarının yazıldığı görülür. Bu noktada şu soru sorulmalıdır: Daha önceleri bu tarzda eserler yok iken neden bu dönemde ortaya çıkmaya başlamıştır? Bu ortak aidiyet biyografilerinde hayatları aktarılan şahıslara dair bilgi verilirken merkezden taşraya ve seçkinlikten sıradanlığa doğru bir yayılma söz konusudur. Yani şairlerin ya da hattatların biyografilerine değinilirken öncelikle o alanda hüner göstermiş padişahlara değinilmiş daha sonra diğer şairler ve hattatlar hakkında bilgi verilmiştir. Bu durum gücün tarih yazımına etki etmeye devam ettiği, ancak yeni güç odaklarının da ortaya çıktığı şeklinde yorumlanabilir. Zira yukarıda zikri geçen *vefayât kitaplarının/ortak aidiyet biyografilerinin* büyük bir kısmı erken modern dönem (1450-1750) olarak adlandırılan bir dönemde yazılmıştır. Söz konusu dönem mutlak yönetme yetkisini elinde bulunduran padişahların güç kaybına uğradığı bir döneme tekabül etmektedir. Zira Osmanlı tarihinde bu dönemin bir kısmı *Kadınlar Saltanatı*¹⁰³ ve *Köprülüler Devri*¹⁰⁴ olarak adlandırılan bir devre denk düşmektedir.

III-2 Padişah-Devlet Özdeşliği Anlayışının Sorgulanır Hale Gelmesi ve Yeni Güç Odaklarının Ortaya Çıkması

Padişahların güç kaybı ile daha sıradan insanların hayatlarının yazılmaya başlaması arasındaki ilişkiyi ortaya koymada sosyolojinin topluma dair bazı

⁹⁹ Ahmed Resmî Efendi, *Şefinetü'r-Rüesâ*, İstanbul, 1289.

¹⁰⁰ Şeyhülislam Es'ad Efendi, *Şeyhülislam'ın Müzğ-i-18. Yüzyılda Osmanlı 18. Yüzyılda Osmanlı-Türk Musikisi ve Şeyhülislam Es'ad Efendi'nin Atrabü'l-Asar'ı*, Haz. Cem Behar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

¹⁰¹ Suyolcuzâde Mehmed Necib, *Devba-tüil-Küttâb*, Haz. Kılıslı Muallim Rifat, Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, İstanbul, 1942.

¹⁰² Söz konusu eser Arapça yazılmıştır. İstanbul, Bursa, Edirne ve Balkanlar'daki bazı şehirlerde yaşamış halk erenleri ve meczub olarak tabir edilen 56 şahısın biyografisini içerir. Enfi Hasan Hulûs Halvetî, *16. ve 18. Asırlarda Yaşayan Veliler ve Deliler/Tezķiretü'l-Müteabbirîn*, Haz. Mustafa Tatçı-Musa Yıldız, H Yayınları, İstanbul, 2016.

¹⁰³ Ahmet Refik Altınay, *Kadınlar Saltanatı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

¹⁰⁴ Ahmet Refik Altınay, *Köprülüler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.

açıklamalarından istifade edilebilir. Sosyolojinin temel kuramlarından olan yapısalıcı/fonksiyonelci kurama göre; toplum içindeki her kurumun ya da yapının bir fonksiyonu vardır. Toplumların anlaşılabilmesi için toplumu oluşturan kurumların kendileri arasındaki ilişkilerinin anlaşılması gerekir. Toplumu etkileyen kurumlardan ya da yapılardan birisi işlevini yerine getirememeye başladığı zaman bir başka kurum ya da yapı işlevsizleşen kurumun/yapının işlevini yerine getirmeye başlar.¹⁰⁵ Bu anlamda Osmanlı tarihinde XVI. yüzyıldan itibaren merkezî yönetimin güç kaybetmeye başladığı görülmektedir. Daha önce değinildiği üzere Yıldırım Bayezid devrinden itibaren yerleşmeye başlayan anlayış gereğince devlet-padişah arasında kurulan özdeşlik, merkezî yönetim ile padişahların güç kaybetmeye başlamasıyla birlikte rasyonel-bürokratik örgütlenme aleyhine güç kaybetmeye başlamıştır. Bürokrasinin (kalemiyye ricalinin) padişah otoritesi karşısında güç kazanması ve “vekil-i mutlak” olarak anılmaya başlamasıyla birlikte padişahların soy asaletine dayanan meşruiyet araçlarının da değişmeye başladığı görülmektedir. “...*Padişahın tebaasıyla olan mesafesinde, mesela cuma ve vakit namazlarını cemaatle eda etmek, sık sık tebdile çıkmak, asayiş kontrollerini takip etmek, yangınların söndürülüşlerine nezaretle bulunmak gibi*” daha sosyal boyutlu uygulamalar birer meşruiyet aracı haline gelmiştir. Yıldırım Bayezid ile başlayıp, II. Mehmed ile zirveye çıkan merkezileşme çabaları sırasında güçleri azalan vüzera ve ulema aileleri yeniden güç kazanmaya başlamıştır. Hanedan mensubu hanım sultanların birçoğu bu ailelerden yüksek rütbeli vezirlerle evlenmeye başlamıştır. Aynı şekilde hanedan ile akrabalık bağları tesis etmiş ulema aileleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Hatta Osmanlı hanedanının yönetme hakkı sorgulanmaya ya da hanedanın alternatifleri olup olmadığı reâya nezdinde tartışılmaya başlanmıştır. Nitekim söz konusu tartışmalar devrin bir İtalyan gözlemcisi Benedetto Rambertini’nin eserine kadar yansımıştır. Nitekim Rambertini’nin 1534 yılında yazdığı seyahatnamesinde bazı akıncı ailelerinin Osmanlı tahtında hak iddia edebilecekleri ifade edilmektedir.¹⁰⁶

Osmanlı Devleti’nin gücünün zirvesi olarak kabul edilen Kanuni Sultan Süleyman devri aynı zamanda bürokrasi önem kazanmaya başladığı yani yeni güç odaklarının filizlendiği bir devirdir. Kanuniden önceki devlet işleyişinde de nişancı divan işlerine bakıyor, defterdar da imparatorluğun mali işlerini idare ediyordu. Ancak bürokrasinin padişahlık makamı karşısında önem kazanması Kanuni Sultan Süleyman zamanında gerçekleşmiş bir gelişmedir. Bürokrasinin

¹⁰⁵ Anthony Giddens, *Sosyoloji*, Haz. Cemal Güzel, Ayraç Yayınevi, Ankara, 2005, s. 16-17; Lewis A. Coser, *Sosyolojik Düşüncenin Ustaları, Tarihsel ve Toplumsal Bağlamında Fikirler*, Çev. Himmet Hülür-Serhat Tokar-İbrahim Mazman, De ki Yayınları, Ankara, 2008, s. 137-139. Mehmet Zencirkıran, *Sosyoloji*, Dora Basım Yayın, Bursa, 2015, s. 48-51.

¹⁰⁶ Feridun M. Emecen, “Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar”, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet ve Toplum*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 40-43. Daha sonraki bazı alternatif hanedanlık girişimleri için bkz. Haldun Eroğlu, *Osmanlı’da Mubalefet*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2016, s. 183-189.

Kanuni Sultan Süleyman zamanında kazandığı önemin en bariz örneği Celalzade Mustafa'dır. Celalzade Mustafa, görevde kaldığı sürede (1534-1556) Osmanlı belgelerinin düzenleme biçimini şekillendirmiştir. Esasen Celalzade Mustafa'nın (örfî hukukun temsilcisi) ve devrin ünlü şeyhülislamı Ebussuud Efendi'nin (şer'î hukukun temsilcisi) icraatları Sultan Süleyman'ın Kanunî unvanıyla anılmasında oldukça etkili olmuştur. Bu devirdeki defterdar, nişancı gibi bürokratlara bakıldığında genelde ilgili müesseselerin içerisinden çıkan kişilerin atandığı görülmektedir. Bu durum aynı zamanda ilmiyenin devlet kadrolarına sağladığı insan kaynağının azaldığı anlamına gelmektedir.¹⁰⁷ Böylece doğuştan kazanılan saygınlık araçları ve ayrıcalıklar önemlerini kaybetmeye başlamışlar ve padişah odaklı yönetim anlayışı yavaş yavaş bürokrasiye doğru kaymaya başlamıştır. Bürokrasinin önem kazanmasına bağlı olarak tarih yazımında padişah odaklı tarih anlayışı yavaş yavaş değişmeye başlamıştır. Hatta Celalzade Mustafa (Koca Nişancı),¹⁰⁸ Ramazanzade Mehmed Paşa (Küçük Nişancı)¹⁰⁹ gibi devrin bazı bürokratları aynı zamanda tarih yazıcılığı kimliği ile karşımıza çıkmaktadır.

III-3 Şehnameciliğin Önemini Yitirmesi ve Daha Sıradan İnsanların Tarih Anlatısına Dâhil Olmaya Başlaması

Şehnamecilik geleneğinin 1550-1600 yılları arasında hüküm sürdüğüne daha önce değinilmişti. Yukarıda da değinildiği üzere söz konusu dönem Osmanlı devletinde bürokrasinin bir güç odağı olarak yükseldiği bir döneme denk gelir. Devletin yapısında meydana gelen değişim ve dönüşümler tarih yazıcılığını da etkilemiştir. Bir yandan şehnameciliğin son örnekleri verilirken diğer taraftan yeni ortaya çıkan tarih anlayışının da ilk örnekleri görülmeye başlamıştır. Bilindiği üzere XVI. yüzyılın sonu Osmanlı tarihinin dönemlendirmesinde geleneksel olarak yükselme döneminin sonu duraklama döneminin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Ancak günümüzde bu tez artık geçerliliğini kaybetmiştir. Tarihçiler için söz konusu dönem yükselmenin sonu ya da duraklamanın başlangıcını temsil etmemekle birlikte, bürokrasinin daha etkin olduğu ve padişah otoritesinin kısmen sınırlandığı yeni bir devlet yapısına geçiş dönemini temsil etmektedir. Ancak bu değişim birden olmamış ve mutlak güç sahibi konumunda olan padişahlar kolayca ellerindeki güçten

¹⁰⁷ Cornel H. Fleisher, *Tarihçi Mustafa Âlî Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s. 222-232.

¹⁰⁸ Koca Nişancı Celâlzâde Mustafa, *Geschichte Sultan Süleyman Kanunis von 1520 Bis 1557 oder Tabakâtü'l-Memâlik ve Derâcâtü'l-Mesâlik*, Haz.Haz. Petra Karpel, Wiesbaden, 1981.

¹⁰⁹ Ramazanzâde Tevkî'î Nişancı Mehmed Paşa, *Tevârih-i Âl-i 'Osman (1b-120a) Metin-Dil Özellikleri-Sözlük*, (Kısaltma: *Tevârih-i Âl-i 'Osman*) Haz. Mehmet Yastı, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2005.

vazgeçmemişlerdir. Siyasî alandaki değişimler tarih yazımını da etkilemiş ve tarih yazımında da padişah merkezli tarih yazımı ile değişimi savunanlar arasında fikrî anlamda bir mücadele yaşanmıştır. Bu anlamda III. Murad dönemi hem mutlak padişah otoritesinin son bulduğu, yeni güç odaklarının ortaya çıktığı hem de bu değişimin etkilerinin tarih yazımında görülmeye başlandığı bir dönemi temsil eder. III. Murad, padişahlığı döneminde (1574-1595) sadrazama karşı alternatif bir güç odağı olarak harem ağalarını ön plana çıkarmaya başlamıştır. İktidar alanında mutlak olmak isteyen III. Murad, tarih yazımında da kendisinin mutlak bir padişah olduğunu Osmanlı seçkinlerine kabul ettirebilmek için Seyyid Lokman'a şehname tarzında *Zübdetü'l-Tevârih* adlı padişahı ön plana çıkararak bir eser siparişi etmiştir.¹¹⁰ III. Murad zamanında Şehnamenin resimli nüshalarının yapıldığı bir dönemdir.¹¹¹

III. Murad'ın daha muktedir/otoriter bir padişah imajını temin için bir Şahname yazdırmaya çalıştığı dönemde doğulu rakibi Safevî Şah'ı I. Abbas'da (1587-1626) benzer bir gayret içindedir. I. Abbas, saraydaki soyluların gücünü azaltarak gulamlarını yüksek mevkilere getirtir. Kendi gücünü daha görünür kılma adına Şahname'nin resimli nüshalarının hazırlanmasını emreder. Böylece Kızılbaş tehdidi karşısında hâkimiyetini meşrulaştırmak istemiştir. Şahname'nin resimlerle süslü bu nüshasının istinsahı 1587-1597 yılları boyunca devam eder.¹¹² III. Murad şahsının ve padişahlık makamının mutlak otoritesini göstermek amacıyla yürürlüğe koyduğu son Şehnamecilik girişimi/mutlak padişah otoritesini hâkim kılma projesi, Osmanlı seçkinlerinden beklenen ilgiyi görmemiştir.¹¹³ Hatta Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr* adlı eserinde Şehnamecilik görevine getirilen Talikizade Mehmed Suphi, Nutkî ve Aynî için bu devirde *selâse-i mülevvese* [kirli-pis üçlü] yakıştırmasının yapıldığını ifade eder. Mustafa Âli, Şehnamecilik tarzı tarih yazımı ile masal anlatmak arasında fark olmadığını ifade etmek için şu tanımlamayı yapar: *Zamanımızda şehnamecilik ile masal anlatımı arasında bir fark olmadığı ortaya çıktı. (Fî-zamanına şehnamegîyla kıssahânın farkı yoğduğı zühûra geldi.)*¹¹⁴ Şehnamecilik geleneğinin önemini yitirdiği bir sırada eserini yazan Mustafa Âli, bir yandan geleneksel tarih yazım anlayışını eleştirirken diğer taraftan da tarih yazımında değişimin öncülüğünü yapar.

Erken modern dönemin ikinci yarısından itibaren tarih yazımında padişah odaklı bakış açısı değişmeye başlayınca daha sıradan insanlar tarihi anlatımın merkezine doğru gelmeye başlamışlardır. Bürokrat kimliğinin yanında tarihçi kimliği ile de tanınan Gelibolulu Mustafa Âli'nin *Künhü'l-Ahbâr* adlı eserinde

¹¹⁰ B.Tezcan, *Tarih Üzerinden Siyaset*, ss. 223-266.

¹¹¹ Tülin Değirmencioğlu, *İktidar Oyunları ve Resimli Kitaplar-II. Osman Devrinde Değişen Güç Sembelleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 94.

¹¹² Sussan Babaie, Kathryn Babayan, Ina Baghdiantz-McCabe, Massumeh Farhad, *Slaves of the Shah: New Elites of Safavid Iran*, I.B. Tauris, London-New York, 2004, s. 114-115 vd.

¹¹³ B.Tezcan, *Tarih Üzerinden Siyaset*, ss. 223-266.

¹¹⁴ Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Ahbâr Dördüncü Rükün*, v. 568a-570b.

dönemlerine dair bilgi verdiği her Osmanlı padişahının ardından onun zamanında yaşamış şairler, ulema mensupları, şeyhler/pirler, devlet adamları vb gibi önemli şahıslar hakkında bilgiler verdiği görülür. Burada şu husus dikkati çekmektedir ki; Mustafa Âli, eserini yazmaya 1592 yılında başlayıp 1598/1599 yılında yani erken modern dönemin birinci yarısının sonlarında tamamlanmıştır. Ayrıca eserde hayatları hikâye edilen zümreler ile *vefayat kitapları/ortak aidiyet biyografileri* arasında bir benzerlik söz konusudur.

Gelibolulu Mustafa Âli'nin *Künhü'l- Ahbâr* adlı eseri ile “*kuş*” sahibi olmayan hatta genel kabule göre padişahın “*kuş*”u olarak kabul edilen şairler, ulema mensupları ve devlet adamları gibi kişiler tarihin merkezine gelmeye başlamışlardır. Her ne kadar burada tamamıyla sıradan insanları konu edinen yeni bir tarih anlayışının geliştiğinden söz edilemezse de, sıradan insanların tarihî anlatıya dâhil edilmesi açısından Gelibolulu Mustafa Âli, hâkim tarihçilik paradigmasının değişimi yolunda değişimin önemli bir temsilcisidir. Zira XX. yüzyılın en önemli tarihçilerinden Marc Bloch'a göre; tarih “*zaman içerisinde insanlar*”ın bilimi¹¹⁵ olduğu göz önünde bulundurulursa, Mustafa Âli ile birlikte artık tarih anlatısının merkezinde yalnızca bir “*insan*” ve onun neslinden gelenler yoktur. Artık başka “*insanlar*” da tarihin konusu olmaya başlamışlardır. Elbette ki tam bu noktada şu soru sorulabilir: *Tek bir kişinin kabulü genel olarak insanların düşüncesini yansıtır mı? Yani sadece Mustafa Âli'nin bazı şairlerin, ulema mensuplarının ya da devlet adamlarının hayatlarını tarih anlatısına dâhil etmesi bu devirde, padişah merkezli tarih anlayışının terk edildiğinin ya da eskisi kadar muteber olmadığının bir ifadesi olarak okunabilir mi?*

Bu noktada III. Murad'ın kendi devrinin ve büyük ceddlerinin tarihini Şahname benzeri bir eserle yazılması arzusuyla Şehnameci Seyyid Lokman'ı görevlendirmiştir. Neticede yazılan *Zübdetü't-Tevârih* (Tarihlerin Özünün Özü) adlı eser ile bu anlayışın karşısında konumlanan Mustafa Âli'nin *Künhü'l- Abbâr* (Haberlerin Özü) adlı eserlerin günümüz kütüphanelerindeki yazmalarına bakılması yukarıdaki sorunun cevaplanması için yeterli olacaktır. Zira bu iki eser, iki ayrı tercihin ifadesidir. III. Murad sipariş ettiği tarih kitabında kendisinin mutlakiyetçi otoritesinin vurgulanması arzusunda idi. Ancak dönemin yüksek elitleri için kanun ve yasa bir padişahın otoritesinden daha fazla ön planda olması gereken kavramlar olarak görülmekteydi. *Zübdetü't-Tevârih*'in saray atölyelerinde minyatürlü tezhipli 3 nüshası üretildi. Bu nüshalardan birisi 1583 yılı sonlarında III. Murad'a sunuldu. Bir tanesi Sadrazam Siyavuş Paşa'ya bir başkası Haremağası Mehmed Ağa'ya verildi. İlk üçü kadar süslü olmayan ve daha kısaltılmış bir nüsha da padişahın hocası Hoca Sadedin Efendi'ye verildi. Söz konusu şahıslar devletin kaderine yön veren kudretli-zengin kişilerdi. III. Murad, mutlak hükümdar imajını öncelikle okumuş elitlere kabul ettirebilirse,

¹¹⁵ Marc Bloch, *Tarihin Savunusu veya Tarihçilik Mesleği*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 69.

okumuş elitler de bu mesajın reâyâ ve daha geniş kitleler tarafından kabulünü sağlayabilirlerdi. Ancak Zübdetü't-Tevârih kendisinden sonra gelen Osmanlı tarih yazımında hemen hiçbir etkide bulunamadı. Bu esere muasır ve sonraki Osmanlı kaynaklarında bu esere hiç referans verilmemektedir. Ancak Seyyid Lokman'dan yaklaşık 10 sene sonra, yaklaşık 1600 yıllarına kadar Künhü'l-Ahbâr adlı eseri üzerinde çalışan Mustafa Âli Seyyid Lokman'dan çok daha talihli olacaktır. Zira onun eserinin bu gün 90 adet yazması mevcuttur. Matbaa öncesi dönemde bol miktarda istinsah edilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla fikirleri birçok kişi tarafından paylaşılmaktaydı. III. Murad'ın mutlakiyetçi politikaları Mustafa Âli'nin sert eleştirilerine hedef olmuştu ve benzer düşünceye sahip birçok muasırı Seyyid Lokman'ın eseri yerine Mustafa Âli'nin eserini istinsah etmeyi ya da ettirmeyi seçmiştir.¹¹⁶ Ayrıca Osmanlı tarih yazımında padişah merkezli anlayışın değişimi yalnızca Gelibolulu Mustafa Âli de görülen bir değişim değildir. XVI. yüzyıl sonunda yazılmış birçok eserde padişah dışında kalan vezir-i azamların, vezirlerin, ulema mensuplarının, şeyhlerin, kazaskerlerin, defterdarların, nişancıların ve kadıların hayatlarının tarih anlatısına dâhil edildiği görülmektedir.

Tablo 3: Osmanlı Tarih Yazımında Padişah Dışındaki Şahısların da Tarih Anlatısına Dâhil Edildiği Eserler

Yazar	Eser	Eserin Tamamlanma Tarihi
Ramazanzâde Tevki'î Nişancı Mehmed Paşa	<i>Tevârih-i Âli Osman</i> ¹¹⁷	1561'den sonra
Hoca Sadeddin Efendi	<i>Tâcü't-Tevârih</i> , II ¹¹⁸	1575/1576

¹¹⁶ B.Tezcan, *Tarih Üzerinden Siyaset*, ss. 223-266.

¹¹⁷ Ramazanzâde Tevki'î Nişancı Mehmed Paşa, *Tevârih-i Âli Osman*, s. Osman Bey dönemi gazileri ve beyleri 78-79, ulema ve meşayih s. 80-81, Orhan Bey dönemi vüzerâ ve ümerâsı s. 83, ulema s. 84, I. Murad devri vüzerâsı s. 85, ulema ve meşayih s. 87-88, Yıldırım Bayezid devri vüzerâsı s. 88, ulema ve meşayih s. 94-96, Çelebi Mehmed devri vüzerâsı s. 97, uleması ve meşayih s. 98-99, II. Murad devri vüzerâsı s. 100, uleması ve meşayih s. 105-106, II. Mehmed devri vüzerâsı s. 106, uleması s. 112-115, meşayih s. 115-116, II. Bayezid devri vüzerâsı s. 117-118, kazaskerleri s. 118, defterdarları s. 118-119, nişancıları s. 119, yüksek rütbeli kadıları s. 121-122, uleması s. 122-126, meşayih s. 126-128, Yavuz Sultan Selim devri vüzerâsı s. 128, kazaskerleri s. 128-129, meşayih s. 135, Kanuni Sultan Süleyman devri vüzerâsı s. 146-147.

¹¹⁸ Hoca Sadettin Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, II, İstanbul, 1279-1280. Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-Tevârih* adlı eserini III. Murad'ın isteği üzerine yeni padişahın tahta çulusundan hemen sonra sunmuştur. Bu anlamda III. Murad, 1574 yılında aralık ayı sonlarında tahta çıktığından eserin tamamlanma tarihi 1575 ya da 1576 yılı olmalıdır. Osman Beğ devri uleması s. 402-403, meşayih s. 403-404, Orhan Bey devri uleması s. 404-405, meşayih s. 406-407, I. Murad devri uleması s. 407-410, meşayih s. 410-411, Yıldırım Bayezid devri uleması s. 411-425, meşayih s. 425-429, Çelebi Mehmed devri uleması s. 429-434, meşayih s. 434-438, II. Murad devri uleması s. 438-459, meşayih s. 459-462, II.

Mustafa Cenâbî Efendi	<i>Cenâbî Tarihi</i> ¹¹⁹	1587/1588
Gelibolulu Mustafa Âli	<i>Künhü'l-Abbâr V.Rükn</i> ¹²⁰	1598/1599
Mehmed b. Mehmed er-Rumi	<i>Tarib-i Al-i Osman</i> ¹²¹	1639/1640
Peçevî İbrahim Efendi	Peçevî Tarihi, I, II ¹²²	1641'den sonra
Kâtip Çelebi	<i>Fezleke</i> ¹²³	1656?

Mehmed devri uleması s. 462-518, meşayihî s. 518-538, II. Bayezid devri uleması s. 538-576, meşayihî s. 576-600.

¹¹⁹ Eserde “her padişah devrinden sonra, o devirde yaşayan âlimler, tarikat şeyhleri, tabipler vs. kişilerin biyografileri, eserleri, hizmetleri, ölüm tarihleri esas alınmak suretiyle sırayla takdim olunmaktadır.” Mehmet Canatar, “Cenâbî Mustafa Efendi: Hayatı, Eseri ve Tarih Görüşü”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 4, 2000, s. 16-17.

¹²⁰ Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-Abbâr Dördüncü Rükün*, Osman Bey devri uleması, ekâbiri ve meşayihî 14b-15a. Orhan Bey devri uleması, ekâbiri ve meşayihî 19a-24a. I. Murad devri ümerâsı ve vüzerası 27a-28b, meşayihî 28a-28b. Yıldırım Bayezid devri vüzerası 67a-67b, uleması 67b-68b, meşayihî 68b-71b. Çelebi Mehmed devri vüzerâsı, II. Murad devri vüzerası 81b-82b, uleması 82b-86a, meşayihî 86a-87a, şuarası 87a-89b. Fatih Sultan Mehmed devri vüzerâsı ve ümerâsı 146a-148a, uleması 148a-159b, etibbâsı 159b-160b, meşayihî 160b-168a, şuarası 168a-173b. II. Bayezid devri vüzerası 205a-208a, defterdarlar ve nişancıları 208a-209a, uleması 209a-215a, meşayihî 215a-218b, şuarası 218b-224a. I. Selim vüzerası 257a-259b, defterdarları ve nişancıları 259b-260a, uleması 260a-267b, meşayihî 267b-268a, şuarası 268a-271a. Kanûnî Sultan Süleyman vüzerası 357a-369a, defterdarları ve nişancıları 369a-372b, uleması 372b-391a, şuarası 391a-423. II. Selim vüzerası ve ümerâsı 451b-455b, uleması 455b-462b, meşayihî 462b-463b, şuarası 463b-475b.

¹²¹ Mehmed b.Mehmed er-Rumi (Edirneli), *Mehmed b.Mehmed er-Rumi (Edirneli)'nin Nubbetü't-Tevarih ve'l-Abbar'ı ve Tarib-i Al-i Osman'ı (Metinleri, Tablilleri)*, Haz. Abdurrahman Sağırılı, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2000, veziriazamlar s. 18-50; ikinci vezir ve sadaret kaymakamları s. 50-57; vezir rütbeli defterdarlar s. 57-80; şeyhülislam s. 80-88; Rumeli kazaskerleri s. 89-102; Anadolu kazaskerleri s. 103-110; İstanbul kadıları s. 111-113; Edirne kadıları s. 114-116; Mısır kadıları s. 117. Tarih-i Al-i Osman'ın telif tarihi için bkz. LXXXI

¹²² İbrahim Peçevî, *Tarib-i Peçevî*, I, II, İstanbul, 1283. Kanuni Sultan Süleyman devri vezir-i azamları s. 20-28, vezirleri s. 28-40, defterdarları ve nişancıları s. 40-44, ümerâsı s. 44-48, uleması ve meşayihî s. 48-67, II. Selim zamanındaki vezir-i azamları s. 439-446, vezirleri, nişancıları ve defterdarları s. 446-449, ümerâsı 449-455, uleması 455-460, hükeması 460-462, meşayihî s. 462-467, İbrahim Peçevî, *Tarib-i Peçevî*, II, İstanbul, 1283. III. Murad devri vezir-i azamları s. 15-19, vezirleri s. 19-32, uleması s. 32-33, meşayihî s. 33-36, III. Mehmed devri vezir-i azamları s. 283-287, uleması s. 287-290, I. Ahmed devri vezir-i azamları s. 353-357, meşayihî s. 357-360,

¹²³ Eserin kapsamı dâhilinde olan her yıl için o yılda vefat eden âlimlerin, şeyhlerin, şeyhülislamın, veziriazamların, defterdarların, vezirlerin, biyografilerine dair bilgiler verilmiştir. Kâtip Çelebi, *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]*, I-II, Haz.Zeynep

Uşşâkizâde es-Seyyid İbrâhîm Hasib Efendi	<i>Uşşâkizâde Tarihi</i> , I, II ¹²⁴	1712/1713
Müminzade Hasib Efendi	<i>Silkü'l-leâl-i Âli Osman</i> ¹²⁵	1730-1754 arasında?
Abdülgaffar Kırımı	<i>Ümdetü'l-Abbâr</i> ¹²⁶	1748

XVI. yüzyıl sonlarında tarih yazım geleneğinde başlayan padişah dışındaki şahısların biyografilerinin yazımı bir müddet sonra tamamıyla bir ailenin, bir vezir ailesinin, paşanın ya da valinin faaliyetlerini konu edinen müstakil eserler yazılmasına kadar gelişme göstermiştir.¹²⁷ Bu değişim nihai olarak Bursa¹²⁸ ve

Aybicin, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2016, s. 9-14, 21-24, 98-105, 130-132, 143-145, 160-165, 174-183, 195-197, 233-236, 257-259, 312-316, 331-336, 356-359, 372-378, 393-397, 433-434, 438-440, 443-447, 451-455, 460-461, 474-477, 492-496, 500-506, 512-515, 518, 522-524, 540-544, 612-616, 622-625, 652-653, 660-662, 672-675, 680-683, 696-700, 710-713, 725-728, 731-732, 743-744, 751-753, 771-774, 783, 816-819, 829-830, 836, 843-845, 853-854, 896-897, 924-926, 958-960, 1002-1004, 1022-1023, 1052, 1070-1071, 1077-1078.

¹²⁴ Bu eserde 1694/1695-1712/1713 yılları arasında her yılda meydana gelen hadiseler hikâye edildikten sonra o sene içerisinde vefat eden ulema mensuplarının biyografilerine yer verilmiştir. Uşşâkizâde es-Seyyid İbrâhîm Hasib Efendi, *Uşşâkizâde Tarihi*, I, II, Haz. Raşit Gündoğdu, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2005, s. 201-204, 240-243, 282-292, 326-338, 382-392, 417-437, 460-474, 493-510, 555-573, II, 579-582, 736-772, 793-808, 827-857, 879-900, 978-939.

¹²⁵ Eserin girişinde I. Mahmud'un saltanatında onun ihsanından nasiplenmek için yazıldığı ifade edilmektedir. Ancak eserin I. Mahmud'un saltanatının hangi döneminde yazıldığı belirtilmemiştir. Müminzade Hasib Efendi, *Silkü'l-leâl-i Âli Osman*, Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi Numara 516, v. 1b-2b. Osman Bey ümerası 32a-32b; Orhan Bey dönemi uleması-meşayih 39a-39b, mutasavvıfları/şeyhleri 39b-49a, I. Murad devri ümerası ve vüzerası 51a-51b, uleması-mutasavvıfları 54a-54b, Yıldırım Bayezid ümerası-vüzerası 92b-93a, uleması 93a-95a, meşayih/mutasavvıfları 95b-110a, şuarası 110a-111b, Çelebi Mehmed devri vüzerası 120b-121a, uleması 121a-124a, meşayih 124a-129b, şuarası 129b-132b, II: Murad devri vüzerası 161a-162b, uleması 163a-178b, meşayih 179a-185a, şuarası 185a-189a, II. Mehmed devri vüzerası 349b-354b, uleması 354b-407a, ettibbası 407a-411b, meşayih 411b-454a, 454a-466b.

¹²⁶ Ersen Ersoy-Uğur Öztürk, "Ümdetü'l-Ahbâr'da Şair Biyografileri", *Divân Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 5, İstanbul, 2010, s. 101-120. Yıldırım Bayezid devri şairleri s. 104-108, Çelebi Mehmed devri şairleri 108-112, II. Murad devri şairleri 112-116, Kırımlı şairler 117.

¹²⁷ Vâsıtı, *Vâsıtı'nın "Gazâvât-ı Murad Paşa" Adlı Eserinin İncelenmesi*, Haz. Göknur Çelik, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006; Behcetî Seyyid İbrahim Efendi, *Silsiteti'l-Âsafîyye fî Devleti'l-Hâkânîyyeti'l-Osmânîyye "Tarîh-i Sülâle-i Köprülü"*, Haz. Mehmet Fatih Gökçek, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006; Halim Giray, *Gülbin-ü Hânân (Kırım Hanlarının Tarihi) Değerlendirme-Metin Tıpkıbasım*, Ed. Bekir Günay-Muhammed Tamdoğan, Haz. Alper Başer-Alper Günaydın, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013; Âsafî Dal Mehmed Çelebi, *Şecâ'atnâme Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şark Seferleri (1578-1585)*, Haz. Abdülkadir Özcan, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2006; [Yazarı Bilinmiyor] *Ruba Valisi Hamalzâde Ahmed Paşa'nın Vekâyi'i (1156-1558)*, Haz. Mehmed

Diyarbakir¹²⁹ gibi sadece bir vilayet ölçeğinde o vilayetin önemli şahıslarının biyografilerinin yazılmasına kadar geliştiği/ayrıntılı hale geldiği görülmektedir.

XVI. yüzyıl sonları mutlakiyetçi tarih anlayışının artık Osmanlı elitleri arasında eskisi kadar kabul görmediği bir döneme denk gelmektedir. XVI. yüzyıl sonlarına kadar tarih eserlerinin hamisi ve talibi padişahlar-padişaha yakın devlet adamları olduğundan söz konusu döneme kadar geçmiş anlatısının merkezinde de onların olması çok doğaldır. Bu durum güç ve bilgi arasında var olan ilişkinin doğasından kaynaklanır. Modern zamanlar öncesinde güç sahipleri/iktidar sahipleri dışında kalan insanların bilgiye ve bilgi araçlarına erişim oldukça pahalıdır.

Tüm bu açıklamalardan sonra konumuz açısından bahsi lazım gelen son bir husus daha vardır. Müverrihlerin birçoğunun neden sıradan insanların hayatlarını görmezden geldiğine yukarıda değinilmişti. Modern öncesi dönemde hayata ya da ölüme yüklenen anlam da söz konusu görmezden gelişin ve bu görmezden geliş dikkate almamanın nedenlerindedir. Tarihin/tarihçilerin kendisini görmezden gelmesi karşısında sıradan insanlar, Orhun Abidelerindeki insanoğlunun faniliği ve zamanın acımasızlığı karşısında beşeriyetin çaresizliğini ifade eden ifadelerin farkındaymış/kabullenmiş gibi bir tavır takınır: “*Zamanı tanrı yaşar. İnsanoğlu hep ölmek için türemiş.*”¹³⁰ Bu bağlamda Müslüman mezar taşlarında yazan şu ibare, yukarıdaki görüşü destekler niteliktedir: “*el-bâkî hüve'l-bâkî. (Baki olan yalnız odur/Allah'tır)*” Yine sıradan insanlar bu suskunluklarıyla Roma dönemi mezar taşlarında sıkça görülen bir sözü dile getirir gibidir: “*Yoktum, varım, olmayacağım, umurumda değil (Non fui, fui, non sum, non curo)*”. Tam da bu nokta da sözlerimize son verirken başladığımız gibi yine kendini sıradan bir insan, insanlar içerisinde bir insan kabul eden bir şaire ve sıradan bir insan olma hususundaki duygularını ifade ettiği bir şiirine kulak verelim. Ve onun sözleriyle sözlerimize son verelim.

“*Olmasak da biz, dünya var olacak.*

Bizden geri ne bir nam, ne iz kalacak.

Yoktuk bundan önce, yoktu dünyada bir eksik.

Olmasak da bundan sonra, eskiden olan olacak”¹³¹

Günay, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1994.

¹²⁸ İsmail Belig, *Türk Edebiyatında Vefeyatname ve İsmail Belig'in Güldeste-i Riyaz-ı İrfan*’, Haz. Suat Donuk, Gece Kitaplığı, Ankara, 2016.

¹²⁹ Ali Emiri, *Mir'atü'l-Fevâid fî-Terâcim-i Meşâbir-i Âmid- Diyarbakır Ulemâ Eşrâfi*, I, II, Haz. Günay Kut- Mesud Ögmen - Abdullah Demir, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, İstanbul, 2014.

¹³⁰ Kültüğün abidesi kuzey yüzü 10. satırında zamanın Tanrı tarafından yaratıldığına, ona ait olduğuna ve insanoğlunun ölümlü olduğuna dikkat çekilir. Bkz. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 27.

¹³¹ Ömer Hayyam'ın Rubailerinin pek çok derlemesi mevcuttur. Bu şiirlerin bir kısmı gerçekten kendisine ait iken bir kısmının da ona ait olup olmadığı şüphelidir. Bu şiir

Sonuç

Osmanlı tarih yazımının başlangıcı Ankara Savaşı sonrasında ortaya çıkan meşruiyet ihtiyacı sonrasına tekabül eder. Bu nedenle ilk dönem tarih ürünlerinin daha ziyade hanedanın adıyla anıldığı görülmektedir. Devrin şartları göz önünde bulundurulduğunda bu gayet normaldir. Sonraki dönemlerde Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman gibi muzaffer padişahların her birisi tarih yazıcılığının konusu olmuşlardır. Söz konusu padişahlar zamanında yapılan tek bir sefer dahi tarih yazım çalışmalarına konu olmuştur. Ancak bu dönem zarfında her ne kadar kendi hayatlarına dair hatırat tarzında eserler yazan bazı şahıslar olsa da sıradan insanların tarih yazımı içerisinde kendilerine yer bulamadıkları görülmektedir. Söz konusu hanedan ve padişah odaklı tarih anlayışının şekillenmesinde klasik dönemde gelişen devlet anlayışının temel dinamiği olan merkezîyetçi anlayışının etkisi büyük olmuştur. Devlet-padişah özdeşliği çerçevesinde gelişen anlayış klasik dönemin sonundan itibaren etkisini yitirmeye başlamıştır. Erken modern dönemin ikinci yarısında yazılan tarih eserlerinde insanlar *biç* içerisinde *ben*'i ifade etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde bürokrasinin güç kazanmasıyla bir yandan Celalzâde Mustafa ve Ramazanzade Mehmed Paşa gibi yaşadıkları devre damgasını vuran bürokratların yetiştiği, diğer yandan da Celalzade Mustafa ile başlayan, Ramazanzade Mehmed Paşa ve daha sonra da Mustafa Âli ile devam eden bürokrat tarihçiler dönemi de başlamıştır. Bürokrasinin güçlenmeye başlamasından sonra şairlerin, âlimlerin, vezirlerin, darüssaade ağalarının, bestekârların ve şeyhlerin/mutasavvıfların hayat hikâyelerini konu alan eserler yazılmaya başladığı görülmektedir. Müstakil tarzda kaleme alınan bu *vefayât* ya da *biyografi kitapları* dışında tarih yazıcılığı geleneğinde padişahlar dışındaki *insanlar* XVI. yüzyılın sonlarına doğru tarihi anlatıya dâhil edilmeye başlamıştır. Zira erken modern dönem Osmanlı tarihinin birinci yarısının sonlarından ve ikinci yarısının başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nde devletin tecessüm etmiş hali olan padişah güç kaybetmeye başlamıştır. Hatta daha önce Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olarak görülmelerinden ötürü meşruiyetleri hiçbir şekilde tartışmaya açık olmayan Osmanlı hanedanı üyeleri dışından da padişah olabileceği reâyânın bir kesimi tarafından tartışılmaya başlanmıştır. Bu anlamda padişahın güç kaybıyla beraber öncelikle bürokrasinin daha sonra da başka gurupların güç kazanımına bağlı olarak tarihî anlatıda padişah merkezli anlatıdan daha geniş kesimleri içeren bir anlatı türüne dönüşmeye başlamıştır.

Vefayât kitapları/ortak aidiyet biyografileri vasıtasıyla, hattatların, reisülküttapların, harem ağalarının, ulema mensuplarının, hayatlarının tarihin

Hüseyin Daniş tarafından yapılan bir derlemede bulunmaktadır. Bkz. Ömer Hayyam, *Ömer Hayyam Rubailer*, der. Hüseyin Daniş, Haz. Mehmet Kanar, Şule Yayınları, İstanbul, 2012, s. 220.

malzemesi olmaya başladığı görülmektedir. Ancak mutlak manada sıradan insanın tarih yazımına konu olması ancak XX. yüzyılda tarih yazım anlayışına hâkim olan paradigmanın sorgulanmaya başlanması sonrasında olacaktır.

Kaynaklar

I-Kaynak Eserler

- Abolqasem Ferdowsi, *Shabnameh: The Persian Book of Kings*, trans. Dick Davis, Penguin Press: New York 2006.
- Ahdi, *Abdi ve Gülşen-i Şu'arası (İnceleme-Metin)*, Haz. Süleyman Solmaz, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2005.
- Ahmed Resmî Efendi, *Hamîletü'l-Küberâ*, Haz. Ahmet Nezihî Turhan, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2000.
- Ahmed Resmî Efendi, *Sefinetü'r-Rüesa*, İstanbul, 1289.
- Ahmed-i Dâî, *Çengnâme*, Haz. Gönül A. Tekin, Harvard Üniversitesi Yayınları, Cambridge, 1992.
- Ahmedî, *İskendernâme*, Haz. Hasan Akçay, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Şanlıurfa, 1999.
- Albertus Boboivus (Santuri Ali Ufki Bey), *Albertus Boboivus ya da Santuri Ali Ufki Bey'in Anıları Topkapı Sarayında Yaşam*, Çev. Ali Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009.
- Ali Emîri, *Mir'âtü'l-Fevâid fî-Terâcim-i Meşâbir-i Âmid- Diyarbakır Ulemâ Eşrâfı*, I, II, Haz. Günay Kut- Mesud Ögmen - Abdullah Demir, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, İstanbul, 2014.
- Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, neşr. F. Giese, Haz. Nihat Azamat, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1992.
- Aristoteles, *Poetica*, Çev. İsmail Tunalı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1987.
- Âsafî Dal Mehmed Çelebi, *Şecâ'atnâme Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şark Seferleri (1578 - 1585)*, Haz. Abdülkadir Özcan, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2006
- Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*, I, II, III, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2010.
- Âşıkpaşazâde, *Âşıkpaşazâde Tarîhi [Osmanlı Tarîhi (1285-1502)]*, Haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2013.
- ATSIZ, H. Nihal, *Osmanlı Tarîhine Ait Tarîhi Takvimler*, İstanbul, 1961.
- Bassano, Luigi, *I Costumi et i Modi Particolari de la Vita de Turchi*, Rome, 1545, [Türkçesi: Luigi Bassano, *Kanuni Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*, Çev. Sibel Cangi, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2015]

- Başeski Şevkî Molla Mustafa, *Râznâme*, Haz. Kerima Filan, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı (Yeni Türk Dili) Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1999.
- Behcetî Seyyid İbrahim Efendi, *Silsiteti'l-Âsafîyye fî Devleti'l-Hâkânîyyeti'l-Osmânîyye "Tarîh-i Sülâle-i Köprülî"*, Haz. Mehmet Fatih Gökçek, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.
- Beyani Mustafa Bin Carullah, *Tezkîret'î-Şuara*, Haz. İbrahim Kutluk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.
- BEYDİLLİ, Kemal (Haz.), *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmanın Günlüğü*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.
- Bostanzade Yahya Efendi, "fî Beyân-ı Vak'a-i Sultan Osman", haz. Orhan Şaik Gökyay, *Atsız Armağanı*, İstanbul 1976, ss. 191- 256.
- Buhârî (Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl), *el-Câmin'us-Sabîh*, I, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Ciceronis, Marcus Tullius, *Ad Quintum Fratrem Dialogi Tires de Oratore*, ed. James Luce Kingsley, Novi Porte Publisher, Basım yeri yok 1839.
- Dânişmend-nâme Tenkidli Metin-Türkiye Türkçesine Aktarılış-Dil Özellikleri-Sözlük- Tıpkı Basım (IV. Kısım: Tıpkı Basım) Atatürk Kitaplığı M. Cevdet K. 441*], Haz. Necati Demir, ed. Şinasi Tekin, Harvard Üniversitesi Yayınları, 2002.
- Ebu'l-Hasan El Mâverdi, *Nasibâtul-Mülûk (Siyaset Sanatı)*, Çev. Mustafa Sarıbiyık, Ark Kitapları, İstanbul, 2004.
- Enfi Hasan Hulûs Halvetî, *16. ve 18. Asırlarda Yaşayan Veliler ve Deliler/Tezkîretü'l-Müteahbirin*, Haz. Mustafa Tatcı-Musa Yıldız, H Yayınları, İstanbul, 2016.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2004.
- Fatih Sultan Mehmed, *Kanûnnâme-i Âli Osman (Tablîl ve Karşılaştırmalı Metin)*, Haz. Abdülkadir Özcan, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Gelibolulu Mustafa Âlî, *Menâkıb-ı Hünerverân*, Haz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Matba'a-i Âmire, İstanbul, 1926.
- _____, *Künbü'l-Abbâr Dördüncü Rükün, Tıpkı Basım*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.
- Giovan Maria Angiello, *Fatih Sultan Mehmed*, Çev. Pınar Gökpar, Profil Yayınları, İstanbul, 2011.
- Hadîdî, *Hadîdî Tarîhi [Manzum Osmanlı Tarîhi (1285-1522)]*, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul, 2015.
- Halim Giray, *Gülbün-ü Hânân (Kırım Hanlarının Tarîhi) Değerlendirme-Metin Tıpkıbasım*, ed. Bekir Günay-Muhammed Tamdoğan, Haz. Alper Başer-Alper Günaydın: İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013.

- Hesiodos, “İşler ve Günler”, *İşler ve Günler-Tanrıların Doğuşu*, (Kısaltma: *Tanrıların Doğuşu*), Çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul 2012.
- Hindî Mahmûd, *Sergüzeştname-i Hindî Mahmûd İnebabtı Gâzîsi Hindî Mahmûd ve Esâret Hâtıraları*, Haz. Ahmet Karataş, Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2013.
- Hoca Sadettin Efendi, *Tâci’-l-Tevârib*, II, İstanbul, 1279-1280.
- Hüseyin Tuği, *Musîbetnâme Tablîl-Metin ve İndeks*, Haz. Şevki Nezihî Aykut, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.
- İbrahim Peçevî, *Tarîh-i Peçevî*, I, II, İstanbul, 1283.
- İbn Zafer, *Sühvânü’l-Muta fî’l-Udvânî’l-Etba (Uyrukların Düşmanlığı Hakkında Yöneticiye Öğütler)*, Haz. Joseph A. Kechichian-R.Hrair Dekmejian, Çev. Barış Doğru: Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul, 2009.
- İbn-i Kemal, *Tevârib-i Âli Osman I. Dester*, Haz. Şerafettin Turan, Türk tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1970.
- İdris-i Bitlisi, *Heşt Bibişt Osman Gazî Dönemi (Tablîl ve Tercüme)*, Haz. Vural Genç, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.
- İsmail Belig, *Türk Edebiyatında Vefeyatname ve İsmail Belig’in Güldeste-i Riyaz-ı İrfan’ı*, Haz. Suat Donuk, Gece Kitaplığı, Ankara, 2016.
- Karamanî Nişancı Mehmet Paşa: *Osmanlı Sultanları Tarîhi, (Osmanlı Tarîhleri I içinde)*, Çev. İ. Hakkı Konyalı, İstanbul, 1949.
- Kâtib Çelebi, *Fezleke [Osmanlı Tarîhi (1000-1065/1591-1655)]*, I-II, Haz. Zeynep Aybicin, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2016.
- Kemal, *Selatin-nâme*, Haz. Necdet Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.
- Kerimüddin Mahmud-i Aksayî, *Müsâmeretü’l-Abbâr*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- Kınalızâde Ali Çelebi, *Ablâk-ı Alâî*, Haz. Mustafa Koç. Klasik Yayınları, İstanbul, 2007.
- Kınalızade Hasan Çelebi, *Tezkiye’ü’s-Şuara*, I-II, Haz. İbrahim Kutluk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- Koca Nişancı Celâlzâde Mustafa, *Geschichte Sultan Süleyman Kanunis von 1520 Bis 1557 oder Tabakâtü’l-Memâlik ve Derâcâtü’l-Mesâlik*, Haz. Petra Karpert, Wiesbaden, 1981
- Kur’ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâlî*, (Kısaltma: *Kur’ân-ı Kerim*), Haz. Hayrettin Karaman vd., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2015.
- Kuran-ı Kerim*: Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Arşiv Numarası: 06 Mil Yz B 682.
- Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil) Yeni Çeviri*, (Kısaltma: Eski Ahit-Yeni Ahit) Kitab-ı Mukaddes Şirketi Yayınları, İstanbul, 2014.

- Latifi, *Latifi Tezkiresi*, Haz. Mustafa İsen, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999.
- MACHIAVELLI, Niccolò di Bernado dei, *Hükümdar*, Çev. H. Kemal Karabulut, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1998.
- Mecdi Mehmed Efendi, *Şakaik-ı Numaniye ve Zeyilleri-Hadâiku's-Şakaik*, I, Haz. Abdulkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989.
- Mehmed b. Mehmed er-Rumi (Edirneli), *Mehmed b.Mehmed er-Rumi (Edirneli)'nin Nubbetü't-Tevarih ve'l-Abbar'ı ve Tarih-i Âli Osman'ı (Metinleri, Tablilleri)*, Haz. Abdurrahman Sağırlı, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2000.
- MÉNAGE, V. L., “Sultan II. Murad'ın Yıllıkları”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 33, İstanbul, 1981, ss. 79-98.
- Mevlana Celâleddin-i Rûmî, *Mesnevî-i Şerif, Kütahya Vabidpaşa İl Halk Kütüphanesi*, Arşiv Numarası: 43 Va 1153.
- Mihailović, Konstantin Konstatinoviç, *Bir Yeniçerinin Hatıratı*, Çev.-Haz. Kemal Beydilli, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003.
- Muhammed bin Muhammed el-Gazâlî, *Nesâyihü'l-Mülûk İnceleme-Metin-Dizîn*, Haz. Turgut Tok, Bilge Oğuz Yayınları, İstanbul, 2009.
- Müminzade Hasib Efendi, *Silkü'l-leâl-i Âli Osman*, Süleymaniye Kütüphanesi, Halet Efendi Numara 516.
- Müslim (Ebu'l-Huseyn b. el-Haccâc), *el-Câmiu's-Sabîh*, II, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Nefî, *Nefî Divanı*, Haz. Metin Akkuş, Akçağ Yayınları, Ankara, 1993.
- Nev'izâde Atâî, *Şakaik-ı Numaniye ve Zeyilleri-Hadaiku'l-Hakaik*, II, Haz. Abdulkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989.
- Niyâzî Mısıri, *Niyâzî Mısıri Divanı ve Şerhi, Tanrı Erinin Sırları*, Haz. M. Efdal Emre, Gelenek Yayınları, İstanbul, 2012.
- Oruç Beğ, *Oruç Beğ Tarihi [Osmanlı Tarihi -1288-1502]*, Haz. Necdet Öztürk, Çamlıca Basın Yayım, İstanbul, 2008.
- Osmân-zâde Tâ'ib- Dilâverağa-zâde Ömer Vahid Efendi- Şehrî-zâde Mehmed Sa'îd-Ahmed Câvid- Abdülfettah Şefkat-i Bağdâdî- Ahmed Rifât, *Osmanlı Sadrazamları-Hadîkatü'l-Vüzerâ ve Zeyilleri*, Haz. Mehmet Arslan, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2013.
- Ömer Hayyam, *Ömer Hayyam Rubailer*, der. Hüseyin Daniş, Haz. Mehmet Kanar, Şule Yayınları, İstanbul, 2012.
- Platon, *Devlet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- Plutarkhos, *İskender-Sezar –Parelel Hayatlar*, Çev. İo Çokona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.
- Ramazanzâde Tevki'î Nişancı Mehmed Paşa, *Tevârih-i Âli Osman (1b-120a)*, Haz. Mehmet Yastı, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve

- Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2005.
- Ruba Valisi Hamalzâde Ahmed Paşa'nın Vekâyi'i (1156-1558)*, Haz. Mehmed Günay, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1994.
- Sadreddinzade Telhisi Mustafa Efendi, *Kadı ve Günlüğü, (Sadreddinzade Telhisi Mustafa Efendi Günlüğü/1711-1735 Üstüne Bir İnceleme)*, Haz. Selim Karahasanoğlu, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.
- Sehi Bey, *Sehi Bey Tezkiresi Heşt-Behişt*, Haz. Mustafa İsen, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998.
- Suyolcuzâde Mehmed Necib, *Devba-tül-Küttâb*, Haz. Kilisli Muallim Rifat, Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, İstanbul, 1942.
- Süleymân Çelebi b. İvaz Ahmed Paşa Bursavî, *Mevlûdü'n-Nebi*, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, Arşiv Numarası: 37 Hk 4036.
- Şeyh Ahmed el-Bedirî el- Hallâk, *Berber Bedirî'nin Günlüğü 1741-1762 Osmanlı Taşra Hayatına İlişkin Olaylar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1995.
- Şeyhî Mehmed Efendi, *Şakaik-ı Numaniye ve Zeyilleri-Vekayii'l-Fudalâ I, III*, Haz. Abdulkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989.
- , *Şakaik-ı Numaniye ve Zeyilleri-Vekayii'l-Fudalâ II-III, IV*, Haz. Abdulkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989.
- Şeyhoğlu Mustafa, *Kenzü'l-Küberâ ve Mebekkü'l- Ulemâ (Büyüklerin Hazinesi Âlimlerin Mibenk Taşı)*, Haz. Kemal Yavuz, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2013.
- Şeyhülislam Es'ad Efendi, *Şeyhülislam'ın Müzîği-18. Yüzyılda Osmanlı 18. Yüzyılda Osmanlı-Türk Musikisi ve Şeyhülislam Es'ad Efendi'nin Atrabü'l-Asar'ı*, Haz. Cem Behar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Temeşvarlı Osman Ağa, *Kendi Kalemıyla Temeşvarlı Osman Ağa Bir Osmanlı Türk Sipahisi ve Esirlik Hayatı*, Haz. Harun Tolosa, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.
- Tercüme-i Şebname*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hazine. Nu.1518.
- TURAN, Osman, *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler*, Ankara, 1984.
- Tursun Beğ, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, Haz. Mertol Tulum, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1977.
- Türk İslâm Geleneğinde Battal Gazî ve Battalnâme*, Haz. Yağmur Say, Eskişehir Valiliği Yayınları, Ankara, 2009.
- Uşşâkizâde es-Seyyid İbrâhîm Hasib Efendi, *Uşşâkizâde Tarihi, I, II*, Haz. Raşit Gündoğdu, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2005.
- Vâsıtî, *Vâsıtî'nin "Gazâvât-ı Murad Paşa" Adlı Eserinin İncelenmesi*, Haz. Göknur Çelik, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.

Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk* [*Selçuklu Taribi*], Haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2009.

Yazıcıoğlu Mehmed b. Sâlih Gelibólulu, *Mubammediye*, Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi, Arşiv Numarası: 05 Ba 690.

II-Araştırma ve İnceleme Eserler

Ahmet Haşım, *Bütün Şiirleri-Piyale/Göl Saatleri/Kıtapları Dışındaki Şiirleri*, Haz. İnci Enginün-Zeynep Kerman, Degah Yayınları, İstanbul, 1987.

AKÇA, Gürsoy-Yunus İnce, *Klasik Osmanlı Çağında Tarih Meşruyet ve Rîiya*, Palet Yayınları, Konya, 2015.

ALTINAY, Ahmet Refik, *Kadınlar Saltanatı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

—————, *Köprülülüler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.

ANDREWS, Walter G., *Şiirin Sesi, Toplumun Şarkısı, Osmanlı Gazelinde Anlam ve Gelenek*, Çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

BABAIE, Sussan, Kathryn Babayan, Ina Baghdiantz-McCabe, Massumeh Farhad, *Slaves of the Shah: New Elites of Safavid Iran*, I.B. Tauris, London-New York, 2004.

BLOCH, Marc, *Tarihin Savunusu Veya Tarihçilik Mesleği*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

BRAUDEL, Fernand, *Tarih Üzerine Yazılar*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara, 1992.

BRECHT, Bertolt, *Halkın Ekmeği*, Çev. A. Kadir-Asım Bezirci, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 1974.

BURKE, Peter, *Fransız Tarih Devrimi Annales Okulu*, Çev. Mehmet Küçük, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2006.

CANATAR, Mehmet, “Cenâbi Mustafa Efendi: Hayatı, Eseri ve Tarih Görüşü”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 4, 2000, s. 1-32.

CARLYLE, Thomas, *Kabramanlar*, Çev. Behzat Tanç, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2004.

COSER, Lewis A., *Sosyolojik Düşüncenin Ustaları, Tarihsel ve Toplumsal Bağlamında Fikirler*, Çev. Himmət Hülür-Serhat Tokar-İbrahim Mazman, De ki Yayınları, Ankara, 2008.

CUNBUR, Müjgan, “Yusuf Ağa Kütüphanesi ve Kütüphane Vakfı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, I/1, Ankara, s. 203-217.

DEĞİRMENCİOĞLU, Tülin, *İktidar Oyunları ve Resimli Kıtaplar-II. Osman Devrinde Değişen Güç Simgeleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012.

EMECEN, Feridun M., “Osmanlı Kronikleri ve Biyografı”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 3, İstanbul, 1999, ss. 83-90.

- _____, “Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar”, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan Devlet ve Toplum*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 37-60.
- ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Şehrindeki Mahallelerin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Şehir, Toplum ve Devlet, Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 75-84.
- ERGÜN, Doğan, *Türk Bireyi Kuramına Giriş*, İmge Kitabevi, Ankara, 2004.
- EROĞLU, Haldun, *Osmanlı’da Muhalefet*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2016.
- ERSOY, Ersen-Uğur Öztürk “Umdetü’l-Ahbâr’da Şâir Biyografileri”, *Divân Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 5, İstanbul, 2010, s. 101-120.
- ERSOY, Osman, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye’de Kâğıt*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1963.
- ERTEN, Murat, “Harran’dan Toledo’ya: Yunanca Eserlerin Arapçaya ve Latinceye Tercüme Serüveni”, *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Harran/Harran in Islamic History and Civilization*, ed. Kasım Şulul vd., Harran Kaymakamlığı Yayınları, Urfa, 2017, ss. 405-415.
- ERÜNSAL, İsmail E., *Osmanlılarda Sabaflık ve Sabaflar*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.
- _____, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015.
- _____, “Şair Nedim’in Muhallefâtı”, *Edebiyat Tarihi Yazıları, Arşiv Kayıtları, Yazma Eserler, Kayıp Metinler*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2016.
- FEBVRE, Lucien-Henri Jean Martin, *Kitabın Doğuşu*, Çev. Gül Batuş, Avcıol Basım Yayın, İstanbul, 2000.
- FLEISHER, Cornel H., *Tarihçi Mustafa Âli Bir Osmanlı Aydın ve Bürokratı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.
- GIDDENS, Anthony, *Sosyoloji*, Haz. Cemal Güzel, Ayraç Yayınevi, Ankara, 2005.
- GURYEVIÇ, Aron, *Ortaçağ Avrupası’nda Birey*, Çev. İlknur Ugan-Zeynep Ülgen, Afa Yayınları, İstanbul, 1995.
- ILLICH, İvan-Sanders, Barry, *ABC Akıl Modernleşmesi*, Çev. İsmail Avcı-Ümit Şahin, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2015.
- İNALCIK, Halil, “I. Bayezid”, *DİA*, V, İstanbul, 1992, ss. 231-234.
- _____, “Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber’in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi,” *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi Dergisi*, Çev. Kemal Aydın Akagündüz, 7, İstanbul, 1994, ss. 5-26.
- _____, *Şair ve Patron Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerine Sosyolojik Bir Deneme*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2003.
- KAFADAR, Cemal, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, Metis Yayınları, İstanbul, 2009.

- KARA, Mustafa, “XIV. ve XV. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunu Besleyen Türkçe Kitaplar”, *İslâmî Araştırmalar*, XII/2, Ankara, 1999, s. 130-148.
- KAYNAK, Raşan, *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Üsküdar’da Sosyal ve Ekonomik Hayat (Şerîye Sicillerine Göre)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010.
- KENANOĞLU, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, *Osmanlı Belgelerinin Dili: Diplomatik*, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994.
- MERİÇ, Rıfki Melül, *Türk Cild Sanatı Tarihi Araştırmaları, I Vesikalar*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1954.
- MORRIS, Colin, *The Discovery of the Individual, 1050-1200*, Harper& Row, New York-London, 1972.
- PAMUK, Şevket, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, (Kısaltma: *Fiyatlar ve Ücretler*), Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- RICOEUR, Paul, *The Contribution of French Historiography to the Theory of History*, Oxford Clarendon Press- Oxford University Press, New York, 1980.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, “Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri” *ODTÜ Gelişme Dergisi-Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ankara, 1978, ss.1-38.
- SANDERS, Barry, *Öküzün A’sı Elektronik Çağda Yazılı Kültürün Çöküşü ve Şiddetin Yükselişi*, Çev. Şehnaz Tahir, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2016.
- TEZCAN, Baki, “Tarih Üzerinden Siyaset: Erken Modern Osmanlı Tarih Yazımı,” (Kısaltma: *Tarih Üzerinden Siyaset*), *Erken Modern Osmanlılar İmparatorluğun Yeniden Yazımı*, ed. Virginia Aksan-Daniel Goffman, Çev. Onur Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 223-266.
- TRAVERSO, Enzo, *Geçmiş Kullanma Klavuzunu, Tarih, Bellek, Politika*, Çev. Işık Ergüden, Versus Yayınları, İstanbul, 2009.
- VATIN, Nicolas, “Bir Osmanlı Türkü Yaptığı Seyahati Niçin Anlatırdı?”, *Coğito Osmanlı Özel Sayısı*, 19, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 161-178.
- WEBER, Max, *Bürokrasi ve Otorite*, Haz. M. Atilla Arıcıoğlu- H.Bahadır Akın, Adres Yayınları, Ankara, 2005.
- WOODHEAD, Christine, “Reading Ottoman Şehnemes: Official Historiography in the Late Sixteenth Century”, *Studia Islamica*, 104-105, 2007, pp. 67-80.
- ZENCİRKIRAN, Mehmet, *Sosyoloji*, Dora Basım Yayın, Bursa, 2015.

Rusya’da Osmanlı’nın Yararlanamadığı Bir İsyan Pugaçev İsyanı (1773-1775)

Rebellion of Pugachev (1773-1775) That Ottomans Could Not Benefit Rebellion in The Russia

Telli KORKMAZ*

Özet

Türk-Rus ilişkileri tarihinde devletlerin iç sorunu gibi görünen isyanların incelenmesi ayrı bir önem arz etmektedir. Tarihte belli zaman dilimlerinde “halk isyanı”, “köylü ayaklanması” gibi tabirlerle ifade edilen tarihi olaylar, devlet ve teşkilatlar içerisinde yaşanmıştır. Rusya tarihinde en büyük köylü ayaklanmalarından biri olarak bilinen Y. Pugaçev isyanının Türk-Rus ilişkileri tarihi açısından üzerinde pek araştırılmadığı görülmektedir. Bu isyanın patlak verdiği tarih 1768-1774 Türk-Rus savaşı dönemine rastlamaktadır. Ayrıca bu isyan gayri-Rus ve özellikle Türk-Tatar halkların katılımı ile genişlemiş, hatta Rus tarihçilerine göre savaşın kaderini belirleyen sebeplerden biri olmuştur.

Rusya’da olaylı bir şekilde tahta geçen II. Katerina, kocası III. Petro’nun aksine iç ve dış siyasette birtakım değişiklikler yaparak ülkeye kazanımlar sağlamıştır. Yalnız bu değişimler sonucu ortaya çıkan savaşlara ve ıslahatlara karşı halk içerisinde artan itirazlar Pugaçev isyanı ile en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Aslen Don Kazağı olan Pugaçev’in bu isyanına bütün Rusya Türkleri, Kazaklar ve Tatarlar da katılmıştır. Pugaçev’in dışarıdan bazı destekler aldığı biliniyor, hatta Osmanlı’dan yardım aldığına dair muhtelif görüşler de mevcuttur. Bu konuda Fransız belgelerinde ipuçları maiyetinde farklı bilgiler olsa da, herhangi bir belge henüz ortaya konulamamıştır. 1773 yılında başlayıp Türk-Rus Savaşı boyunca devam eden bu isyan, 1775 yılında bastırılmış, Pugaçev ve yandaşları ise idam edilmiştir. Geniş halk kitlesini kapsayan, Kazan, Orenburg gibi şehirleri tehlikeye atan, hatta Moskova’ya doğru genişlenen bu isyandan istifade edemeyen Osmanlı Devleti’ne karşılık Rusya, Osmanlı topraklarında, özellikle Balkanlar’da yaşayan gayri-Türk ve gayri-Müslim halkları çeşitli vaatlerle isyana tahrik ve teşvik etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Kazaklar, Türk-Rus Savaşı, Rusya Türkleri, Pugaçev, Katerina.

* Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Öğretim Üyesi, tellikorkmaz@nevsehir.edu.tr; telli.k@gmail.com.

Abstract

Turkish-Russian relations are an internal problem of the history. It is important to examine the state of rebellion. Certain time periods in history "popular uprising", "peasant revolt" as the term is expressed in the historical events took place in both countries, known as the largest peasant uprising in the history of Russia Y. Pugachev rebellion is important for the history of Turkish-Russian relations, because the date of the outbreak of the revolt coincides with the Type-Russian war of 1768-1774 period. In addition, this non-Russian revolt and especially enlarged with the participation of Turkish-Tatar people, even by Russian historians has been one of the reasons that determine the fate of the war.

In Russia, eventually boarded II. Katerina, contrary to her husband Petro 3 (III) provided achievements in internal and external politics. The country has made a number of changes. However, as a result of these changes, increasing protests against the emerging wars and reforms in the public these changes have reached the highest level with the Pugachev rebellion. This rebellion of Pugachev, who was originally Don Cossacks spread among whole Russian Turks, Cossacks and Tatars. It is known that Pugachev received some support from the outside, and even get help from the Ottoman Empire that various opinions are also available. Information on the French documents at the court hints about this, though, any document that has not yet been revealed. Russian-Turkish war began in 1773 continued during the rebellion suppressed in 1775. Pugachev and his followers were executed. Covering a large population, put into hazards cities such as Kazan, Orenburg, even this revolt towards widening the Moscow not benefit the Ottoman Empire versus Russia, the Ottoman Empire, non-Turkish and non-Muslim people, particularly in the Balkans to incite a revolt with various promises and encouraged.

Keywords: Russia, Kazakhs, Turkish-Russian war, the Turks of Russia, Pugachev, Katerina.

Giriş

Yaptığı islahatlar ve yeniliklerle Rusya tarihine “Büyük Petro” olarak¹ geçen I. Petro’nun hâkimiyet yılları, bu ülkenin güneye yönelik yayılma politikasını belirleyen önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Türkiye’nin jeopolitik konumu ve Rusya tarihinin Büyük Petro ile başlayan genişleme siyasetinden sonra bu iki devlet arasında, başta askerî olmak üzere, çok çeşitli karşılaşmalar yaşanmıştır. Rusya onun sayesinde kara devleti olmaktan çıkmıştır. Onun içeride yenilikçi dışarıda ise denizlere inme ve imparatorluk olma politikaları torununun eşi olarak tahta çıkan II. Katerina tarafından sürdürülmüş ve kısmen gerçekleştirilmiştir.

¹ Süleyman Kocabaş, *Tarihte Türk-Rus Mücadelesi*, 1989, İstanbul, s. 68-69.

Türk-Rus ilişkileri tarihi açısından da II. Katerina dönemi ve onun yaptırımları önem arz etmektedir. Rusya onun iç ve dış politikaları ile güçlü bir imparatorluk olma yolunda hızla ilerlerken Osmanlı Devleti gerileme dönemini yaşamaktaydı. Osmanlı Devleti ve keza Türk dünyası için her açıdan önemli olan Kırım bu dönemde ebediyen kaybedilmiştir. Yalnız II. Katerina'nın genişleme politikası ile Rusya halkına yaşattığı savaşlar ve iç siyasette yürüttüğü ağır ıslahatlar halkın itirazlarına ve isyanlarına sebep olmuştur. Bu dönemde ağır şekilde bastırılan Rus ve gayri-Rus halk isyanlarının olduğu tarih sayfalarından bilinmektedir. Rusya tarihinde en büyük köylü isyanı olarak bilinen Pugaçev isyanı (1772-1775) da bu dönemde ortaya çıkmıştır. Yaklaşık tüm Rusya Türklerini kapsayan bu isyan 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı dönemine rastlamaktadır.

II. Katerina ve Pugaçev İsyanı

Katerina küçük Alman prensliği olan Anhalt-Zerbst beyi Hristiyan-Avgust ve İoanna Elizaveta'nın kızıdır. Gerçek adı Sofya Avgusta olan Katerina 2 Mayıs 1729 yılında Polonya'nın Şepin (Şettin) şehrinde doğmuştur. 1742 yılında Rusya imparatoriçesi Elizaveta Petrovna kız kardeşinin oğlu ve Rusya tahtının varisi olarak gördüğü III. Petro ile evlendirmek üzere Sofya ve annesini Petersburg'a davet eder. Burada Ortodoks olan Sofya Avgusta'nın ismi de değişerek Katerina Alekseyevna olur².

25 Aralık 1761 tarihinde tahta çıkan III. Petro dirayetsiz, alkol düşkünü ve Alman hayranı birisi idi³. Yönetimde önemli uygulamalar sergileyemeyen çar kısa sürede devlet ileri gelenlerinin hoşnutsuzluğunu kazanır. 28 Haziran 1762 yılında tahtan el çektirilen III. Petro'nun yerine karısı Katerina II. "İmparatoriçe" olarak tahta geçer. Aynı yıl Temmuz ayında III. Petro'nun ölümü üzerine II. Katerina tahtın ve bütün Rusya'nın hakimi olur⁴. Rusya tarihinin dönüm noktalarını teşkil eden olaylar onun döneminde yaşanmıştır. Özellikle dışarıda ve devlet olarak siyasi istikrar konusunda önemli kazanımlar elde edilmiştir. Kocasının aksine dirayetli ve açık görüşlü olan Katerina çok kitap okumasının verdiği avantajla iç yönetimde de birtakım yenilikler getirmişti Rusya'ya.

Aydın bir düşünce yapısına sahip olan Katerina 1766 yılının sonlarında aydınlanma ilkelerine dayalı bir yasanın hazırlanması için "Yasama Komisyonu"nu toplar. Yalnız bu toplantıda hiçbir sonuca ulaşamaz. Yeni yasaya ait hiçbir karar alınamaz. Ancak önemli boyutlara varan sınıf düşmanlıklarıyla toplumsal ilişkileri, vergi yükümlülüklerini vb. düzene bağlama

² Grot Yakov Karloviç, Vospitanie imperatritsi Ekaterini. *Drevnyaya i Novaya Rossiya*, Cilt 1, No.2, 1875, Sankt-Peterburg, s. 111.

³ Sergey Mihayloviç Solovyev, *İstoriya Rossii s Drevneysib vremyon*, Cilt XXI, 1851-1879, Peterburg, s. 1342.

⁴ Solovyev, *İstoriya Rossii s Drevneysib vremyon*, s. 1355.

konusunda pek çok pratik öneri ortaya çıkar⁵. Bu farklı fikir ve düşmanlıklara bir de yapılan savaşlar eklenir. Rusya'nın 1757'de Prusya'ya açtığı savaşı, 1768'den beri Türkiye ile yaptığı savaş takip etmişti. Bu savaş Rusya'nın zaferi Osmanlı'nın hezimetini olarak değerlendirilen Küçük Kaynarca Antlaşması ile sonlanacaktır. Savaşın sonucunu sadece silah üstünlüğü değil, aynı zamanda Osmanlı'nın Rusya'dan daha kötü durumda olması da belirleyen etken olmuştur. Bu özelliklerinden dolayı Prusya kralı Frederich bu savaşı “körlerle tek gözlülerin savaşı” olarak tanımlamıştır⁶.

Yapılan bu savaşlar dolayısıyla vergiler yükselmiş, dvoryan (asil)'lara verilen hizmet serbestliği sonucu köylülerin durumu iyice kötüleşmişti. Dolayısı ile hükümete karşı memnuniyetsizlik artmıştı. Ayrıca 1771 yılında bu huzursuz duruma bir de yaygınlaşan taun hastalığı eklenir. Yer yer ülkede isyanlar çıkmaya başlar. Hatta Moskova başpiskoposu öldürülür. Bütün bu memnuniyetsizlikler Yemelyan Pugaçev'in liderliğindeki “Büyük İsyân” ile en üst seviyeye ulaşır. 1773 yılında Yayık Nehri boyunca patlak veren ayaklanma II. Katerina zamanının en mühim iç olaylarından biri olarak kabul edilir. İsyana başçılık eden Yemelyan Pugaçev Prusya seferine katılmış, Türklere karşı dövüşmüş ve sonra “kaçak” durumuna düşen bir Don Kazağı'dır. “Kazak” kelimesi hiçbir yönetimi kabul etmeyen, kaçak asilere verilen isimdir. Yüzyıllar boyunca Moldavya'dan Hazar Denizi'ne kadar uzanan geniş bozkırlarda yaşayan bu insanlar önce Altın Orda, sonra ise Kırım ve Astrahan hanlıklarının otoritesini kabul etmeyip kaçan kimselerdir. Bu bozkırların özellikle batı kesimleri Lehistan ve Rusya'dan kaçan çeşitli ırktan milletlerin de yurdu olmuştur. Ancak onlar kendilerinden önce gelmiş olan Türk-Tatar ve Çerkez Kazaklarının kalıntıları ile karışmış ve onların adet ve göreneklerini kabul etmişlerdi⁷. Ayrıca Türk-Tatar hanlıklarının hükümdar hanedanları içinde yaşanan iç kavgalar sonrasında siyasi mülteci olarak Moskova Prensiği'ne sığınmış olan Tatar şehzadelerinin birçoğu sonradan Kazak önderlerine dönüşmüştür⁸. 16. yüzyıl ve sonrasında ise bu Kazaklar, Rus veya Ukrain olarak kabul edilmiştir⁹. Böyle kabul edilmelerinin en önemli sebebi Hristiyan ve özellikle Ortodoks olmalarıdır.

Hristiyan bir Kazak olan Pugaçev isyanının başına geçtiği vakit Yayık Kazakları arasına gidip kendini III. Petro adlandırarak 1773'te isyan bayrağını

⁵ Nesrin Sarıahmetoğlu-Nadir Devlet, *Rusya Tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2013, s. 111.

⁶ Kemal Beydilli, “*Küçük Kaynarca'dan Yıkılşa*”, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, Cilt-1, İstanbul: İrcica, 1994, s. 66.

⁷ Halil İnalçık, “Karadeniz'de Kazaklar ve Rusya: İstanbul Boğazı Tehlike'de”, Mustafa Demir Çanakkale Savaşları Tarihi, I.Cilt, 2008, İstanbul, s. 59.

⁸ Sebhattin Şimşir, *Rus Harcında Eriyen Türkler Ya Da Türk Soylu Ruslar*, 2016, İstanbul, s. 64.

⁹ Halil İnalçık, Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 2 (1600-1914)*, 2004, İstanbul, s. 558.

kaldırır. Meşru bir hükümdar olduğunu ve Petersburg'daki beyler tarafından tahtan indirilen III. Petro olduğunu iddia eden Pugaçev, “zalimler” rejimine karşı harekete geçtiğini ilan ederek hükümetten memnun olmayan Yayık Kazaklarını, köylü tabakasını, Başkurtları ve umumiyetle bütün gayri-Rus unsurunu kolaylıkla yanına çekmeyi başarır¹⁰. Çünkü 17 Eylül'de başlattığı isyanın üçüncü günü 20 Eylül'de;

“Kırgız askerlerinin başkanı Ebulhayr'a...” hitaben bir mektupla Yayık Kazaklarına seslenerek, “Bütün samimiyetimle ifade edeyim ki, toprak, su, ot, silah, yiyecek, içecek, tuz ve mermi gibi daba başka ihtiyaçlarınızı karşılayıp, nehirlerden faydalanmanızı sağlayacağım; sizleri tepeden turnağa gidyireceğim. Hizmetkârlarım ve askerlerim bilmelidir ki, beni destekleyenler ister bür, ister tutsak olsun hepsi özgür olacak ve güç kazanacaklardır. Askerleriniz bana karşı çıkmassın, kimseye eziyet etmeyeğim, büyük amirleri olan bana içtenlikle hizmet etsinler”¹¹.*

şeklinde Kazaklara cazip gelecek vaatler vermiş, Rus Hükümeti'nin koyduğu yasakları kaldıracağını söyleyerek onları etkilemiştir¹². Kazaklar etkilenmekte haksız sayılmazlar. Nitekim bu hususlarda Rus Hükümeti'ne birkaç defa müracaat etmiş ve her defasında da olumsuz cevap almışlardır.

Kazakların bu isyana katılımları ile ilgili Kazakistanlı tarihçi Prof. Dr. N. Bekmahanova'nın “Küçük ve Orta Cüz Kazaklarının 1773-1775 yılı E.İ. Pugaçev önderliğinde yapılan Köylü isyanına katılımları” isimli doktora tezinde ve “Gözükmeyen hakkında efsane” adlı monografisinde geniş bilgi verilmektedir. Kazakların bu isyana katılmasının en önemli sebebi, Kazak Hanlığı'nın çöküşü ve Çar rejiminin kolonileştirme politikası olmuştur¹³. Rusya Türklerinin maruz kaldığı ağır iş şartları, “yasak” vergileri, Ortodokslaşırma gibi yaptırımlar onları sürekli ayaklanma ve başkaldırmaya sevk etmiştir. Bu suretle sıradan bir Don Kazağı olan Pugaçev'in başlattığı isyan Kazaklar, Başkurtlar ve Kazan Türkleri için âdeta bir "Millî mücadele"ye çevrilmiştir¹⁴.

Pugaçev isyanının güçlenmesini ve genişlenmesini sağlayan tanınmış isimlerden biri Başkurt Tatarı Salavat Yulaev'dir. Halk içerisinde ve yönetimde sözü geçen aksakal Yulay'ın oğlu olan Salavat Batır henüz genç olmasına rağmen yetenekli başbuğ olarak birlikleri ile birlikte Pugaçev isyanını basturmak maksadiyle gönderilir. Fakat Başkurt kuvvetlerinin başında bulunan Salavat,

¹⁰ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, 2010, Ankara, s. 283.

* Ruslar, Müslüman Kazakları Hristiyan olan Don Kazakları'ndan ayırt etmek için “Kırgız” veya “Kırgız-Kaysak” olarak ifade etmişlerdir. Daha sonralar ise “Kazakh”, “Kazakhstan” şeklinde kabul edilmiştir.

¹¹ Sergey Alekseeviç Golubtsov ve diğerleri, *Pugaçevşina*, I. Cilt, 1926, Leningrad, s. 26-27.

¹² Osman Yorulmaz, *Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişiler*, 2013, Ankara, s. 217.

¹³ Naile Bekmahanova, *Legenda o nevidimke*, Alma-ata, 1968, s. 10.

¹⁴ Akdes Nimet Kurat, “Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt XXIII, Sayı-2-3, Temmuz-Aralık 1965, s. 112.

derhal Pugaçev tarafına geçmiş ve Rus hükümet kuvvetlerine karşı savaşlarda hemen temayüz etmiştir. Salavat'ın babası Yulay ve halkın ileri gelenleri de az sonra Pugaçev'e katılmışlar¹⁵.

Böylece Pugaçev hareketi, çiftlik sahiplerine, devlet rejimine karşı sosyal bir ayaklanma mahiyetini alır. Yayık Nehri üzerindeki birçok kale (Orenburg şehri dışında) isyancıların eline geçer. Toplar ve tüfeklerle donanımlı olan Pugaçev'in adamları, Volga istikametinde ilerleyerek, birçok kasaba ve şehirde hâkimiyet kurarlar; alınan yerlerdeki “dvoryan (asil)” malikaneleri yağmalanır, çiftlik sahipleri, zabıtlar ve hükümet memurları öldürülür. Ayrıca köylülerin serbest oldukları ve her nevi mükellefiyetten kurtulmuş oldukları ilan edilir. İdil-Ural sahasındaki Başkırtlar ve Kazan Türklerinin kitle hâlinde Pugaçev'e katılması, ayaklanmaları güçlendirir. Hareket sahası Kazan şehrine kadar yayılır. Hükümet ise Osmanlı'ya karşı harpte ve Lehistan'daki ayaklanmayı yatıştırmakla meşgul olduğundan, isyanı bastırmak için kafi miktarda asker bulamaz. Durumun ciddileştiğini gören Katerina, General Bilikov'u isyan bölgesine gönderir. Bilikov, Kazan yakınından başlayarak, temizleme hareketine geçer. Buna karşılık Pugaçev Ural sahasına çekilir. Fakat Bilikov'un ölmesi üzerine, 1774 ilkbaharında ayaklanma yeniden alevlenir. Salavat Yulay'ın idaresindeki Başkırtlar ve Pugaçev'in Kazakları duruma yeniden hâkim olur. Kazan yeniden tehlikeye maruz kalır. Hükümet kuvvetlerinin oraya yetişmesi üzerine, Pugaçev Volga'nın sağ (Batı) tarafına geçer ve Sura Irmağı'na kadar ilerleyerek, Penza ve Saratov şehirlerini ele geçirir. Moskova civarı bile telaşlanır. Pugaçev'in kuvvetleri Tsaritsın (Volgograd) şehrine hücum etseler de, ele geçiremezler. General Mişelson ve Suvarov'un kitaları Pugaçev'i kovalayarak, Yayık Nehri'ne doğru ilerler. Hükümet kuvvetleri her tarafta duruma hâkim olur¹⁶.

Köylü ayaklanmalarından hiçbiri Pugaçev de dâhil gerçek bir kurtuluş savaşına dönüşmemiştir. Çünkü Pugaçev'in liderlik yönü zayıftı ve topladığı birlikler çabuk bozguna uğradı. Ordusunda neredeyse hiç subay yoktu. Subaylar genel olarak rejime sadık kalmıştı. Sonuçta isyanlar bastırıldı ve Pugaçev, kendi adamları tarafından adil bir yargılanma sözü karşılığında teslim edildi¹⁷.

Pugaçev, Moskova'ya götürülerek 1775 yılında idam edilir. İsyana katılanlar da şiddetle cezalandırılırlar. Böylece Katerina rejimine karşı yapılan bir “halk hareketi” kana boğularak yatıştırılır. Çariçe bu isyandan o kadar etkilenmişti ki, aynı yılın sonunda ilan edilen genel af ile birlikte bu olayın bir daha anılmamak üzere kapatılmasını emreder. Hatta bu korkunç devrin hatırasını büsbütün silmek için Yayık Nehri'nin ve Yayık Kazaklarının ismi, Ural Nehri ve Ural Kazakları olarak değiştirilir¹⁸.

¹⁵ Kurat, a.g.m., s. 113.

¹⁶ Kurat, a.g.e., s. 284.

¹⁷ Sarıahmetoğlu, a.g.e., s. 112.

¹⁸ Aleksandr Sergeyeviç Puşkin, *Pugaçev İsyasının Tarihi*, Çeviri: Metin Yardımcı, 2002, İstanbul, s. 120.

İsyanın sonuçlarına bakacak olursak, köylü tabakasının ve bilhassa Başkurt ve Tatarların durumu eskisine nispetle ağırlaşır. Fakat kıyamın tesirleri de açıkça görülür. Katerina Hükümeti Rusya'ya tabii Müslüman ahaliyi kazanmak amacıyla, önceleri tatbik edilen şiddetli uygulamaları yumuşatır ve hatta önceleri yasaklanan, cami ve medreselerin inşaatlarına izin verir¹⁹.

Pugaçev isyanına İdil-Ural sahasındaki Müslüman-Türk (Kazan Türkleri, Başkurtlar, Kazaklar) ahalinin kitle hâlinde katılmalarının başlıca sebebinin daha evvelki hükümdarlar zamanında Müslüman tebaanın maruz kaldığı şiddetli tazyikler olduğu açıkça görülmektedir. Katerina bunu göz önünde bulundurarak, 1788 yılında Rusya Müslümanlarının din işlerine bakacak bir müessesese kurulmasını sağlar. Merkezi Ufa şehrinde olan, fakat “Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi” adını taşıyan bu müessesenin görevi, “mollalar ve başka Müslüman ruhanilerini atamak ve Rusya’da Müslüman ruhanî mansabı sahiplerini idare etmek” idi. Rusya’daki bütün Müslümanlar için müftü ataması hususunda Senato’ya bir ferman verildi. Ufa’daki “Müslüman Ruhaniler Meclisi” 1789 yılında tesis edildi. Bazı şehirlerde büyük camilerin inşasına izin verildi. Katerina bu hareketleri ile Müslüman ahaliyi kazanma siyaseti güdüyordu. Nitekim Rus Hükümeti’nin bu gibi tedbirleri bazı semereler verdi²⁰.

Katerina’nın isyan sonucu yaptığı değişikliklerden biri de 1785 kanunu ile dvoryan (asil)lar zümresini yüksek imtiyazlı bir sınıf hâline getirmesi olmuştur. Dvoryanlar sınıfı Katerina rejiminin esas dayanağı olmuştur²¹.

Bu ayaklanmanın Rus halk edebiyatında, şiirlerinde yansımaları olduğu gibi ünlü yazarların eserlerine de konu olmuştur. Bunlardan A.S. Puşkin’in “Yüzbaşının Kızı” ve “Pugaçev İsyasının Tarihi” adlı kitapları bu isyanı konu edinmiştir.

Pugaçev İsyanı ve Osmanlı Devleti

Pugaçev’in yardım isteyerek, Osmanlı padişahına bile müracaat ettiğini A. N. Kurat eserinde ifade ederek onun, bu hususta Don Kazakları ve Başkurtları taklit ettiğini söyler. Ayrıca Türkiye’yi idare edenlerin Rusya’nın içinde patlak veren bu büyük ayaklanmadan faydalanma imkanı bulamadıklarına da dikkat çeker²².

Bu konu ile alakalı Fransa belgelerinde ipuçları bulmak mümkündür. Şöyle ki, Osmanlı İmparatorluğu’nun tamamen hezimete uğramasını önlemek isteyen

¹⁹ Kurat, *a.g.e.*, s. 284.

²⁰ Kurat, *a.g.e.*, s. 285.

²¹ Polnoe sobranie zakonov rossiyskoy imperii s 1784 po 1788, Cilt XXII, Sanktpeterburg, 1830, s. 344-358.

²² Kurat, *a.g.e.*, s. 284.

Fransa diplomasisi kelimenin tam anlamıyla Petersburg'a Rus-Türk savaşının barışçıl sonlanmasında arabuluculuk yapabileceğini ısrarla ifade ediyordu. Ayrıca, Pugaçev isyanının II. Katerina'yı III. Mustafa ile görüşmelerde daha esnek olmaya zorlayacağını ve III. Mustafa'nın halefi I. Abdülhamid'in Şubat 1774'te tahta çıkacağını umuyordu. Bizzat bu sebepten Fransız büyükelçisi Düran'ın Rusya'dan Versay'a (Paris'teki kral sarayı) gönderdiği raporlar dikkatlice inceleniyordu²³.

Haziran 1772'de Petersburg'a atanan Fransız büyükelçisi Düran'ın Paris'e gönderdiği bu doğrultudaki raporların birinde Fransız diplomasisinin belirtilen umutları üzerine, isyancı hareketle Türkler ve onların müttefik tebaası olan Kırım Tatarları arasında yardımlaşma ve birleşme olasılığında bahsedilir²⁴.

2 Nisan 1774 tarihinde Düran bir gönderisinde, Kırım Tatarlarının Pugaçev'e yardıma geldiğini ifade eder. Sonra ise bazı kaynaklardan aldığı bilgiye göre, Gürcistan sınırında Kuban bölgesinde onların (isyancılarla-Tatarların) birleşmesini engellemek için birkaç askerî birliğin gönderildiğini söyler. Ayrıca Kuban Tatarlarının isyancıları desteklediğini belirtir. Burada Kuban Tatarları derken Aşağı Volga, Azak Denizi ve Yeni Rusya bölgelerinde yaşayan bütün Türk-Tatar halkı kastedilmektedir²⁵.

İsyancıları bastırmak için görevlendirilen komutan General Panin'in Rusya'nın Fransa'daki sefiri Baryatinskiy'den aldığı şifreli bir mektupta, Fransa'nın İstanbul'daki elçisinin Osmanlı divanında, Rusya'da iç karışıklıklardan ve büyük isyandan bahsederek böyle bir durumda savaşta daha başarılı olunabileceği konusunda onları tahrik ettiğini söyler. Ayrıca Hamburg'dan gelen 8 özel mektuptan aldığı bilgiye göre, isyancı Pugaçev'in Osmanlı sarayından önemli miktarda para aldığını kaydeder²⁶.

Osmanlı için uzun barış döneminden sonra “şahane rehavet”in sonu olarak değerlendirilen 1768-1774 Türk-Rus Savaşı, Küçük Kaynarca antlaşması ile son bulmuştu²⁷. Barışın akdedildiğini şaşkınlıkla karşılayan Düran'ın gönderdiği bir şifreli raporda, “...bu antlaşma, isyancıların büyük başarı elde ettiği, genel güvensizliğin, darbe olasılığının olduğu, Kırım'ın Türk ordusunu ve donanmasını püskürtecek gücü yokken, devlet hazinesinin tükendiği ve ödemelerin bir kısmını ödemekte zorlandığı bir zamanda gerçekleştirildiğini” ifade eder²⁸.

²³ Petr Petroviç Çerkasov, Ludovik XV i Emelyan Pugaçev: Frantsuzskaya diplomatiya i vosstanie Pugaçeva po dokumentam diplomatiçeskikh arhivov Fransii i Rossii. *Rossiya i Frantsiya. XVIII-XX veka*, vıpusk 2, 1998, Moskva, s. 26.

²⁴ Çerkasov, a.g.m., s. 30.

²⁵ Çerkasov, a.g.m., s. 30.

²⁶ Çerkasov, a.g.m., s. 33.

²⁷ Ferudun Emecen, “Kuruluştan Küçük Kaynarcaya”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyetleri Tarihi*, Cilt I, 1994, İstanbul, İrcica, s. 61-62.

²⁸ Çerkasov, a.g.m., s. 31.

Pugaçev isyanı ile ilgili Paris'te "Gazette de France" gazetesinin 1774 yılına ait 14. ve 15. sayılarında "De Moskov" ve "De Petersburg" başlıklı yazılar yayımlanmıştır²⁹. Fransa Sarayı'nın dış politikada sergilediği tutumun sözcüsü olan bu gazeteye dahi yansıyan böyle bir ayaklanmanın değerlendirilememesi veya yeterince değerlendirilme imkânının bulunamaması düşündürücüdür. Konuyla ilgili belge ve bulguların araştırılması birçok konuya açıklık getirecektir. Eğer bu isyan biliniyorduyse neden istifade edilmedi, ya da Rusya Türkleri ile nasıl bir irtibat vardı gibi sorular da cevabını bulacaktır.

Bütün bunlara karşılık XVIII. yüzyıl II. Katerina'nın hâkimiyeti yıllarında ve sonrasında Rusya'nın en fazla çıkar götüğü, fitne ürettiği yer Osmanlı toprakları ve özellikle Balkanlar olmuştur. Hatta burada da bir III. Petro vakası olduğu bilinmektedir. 1768 yılında İstefan adında bir Hırvat veya Dalmaçyalı biri kendisini Rusya hükümdarı III. Petro olduğunu iddia ederek meydana çıkıp etrafına epey taraftar toplamıştır³⁰. Ayrıca Türk-Rus Savaşından üç yıl önce 1765 yılında Katerina, Makedonyalı Rusya topçu kumandanı Papasoğlu Mavrumihail'i Mora'ya göndererek oradaki Ortodoks mezhebindeki halkı isyan için tertibat yaptırmıştır. Beraberinde Katerina'nın resmi, İncil ve birçok haçla birlikte Moraya gelen Papazoğlu, Morada isyan çıkmasını sağlamıştır. Yani Osmanlı kara savaşı ile uğraşırken hiç beklenmedik Mora isyanı ile karşı karşıya kalmıştır³¹.

Bunlardan fazlaca yararlanamayan Katerina Mart 1770 tarihinde elli Manyalı ile başlayıp genişleyen Mora isyanından ve 1772'de Suriye'de Şeyh Zahir ve Mısır'da Bulut Kapan Ali Bey isyanlarından istifade etmek isteyerek onları teşvik ve tahrik etmiştir.

Sonuç

Çoğu zaman Çarlık Rusya'sı ile Osmanlı Devleti'nin yayılım politikalarının benzediği dile getirilmektedir. Örneğin, Osmanlı Devleti Batı'ya doğru Hristiyan halklara karşı savaşırken, Ruslar da Doğu bölgesinde Müslüman halklara karşı bir yayılım politikası izlemiştir. Her iki devlet de dinî kimliği, kullanmaya çalışmıştır. Halifeliğin kendilerine geçmesiyle, Müslüman dünyanın tek lideri olan Osmanlı Devleti bu konumunu korumak isterken, Rusya da III. Roma olma politikasını gütmüş ve bunu açıkça belli etmiştir gibi karşılaştırmalar doğru olabilir niteliktedir. Ama bu politikalar izlenirken uygulanan yöntem, usul ve esaslar arasındaki farkları da göz ardı etmemek gerekir.

²⁹ Gazette de France, Sayı No:14, 18 Şubat 1774, s. 55; Gazette de France, Sayı No:15, 21 Şubat 1774, s.61.

³⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3. Baskı,Cilt 4, I. Bölüm, 1982, Ankara, s. 388.

³¹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 391.

Konumuzla ilgili bir karşılaştırma yaparsak bu fark açık bir şekilde ortaya çıkacaktır. XVIII. yüzyılın sonlarında Rumeli’de Vidin ayamı olan Pazvantoğlu Osman üç defa devlete karşı isyan etmiştir³².

Pazvantoğlu Osman 1802 yılında üçüncü isyanından sonra Osmanlı Devleti tarafından affedilir, hatta ömrünün son dönemlerinde vezir olarak devlete hizmet eden bir devlet adamı olur. Bu nedenle kısa sürede Vidin halkının güvenini ve sevgisini kazanmayı başarır. İsyancılıktan vezirliğe yükselen Pazvantoğlu Osman, 1807 yılı başlarında veba hastalığından ölür³³.

Rusya köylü isyanının başkanı Pugaçev ise, onu yakalayan Suvarov tarafından kafese konularak Simbirsk şehrine getirilir³⁴. Sorguya çekilmek ve cezalandırılmak üzere Moskova’ya getirilen³⁵ Pugaçev’in yakalanmasından sonra Düran’ın Fransa sarayına gönderdiği şifreli mektuplarda yer alan ifadelerle göre, Pugaçev idamdan kurtulmak için, yaptığı kötülöklere karşılık devlete birçok şey kazandıracığına söz verir ve Çin İmparatorluğu’nu yenmeğe hazır olduğunu ifade eder. Fakat Katerina’nın Çin’e karşı kötü niyetleri olduğu hâlde, ona güvenmez ve Pugaçev idamdan kurtulamaz³⁶.

Orenburg ve bütün Kazak folkloruna cesur, kahraman olarak yansıyan Emelyan Pugaçev ile ilgili halk türküleri hâlâ söylenmektedir. Onlardan, “Karanlık orman yüzünden”, “Ah gri kanatlı kargalar” gibi Türkülerde “cesur kazak Emelyanuşka”, “atamanuşka”, “evet ama Emelyan yardım eder” gibi ifadeler bulunmaktadır³⁷.

İsyancıyı vezir yapan Osmanlı yönetimi ile halk kahramanını lanetli ve kötü adam olarak niteleyip rezil eden Çarlık sistemini bir birine benzetirken bu fark gözlerden kaçmamalıdır.

³² Kemal Beydilli, “Pazvantoğlu Osman”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 34, 2007, İstanbul, s. 208-210.

³³ Ali Yavuz, *Vidin Ayamı Pazvantoğlu Osman’ın Faaliyetleri ve Merkezi Hükümetle İlişkileri*, 2010, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, s. 67.

³⁴ Con Torndayk Aleksander, *Rossiyskaya Vlast i Vosstanie pod predvoditelstvom Emelyana Pugaçeva*, 2012, Ufa, s. 185.

³⁵ Con, *a.g.e.*, 186.

³⁶ Çerkasov, a.g.m., s. 44.

³⁷ P.P. Malıy, “Tri Teksta Pesen o Pugaçeve”. Yujno-Uralskoe knijnoe İzdadelstvo Çelyabinsk: Pod Znamenami Pugaçeva. K 200-letiyu Krestyanskoy voynı pod predvoditelstvom E. İ. Pugaçeva, Redaktor: Ovçinnikov R. V.s. 66-68.

Kaynakça

- ALEKSANDER, Con Torndayk. (2012). *Rossiyskaya Vlast i Vosstanie pod predvoditelstvom Emelyana Pugaçeva*, . Ufa.
- BEKMAHANOVA, N. (1968). Legenda o nevidimke. Alma-ata.
- BEYDİLİ, K. (1994). “*Küçük Kaynarca’dan Yıkılış*”, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, Cilt-1, s. 66-130. İstanbul: İrcica.
- BEYDİLLİ, K. (2007). “*Pazvantoglu Osman*”. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 34, s. 208- 210.
- ÇERKASOV, P. (1998). Ludovik XV i Emelyan Pugaçev: Frantsuzskaya diplomatiya i vosstanie Pugaçeva po dokumentam diplomaticheskikh arhivov Frantsii i Rossii. *Rossiya i Fransiya. XV/III-XX vv*, vıpusk 2, Moskva, 21-46.
- EMECEN, F. (1994). “*Kuruluştan Küçük Kaynarcaya*”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyetleri Tarihi C. I*, s. 5-61. İstanbul: İrcica.
- GOLUBTSOV, S. A. (1926, I. Cilt). *Pugaçevşina*. Leningrad.
- GROT, Y. K. (1875, Sankt-Peterburg). Vospitanie imperatritsı Ekaterini. *Drevnyaya i Novaya Rossiya* , Cilt 1, No.2, s. 110-125.
- GÜRCAN, F. (2016). 17. ve 18. Yüzyılda Avrupa Basınında Osmanlı İmparatorluğu, *Mavi Atlas (elektronik dergi)*, Sayı 6, sayfa 100-108.
- İNALCIK, H. “Karadeniz’de Kazaklar ve Rusya: İstanbul Boğazı Tehlike’de”, Mustafa Demir Çanakkale Savaşları Tarihi, I.Cilt, 2008, İstanbul, s. 59-64.
- İNALCIK, H.- QUATAERT Donald, Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik ve Sosyal Tarihi 2 (1600-1914), 2004, İstanbul.
- KOCABAŞ, S. (1989). *Tarichte Türk-Rus Mücadelesi*. İstanbul.
- KURAT, A. N. (2010). *Rusya Tarihi*. Ankara.
- KURAT, A. N. (Temmuz-Aralık 1965). “Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt XXIII, Sayı-2-3, s. 91-126.
- MALİY, P. P. (1973, s. 66-68). “*Tri Teksta Pesen o Pugaçeve*”. Yujno-Uralskoe knijnoe İzdadelstvo Çelyabinsk: Pod Znamenami Pugaçeva. K 200-letiyu Krestyanskoy voyını pod predvoditelstvom E. İ. Pugaçeva, Redaktor: Ovçinnikov R. V.
- ÖZKAYA, Y. (1983). *Osmanlı İmparatorluğunda Dağlı İsyancıları, (1791–1808)*. Ankara: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- POLNOE SOBRANİE ZAKONOV ROSSİYSKOY İMPERİİ S 1784 PO 1788, s. 344-358. (1830, Cilt XXII.). Sanktpeterburg: <http://www.prlib.ru/item/358616> - Ulaşım Tarihi: 08.08.2017.
- PUŞKİN, A. (2002). *Pugaçev İsyanının Tarihi*. İstanbul: Çeviri: Metin Yardımcı.

- SARIAHMETOĞLU Nesrin, N. D. (2013). *Rusya Tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- SOLOVYEV, S. (1851-1879, Cilt XXI). *İstoriya Rossii s Drevneyşih vremyon*. Petersburg.
- ŞİMŞİR, S. Rus Harcında Eriyen Türkler Ya Da Türk Soylu Ruslar, 2016, İstanbul.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (3. Baskı, 1982). *Osmanlı Tarihi, Cilt 4, I. Bölüm*. Ankara.
- YAVUZ, A. (Hazırlayan). (2010). *Vidin Ayanı Pazyantoglu Osman'ın Faaliyetleri ve Merkezî Hükümetle İlişkileri*. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
- YORULMAZ, O. (2013). *Kazak Türkleri ile Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişiler*. Ankara.
- (1774, Şubat 18). "GAZETTE DE FRANCE", s. No: 14, s. 55.
- (1774, Şubat 21). "GAZETTE DE FRANCE", s. No: 15, s. 61.

Osmanlı Hariciyesi'nin Muhalif Bir Gazete (Davul) ile Mücadelesi

The Struggle of Ottoman Foreign Service with An Opponent Newspaper (Davul)

Evren KÜÇÜK*

Özet

Theodor Herzl'in ifadesiyle bir "Osmanlı Vikingi" olan İsveç kökenli Gustaf Noring, 1879 yılında İstanbul'a gelerek Müslüman olmuş ve Ali Nuri ismini almıştı. Osmanlı Hariciyesinde göreve başlayan Ali Nuri, çeşitli diplomatik görevlerden sonra Rotterdam Başkonsolosluğuna kadar yükselmişti. Rotterdam Başkonsolosu iken Paris Sefiri Münir Bey'in Babiâliye göndermiş olduğu telgraf dikkate alınarak Ali Nuri Bey'in *Davul (Daoul)* adlı bir gazete çıkardığı gerekçesiyle cinayete ithamına ardından da müebbet hapsine karar verilmişti. Bunun üzerine Ali Nuri, II. Abdülhamid'e karşı hiciv nitelikli yayınlar yaparak muhalefet etmişti. Osmanlı Hariciyesi ve temsilcilikleri, Ali Nuri'nin ve eşi Hayriye Hanım'ın Avrupa'daki faaliyetlerini engellemek ve II. Abdülhamid'i hicveden gazetenin yayınlarını sonlandırmak için Avrupa ülkeleri nezdinde girişimlerde bulunmuştu. Fakat bu girişimler neticesinde olumlu bir sonuç alınmadığı gibi zaman zaman Osmanlı diplomatlarının zor durumda kalmalarına yol açmıştı.

Ali Nuri'nin iştirakiyle çıkan *Davul* gazetesi, yayınladığı karikatür ve makalelerle II. Abdülhamid'e muhalefetini yıllarca sürdürmüş ve söz konusu yönetimi ağır bir şekilde eleştirmiştir. Bu çalışmada 1900'den 1908'e kadar geçen sürede Ali Nuri Bey'in Avrupa ülkelerinde II. Abdülhamid aleyhindeki faaliyetleri ve Osmanlı Hariciyesinin yayınları engellemek için yaptığı girişimler değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ali Nuri, Davul, Gustaf Noring, II. Abdülhamid, Karikatür.

Abstract

Gustaf Noring, an "Ottoman Viking" from as Theodor Herzl defined him, came to Istanbul in 1879 and became a Muslim, and took the name Ali Nuri. Ali Nuri, who started a career in Ottoman Foreign

* Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, e-mail: kucukevren@gmail.com

Service, rose up to the Consulate General of Rotterdam following various diplomatic missions. When he was the Consul General of Rotterdam, Ali Nuri Bey was accused of murder and sentenced to imprisonment for life since he published a newspaper called *Davul* (*Daoul*) by taking the telegram sent by the Paris Ambassador Munir Bey to the Babiâli into consideration. Upon this event, Ali Nuri opposed to Abdulhamid II by making satirical publications against him. The Ottoman Foreign Service and their entities attempted in European countries to prevent opponent activities of Ali Nuri and his wife, Hayriye Hanım, against Abdulhamid II and put an end to the publication of the criticizing journal. However, these initiatives did not result in positive results and occasionally caused the Ottoman diplomats to have difficulties. The newspaper *Davul* published with the association of Ali Nuri continued its opposition to Abdulhamid II for many years through the articles and cartoons it served and criticized the administration violently. Present study evaluates Ali Nuri Bey's activities against Abdülhamid II in a period from 1900 to 1908 and the attempts of the Ottoman State Foreign Service to prevent these publications.

Keywords: Ali Nuri, Davul, Gustaf Noring, Abdulhamid II, Cartoon.

Giriş

İtalyanca abartmak, gülünçleştirmek anlamına gelen “caricare” kelimesinden gelen karikatür: bir kimsenin bir şeyin ya da bir olayın bazı özelliklerini gülecek ya da güldürecek biçimde abartılarak çizilmiş resmidir. İnsanın ve eşyanın abartılarak çizilmesine karikatür olarak adlandırılmaktadır. Siyasi ve sosyal içerikli karikatürler genellikle “cartoon” olarak isimlendirilmiştir.¹ 17.yüzyılın ortalarından itibaren görülen karikatürler zamanla bir eleştiri aracı haline gelmiş, bu da özellikle siyasi çevreleri oldukça rahatsız etmişti.

Osmanlı padişahları içerisinde en çok karikatürü çizilen kişi muhtemelen II. Abdülhamid'tir. II. Abdülhamid Dönemi'nde yayın hayatına başlayan *Davul* (*Daoul*) gazetesini Rotterdam Başşehbenderi olan Ali Nuri çıkarmıştı. Gazete mizahî olmaktan ziyade hiciv nitelikli bir politika izlemişti. Yani bir taraftan II. Abdülhamid ve ona yakın devlet adamlarını gülünç bir şekilde gösterirken aynı zamanda aşağılamaktaydı. İşte Osmanlı Hariciyesi de bu gazetenin yayınlanmasını önlemek için Avrupa'daki diplomatik temsilciliklerini teyakkuza geçirmişti.

Gustaf Noring, nam-ı diğer Ali Nuri hakkında ilk yayınlar İsveç Büyükelçisi Gunnar Jarring tarafından hazırlanmıştır. Ali Nuri'nin kişisel hayatı ve faaliyetleri hakkında yazdığı makaleler genellikle İsveç kaynaklarına göre

¹ İbrahim Şirin, “İki Dünya Arasında Karikatürden İmgeye: Osmanlı ve Avrupa”, *Folklor/Edebiyat*, C.15, S.59, 2009, s.79.

hazırlanmış ve Fin doğubilimci Knut Tallqvist'in iddiasını esas alarak Ali Nuri'nin Jön Türk hareketine katıldığını belirtmektedir.² Ali Nuri hakkında en önemli arşiv malzemesi Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde ve İsveç Kraliyet Kütüphanesi'nde (Kungliga biblioteket) bulunmaktadır. Davul gazetesinin, Türkiye'de bilinen ilk ve tek nüshası Milli Kütüphanede (Yer Numarası 1968 SB 54) süreli yayınlar bölümünde yer almaktadır.

Gustaf Noring'den Ali Nuri'ye: Malmö'den İstanbul'a

Gustaf Noring, İsveç kaynaklarına göre 11 Kasım 1858 (Osmanlı kayıtlarında 1862)³ yılında Güney İsveç'in Malmö şehrinde doğmuştu.⁴ Gerçek babası Malmö Hastanesi Başhekimi August Falck, annesi ise aynı hastanede çalışan Ebe Maria Elisabeth Gernant idi. Evlilik dışı çocuk yapmak İsveç'te hoş karşılanmadığı için Gernant, Terzi Knut Noring ile evlenerek doğan çocuğa Gustaf Noring adı verilmişti. Osmanlı sicil kayıtlarında da Gustaf Noring'in babası Knut Noring olarak geçmektedir. Adı geçen kayıtlarda İsveç'te ve Almanya'da ilim ve fen dersleri aldığı, Türkçe okuyup yazdığı gibi; Fransızca, Almanca, İngilizce, İsveççe ve Danca konuşup yazabildiği belirtilmektedir. Ayrıca Felemenk diline de aşina olduğu Malmö Mektebinden yedinci sınıfa kadar okuduktan sonra İsveç Edebiyat-ı Atıka Cemiyeti'ne üye olduğuna dair kayıt tutulmuştu. Söz konusu cemiyete dair üyelik diploması, Hâriciye Sicill-i Ahvâl Şubesinde de görülmüştü.⁵

Noring, Osmanlı İmparatorluğu'nun Çarlık Rusya'ya karşı girdiği savaşta yenildiği ve Meşrutiyet'e ara verildiği bir dönemde, 1879'da İstanbul'a gelip yerleşmişti. 29 Temmuz 1884 tarihinde Müslüman ve Osmanlı vatandaşı olan Gustaf Noring, Ali Nuri adını almıştı.⁶ Yabancı dillere vâkıf, zeki biri olması, kısa bir süre içinde Osmanlı ricali ile iyi ilişkiler kurması ve Türkçeyi kısa süre

² Gunnar Jarring'in makaleleri için bkz. Gunnar Jarring, "Ali Nouri- alias Gustaf Noring en Viking i frack", *Studie kamratan*, 64/1982, s.9-11; Gunnar Jarring, "Bibliofilen Ali Nouris pa Upprattandet av ett Turkiskt Nationalbibliotek", *Svenska Forskningsinsitutet i Istanbul Maddelanden*, 7/1982, s.26-40. Gustaf Noring'in Milli bir kütüphane kurulması için yazdığı mektuplar için bkz. Kungliga biblioteket (KB), BREF, Till G.E. Klemming N-RA, Epk, 3:9. Ali Nuri'nin eşi Hayriye Hanım hakkında en kapsamlı çalışma ise Adil Baktaya tarafından hazırlanmıştır. Bkz. Adil Baktaya, *Bir Osmanlı Kadının Feminizm Macerası ve Hamidiye Modernleşmesi*, H20 Kitap, İstanbul, 2016.

³ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, Fon Kodu: DH.SAİD., Dosya:55, Gömlek:249, 7 Ekim 1895.

⁴ Gustaf Noring 7 Ocak 1902 tarihinde İstanbul'daki İsveç-Norveç Büyükelçiliği'ne verdiği beyanatına göre 11 Kasım 1858'de Malmö'de doğmuştu. Fakat diğer kaynaklarda doğum yılı 1861 olarak verilmektedir. Bkz. *Riksarkivet (İsveç Devlet Arşivi)*, *Utrikesdepartementet*, 1902 Ars Dossiersystem, vol: 3073b, 7 Ocak 1902.

⁵ *BOA*, DH.SAİD., 55/249, 7 Ekim 1895; Abdullah Gürkün (Der.), *Karikatürlerle Abdülhamid*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2017, s.12.

⁶ 1884'den itibaren (Müslüman olması ve isim değişikliğinden ötürü) Gustaf Noring ismi yerine Ali Nuri ismi kullanılacaktır.

içinde öğrenip yazması Ali Nuri'nin Osmanlı Hariciyesine girmesini sağlamıştı. Ali Nuri, 27 Ocak 1885 tarihinde 1000 kuruş maaş ve beş yüz kuruş tahsisat ile Atina ve Pire Başkonsolosluğu Kançılarlığına⁷ tayin edilmişti. İstanbul'a geldikten sonra Tunuslu Mahmud Ayad Paşa'nın kızı Hayriye Hanım ile evlenmiş ve bu evlilikten iki kız çocuğu dünyaya gelmişti.⁸

Ali Nuri; Pire, Atina, Ağrıboz, Poti, Karakuyevaç, Kefe, Petersburg konsolosluklarında görev yaptıktan sonra Matbû'ât-ı Ecnebiye Kalemine memur edilmişti. Amsterdam Şehbenderliği, 10 Ekim 1898 tarihinde yeniden açılınca Ali Nuri Bey buraya atanmış fakat kısa bir süre sonra adı geçen konsolosluk ilga edilmişti. Bunun üzerine, 31 Mayıs 1899 tarihinde Rotterdam Başkonsolosluğuna tayin olunmuştu. Burada “*muzır*” (zararlı) işlere girdiği gerekçesiyle 6 Temmuz 1901 tarihinde memuriyetine son verilmişti. Bunun üzerine Ali Nuri Bey ve eşi Hayriye Hanım, Avrupa ülkelerinde şehir şehir dolaşıp II. Abdülhamid aleyhinde faaliyetlerde bulunmaya başlamıştı. II. Meşrutiyet'in ilanı ile İstanbul'a dönen Ali Nuri vefatına kadar İstanbul'da yaşamış, 1934 yılında çıkarılan soyadı kanunu ile Dilmeç soyadını almıştı. Kasım 1937 tarihinde Ali Nuri Dilmeç olarak İstanbul'da vefat etmişti.⁹

Davul (Daoul) Gazetesi ve Osmanlı Hariciyesi

İlk sayısı 12 Ekim 1900 tarihinde çıkan *Davul (Daoul)*, bir mizah gazetesi olarak II. Abdülhamid'in karikatürlerine geniş yer vererek yayın hayatına başlamıştı. On beş günde bir cuma günleri yayımlanan *Davul, Fransızca* olarak çıkarılmaktaydı.¹⁰ Gazetenin kim tarafından çıkarıldığı da tam olarak bilinmemektedir. Çünkü gazete II. Abdülhamid aleyhinde yayınlara yer verdiği için ve sansürden dolayı çıkarıldığı yer mizahî bir şekilde İstanbul yazılmıştı.

⁷ Kançılara: Bir devletin yabancı bir ülkedeki elçisi (veya konsolosu) ile onun yakın çalışma kadrosunun çalıştığı ofis bölümü. Ahmet Emin Dağ, *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü*, Ağaç yay., İstanbul, 2009, s.82.

⁸ Ali Nuri Bey, II. Abdülhamid aleyhinde faaliyetlere başlayınca eşi Hayriye Hanım da Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde II. Abdülhamid aleyhinde ve harem hayatı üzerine çeşitli konferanslar vermişti. Avrupa basınında Hayriye Hanım genelde şu şekilde tanımlanmıştır: “*Sultanın güzel düşmanı (prenses Hayriye)*”; *West Gippsland Gazette*, 1 Ekim 1901; *The Register*, 23 Eylül 1901; *The West Australian*, 24 Eylül 1901; *Los Angeles Herald*, 25 Temmuz 1901; *BOA, DH.SAİD.*, 55/249, 7 Ekim 1895.

⁹ *BOA, ŞD. MLK*, 3141/40, 16 Eylül 1916; *BOA, DH.SAİD.*, 55/249, 7 Ekim 1895; *Cumhuriyet*, 20 Kasım 1937, s.5. A. Gürgün'ün iddiasına göre Ali Nuri Bey Almanca Dolmetsch (Çevirmenlik) sözcüğünden esinlenerek çok dil bilen anlamına gelen “Dilmeç” soyadını almıştı. Bkz. Sven Lagerbring, *İsveççe'nin Türkçe ile Benzerlikleri, İsveçlilerin Türk Ataları*, haz. Abdullah Gürgün, Kaynak Yay., İstanbul, 2010, s.19.

¹⁰ Dündar Akunal, “Jön Türk Gazeteleri”, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985, s. 851; *Daoul*, 12 Ekim 1900, s.1.

Yıldız Sarayı'nın emriyle hemen Hicaz, Yemen, Trablusgarb ve Bingazi'ye, Şehremâneti, Rüsûmât, Zaptiye, Maarif, Telgraf ve Posta, Hariciye, Matbuat, Dâhiliye Nezaretlerine; “*mel'ânetkârâne bazı resimler*” ve makaleler içeren *Davul* adındaki Fransızca gazetenin İstanbul'da alenen satılmakta olduğu ve vilayetlere gönderilmekte olduğu tespit edildiği belirtilerek söz konusu gazetenin derhal toplattırılması istenmişti.¹¹

Bir taraftan yurtiçinde gazetenin toplatılması ve ülkeye girişini men etmek için nezaretlere emir verilirken diğer taraftan yurtdışındaki diplomatik temsilciliklerden gazetenin nerede ve kim tarafından çıkarıldığıının belirlenip İstanbul'a bilgi verilmesi istenilmişti. Osmanlı Devleti'nin Paris, Stockholm, Berlin ve Rotterdam elçilikleri ile şebhenderliklerinin, ilgili devletlere yaptıkları başvurular sonuçsuz kalmış ve *Davul* gazetesinin nerede basıldığı bulunamamıştı. Osmanlı elçilikleri, söz konusu mizahî gazetenin nerede, kim tarafından basıldığını öğrenemeyince İstanbul'dan baskı da artmıştı. Elçilikler durumdan kurtulmak için gazetenin basıldığı yer olarak varsayımlarda bulunmaya başlamıştı. Gazetenin Paris'te basıldığı söylenince Paris Sefiri Münir Bey, Hollanda'yı işaret ederek İstanbul'a çektiği telgrafta, *Davul* 'un Rotterdam Başkonsolosu Ali Nuri Bey tarafından çıkarıldığını belirtmişti. Paris Sefiri Münir Bey'in göndermiş olduğu telgraf dikkate alınarak Rotterdam Başkonsolosu Ali Nuri Bey'in *Davul* adlı bir “*hezeyan nâme*” çıkardığı ifade edilerek bundan dolayı derhal İstanbul'a gelmesi istenmişti.¹² Bunun üzerine 12 Ekim 1901 tarihinde mahkeme kararı çıkartılmasına rağmen Nuri Bey'e tebligat yapılamadığı gibi görev yerinde de bulunmamıştı. Paris Sefaretinin 10 Aralık tarihli telgrafına göre Ali Nuri, 16 Kasım'da Paris'e gelip bir müddet ikâmet ettikten sonra Brüksel'e geçmişti. Münir Bey, mahkemenin tebligatını yapmak ve Ali Nuri'nin Paris'e gelmesi için Brüksel Sefaretini görevlendirmişti. Bu sırada Ali Nuri'nin görev yerini terk edip Osmanlı Hariciyesinden izin almadan Belçika Kralı ile görüştüğü haberinin basında yer alması Osmanlı Hariciyesinde şok etkisi yaratmıştı. Basında çıkan habere göre, Ali Nuri'nin yakında Aleksandros Karatodori'nin yerine Brüksel Sefiri olacağını iddia etmişti. Her ne kadar gazetede böyle bir haber yer alsada görüşmenin gerçekleşip gerçekleşmediği henüz belli değildi. Ali Nuri'nin böyle bir haber uydurması da mümkündü. Zaten Sefir Münir Bey de telgrafında böyle bir şeye katıyen ihtimal vermediğini Nuri Beyin, Orta Elçi yapıldığını maslahatgüzar olarak tayin edilebileceğini ve böyle bir durumun gerçekleşemeyeceğini Belçika Hükümeti'ne de bildirilmesi gerektiğini belirtmişti.¹³ Bu sırada Ali Nuri Bey, Brüksel Sefiri Karatodori ile yaptığı görüşmede Belçika Kralı ile “*bususi bir iş*” için görüştüğünü söylemişti. Ali

¹¹ BOA, DH.MKT., 2424/36, 3 Kasım 1900.

¹² BOA, BEO., 4459/334382, 6 Mart 1917. Ma'ârif-i Umûmiye Mektûbî Kalemi, Ma'ârif İdârelerine çektiği telgrafta *Davul* 'un yurda sokulmaması ve toplatılması için talimat göndermişti; BOA, MF.MKT., 535/16, 8 Kasım 1900.

¹³ BOA, Y.MTV, 209/123, 10 Aralık 1900; Adliye Nazırı'nın imzasıyla Ali Nuri'nin cinayete itham edilmesine karar verildiğine dair kararı için bkz. BOA, Y.MTV, 214/184, 14 Mayıs 1901.

Nuri'nin Belçika Kralı II. Leopold ile olan görüşmesine değinen Nazım Ömer, Kont ve Kontes Şalo vâsıtasıyla V. Murad'ın gözdelelerinden Nergiz Kalfa'nın firarını kolaylaştırmak için krala malumat verdiğini ve olumlu cevap aldığını iddia etmektedir.¹⁴ Kral Leopold'un bir gözdenin firarı için niçin olumlu yanıt verdiği muammasını korurken, Ali Nuri'nin tam olarak hangi konuda kral ile görüştüğü açıklığa kavuşturulamamıştır.

Sefir Karatodori, Hariciye Nezareti'ne çektiği telgrafta Ali Nuri'nin “*münbarifü'l-mizâc* (sağlam olmayan bir kişiliğe)” sahip olduğunu vurgulayarak kalan maaşının (5 bin Frank) ödenmesi halinde İstanbul'a dönebileceğini söylemişti.¹⁵ Bunun üzerine çıkarılan bir iradeyle Ali Nuri'nin İstanbul'a gelmesi için gerekli harcırahın hemen gönderilmesi için Hariciye Nezareti'ne direktif verilmişti.¹⁶

Ali Nuri Bey, daha önce gönderdiği raporlarına bir yenisini ekleyerek 27 Mayıs 1901'de Hariciye Nezaretine çektiği telgrafta; İstanbul'a gelmek üzere mahall-i me'mûriyeti olan Rotterdam'dan hareketle Paris'e geldiğini ve Paris Şehbenderhânesi'nden biriken maaşının hesaplanarak birinci mevki bir bilet alınması durumunda İstanbul'a gelmeye karar verdiğini fakat Paris'te zorunlu ikamete mecbur edildiğini iddia etmişti. Ayrıca beklediği para geldiği takdirde İstanbul'a hareket edeceğini fakat Paris'e gelen evraklarda “*neşriyât-ı hâinâneye cür'el*” namı adı altında takibat yapıldığını, hâlbuki mevki-i me'mûriyesinden ayrılarak hiçbir şeyden haberi olmaksızın İstanbul'a gelmek üzere bulunan bir memuru gelmekten men edeceğini, ikamet etmek üzere Pire'ye gideceğini, teminat verildiği takdirde İstanbul'a gelmeye hazır olduğunu bildirmişti.¹⁷ Ali Nuri aslında İstanbul'a dönmek için Yunanistan'a geçmemişti ve asıl amacı İstanbul'dan kaçıp gelecek olan eşi Hayriye Hanımı almaktı. Çünkü gelmek niyetinde olsaydı Hayriye Hanım iki çocuğunu alıp Yunanistan'a kaçmazdı.

Paris Sefiri Münir Bey, Brüksel'den Ali Nuri'yi çağırarak elçiliğe gelen tebligatı kendisine vermişti. *Davul* gazetesinin akıbeti Ali Nuri'ye sorulunca verilen malumatın bir yalandan ibaret olduğunu söyleyerek gerekli izahatı sadece padişaha arz edeceğini ifade etmişti. Biriken maaşlarının ödenmesi halinde İstanbul'a döneceğini Münir Bey'e de aktarmıştı.¹⁸ İstanbul'a gelip sadakatini bildirmesi için Ali Nuri Bey'e 3700 kuruş maaş ve 500 kuruş tahsisatından 1000

¹⁴ BOA., Y.EE., 15/116, 9 Mayıs 1901.

¹⁵ BOA, Y.MTV, 209/123, 13 Aralık 1900. Hariciye Nezareti, Yıldız'a arz ettiği yazısında Ali Nuri Beyin Belçika Kralı ile gürleşmeyeceğini, böyle bir durumda hiçbir hükümdar tarafından kabul edilmeyeceğini, fakat İstanbul'daki Belçika elçisine de durumun aktarıldığını, olayın inceleneceğini bildirmişti; BOA, Y.PRK.HR., 29/54, 13 Aralık 1900.

¹⁶ BOA, BEO., 1541/115540, 27 Ağustos 1900.

¹⁷ BOA, Y.MTV., 215/101, 27 Mayıs 1901.

¹⁸ Paris Sefâret-i Seniyyesi'nden Hâriciye Nezâreti'ne BOA, Y.MTV., 211/35, 3 Şubat 1901.

kuruşu, Bank-ı Osmani (Ottoman Bank) aracılığıyla gönderilmişti.¹⁹ Fakat Ali Nuri, 6000 Frank'ın kendisine ödenmesi konusunda ısrarda bulunmuş ve İstanbul'a gelmek için bu paranın kendisine elzem olduğunu ısrarla vurgulamıştı.²⁰ Ali Nuri, oyalama taktiği ile bir yandan gelen paranın yeterli olmadığı hususunda ısrarcı davranıp maaşlarının tamamının ödenmesini talep ederken diğer yandan Avrupa ülkelerinde çeşitli neşriyatlarda bulunmaktaydı.

Avrupa'daki sefirlikler ve şebhenderlikler vasıtasıyla Babıâli, *Davul* gazetesinin faaliyetlerinden haberdar olmuş ve bu yayına derhal son verilmesi için girişimlerde bulunmuştu. Gazetenin satılması ve Osmanlı topraklarına girişinin yasaklanması için çeşitli önlemler alınmış ve mevcutlarının toplatılması için harekete geçilmişti.²¹ Ancak bir netice elde edilememişti. Zaptiye Nazırı Şefik Paşa'nın İstanbul'da yaptırdığı araştırmalar da bir sonuç vermemiş, bunun üzerine yurtdışından *Davul*'un girişini önlemek için çeşitli tedbirler alınmış ve bu durum *Davul* gazetesi tarafından da alay konusu olmuştu.²²

Münir Bey'in göndermiş olduğu telgraf dikkate alınarak Rotterdam Başkonsolosu Ali Nuri Bey, *Davul* gazetesini çıkardığı gerekçesiyle cinayetle ithamına karar verilmiş, önce 101 yıl hapis cezası verilmiş fakat İstanbul'a dönmeyince cezası müebbet hapse çevrildiği gibi mallarının da haczedilmesine karar verilmişti. Lakin bu kararlar Davul'u yayın politikasından vazgeçirmediği gibi aleyhteki yayınlar artarak devam etmişti. Nitekim *Davul* gazetesinde, Sultan II. Abdülhamid'i kızdırmak için gazetenin padişah tarafından çıkarıldığı ve İstanbul'da Hamidiye matbaasında basıldığı yazılmıştı. Hatta bir sayısında Abdülhamid, arkasında davul çalan bir gazete satıcısı olarak çizilmişti.²³

¹⁹ BOA, Y.MTV., 211/35, 4 Şubat 1901; BOA, Y.MTV., 211/86, 13 Şubat 1901.

²⁰ Paris Sefâret-i Seniyyesi'nden Hâriciye Nezâreti'ne BOA, Y.MTV., 211/86, 11 Şubat 1901; BOA, Y.MTV., 211/86, 13 Şubat 1901.

²¹ BOA, DH. MKT, 2424/36; BOA, MF. MKT, 535/16.

²² Ali Nouri, *Abdul-Hamid in Karikatur, Intimes aus Yıldız-Kiosk*, F. Loeffler, Konstantinopel, 1910, s.48.

²³ BOA, ŞD. MLK, 3141/40, 16 Eylül 1916; Nouri, *Abdul-Hamid in Karikatur, Intimes aus Yıldız-Kiosk*, s.43,46-47; Akünal, "Jön Türk Gazeteleri", s.851. BOA, Y.MTV, 214/184; Paris Sefiri Münir Bey, *Davul* gazetesinin Ali Nuri Bey tarafından değil de Nuri Bey'in arkadaşı Anmeghian'ın çıkardığını düşünmüştü. Bunun için Fransız hükümeti nezdinde yaptığı girişimler üzerine Fransız polisi Ali Nuri Bey'in arkadaşı Anmeghian'ın evini aramış, yapılan aramada *Davul* gazetesinin bazı nüshalarına ulaşmıştır. Ayrıca Nuri Bey, kendisine verilen cezaya dair beyanatu da kitabında ek olarak yer vermişti.

Abdülhamid bir gazete satıcısı olarak çizilmiş ve elinde *Davul* gazetesi²⁴

Ali Nuri Bey, *Davul* gazetesini çıkardığını inkâr etse de II. Abdülhamid aleyhinde beyanatlar vermekten çekinmemişti. Diğer taraftan da af dilemek ve İstanbul'a dönmek için *Davul* gazetesini bir "can simidi" olarak kullanmaya çalışmıştı. Eğer padişah tarafından huzura kabul edilirse *Davul* hakkında gerekli malumatı vereceğini ve ilga edilmesi için gerekli yardımı yapabileceğini sık sık vurgulamıştı. Hatta Rotterdam Baş şebbenderi unvanını da kullanarak Yıldız Sarayı'na çektiği telgrafta *Davul* gazetesinin lağvı için gerekli malumatın tamamı kayınvalidesinde bulunduğu ve eğer II. Abdülhamid onu huzura kabul ederse gerekli bilgileri şifahen aktaracağını yazmıştı.²⁵ Fakat kayınvalidesinin huzura kabul edildiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Gazeteye *Davul* adının verilmesinin nedenini Ali Nuri Bey eserinde şu şekilde açıklamaktadır: "*Davul halkı uyandırmak için kullanılan bir çalgı olduğu için Türkiye'de çıkarılacak bir mişab dergisine daha uygun bir isim bulunamazdı. Bu isim slogan veya mücadeleye çağrı gibidir ve ağızdan ağıza dolaşarak yayılmıştır. Getirdiği ses (Abdul) Hamit'in taraftarlarına rağmen davul gibi halk üzerinde etki yaratmış ve kuvvetli bir şekilde çalan davulun sesi şiddete, aşağılanmaya ve baskıya karşı uyarıda bulunmuştur.*"²⁶ Gazetenin görünürdeki amacı II. Abdülhamid'in baskıcı yönetimine karşı gelmektir. Fakat bu yapılırken büyük bir gizlilik içinde yapılmış gazetenin kim tarafından, nerede çıkarıldığı ve kimler tarafından finanse edildiği ilk başlarda tespit edilememiştir.

Ali Nuri'nin yayın faaliyetleri devam ederken diğer taraftan Osmanlı temsilcileri de istihbarat bilgileri toplayıp olayı İstanbul'a aktarmaktaydı. Sonunda gazetenin Ali Nuri ve Ermeni yazar Atmekyan (Anmeghian)

²⁴ Danca eserde: *Abdul-Hamid i Karikatur, Interiorer Fra Yıldız-Kiosk*, s.39.

²⁵ Ali Nuri'den Mâbeyn-i Hümayûn-ı Cenâb-ı Mülûkâne Dârû's-sa'âdeti's-şerîfe Ağalığı'na BOA, Y.PRK.EŞA., 37/59, 27 Şubat 1901.

²⁶ Ali Nuri Bey, *Davul* hakkında da bilgi vermiş; özellikle *Davul* 'un sahur vaktinde çalındığını insanları uyandırmak için kullanılan bir çalgı aleti ve bunun bir Türk âdeti olduğunu ifade etmiştir. Nouri, *Abdul-Hamid in Karikatur, Intimes aus Yıldız-Kiosk*, s.41-42.

tarafından çıkarıldığı tespit edilince çeşitli vaatlerle gazetenin faaliyetleri sonlandırılmak istenilmişti. Muhtemelen Atmekyan'a bir memuriyet vaat edilmişti. Nitekim Askeri Doktor Nazım Ömer, Paris'te bulunan Feridun Bey'e çeşitli bilgiler vermişti. Feridun Bey de İstanbul'a çektiği telgrafta: pis resimleriyle neşrettilmekte olan *Davul* gazetesinin naşiri şebender "Yahudi" Ali Nuri'nin Türkçe kâtipliğinde bulunan Nazım adındaki bir firariden aldığı habere göre malûm Ermeni muharrir (Atmekyan) her ne kadar memuriyet kabul etmiş ise de bunun bir yalan olduğunu, gazetenin çıkmaya devam edeceğini ve büsbütün lağvı ise ancak kendisinin elinde olduğunu beyan etmişti. Feridun Bey bu durumu hemen İstanbul'a aktarmıştı.²⁷ Ali Nuri hakkında gelen istihbarat bilgilerinde ilk defa Yahudi ifadesine yer verilmişti. Feridun Bey'in bu kaniya nasıl vardığı tam olarak bilinmemektedir. Çünkü hem Osmanlı hem de İsveç kayıtlarında Ali Nuri'nin Yahudi olduğuna dair bir ibare bulunmamaktaydı. Ali Nuri ile görüştüğü halde Theodor Herzl anılarında onu bir "Osmanlı Vikingi" olarak adlandırmış²⁸ ve Yahudi olduğuna dair bir ifade kullanmamıştı. Feridun Bey, muhtemelen Ali Nuri'yi itibarsızlaştırmak için böyle ifade kullanmıştı.

Osmanlı yetkilileri, Avrupa'da II. Abdülhamid aleyhinde yayın yapan kişilere genelde ya çeşitli memuriyetler vadetmek ya da para vermek suretiyle aleyhteki yayınları sonlandırmak istemişti. Bu yöntem her zaman başarılı olmamış daha fazla para koparmak veya daha yüksek bir memuriyet elde etmek için yayınlar devam etmişti. II. Abdülhamid'in yabancı gazetelerinin Osmanlı'ya dair ne yazdıklarını bilmek, şahsının ve hükümetinin aleyhindeki yayınların kimler tarafından çıkarıldığını öğrenme merakı bulunmaktaydı. Avrupa'daki Osmanlı Sefaretleri de ilgili haberleri Hariciye Nezaretine bildirmek mükellefiyeti bulunmaktaydı. Paris Sefiri Münir Bey'e göre aleyhteki yayınların çoğu, II. Abdülhamid'i endişelendirmek ve korkutmak, ardında da para koparmak amacını gütmekteydi. Münir Bey, daha sonra yazdığı anılarında elçiliği esnasında Paris'te bazı kişilerin gazete çıkardıklarını fakat ümit ettikleri gibi padişahın para koparamadıklarını, hatta matbaa masraflarını ödeyemediklerinden gazetelerini kapattığını iddia etmektedir.²⁹

Yıldız Sarayı ve Osmanlı Hariciyesi, *Davul* gazetesinin kim tarafından ve nerede çıkarıldığını Paris Sefiri Münir Bey'den gelen telgrafla öğrenmişti. Münir Bey de *Davul*'un Ali Nuri tarafından çıkarıldığını muhtemelen ilk defa, askeri doktor olan Yüzbaşı Nazım Ömer'den öğrenmişti. Nazım Ömer, durumu kendi lehinde kullanmak için İstanbul'a gönderdiği jurnalde Padişahı memnun etmek

²⁷ Başkıtâbete Paris'te bulunan Feridun Bey 'den gelen şifre, BOA, Y.PRK.EŞA., 37/60, 27 Şubat 1901; Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi'ne, BOA, Y.EE., 15/116, 9 Mayıs 1901.

²⁸ Bkz. Raphael Patai (Ed.), *The Complete Diaries of Theodor Herzl*, Cilt: IV, Newyork-London, 1960, s.1616.

²⁹ Salih Münir Paşa (Çorlu), *Geçmiş Zamanlar, II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi, İstanbul ve Paris Hatıraları*, haz. A. Birinci-S. Günaydın, TTK Yayınları, Ankara, 2015, s.402-403.

üzere Avrupa siyasi meseleleri ve Paris'te çıkarılan *Davul* gazetesi hakkında birçok malumata ve sırlarına sahip olduğunu, bahsedeceği tedbirler alındığı takdirde *Davul* gazetesinin kendi kendine lağvolacağını iddia etmişti. Devamında asıl icra edilmesi gerekenler hakkında İstanbul'a gelince anlatacağını söylemişti. Fakat Paris Sefiri Münir Bey, makamına hanel geleceği gerekçesiyle kendisinin İstanbul'a gelmesine izin vermediğini eğer taltif olunacağı vaat edilirse ve padişahın emri, sefarethane vâsıtasıyla kendisine bildirildiği anda İstanbul'a geleceğini bildirmişti. Ayrıca padişahı memnun edeceğini de taahhüt etmişti.³⁰ Paris Sefaretine emir gönderilince Nazım Ömer hemen İstanbul'a gelip Dâhiliye Nezareti'ne gerekli malumatı vermişti. Anlattığına göre Rotterdam Baş Şehbenderi Ali Nuri'nin iştirakiyle *Davul* gazetesi neşredilmekte, Ermeni Atmekyan yazarlık ve Paris'te Norvince isimindeki Fransız da resimleri yapmaktaydı. Gazetede yer alan İstanbul olayları, Le Moniteur Oriental gazetesi sâhibi Mösyö D.A. Bellis tarafından seçilmekte, gazetelerin İstanbul'a ulaşmasında onun vâsıtasıyla Ermenilere, Manchester Hayat Sigortası Kumpanyası Acente memuru Kont Aşinof vâsıtasıyla yabancılara, Galata'da Sen Piyer sokağında dört numarada idarehanesi bulunan Avukat Necib Efendi vâsıtasıyla da Osmanlılara dağıtılmaktaydı. Paris'te Atmekyan tarafından müsveddesi yapıp gazetenin asıl naşiri olan Rotterdam'daki Hollandalı Stooome Kumsth Gerbing'e gönderiliyor ve oradan da gazete matbu olarak Ali Nuri'ye gelmekteydi. Ali Nuri ile ortakları Kont ve Kontes Şalo, Atmekyan ve Topçu mülâzimlerinden Süleyman Midhat arasında şöyle bir karar mevcuttu; Kont Şalo'ya fahri şehbenderlik, zevcesine bir şeref nişanı, Atmekyan'a bir konsolosluk, Rotterdam'daki gazete naşirine Ali Nuri tarafından bir şehbenderlik ile para, Süleyman Midhat'a da muvazzaf maaş, vaat edilmişti.³¹ Nazım Ömer bu olayları anlatırken *Davul* gazetesi ve Ali Nuri hakkında bu kadar bilgiye nasıl vakıf olmuştu? Ali Nuri bu bilgileri onunla paylaşmış mıydı? Gazeteyi çıkaran ekiple nasıl bir ilişkisi vardı? Bu soruların cevabı jurnalinde yoktu. Fakat Nazım Ömer, Ali Nuri'nin kâtipliğinde bulunduğu için olaylara vakıf olmuş ve bu durumu kişisel emelleri için kullanmayı tercih etmişti. Nitekim verdiği jurnalde "*taltif olunacağım va'd olunduğu takedürde*" İstanbul'a geleceğini yazmıştı.

Nazım Ömer, jurnalın devamında Sefir Münir Bey ve müsteşarı da suçlamaktadır. Münir Bey'in durumdan "*istifade emelinde olduğu*" nu, kendisi ihbarda bulunduğu halde itibar edilmediğini, hatta Ali Nuri'nin İstanbul'a gelmesi hususunda para verildikçe İstanbul'a gelmeyeceğini ve para verilmemesini söylediği hâlde ne müsteşar ve ne de sefirin ehemmiyet verdiğini aktarmaktadır. Söz konusu durumu Paris'teki Feridun Bey de doğrulamaktaydı. Başka şahısların da isimlerini veren Nazım Ömer; Ali Nuri'nin ailesiyle

³⁰ Etibbâ-yı askeriyeden Yüzbaşı Nazım Ömer'den *BOA*, Y.EE., 15/115, 14 Mart 1900.

³¹ Doktor Nazım Ömer'den Dâhiliye Nezâret-i Celîlesi'ne, *BOA*, Y.EE., 15/116, 9 Mayıs 1901.

münasebette bulunan Komiser Kamil, Çırağan Sarayı'ndan hususi bilgileri alarak Ali Nuri'ye bildirmekte ve V. Murad'ın gözdelelerinden Nergiz Kalfa'nın Avrupa'ya firar için Komiser Kamil adına çalışmakta olduğunu, hatta V. Murad'ın elyazısıyla "*Milletten ümidim kesiktir.....Durumumu yabancılara bildirerek bimâyelerine iltica ettiğimi ilan eyleyiniz*" cümleleri içeren yazıları Komiser Kamil vâsıtasıyla Ali Nuri'ye geldiğini ve bunu gelen mektuplarda şahit olduğunu açıklamaktaydı. Ali Nuri'nin ailesi hakkında da bilgilere yer veren Nazım Ömer, Hayriye hanımın firar edeceğini sebebinin de: "*zannımca Sarây-ı Hümayûn'un âdet ve durumuna vâkef olduğundan saray haremine dair konferanslar verdirmektir*" şeklinde açıklamıştı. Firarın, ya Alman ya da Mısır posta vapurlarından birisiyle olacağını, hatta bilet ve harcırahlarının gönderildiğini, firar konusunda Komiser Kamil, Avukat Necib, Manchester Hayât Sigortası Acente memuru Kont Aşınof ve arkadaşı Mösyö Miçi yardım edeceğini anlatmıştı.³² Verilen bu bilgilerin doğruluk payı oldukça yüksekti. Çünkü bahsedilen tarihlerde Hayriye Hanım Atina'ya kaçıp orada Ali Nuri ile buluşmuştu. Bu arada Hayriye Hanım, İstanbul'da sürekli gözetim altında tutulmuş o da hafiyeleri atlatıp iki kızıyla birlikte bir Fransız gemisiyle Atina'ya kaçmayı başarmıştı.³³

Osmanlı Atina Sefareti de Hariciye Nezaretine gönderdiği yazıda Ali Nuri ile eşi Hayriye Hanım, tehditlerle para koparmak için Atina'dan başlayarak diğer Avrupa şehirlerinde Osmanlı aleyhinde konferanslar vermek niyetinde olduğunu yazmıştı. Atina'da herhangi bir faaliyette bulunmalarını önlemek için Yunan makamlarına başvurulmuş fakat yetkililerin resmîyette bir şey yapamayacaklarını, sadece gayri resmi olarak yardımcı olabilecekleri vaadedilmişti.³⁴ Nitekim Yunanistan'da çok kalamayan Ali Nuri ve ailesi, Londra'ya geçmişlerdi. Bu kez Londra'daki Osmanlı Sefareti, İngiliz makamlarına başvurarak Ali Nuri'nin faaliyetlerini önlemeye çalışmıştı. Bu konuda sefaretin başarılı olduğunu söylemek mümkündür zira Londra Sefareti, Yıldız Sarayına çektiği telgrafta "*fesathıklar için*" Londra'ya gelen Rotterdam Şehbenderi mahkûm Ali Nuri, "*barekât-ı mel'ânetkârânesine burada meydan verilmediğinden*" zevcesi Hayriye Hanım ve iki çocuğuyla İsveç'e gittiğini bildirmişti.³⁵

Ali Nuri'nin faaliyet gösterdiği yerlerden biri de İskandinavya ülkeleri idi. Fakat Osmanlı Hariciyesi burada da boş durmayıp gerekli önlemleri almaya çalışmıştı. Bunun için Ali Nuri'ye tebliğ edilecek evrak-ı adliye, Kopenhag Baş şehbenderliği vasıtasıyla Stockholm Sefiri'ne 5 Nisan 1902'de iletilmişti. Stockholm Sefiri Şerif Paşa da evrakları Ali Nuri Bey'e göndermek üzereyken Malmö Şehbenderi, sefarete gelerek Ali Nuri'nin af dilemek istediğini, gecikmiş maaşları ödendiği takdirde kendisinde bulunan Babıali'ye ait resmi evrakları ve

³² BOA., Y.EE., 15/116, 9 Mayıs 1901

³³ Baktıaya, age., s.62.

³⁴ Atina Sefaret-i Seniyesi'nden Hariciye Nezaretine: BOA, Y.MTV, 215/37, 4 Temmuz 1901.

³⁵ Londra Sefareti'nden BOA, Y.PRK.EŞA., 39/15, 20 Ekim 1901.

eşyayı iade edeceğini bildirmişti. Devamında af edildiği takdirde İstanbul'a gitmeye hazır olduğunu, eşi ile birlikte Malmö'de "sefâlet-i azîme içinde" acı bir hayat geçirdiklerini belirtmişti. Ali Nuri, hâlen İsveç vatandaşlığını da devam ettirdiği için İsveç Hükümeti, kendisi hakkında bir tahkikat yapamayacağını İsveç Hariciye Nazırı Alfred Lagerheim, Sefir Şerif Paşa'ya aktarmıştı. Şerif Paşa, Ali Nuri'nin çaresiz eşi Hayriye Hanım ve Müslüman zenci bir kadının durumuna acıdığına değindikten sonra İsveç Hariciye Nazırı ile uzun uzadıya görüştüğünü fakat kendilerine Ali Nuri'nin vatandaşlıktan çıktığına dair bir belgenin ulaşmadığını aktarmıştı. Hariciye Nazırı devamında, İsveç'te durumunu düzenlememiş bir şahsın Babıali tarafından Osmanlı vatandaşlığına kabul edilmesi ve kendisine önemli görevler verilmesini hayretle karşıladığını söylemesi üzerine Şerif Paşa da mahcup duruma düşmüştü. Şerif Paşa, Ali Nuri'nin İsveç ve Norveç'ten uzaklaştırılması için tebligatta bulunmasına rağmen Hariciye Nazırı, İsveç nezdinde vatandaşlığını koruyan ve Hıristiyanlığı terk etmediğini gazeteler ile ilân eden bir kişinin şüpheli olduğunu dolayısıyla uzaklaştırılmasının kanunen mümkün olamayacağını söylemişti. İsveç Hariciye Nazırı, eğer Ali Nuri başka bir devletin vatandaşı ve İsveç-Norveç Hükümeti ile Osmanlı Hükümeti arasındaki ilişkilere zarar vermiş olsaydı Şerif Paşa'nın isteğini tereddütsüz derhal yerine getireceğini beyan etmişti. Hile ve oyunlarını neticesiz bırakmak için Adliye ve Dâhiliye Nazırlarıyla görüşeceğini vadeden Hariciye Nazırı Lagerheim, maksadı tehdit ile para koparmaktan ibaret olduğu herkesçe kabul edilen böyle bir şahsın ifadelerine İsveç'te kimsenin itibar etmeyeceğini Babıaliye bildirmesini rica etmişti. Şerif Paşa, Ali Nuri'nin Rotterdam Baş şebenderliğine ait evrakı Malmö'de birtakım sahtekârlıklar için kullandığını Lagerheim'e söyleyince o da İsveç'te resmi işlemlerde kullanmadığı sürece sahtekâr addolunamayacağını fakat adı geçen evrakları iade etmesi için İsveç Hükümetinin emir vereceğini beyan etmişti. Ali Nuri, kaldığı otelde Osmanlı İmparatorluğunun Baş Şebenderi adıyla kayıt yaptırdığı tespit edilmiş fakat daha önce böyle bir makamda yer aldığı için İsveç'te söz konusu unvanı kullanması sahtekârlık olamayacağını dile getirilmişti. Sefir Şerif Paşa, Malmö Şebenderi aracılığıyla Ali Nuri'ye gönderdiği haberde acıdığı için Hayriye hanımın ve hizmetçisinin af edilmeleri için aracı olacağını vadetmişti. Ali Nuri önemli görevlerde bulunduğunu gerekçe göstererek Başkâtip Muhtar Bey'in ayağına gitmeyeceğini fakat Sefir Şerif Paşa'nın huzuruna çıkabileceğini söyleyince Şerif Paşa da af dilemediği sürece kendisiyle görüşemeyeceğini ve aracı olamayacağını tebliğ ettirmişti. Ali Nuri, Malmö Şebenderi'ne İsveç ve Norveç gazetelerinde zararlı makaleler yazacağını, II. Abdülhamid ve sefir aleyhinde yayınlar yapacağını tehditkâr bir dille şebendere aktardığını belirten Şerif Paşa, Ali Nuri'nin kitaplarını bir kez daha sattığını ve satıştan 600 kuruşa yakın bir para elde ettiğini bildirmişti. Bu konuda nasıl bir yol takip etmesi gerektiğine dair de İstanbul'dan talimat istemişti.³⁶ Doğduğu şehir olan

³⁶ Stockholm Sefaret-i Seniyesi'nden Hariciye Nezareti'ne BOA, Y.MTV, 230/65, 30 Nisan 1902.

Malmö'de bir süre ikamet eden Ali Nuri'nin Kopenhag'da birkaç saat kalmasından istifade edilerek Osmanlı Adliye Nezareti tarafından gönderilen mahkeme kararları kendisine tebliğ edilmiş ve Eylül'de İsveç'i terk ederek Danimarka'da ikamet edeceği istihbaratı alınmıştı.³⁷ İsveç'te de kalamayan Ali Nuri sık sık ülke ve şehir değiştirerek Osmanlı Hariciyesi ile de adeta köşe kapmaca oynamıştı.

Kopenhag Baş Şehbenderliği buradaki gazete idarelerini bizzat ziyaret ederek Osmanlı memuru sıfatı takınan Ali Nuri hakkında bilgilendirme yapmıştı. Gazete idareleri de Ali Nuri tarafından tebliğ olunacak makaleleri neşretmeden önce Baş şehbenderi bilgilendireceklerine dair teminat vermişti.³⁸ Durumu Hariciye Nezareti'ne aktaran Kopenhag Baş Şehbenderliği böylece Ali Nuri'nin olası bir neşriyatına set çektiğini düşünmekteydi. Fakat Ali Nuri bir yolunu bulup adı geçen bölgede neşriyat yapmaya devam etmişti.

Nazım Ömer, Ali Nuri'nin zararlı yayınları ülkeye sokmak konusunda hangi diplomatik kanalları kullandığına da değinerek Brüksel, Paris, Londra şehbenderhâneleri pasaportlarını taklit etmiş olduğundan istediği zaman İstanbul'a zararlı eşyaları sokma muvaffakiyeti gösterdiğini ifade etmişti. Paris'teki bazı öğrencilerin hainliklerde bulunduğunu, daima fesatlıklar fikrinde olduklarına da değinerek Paris'te sakladığı ve dağıtılmasına mani olduğu 500 adet *Davul* gazetesi nüshanın da ya orada ya da İstanbul'a getirilerek imhası kararını ise ilgili makama bırakmıştı.³⁹ Nazım Ömer bu kadar çok sayıda *Davul* gazetesini gerçekten dağıtılmasına mani olmak için mi sakladı? sorusu akla gelirken bu gazeteleri nereden temin ettiğini veya niçin hemen imha etmediğini açıklamamaktadır. Fakat Nazım Ömer'in verdiği bilgilerin önemli bir kısmı teyit edilebilmektedir. Örneğin *Davul* gazetesinin Ali Nuri tarafından çıkarıldığını yıllar sonra Ali Nuri'nin bizzat yazdığı dilekçede öğrenmek mümkündür: *"Avrupa'da meşrutiyetin ilanı için çalışmış ve Yıldız Hükümetinin geçmişini, bütün mezâlimini neşr ettiğim Davul gazetesiyle millete dinletmek ve duyurmak ve bundan dolayı 22 Mayıs 1317'de mü'ebbeden kal'e-bend ve bukûk-ı medeniyeden men etmekle mabkûm ve mallarım haciz edilmiş olduğundan..."* dolaylı bir mağdur olduğunu iddia etmişti.⁴⁰ İncelenen belgeler arasında ilk ve son kez Ali Nuri bu ifadeleriyle gazetenin naşiri olduğunu itiraf etmişti. Fakat II. Abdülhamid tahtta kaldığı süre içerisinde Ali Nuri, verdiği dilekçelerinde *Davul* gazetesini çıkarmadığını kendisine Münir Bey'in iftira ettiğini defaten vurgulamıştı. Ali Nuri her ne kadar Münir Beyi suçlasa da asıl kendisini Yıldız Sarayı'na jurnalleyen Askeri Doktor Yüzbaşı Nazım Ömer idi.

³⁷ BOA, Y.PRK.HR., 32/2, 16 Nisan 1902.

³⁸ Kopenhag Başşehbenderliği'nden Hâriciye Nezâreti'ne BOA, Y.MTV., 230/172, 22 Mayıs 1902.

³⁹ BOA., Y.EE., 15/116, 9 Mayıs 1901.

⁴⁰ Ali Nuri'den Sadârete, BOA, ŞD., 3141/40, 8 Temmuz 1916.

Yüzlerce gazete ve dergi arasında II. Abdülhamid'in *Davul*'u araması.⁴¹

Ali Nuri Bey, maceraperest bir hayat yaşamış ve aynı zamanda hayatının önemli bir kısmını II. Abdülhamid aleyhinde faaliyetlerde bulunmakla geçirmişti. Ali Nuri, her ne kadar Abdülhamid'i (Theodor Herzl ile birlikte) devirme planını hayata geçirememişse de basın-yayın yoluyla padişahı zor durumda bırakmak için elinden gelen tüm gayreti göstermişti. Örneğin Ali Nuri 4 Ocak 1903 tarihli *New York Times* gazetesine yaptığı açıklamada Rusya'nın tamamen Abdülhamid'e nüfuz ettiğini ve Abdülhamid'in ne iyi bir Müslüman ne de iyi bir politikacı olduğunu iddia etmişti.⁴² Ali Nuri Bey, Babıali Hükümeti aleyhinde de faaliyetlerde bulunmuş, çeşitli gazetelerde Abdülhamid'in karikatürlerine yer vererek padişah aleyhinde propagandada bulunmuştu.⁴³ Bu olumsuz faaliyetlerinden ötürü gerek Osmanlı Hariciyesi gerekse Osmanlı Devleti'nin yurtdışı temsilcilikleri, Nuri Bey'in yaptığı veya yapacağı her işi izleyip İstanbul'a bildirmekle yükümlü tutulmuştu.

Nuri Bey, *Davul* gazetesinde II. Abdülhamid aleyhinde karikatürlere yer verirken diğer taraftan bu karikatürlerin bir kısmını kitaplaştırmıştı. Kitabı ilk önce 1903 yılında Kopenhag'da Danca olarak yayınlamıştı. Yine aynı yıl içerisinde İsveççe olarak Stockholm'de çıkmıştı. Bu kitapta çalışmanın Türkçe, Fransızca, Almanca, İngilizce ve İtalyanca olarak da çıkarılacağı belirtilmişti. Tespit edebildiğimiz kadarıyla eser, İngilizce, Türkçe ve İtalyanca olarak çıkartılmamış veya çıkartılmamış sadece İsveççe, Fransızca, Almanca ve Danca olarak yayınlanmıştı. Ali Nuri, II. Meşrutiyet'in yeniden ilanı ve genel affın çıkmasıyla birlikte İstanbul'a dönmüş⁴⁴ fakat 27 Nisan 1909 tarihinde Sultan II.

⁴¹ Nouri'nin Fransızca esrinden: *Abdul-Hamid En Caricature, Interieurs de Yıldız-Kiosk*, s.44; Danca eserde, s.43.

⁴² *The New York Times*, 4 Ocak 1903.

⁴³ *Hver 8. Idağ*, 16 Şubat 1902; Osmanlı Hükümeti'nin Ali Nuri Beyin propagandasına karşı alacağı tedbirler ve çizilen 6 karikatür için Bkz. *BOA*, Y.MTV, 227/79. 17.Z.1319.

⁴⁴ Ali Nuri Beyin İstanbul'a döndükten sonra II. Abdülhamid'den affı: "Bu kulları sekiz sene mukaddem Rotterdam Başşebbenderi bulunduğum sırada Münir Paşa'nun jurnali üzerine biçbir

Abdülhamid tahttan indirilmesine rağmen sabık padişaha olan öfkesi devam etmişti. Nitekim 1904 yılında (Zürich'de) yayınlanan eserini bu kez 1910 yılında İstanbul'da bir kez daha Almanca olarak bastırmıştı.⁴⁵

Davul gazetesinde neşredilen karikatürlerin bir kısmı toplanarak 1904 yılında kitap haline getirilip bastırılınca Yıldız Sarayı, Dâhiliye Nezaretine durumu bildirerek Berlin'de “*bezeyân-âmîz bir risâle*” bastırıldığı, adı geçen risâlenin memâlik-i şâhâneye girmesine ve yayılmasına meydan verilmemesini istemişti.⁴⁶ Her ne kadar *Davul* gazetesinde Ali Nuri'ye dair bir bilgi bulunmazken söz konusu gazetede yayınlanan karikatürler kullanılarak bir kitap hazırlanmıştı ve bu kitapta yazar olarak Ali Nuri yazılıydı. Artık Ali Nuri, II. Abdülhamid aleyhindeki yayınlarını açıktan yapmaya başladığı gibi söz konusu eseri, ironik bir şekilde II. Abdülhamid'e ithaf etmişti.

Ali Nuri, gazete ve kitaplarla da yetinmeyip Avrupa'daki basını kullanmaya başlamıştı. Nitekim Osmanlı Hariciyesi ve temsilcilikleri de gelişmeleri yakından takip etmişti. Örneğin Viyana Sefareti Maslahatgüzarı, Ali Nuri'nin *Neue Wiener Journal* gazetesinde bazı hiciv içerikli fıkralara yer verdiğinden adı geçen gazetenin bugünkü nüshasına Osmanlı ülkesine sokulmamasını talep etmişti. Daha önce Berlin'de yayınlanan risaledeki bazı karikatürlere *Neue Wiener Journal*'da yer verilmişti.⁴⁷

Kopenhag Baş şehbenderliği de karikatürlerin peşine düşerek Kopenhag'daki nüshalarına ulaşmaya çalışmıştı. Sonunda 23 Haziran 1903 tarihli kitabın provalarına ulaşarak bazılarını İstanbul'a göndermişti. Fakat Kopenhag Baş şehbenderi kitaba hemen ulaşamamış bazı zorluklardan sonra yaklaşık bir ay sonra elde edebilmişti.⁴⁸

esbâb-ı sübûtiye yok iken mü'ebbeden kal'a-bendliğe mahkûm edilmiş olduğumdan Avrupa'da ibtiyâr-ı ikâmet ve busûsiyle Berlin'in en mu'teber gazetelerinde neşr-i makâlâtla kuvve-i kalemiye sâyesinde râhatça geçinmekte iken bu def'a afv-ı umûmîden bi'l-istifâde muvakkaten İstanbul'a geldim. Maksad-ı âciizânem evlenen afv-ı umûmî her ne kadar cümleye şâmil ise de yine bu abd-i memlûkleri bakkında ayrıca afv-ı mahsûs-ı hazret-i zıllullahîlerini istid'â ve sâniyen eğer mümkün ise Avrupa'dan avdet eden bazıları gibi bâk-pây-ı mübâreklerine yüz sürmekliğime müsâ'ade buyurulmasını istirhâm etmekte. Her hâlde metbû-ı müşfehhamımız re'îs-i milletimiz efendimiz hazretlerine arz-ı ubûdiyetle vazife-i mukaddese-i milliyeyi ifâ ile kesb-ı feyz ve şeref eylerim.” Kullanı: Ali Nuri. BOA, Y.EE.KP., 86/37, tarihsiz. (Muhtemelen 1908)

⁴⁵ Nuri Bey, eserini Almanca olarak 1904 yılında İsviçre, Zürich'de bastırmıştı. Fakat bu kez yine Almanca olarak İstanbul'da 1910'da ikinci baskısı yapılacaktır. Ali Nouri, *Abdul-Hamid in Karikatur, Intimes aus Yildiz-Kioske*, in wort und Bild, Zürich, 1904.

⁴⁶ Yıldız Sarayı Hümayûnu Başkitâbet Dâiresi'nden Dahiliye Nezareti'ne BOA, DH.MKT., 991/57, 24 Temmuz 1905; Dahiliye Nezareti'nden Ma'arif Nezareti'ne BOA, DH.MKT.,873/59, 27 Temmuz 1905; Ma'arif Nezareti'nden Umûm Ma'arif İdâreleri'ne BOA, MF.MKT., 874/38, 11 Ağustos 1905.

⁴⁷ BOA, HR.SYS., 198/69, 10 Ağustos 1904; BOA, HR.SYS., 219/11, 21 Mayıs 1905.

⁴⁸ BOA, HR.TO., 358/50, 4 Temmuz 1903.

Berlin Sefareti, Ali Nuri'nin eseri hakkında Hariciye Nezaretini bilgilendirirken Ali Nuri'nin neşrettirdiği kitap yeni bir şey olmayıp iki seneden beri gazetelere yayınlattığı makalelerden oluşan yazılardan ibaret olduğunu belirtmişti. Alman Hariciye Nazırı'yla durum görüşülmüş ve Alman Nazıra göre çıkarılan eserin bir kıymeti ve ehemmiyeti yoktu eğer dikkate alıp işlem yapılırsa esere rağbeti artıracığını ve yazarın da zaten bunu istediğini söyleyince Osmanlı Berlin Sefiri de Ali Nuri'nin "*cerr-i menfa'at fikrine*"(para koparmaya) hizmet etmemiş olmak için bu konuda katıyen herhangi bir işlemin yapılmamasını dile getirmişti.⁴⁹ Berlin Sefareti'nden gelen telgraf üzerine Sadrazam Mehmed Ferid Paşa durumu Yıldız Sarayı'na bildirmişti.⁵⁰ Berlin Sefareti'nin bu tavsiyesi dikkate alınmamış Ali Nuri'nin aleyhteki yayınları takip edilmeye devam edildiği gibi yayılması önlenmeye çalışılmıştı.

Karikatürlerde II. Abdülhamid

II. Abdülhamid saltanatı boyunca izlediği politikalar ve hayata geçirdiği uygulamalardan dolayı eleştirilere konu olmuş ve bu eleştirilerin önemli bir kısmı yurtdışından yapılmıştı. Muhalif bir gazete olarak Paris'te hazırlanan *Davul*, yayınladığı karikatürlerle şimşekleri üzerine çekmişti. Zaten istenen de buydu. Yıldız Sarayı ve Osmanlı Hariciyesi, *Davul*'un yayınlarına son vermek için yıllarca uğraşmış fakat olumlu bir sonuç elde edememişti. Gazetenin çıkmasını sağlayan kişi eski bir diplomat olduğu için diplomatik oyunlarla Avrupa şehirlerinde Osmanlı Hariciyesi'ni teyakkuza geçirmişti. *Davul* gazetesinde yer alan bazı karikatürler incelendiğinde hakaretvari ve hayal dünyası kullanarak çizilen karikatürler olduğu aşikârdır.

Örneğin *Davul*'un bir sayısında Abdülhamid gazetenin ülkeye girişini engellemek için postacıların çuvallarını bile incelediği bir sahne çizilmiştir. *Davul*'da II. Abdülhamid postacı kılığında mektupları nasıl büyük bir dikkatle incelediği resmedilmiştir. Ali Nuri Bey, II. Abdülhamid'in yaptırdığı araştırmalardan bir sonuç alamaması üzerine umutlarını kaybettiğini iddia etmiştir.⁵¹

⁴⁹ Berlin Sefaret-i Seniyesinden Hariciye Nezaretine: *BOA*, Y.A.HUS, 487/97, 24 Mayıs 1905.

⁵⁰ Hâriciye Nâzırı'ndan Huzûr-ı Sâmi-i Hazret-i Sadâret-penâhi'ye, *BOA*, Y.A.HUS., 487/97, 25 Mayıs 1905; *BOA*, Y.A.HUS, 487/97, 26 Mayıs 1905;.

⁵¹ Nouri, *Abdul-Hamid in Karikatur*, *Intimes aus Yıldız-Kiosk*, s.49-50.

II. Abdülhamid'in Postacı kıltığında *Davul*'u araması ve arkasında Sadrazam Halil Rıfat Paşa⁵²

Ali Nuri Bey, kendisine verilen cezanın önce 101 yıl daha sonra müebbede çevrilmesini oldukça ağır bulmuş ve bu durumun müsebbibinin II. Abdülhamid olduğuna inanmıştı. Nuri Bey bunun intikamını almak için *Davul* gazetesinde, II. Abdülhamid'in yayınlanan karikatürlerini bir araya getirerek, "*Abdul-Hamid in Karikatur, Intimes aus Yıldız-Kiosk*" (Karikatürlerle Abdülhamid, Resim ve Yazılarla Yıldız Sarayının İçyüzü) adlı bir kitap çıkarmıştı. Nuri Bey, bu durumu çıkartmış olduğu kitapta şöyle açıklar: "ödemek için ben de onu (Abdülhamid'i) ömür boyu belki de ebediyen alay konum olmaya mahkûm ettim. Bu cezanın gerçekleştirilmesi yolunda bir güvence olarak bu küçük kitabı da ona ithaf ediyorum."⁵³

Ali Nuri Bey'in hazırladığı eser her ne kadar İsveççe, Fransızca, Almanca ve Danca olarak değişik dillerde yayınlansa da karikatürler arasında zaman zaman farklılıklar olmuştur. Örneğin İsveççe ve Danca baskısında yer alan bir karikatür (aşağıdaki), Almanca ve Fransızca baskısında (aşağıdaki), farklı bir şekilde çizilmiştir.

⁵² Nouri'nin Fransızca eserinden: *Abdul-Hamid En Caricature, Interieurs de Yıldız-Kiosk*, s.45, Danca eserde s.44; *Hver 8. Idag*, 16 Şubat 1902, s.318.

⁵³ Jarring, "Ali Nouri- alias Gustaf Noring en Viking i frack", s.10; Şahin Alpay, "Siyonizmin Babası Theodor Herzl'e...",s.72.

Eserin Danca ve İsveççe baskısında yer alan karikatür.

Eserin Almanca ve Fransızca baskısında yer alan karikatür.

Her iki karikatürde de II. Abdülhamid kukla olarak oynatılmaktadır.

Yukarıdaki karikatürlerde görüldüğü gibi Abdülhamid Almanya'nın elinde bir kukla olarak çizilmiştir. Fakat Almanya'yı temsil eden kişi hem kadın hem de erkek olarak çizilmiştir. Buna benzer çeşitli karikatürler de bulunmaktadır. Eserlerdeki karikatürler karşılaştırıldığında daha önce İsveççe veya Danca olarak yayınlanan eserde olmayan karikatürleri Fransızca baskısında görmemiz mümkündür.

Karikatürde II. Abdülhamid dilenci ve köpeği olarak Alman Kralı Wilhelm, arkalarında da Sadrazam Rifat Halil Paşa⁵⁴

⁵⁴ Nouri'nin Fransızca eserinden: *Abdul-Hamid En Caricature, Interieurs de Yıldız-Kiosk*, s.72.

Çizilen karikatürlerin önemli bir kısmı hayal dünyasından türetilmiş ve çeşitli abartılara yer verilmiştir. Örneğin kitabın Danca baskısında yer verilen karikatüre göre: “zehirlenme korkusuyla her yemeğini önce kedi veya köpeklere yediren Abdülhamid bu önlemi de yeterli bulmamış. En güvenilir bir yoldan beslenmesini sağlamak amacıyla kendisine ülkenin en güzel kadınları arasından seçilen sütanneler edindi” şeklinde bir karikatüre yer verilmiştir.

Abdülhamid'in doğal yoldan beslenmesini sağlayan kadınlar! (Resm-i taam Şahane)⁵⁵

Karikatürlerde sadece Abdülhamid'e değil özellikle padişaha yakın olan kişilere de geniş yer verilmiştir. Eleştirilen kişilerin başında Halil Rıfat Paşa ve ardından da Rıdvan Paşa gelmekteydi. Ali Nuri Bey, Sadrazam Halil Rıfat Paşa'yı “Bu kişi Abdülhamid'in en yakın ve sadık dostudur. Bu şahsiyet Yıldız Köşkü'nü iyi bir şekilde temsil etmiştir. Halil Rıfat önemli biriydi ve daima pis işlere koştururdu o yüzden ona... yiyen pislik yiyen atasözünü yakıştırmıştır”⁵⁶ şeklinde tanımlamaktadır.

Davul, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve ölümüne dair karikatürlere de yer vermiştir. Dolayısıyla *Davul* 'un 12 Ekim 1900'den başlayarak uzun bir süre çıkartıldığını iddia edebiliriz. *Davul* 'un ne zaman yayın hayatına son verildiği ve kaç sayı çıktığına dair tam anlamıyla tespit edilememiştir. *Davul*, II. Abdülhamid döneminin sosyal, siyasal ve kültürel olaylarını, karikatürlerle eleştirmiştir. Özellikle bu eleştirilerin odak merkezi Yıldız Sarayı yani II. Abdülhamid olmuştur. Karikatürlerin büyük bir kısmında II. Abdülhamid yer almaktadır. *Davul* 'un karikatürlerinde II. Abdülhamid'den sonra en çok yer alan Abdülhamid'in bir gölgesi olarak da çizilen Sadrazam Halil Rıfat Paşa'dır. *Davul*

⁵⁵ Nouri'nin Fransızca esrinden: *Abdul-Hamid En Caricature, Interieurs de Yıldız-Kiosk*, s.120.

⁵⁶ Nouri, *Abdul-Hamid in Karikatur, Intimes aus Yıldız-Kiosk*, s.32.

'da Yıldız Sarayı'ndaki harem hayatı, Alman İmparatoru'nun İstanbul'a gelişi, II. Abdülhamid ve mizah dergileri, Çin'e heyet gönderilmesi, Halifelik, sarayda eğlence hayatı, II. Abdülhamid'in Almanya'yla ilişkileri, Rusya ve 31 Mart Olayı'yla ilgili konulara dair çok sayıda karikatüre yer verilmiştir.

II. Meşrutiyet döneminin şartları göz önünde bulundurulduğunda, ortamın Ali Nuri Bey için gayet müsait olduğu aşikârdır. Bu durumdan istifade eden Nuri Bey, daha sonraki dönemlerde de Abdülhamid aleyhinde yayınlarına devam etmişti. Cumhuriyet döneminde de eserin Fransızca baskısı Constantineopel'de yani İstanbul'da yapılmıştı. "*Abdul-Hamid En Caricature, Interieurs de Yıldız-Kiosk*"⁵⁷ adıyla 1931 yılında çıkmıştı. Aslında bu durum Ali Nuri Bey'in II. Abdülhamid'e olan öfkesinin halen devam ettiğini göstermektedir.

Sonuç

II. Abdülhamid'in, saltanatı boyunca izlediği siyaset ve kişiliği, kendi döneminde olduğu gibi günümüzde de tartışılmaya devam edilmektedir. II. Abdülhamid ve dönemiyle ilgili eleştirilerde bulunan bazı kimseler, eleştirilerini karikatürize ederek kamuoyuna duyurmaya çalışmıştı. Söz konusu dönemle ilgili eleştiriler ve hicivlere yer veren kişilerin büyük bir kısmı ya para koparmak ya da yeni bir memuriyet elde etmek amacını gütmekteydi. Bunun dışında kalanlar yani muhalifler ise Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesi için II. Abdülhamid'e baskı amacını taşımaktaydı. Ali Nuri'nin çıkarttığı *Davul* gazetesi muhalif bir politika izlemiş ve II. Abdülhamid'i hicveden karikatürlere yer vermişti. Gazete yayın hayatına başladığında Ali Nuri Bey, Rotterdam Başkonsolosu olarak görev yapmaktaydı fakat gelen bir jurnalle Ali Nuri'nin söz konusu gazeteyi çıkarttığı ihbar edilmişti. *Davul* gazetesinin çıkartılmasında Ali Nuri'nin amacı neydi? Bu soruyu tam olarak cevaplandırmak mümkün değil. Çünkü gazete ilk çıkartıldığında Ali Nuri, bu gazetenin kendisi tarafından çıkartılmadığını fakat ilga edilmesi için yardımcı olabileceğini iddia etmişti. Hâlbuki II. Abdülhamid tahttan indirildikten sonra A. Nuri, verdiği bir dilekçesinde istibdat yönetimine son vermek için gazetenin kendisi tarafından çıkartıldığını itiraf etmişti. Dolayısıyla inişli-çıkışlı bir politika izleyen Ali Nuri, gerek memuriyet dönemlerinde gerekse sonraki dönemlerde boş durmayıp çeşitli işlere girişmiş hatta T. Herzl ile görüşerek II. Abdülhamid'i tahttan indirmeyi dahi planlamıştı.

⁵⁷ Fransızca baskısının önsözünde 12 Ekim 1931 tarihi bulunmaktadır. Ali Nuri Bey, bu eserin aynı zamanda Atatürk'e imzalı "*Türk Vatanının Kurucusu Gazî Mustafa Kemal için, En derin saygılarımla*" olarak takdim (veya göndermiştir) etmiştir. Ali Nouri, *Abdul-Hamid En Caricature, Interieurs de Yıldız-Kiosk*, Imprimerie des Banques Haim, Rozio & Cie Constantinople, 1931.s.4. İmzalı bu eser daha sonra Atatürk tarafından Afet İnan'a hediye edilmiştir. Günümüzde bu kitap Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi'nde (katalog no:6129 A.İnan) bulunmaktadır.

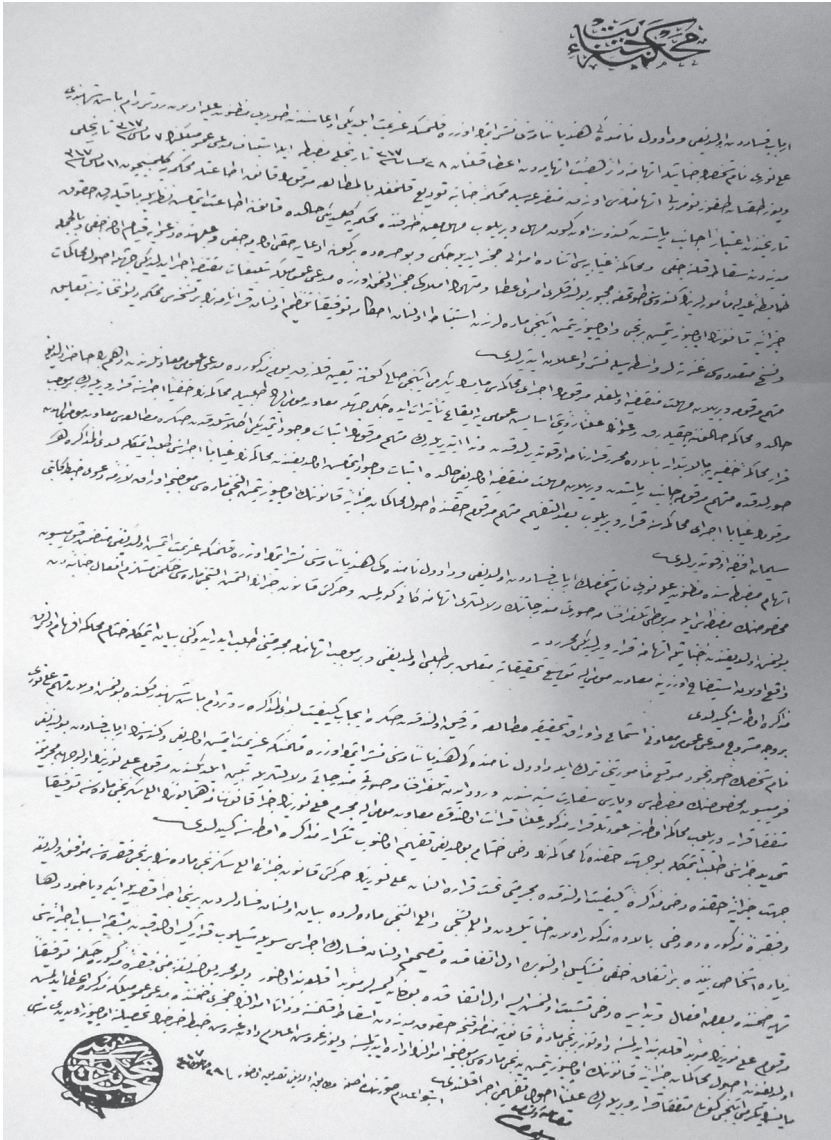
Ali Nuri hakkında yayınlanan yazılarda genellikle Jöntürk akımına karıştığı gerekçesiyle görevden alındığı dile getirilmektedir. Bu iddianın doğruluk payı oldukça düşüktür. Çünkü Ali Nuri'nin gerek II. Abdülhamid gerekse İttihat ve Terakki döneminde İttihatçı olduğuna dair herhangi bir belgeye rastlanılmamıştır. Fakat İttihatçıların izlediği politikalara uygun bir muhalefet sergilediği söylenebilir. Nitekim Ali Nuri de herhangi bir eserinde veya yazısında İttihatçı olduğunu iddia etmemiştir.

Ulaştığımız belgelere göre *Davul* gazetesi bir İttihatçı yayını olmadığı gibi II. Abdülhamid'i hedef alan bir hiciv gazetesi idi. Gazete Ali Nuri'nin iştirakiyle yayınlanmış, Ermeni kökenli Atmekyan (Anmeghian) yazarlık, Paris'te Norvince ismindeki bir Fransız da resimleri yapmıştı. Gazetede yer alan İstanbul olayları, Le Moniteur Oriental'in sâhibi Mösyö D.A. Bellis tarafından belirlenmiş, Kont Aşinof vâsıtasıyla yabancılara, Avukat Necib Efendi vâsıtasıyla da Osmanlılara dağıtılmıştı. Gazetenin çıkarılmasında şöyle bir yol izlenmişti: müsveddesi Paris'te Atmekyan tarafından yapıp gazetenin asıl naşiri olan Rotterdam'daki Hollandalı Stooome Kumsth Gerbing'e gönderiliyor ve oradan da gazete matbu olarak Ali Nuri'ye gelmekteydi. Jurnalde bulunan Nazım Ömer'e göre Ali Nuri; Kont ve Kontes Şalo, Atmekyan ve Süleyman Midhat'a çeşitli vaatlerle gazetenin çıkartılmasını sağlamıştı. *Davul* gazetesi her ne kadar 12 Ekim 1900 tarihinde yayın hayatına başlamışsa da ne zamana kadar varlığını sürdürdüğü bilinmemektedir. Fakat Ali Nuri, söz konusu gazetede yayınlanan karikatürleri Cumhuriyet döneminde dâhi kitap şeklinde yayınlamaya devam etmiştir. *Davul* gazetesinde yayınlanan karikatürlerde II. Abdülhamid genelde zorba, şahsi zevkine düşkün, korkak, acımasız bir kişi olarak tasvir edilmiştir. Söz konusu karikatürler, II. Abdülhamid dönemi siyasi tarihi için bir malzeme olarak kullanılabilirliği gibi karikatürlerin çizerlerinden dolayı oryantizm-oksidentalizm perspektifinden de değerlendirilmeye değerlidir.

Osmanlı Hariciyesi ve temsilcilikleri muhalif bir politika izleyen, II. Abdülhamid ve devlet adamlarını hicveden gazetenin yayınlarını sonlandırmak için Avrupa ülkelerinin nezdinde girişimlerde bulunmuştu. Genel bir değerlendirme yapıldığında temsilciliklerin başarılı olduğunu söylemek güçtür. Çünkü diplomat bir kişi olan Ali Nuri basını da kullanarak adeta Osmanlı temsilcilikleriyle köşe kapmaca oynamıştı.

Ekler

Ek- 1 Cinayet-i Mahkeme. Ali Nuri Bey'in Yargılanmasına Dair⁵⁸

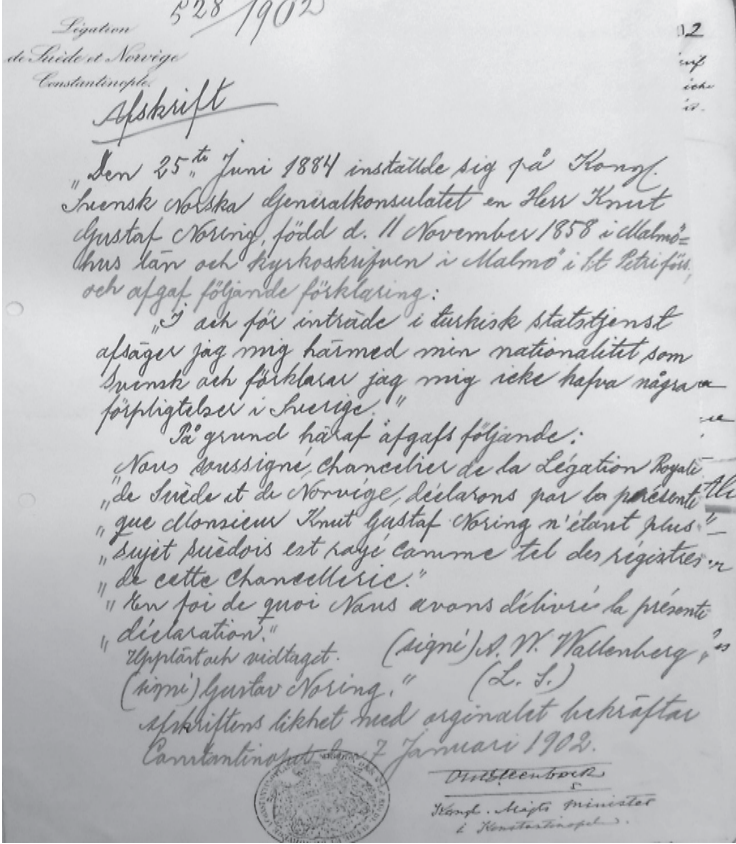
⁵⁸ Nouri, Abdul-hamid i Karikatyr, s.1.

Ek- 2 Rotterdam Başkonsolosu Ali Nuri Bey⁵⁹

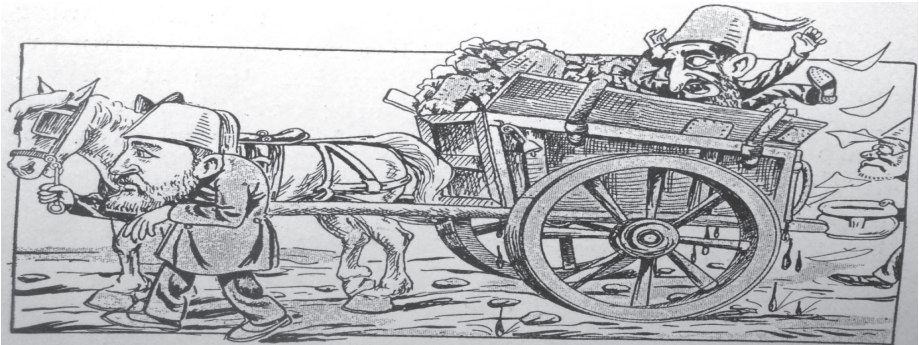

⁵⁹ Jarring, "Ali Nouri- alias Gustaf Noring en Viking i frack" s.9.

Ek- 3 Gustaf Noring'in özgeçmişi hakkında İstanbul'daki İsveç-Norveç Büyükelçiliğinin yazısı⁶⁰

Ek- 4 II. Abdülhamid çöp arabası içinde eğlenceye giderken.⁶¹

⁶⁰ Riksarkivet, Utrikesdepartementet, 1902 års Dossiersystem.

⁶¹ Danca eserinde: *Abdul-Hamid i Karikatur, Interiorer Fra Yıldız-Kiosk*, s.60.

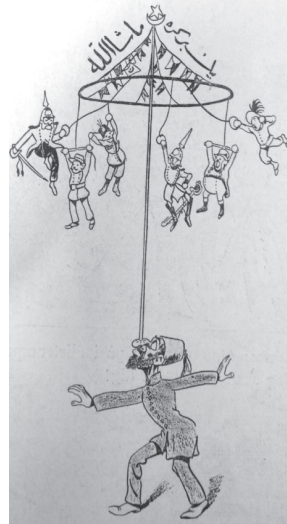
Ek- 5 II. Abdülhamid'in bir adamıyla birlikte öldürttüğü veya parçalara ayırdığı insanlar Anadolu Yakası⁶²

Ek- 6 Berlin'de II. Abdülhamid'in fiskeye şeklinde tasviri⁶³

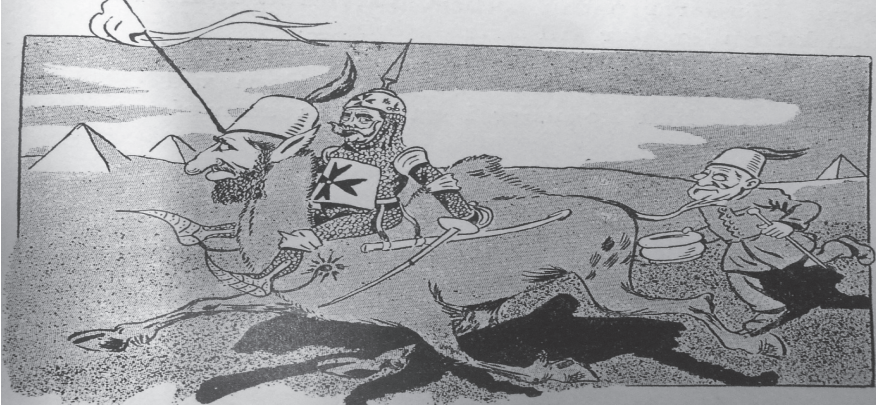
Ek- 7 II. Abdülhamid'in denge siyasetini eleştiren bir tasvir

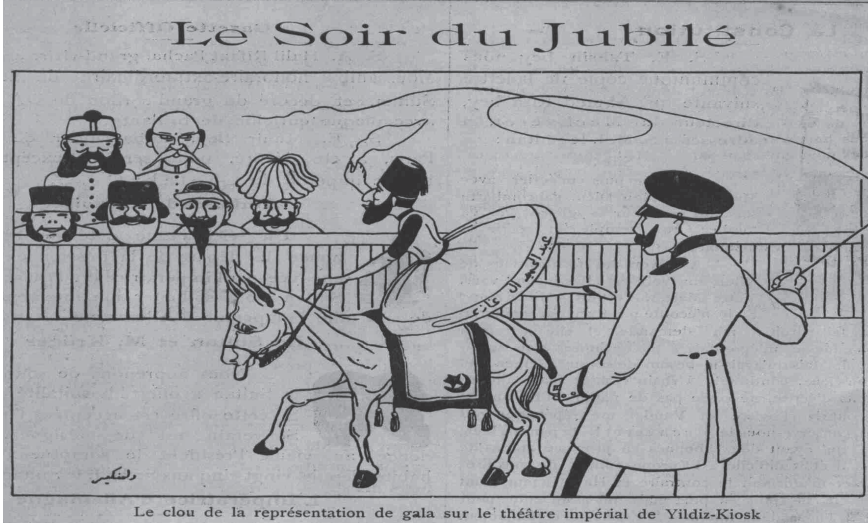
⁶² Nouri'nin İsveççe eserinden: *Abdul-hamid i Karikatyr, Interiörer från Yldiz-Kiosk*, s.70.

⁶³ Nouri'nin Almanca eserinden: *Abdul-Hamid in Karikatur, Intimes aus Yldiz-Kiosk*, s.87, 108.

Ek- 8 Alman Kralı Wilhelm'in Haçlı Seferi ve onun atı olarak çizilen II. Abdülhamid, arkalarında koşan ise H. Rıfat Paşa⁶⁴

Ek- 9 Yıldız Sarayı tiyatrosunda Abdülhamid, Avrupalı liderlere gösteri yaparken⁶⁵

⁶⁴ Nouri'nin İsveççe eserinden: *Abdul-bamid i Karikatyr, Interiörer från Yıldız-Kiosk*, s.79.

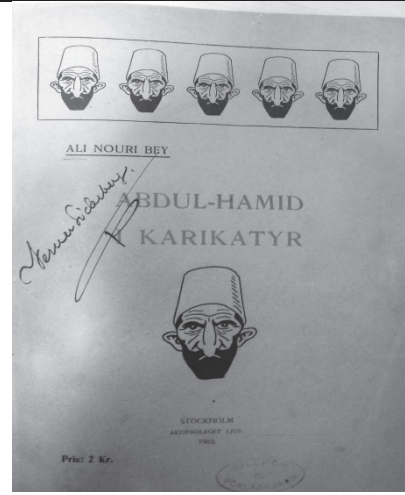
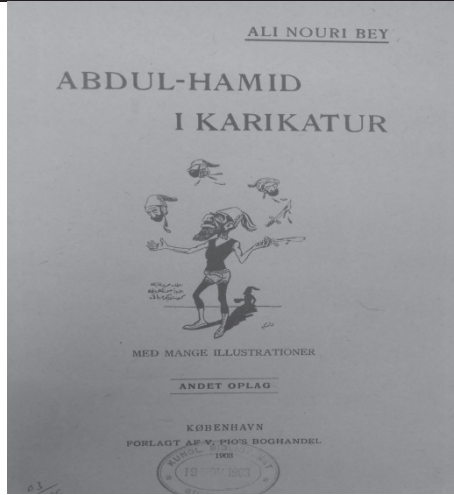
⁶⁵ *Daoul*, 12 Ekim 1900, s.3.

Ek- 12 *Davul* gazetesinin ilk sayısının kapağı

Ek-13. Ali Nuri (Gustaf Noring) Beyin Eserleri

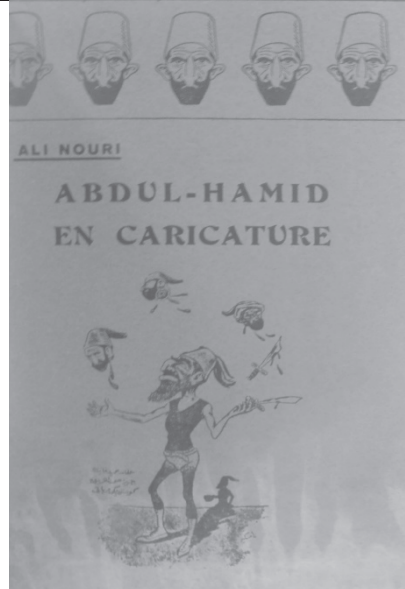
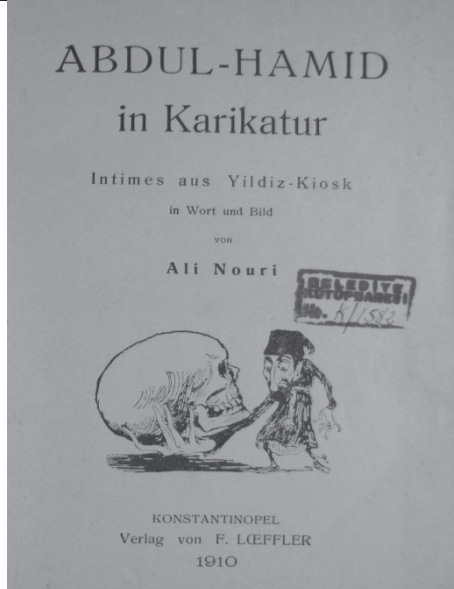
Yazar	Eser Adı	Basıldığı yer	Yıl	Dili
Gustaf Noring	<i>Några tankar om orientalska frågan</i>	Malmö	1877	İsveççe
Ali Nouri	<i>Ur gamla gömmor: En gård åt det förlutna</i>	Malmö	1902	İsveççe
Ali Nouri	<i>Nasreddin Khodjas upptåg och skämt: turkiska sägner från Timurlenks dagar</i>	Stockholm	1902	İsveççe
Ali Nouri	<i>Abdul-hamid i Karikatyr, Interiörer Från Yildiz-Kiosk,</i>	Stockholm	1903	İsveççe
Ali Nouri	<i>Abdul-Hamid i Karikatyr, Interiörer Fra Yildiz-Kiosk,</i>	København	1903	Danca
Ali Nouri	<i>Abdul-Hamid in Karikatyr, Intimes aus Yildiz-Kiosk,</i>	Konstantinopel	1910	Almanca
Ali Nouri	<i>Unter dem Scepter des Sultans,</i>	Berlin	1905	Almanca
Ali Nouri	<i>Abdul-Hamid En Caricature, Interieurs de Yildiz-Kiosk,</i>	İstanbul	1931	Fransızca

Ek-14. Ali Nuri'nin *Davul* Gazetesi'nde yayınlanan karikatürleri kullanarak hazırladığı eserler.

Danca olarak ilk defa Kopenhag'da 1903'te basıldı.

İsveççe olarak Stockholm'de 1903'te basıldı.

1910 yılında Konstantinopol'de Almanca olarak basıldı.

1931 yılında Fransızca olarak İstanbul'da basıldı. (Gazi M. Kemal'e imzalı olarak verilen Nüsha)

Kaynakça

A) Arşivler

1. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*

BOA, Fon Kodu: DH.SAİD., Dosya:55, Gömlek:249, 7 Ekim 1895.

BOA, BEO., 1541/115540, 27 Ağustos 1900.

BOA, BEO., 4459/334382, 6 Mart 1917.

BOA, DH.MKT., 2424/36, 3 Kasım 1900.

BOA, DH.MKT., 991/57, 24 Temmuz 1905.

BOA, DH.MKT.,873/59, 27 Temmuz 1905.

BOA, DH.SAİD., 55/249, 7 Ekim 1895.

BOA, HR.SYS., 198/69, 10 Ağustos 1904.

BOA, HR.SYS., 219/11, 21 Mayıs 1905.

BOA, HR.TO., 358/50, 4 Temmuz 1903.

BOA, MF.MKT., 535/16, 8 Kasım 1900.

BOA, MF.MKT., 874/38, 11 Ağustos 1905.

BOA, ŞD. MLK, 3141/40, 16 Eylül 1916

BOA, ŞD., 3141/40, 8 Temmuz 1916.

BOA, Y.A.HUS, 487/97, 24 Mayıs 1905.

BOA, Y.EE., 15/115, 14 Mart 1900.

BOA, Y.EE., 15/116, 9 Mayıs 1901.

BOA, Y.EE.KP., 86/37, tarihsiz.

BOA, Y.MTV, 209/123, 10 Aralık 1900.

BOA, Y.MTV, 214/184, 14 Mayıs 1901.

BOA, Y.MTV, 215/37, 4 Temmuz 1901.

BOA, Y.MTV, 227/79. 17.Z.1319.

BOA, Y.MTV, 230/65, 30 Nisan 1902.

BOA, Y.MTV., 211/35, 3 Şubat 1901.

BOA, Y.MTV., 211/86, 11 Şubat 1901.

BOA, Y.MTV., 211/86, 13 Şubat 1901.

BOA, Y.MTV., 215/101, 27 Mayıs 1901.

BOA, Y.MTV., 230/172, 22 Mayıs 1902.

BOA, Y.PRK.EŞA., 37/59, 27 Şubat 1901.

BOA, Y.PRK.EŞA., 37/60, 27 Şubat 1901.

BOA, Y.PRK.EŞA., 39/15, 20 Ekim 1901.

BOA, Y.PRK.HR., 29/54, 13 Aralık 1900.

BOA, Y.PRK.HR., 32/2, 16 Nisan 1902.

BOA, Y.EE., 15/116, 9 Mayıs 1901

2. *Riksarkivet (İsveç Devlet Arşivi), Utrikesdepartementet*, 1902 Ars Dossiersystem, vol: 3073b, 7 Ocak 1902.

3. *Kungliga biblioteket* (Kraliyet Kütüphanesi), BREF, Till G.E. Klemming N-RA, Epk, 3:9.

B) Telif Eserler

AKÜNAL, Dündar, “Jön Türk Gazeteleri”, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul, 1985.

BAKTIAYA, Adil, *Bir Osmanlı Kadının Feminizm Macerası ve Hamidiye Modernleşmesi*, H20 Kitap, İstanbul, 2016.

Cumhuriyet, 20 Kasım 1937.

DAĞ, Ahmet Emin, *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü*, Ağaç yayınları, İstanbul, 2009.

Daoul, 12 Ekim 1900.

GÜRGÜN, Abdullah, (Der.), *Karikatürlerle Abdülhamid*, Kaynak yayınları, İstanbul, 2017.

Hver 8. Idag, 16 Şubat 1902.

JARRING, Gunnar, “Ali Nouri- alias Gustaf Noring en Viking i frack”, *Studie kamratan*, 64/1982, s.9-11.

-----, “Bibliofilen Ali Nouris pa Upprattandet av ett Turkiskt Nationalbibliotek”, *Svenska Forskningsinsitutet i Istanbul Maddelanden*, 7/1982, s.26-40.

LAGERBRING, Sven, *İsveççe'nin Türkçe ile Benzerlikleri*, İsveçlilerin Türk Ataları, haz. Abdullah Gürgün, Kaynak Yay., İstanbul, 2010.

Los Angeles Herald, 25 Temmuz 1901.

NOURİ, Ali, *Abdul-Hamid En Caricature, Interieurs de Yıldız-Kiosk*, Imprimerie des Banques Haim, Rozio & Cie Constantinople, 1931.

-----, *Abdul-Hamid in Karikatur, Intimes aus Yıldız-Kiosk*, F. Loeffler, Konstantinopel, 1910.

-----, *Abdul-Hamid in Karikatur, Intimes aus Yildiz-Kiosk*, F. Loeffler, Konstantinopel, 1910.

-----, *Abdul-Hamid in Karikatur, Intimes aus Yildiz-Kiosk*, in wort und Bild, Zürich, 1904.

PATAI, Raphael, (Ed.), *The Complete Diaries of Theodor Herzl*, Cilt: IV, Newyork-London, 1960.

Salih Münir Paşa (Çorlu), *Geçmiş Zamanlar, II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi, İstanbul ve Paris Hatıraları*, haz. A. Birinci-S. Günaydın, TTK Yayınları, Ankara, 2015.

ŞİRİN, İbrahim, “İki Dünya Arasında Karikatürden İmgeye: Osmanlı ve Avrupa”, *Folklor/Edebiyat*, C.15, S.59, 2009.s.77-94.

The New York Times, 4 Ocak 1903.

The Register, 23 Eylül 1901.

The West Australian, 24 Eylül 1901.

West Gippsland Gazette, 1 Ekim 1901.

Meşrutiyet Çocuklarının Yetiştirilmesinde Terbiyevî Oyunların Rolü

The Role of Educational Games on Producing Children of the II. Constitutional Era

Sabri ÖZÇAKIR*

Özet

II. Meşrutiyet yılları yeni insan ve yeni toplum oluşturma anlayışı ile birlikte çocuk ve gençlerden beklentilerin arttığı bir dönemdir. Eğitim ve beden eğitimi alanı İttihat ve Terakki yöneticilerinin ideal bireyin inşası amacıyla kullandığı alanlar arasındadır. Beden eğitimi alanının önemli bir parçası olan terbiyevî oyunlardan okullarda beden eğitimi dersleri, okul dışında ise paramiliter gençlik örgütleri aracılığıyla yararlanılmıştır. Bu çalışmada, meşrutiyet çocuklarının yetiştirilmesinde terbiyevî oyunların nasıl kullanıldığının ve askerliğe hazırlayıcı öğelerin terbiyevî oyunlar içerisinde nasıl yer aldığı değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Çalışmada ilk olarak terbiyevî oyunların okul müfredatlarında yer alması adına yayınlanan mevzuatlar ve müfredat programlarına yer verilmiş, ardından paramiliterist ve milliyetçi bir içerikle sunulan oyunlar değerlendirilmiştir. Çalışmanın asıl konusunu oluşturan bölümde ise fiziksel ve ruhsal becerileri geliştiren terbiyevî oyunlardan örnekler sunulmuş ve bu bilgilere ulaşmak için döneme ait resmi mevzuatlar, müfredat programları, telif ve tercüme eserler ile süreli yayınlardan yararlanılmıştır.

Çalışmada terbiyevî oyunları sadece toplumun askerleşmesi bağlamına oturtmadan daha geniş bir anlatım kullanılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Terbiyevî Oyun, Beden Eğitimi, Osmanlı Devleti, II. Meşrutiyet Dönemi, Çocuk.

Abstract

In the Second Constitutional Era, expectations for children and young people increased with the understanding of creating new people and new society. Education and physical education were among the tools that the leaders of Committee of Union Progress used them in order to create ideal individual. It was benefited from educational games, as an

* Dr. Öğr. Üyesi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu, Beden Eğitimi Öğretmenliği Bölümü, e-mail: sabriozcakir@hotmail.com.

important part of physical education, through physical education classes in schools and paramilitary youth organizations outside of the schools. In this study, it was aimed to evaluate how the educational games used and how the military preparatory elements took part in the educational games. Firstly, legislations and school curriculums which are related to educational games were examined, then the games which have paramilitarist and nationalist content were evaluated. In the main section of this research, some educational games that improving physical and mental skills were presented. In order to reach essential information, it was benefited from official legislations, school curriculums, original and translated books and periodicals.

It was tried to use a wider perspective related educational games in order to not evaluate educational games into the context of militarization of the society.

Keywords: Educational Games, Physical Education, Ottoman Empire, II. Constitutional Era, Child.

Giriş

Toplumlar ideallerini çocuklar aracılığıyla geleceğe aktardıkları için çocuk eğitimine her zaman önem verilmiş, dolayısıyla her dönemin çocukluk anlayışı toplumun beklentilerine göre şekillenmiştir. Bilhassa bunalım dönemlerinde, sorunlara çözüm arama işinde, ait olduğu ailenin ve toplumun bir üyesi olarak çocuklardan sorumluluk üstlenmesi beklenmiştir¹.

Osmanlı Devleti'nde uzun süreli II. Abdülhamid döneminden sonra 23 Temmuz 1908'de Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesiyle başlayan II. Meşrutiyet, isyanlar ve yıkıcı savaşların yanında, büyük ümitler, projeler ve hayallerle geçen bir dönemdir. Devlet ve toplumun her alanında köklü değişme ve gelişmelerin yaşandığı bu dönemde, çocuklar da söz konusu proje ve öngörülerin bir parçası olarak yerini almıştır².

II. Meşrutiyet döneminin getirdiği yeni değerler sistemine bağlı olarak biçimlendirilecek yeni kuşakların yetiştirilmesi sorunsalı, çocuğun üzerindeki ilgiyi arttırmıştır. Toplumun geleceği olarak adlandırılan çocuk, devletin ilgi alanının içine çekilmiştir. Tanzimat ile bağımsız bir özne olmaya başlayan çocuğun, II. Meşrutiyet dönemi ile birlikte potansiyel bir kamusal özneye dönüşmesine tanık olunmuştur. Başka bir ifadeyle Tanzimat döneminde

¹ Ali Gurbetoğlu, "II. Meşrutiyet Dönemi Çocuk Dergilerinde Çocukluk Anlayışı", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 40/2 (2007), s. 68.

² Cüneyd Okay, "Meşrutiyet Dönemi'nde Savaş ve Çocuk", *Osmanlı*, C. 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 489; Cüneyd Okay, *Meşrutiyet Çocukları*, 1. Baskı, Bordo Kitaplar, İstanbul 2000, s. 41.

bağımsız bir özne olarak keşfedilen çocuk, II. Meşrutiyet döneminde oluşturulan yeni yaşam, yeni insan anlayışı doğrultusunda yeniden inşa edilir. Potansiyel bir kamusal aktör olarak çocuk artık sadece ailesine ait değil, kimi zaman ulusun, kimi zaman da ırkın geleceğidir. Yarının üreticisi, askeri ve vatandaşdır³. II. Meşrutiyetin ilanı ile başlayan süreçte büyük oranda vatandaşlık temelli bir anlayışla ele alınan çocuk, Osmanlı toplumunun umudu ve istikbali görülerek müstakbel yurttaş, müteşebbis ve asker olarak yalnızca ailesinin ve yakın çevresinin değil tüm toplumun bir unsuru olarak görevlendirilmiştir⁴.

Meşrutiyet yıllarında eğitimde, okullarda, çocuk dergi ve kitaplarında, çocuklar için düzenlenen şenlik ve bayramlarda milli nesil yaratma, Türklük ve milliyetçilik bilincinin çocuklarda uyandırılması; ayrıca yaratılması amaçlanan milli neslin 1908 Meşrutiyet hareketine sadık olarak yetiştirilmesi hedefi sürekli olarak ön planda tutulmuştur⁵. Yeni rejimin odağında bulunan İttihat ve Terakki de kendisine ve kendisinin belirleyeceği değerlere uyan bir çocukluk ve gençlik arzulamış, politikalarını da bu doğrultuda belirlemiştir⁶. Eğitim, edebiyat, sanat, müzik, çocuk yayınları ve oyunlar da İttihat ve Terakki'nin milliyetçi bir nesil oluşturma enstrümanı olarak kullanılmıştır⁷. Osmanlılık politikasını iflase uğratan, Türkçülüğün gelişimini hızlandıran Balkan Savaşları ile çocukların, gençlerin milli bilinç sahibi olarak yetiştirilmeleri ve onlara yönelik yayınlarda da vatan, millet, Türklük gibi kavramların kullanımı önem kazanmıştır⁸.

Siyasi elitler, II. Meşrutiyet yıllarında oluşan sosyal ortam ve koşulların gereği olarak bedene farklı anlamlar yükleyerek bireysel olarak ve nüfus düzeyinde çocukların, gençlerin okullarda ve okul dışında eğitilmesi yönünde çeşitli girişimlerde bulunmuş; sağlıklı, güçlü ve rejimin güvenebileceği vatandaşların yaratılması için çaba sarf etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşları sonrasındaki durumu bedene yüklenen anlamların Sosyal Darwinist bir tonda karşımıza çıkmasında etkili olmuştur⁹. Sosyal Darwinizm II. Meşrutiyet yıllarının baskın ideolojisi olarak vatan savunması, erillik ve beden eğitimi

³ Füsün Üstel, "Makbul Vatandaş"ın Peşinde- II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 30-32.

⁴ Güven Gürkan Öztan, *Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası*, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 45.

⁵ C. Okay, "Meşrutiyet Dönemi'nde Savaş ve Çocuk", s. 489.

⁶ C. Okay, *Meşrutiyet Çocukları*, s. 12-13.

⁷ Cüneyd Okay, "Sport and Nation Building: Gymnastics and Sport in the Ottoman State and the Committee of Union and Progress, 1908-1918", *The International Journal of the History of Sport*, 20/1 (2003), s. 152-153.

⁸ Sanem Yamak Ateş, *Asker Evlatlar Yetiştirmek: II. Meşrutiyet Dönemi'nde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri*, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 191.

⁹ Sabri Özçakır, *II. Meşrutiyet Dönemi Beden Eğitiminde Çağdaş Dönüşümler*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013, s. 6.

arasında bağlantı kurmaya çalışarak¹⁰; savaşların yoğun olarak sürdüğü dönemde Sosyal Darwinist düşünüş kalıplarının etkisi ile toplumu, dünyayı güçlü olma mücadelesi olarak gören Osmanlı aydınlarını etkilemiştir¹¹. Jimnastik, beden eğitimi, izcilik ve askerî talimler de söz konusu amacın gerçekleştirilmesine hizmet edecek araçlar olarak görülmüştür¹².

Topluma yönelik, topluma biçim vermeyi amaçlayan bir ideoloji olan militarizm, toplumun tamamını çocukluktan başlayarak askerî değerler ve normlara bağlı olarak eğitmeye, buna uygun davranmaya çağırmaya, askerliği askerliğin dışına çıkarmaya yani askerliği genel bir “yaşama üslubu” haline getirmeye odaklanmaktadır¹³. Osmanlı Devleti’nde genç nüfusu küçük yaştan itibaren askerliğe alıştırmak için çeşitli çabalar yürütüldüğü bilinmektedir. Savaş döneminin zorlu koşullarında, askere yeni alınanları eğitmek için yeterli sürenin olmayışı gençlere askerliğe hazırlayıcı ön eğitimler vermeyi zorunlu kılmıştır. Böyle bir ortamda askerliğin çocuklara ve gençlere bir vatandaşlık görevi olarak benimsetilmesi, onların askerlik görevini layıkıyla yerine getirebilmeleri için küçük yaştan itibaren fiziksel ve ruhsal açıdan hazır duruma getirilmeleri, Osmanlılar için de eğitimin temel amaçlarından biri olmuş, ayrıca bu durum oluşturulan paramiliter gençlik örgütlerinin kuruluş nedenlerinden biri olarak değerlendirilmiştir¹⁴.

Eğitim, askerlik çağından önce gençlere pratik beceriler kazandırmanın en etkili aracıydı¹⁵. Gençlerin yalnızca askerliğe dair becerilere hazırlanması yeterli değildi. Gençleri askere gitmeye ve savaşmaya ikna etmek de önemli bir konuydu¹⁶. Nitekim sürekli savaş ortamında aileden ve yakın çevreden birilerinin askere gitmesi, savaşa katılması veya bu konuların konuşulması gençlerin savaşa yönelik korkularını arttıracak gibi, duygusal olarak duruma daha kolay alışmalarını da sağlayabilirdi. Fiili askerlikten önce verilen eğitim,

¹⁰ Yaşar Tolga Cora, *Constructing and Mobilizing the “Nation” Through Sports: State, Physical Education and Nationalism Under the Young Turk Rule (1908-1918)*, Central European University Nationalism Studies Program In Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts, Budapest 2007, s. 40.

¹¹ Ayşe Gül Altınay ve Tanıl Bora, “Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, C. 4, İstanbul 2008, s. 150.

¹² S.Y. Ateş, *Asker Evlatlar Yetiştirmek*, s. 154; Yaşar Tolga Cora, “II. Meşrutiyet’te Beden Terbiyesi; Genç Kalemler’in “Milli Jimnastik” (1911) Adlı Risalesi Üzerine Notlar”, *Müteferrika*, 29 (2006/1), s. 180-183; Y.T. Cora, *Constructing and Mobilizing the “Nation” Through Sports*, s. 20.

¹³ Murat Belge, *Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 147- 150.

¹⁴ S.Y. Ateş, *Asker Evlatlar Yetiştirmek*, s. 119-123.

¹⁵ Mehmet Beşikçi, “Militarizm, Topyekün Savaş ve Gençliğin Seferber Edilmesi: Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı İmparatorluğu’nda Paramiliter Dernekler”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 8 (2009), s. 51.

¹⁶ A.g.m., s. 72.

askerlik anında savaşa bedenen ve ruhen hazır bir gençliği ortaya çıkarıyor ve bu durum İttihatçı bakış açısı ile savaştaki başarının kilit unsurlarından biri olarak görülüyordu. Ön hazırlık süreci yalnızca gençleri savaşa hazırlamakla kalmayacak, halkın savaşa dair İttihatçı politikalara destek vermesine de katkı sağlayacaktı¹⁷. Askere alma yaşının -asker ihtiyacından dolayı da olabilir- çıkarılan kanunlarla 20, 19 hatta 18 yaşına kadar aşağı çekilmesi¹⁸ de durumun ciddiyetini ve meselenin önemini arttırmaktadır. İşte bu şartlarda gerek paramiliter gençlik örgütlerinde verilen eğitimin gerekse eğitim kurumlarında pedagojik amaçların yanında paramiliter bir anlayışla ele alınan ve içerisinde askerî talimleri, sağlık eğitimini ve terbiyevî oyunları barındıran beden eğitimi derslerinin de gençleri fiziksel ve psikolojik olarak askerliğe hazırlamada payı vardır.

Mücadele özelliği kazandıran, dayanıklılığı arttıran ve becerinin gelişmesini sağlayan terbiyevî oyunların temel amacı, çocukları ve gençleri askerliğe hazırlamak veya onlara askerlik taklidi yaptırmak değildi. Ancak oyunların, ileride askerî faaliyetlerde karşılaşacakları becerileri hedef kitleye kazandırması, oyunların dönemin koşulları ve ihtiyaçları bağlamında değerlendirilmesini gerekli kılmıştı. Bilhassa kriz dönemlerinde siyasi elitler eğitim sistemini kendi politik ihtiyaçları doğrultusunda organize etme çabasında olmuşlardır. Balkan Savaşları ile oluşan iklimde ideal çocuğu inşa etmek için kullanılan temel araçlardan biri de müfredata yönelik düzenlemelerdi. İttihat ve Terakki'nin vatan savunması, ideal yurttaş ve sağlıklı bireyler ile beden eğitimi alanı arasında kurduğu ilişki de çabaları destekler nitelikte olmuştur¹⁹. Terbiyevî oyunlardan okullarda beden eğitimi dersleri aracılığıyla, zaman zaman askerî talimlere eklenerek yararlanılmış, okullu gençlerin derslerde, ders aralarında ve derslerin sonunda oynadıkları oyunların, okullu olmayan gençlere ulaştırılmasında ise paramiliter gençlik örgütleri²⁰ görev almıştır.

Aynı dönemde oyunların terbiyevî yani eğitici değerinin tamamıyla göz ardı edildiğini söylemek mümkün değildir. Nitekim, yayın faaliyetleri aracılığıyla oyunun pedagojik açıdan önemi, değeri ve oyunların nasıl düzenlenmesi gerektiği hakkında bilgi veren çok sayıda makale²¹ yazılmış, kitaplarda²² da bu

¹⁷ A.g.m., s. 51.

¹⁸ S.Y. Ateş, *Asker Evlatlar Yetiştirmek*, s. 433; M. Beşikçi, “Militarizm, Topyekün Savaş ve Gençliğin Seferber Edilmesi”, s. 87.

¹⁹ G.G. Öztan, *Türkiye’de Çocukluğun İnşası*, s. 52-55.

²⁰ II. Meşrutiyet döneminde kurulan gençlik örgütlerinden biri olan Osmanlı Genç Dernekleri’nde oyuna verilen önemin göstergesi olarak Selim Sırrı Bey tarafından içinde gürbüz ve dinçler için ahlaki ve terbiyevî oyunları barındıran “Genç Derneklerinde Oyunlar” isimli bir kitapçık (Bkz. *İkdam*, no. 7222, 20 Mart 1333, s. 2) hazırlanmış, ayrıca Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası’nda oyunlar ile ilgili aşağıda örnekleri görülen çok sayıda makale yayınlanmıştır.

²¹ Bu makalelerin bir kısmı için bkz. Ahmet Cevat, “Oyunun Hidmet-i Terbiyesi”, *Tedrisat-ı İbtidâîye Mecmuası*, 1/9 (15 Teşrin-i evvel 1326), s.141-147; Necmettin Sadak,

konulara bölüm ayrılmıştır. Hatta terbiye ve oyun kavramlarına verilen değerler diğer bir yansıması da Terbiye ve Oyun dergisi ile karşımıza çıkmıştır²³. Selim Sırrı Bey tarafından çıkarılan terbiye ve oyun kavramının bir arada kullanıldığı dergi, çıkış maksadını sosyal ve medeni hayat için iki önemli fen olan, terbiye ve oyundan bahsetmek olarak açıklamıştır²⁴. Dergide çocuk terbiyesi, beden terbiyesi ve oyunun önemi ile gerekliliğinin yanı sıra kız ve erkek çocuklar için uygun ahlaki ve eğitici oyunların uygulamalarına da yer verilmiştir.

Çocuk dergileri, dönemin milliyetçi ideologlarının çocuklara milliyetçilik ve ulusal değerlerin propagandasını yaptıkları bir alan²⁵ ve ayrıca çocuklarda milli bilinci ve Türk olma duygusunu arttırmak için kullanılan eğitim araçlarından biri olmuştur. Mevcut duruma Balkan Savaşları'nda kaybedilen toprakların travmatik etkisi de eklenince intikam, şiddet duyguları kamçılanmış ve militarist argümanlar desteklenmiştir. Oyuna verilen önemin diğer bir yansıması dönemin yetişkinler tarafından kaleme alınan çocuk edebiyatında da yerini bulmuştur. Vatan sevgisi, millet olma bilinci, intikam ve kin gibi duyguların yoğun bir şekilde işlendiği çocuk edebiyat ürünlerinde²⁶, bu duyguların çocuklara nüfuz etmesini kolaylaştırmak için oyunların ikna edici, eğlendirici ve fiziksel özellikleri geliştirici yönlerine de başvurulmuştur. Özetle, savaş ortamının yoğun olarak sürdüğü II. Meşrutiyet yıllarında çocuklara ve gençlere, ruhen ve bedenen milliyetçi bir kişilik kazandırmak, onlardan gürbüz ve üretken bir nesil yaratmak, geleceğin yurttaşları olan çocukları küçük yaşlardan itibaren askerî koşullara hazırlamak için terbiyevî oyunların nasıl kullanıldığının ve askerî öğelerin bu oyunlar içerisinde ne şekilde yer aldığına değerlendirilmesi amacıyla yapılan bu çalışmada, ilk olarak terbiyevî oyunların okul müfredatlarında yer alması adına yayınlanan mevzuatlar ve müfredat programlarına yer verilmiş, ardından paramilitarist ve milliyetçi bir içerikle sunulan oyunlar incelenmiştir. Çalışmanın asıl konusunu oluşturan bölümde ise fiziksel ve ruhsal becerileri geliştiren

“Oyun Nedir”, *Tedrisat Mecmuası*, 4/24 (9 Nisan 1330), s. 213-218; Selim Sırrı [Tarcan], “Mektep Oyunları”, *Terbiye ve Oyun*, 1/1 (1 Ağustos 1327), s. 10-13.

²² Oyun ile ilgili bilgilere yer veren kitaplar için bkz. Ahmet Nazmi ve Bekir Sıtkı, *Yeni Usul Osmanlı Terbiye-i Bedeniye Dersleri*, Necmi İstikbal Matbaası, Dersaadet 1327, s. 12-15; Ahmet Edip, *Terbiyevî Çocuk Oyunları*, Cihan Matbaası, 1329, s. 3-7; Lefebure, *Terbiyevî Jimnastik Usulü*, Çev. Selim Sırrı, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333, s. 128-131; Selim Sırrı [Tarcan], *Terbiyevî İsveç Jimnastikleri ve Mektep Oyunları*, Matbaa-i Ebüzziya, Konstantiniye 1327, s. 90-91; Selim Sırrı [Tarcan], *Terbiye-i Bedeniye Nazariyatı ve Usul-i Talim*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1335, s. 219-226.

²³ İlk sayısı 14 Ağustos 1911 tarihinde yayınlanan Terbiye ve Oyun, “Gençlerin terbiye-i fikriye ve bedeniyesine hadim on beş günde bir neşr olunur mecmuadır” ibaresiyle yayınlanmıştır.

²⁴ Selim Sırrı [Tarcan], “Aramızda: Meslek ve Maksadımız”, *Terbiye ve Oyun*, 1/1 (1 Ağustos 1327), s.1.

²⁵ G.G. Öztan, *Türkiye’de Çocukluğun İnşası*, s. 50-51.

²⁶ C. Okay, “Meşrutiyet Dönemi’nde Savaş ve Çocuk”, s. 494.

terbiyevî oyunlardan örnekler sunulmuş ve bu bilgilere ulaşmak için döneme ait resmi mevzuatlar, müfredat programları, telif ve tercüme eserler ile süreli yayınlardan yararlanılmıştır. Alman jimnastiği ile birlikte dönemin hakim iki jimnastik anlayışından biri olan İsveç jimnastiğinin Alman jimnastiğinden etkilenen aletli Jahn-Amaros jimnastiğine kıyasla, terbiyevî oyun gibi pedagojik içeriğe sahip etkinlikleri bünyesinde daha fazla barındırması ve Selim Sırrı Bey'in İsveç jimnastiğinin benimsenmesi ve yaygınlaştırılması amacıyla aktif olarak çalışması bu çalışmada hakim olan jimnastik sisteminin neden İsveç jimnastikleri olduğu sorusunu yanıtlamaktadır.

Resmi Mevzuat ve Müfredat Programlarında Terbiyevî Oyunlar

II. Meşrutiyet, sivil eğitimde resmi mevzuatlar açısından önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Bilhassa I. Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda teşkilatlanma, eğitim kurumları ve okul programlarında yeni reformların yapıldığı görülür²⁷. 6 Ekim 1913 tarihinde yayınlanan Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkatı ile tedrisât-ı ibtidâiye (ilköğretim) bağlı olan ana mektepleri ve sıbyan sınıflarında, çocukların yaşlarına uygun olarak faydalı oyunların oynanması ve vatan şiiirlerinin okutulması istenmiş, ayrıca bu okullarda oyunlar aracılığıyla çocukların bedeni ve ruhi gelişimlerinin sağlanacağı belirtilmiştir²⁸.

Maarif-i Umûmiye Nezâreti'nin ibtidâiye mektepleri için yayınladığı müfredat programlarının “Ana Mektepleri ve Sınıfları” isimli kısmında verilen bilgiler Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkatı'nı destekler niteliktedir. Buna göre, dört, beş ve altı yaşındaki çocukların kabul olunacağı ana mekteplerinde jimnastik dersi yirmi dakikadan çok olmayacak, her yirmi dakikalık dersi yirmi dakikalık bir teneffüs, beden hareketleri, oyun ve müzik gibi faaliyetler takip edecektir²⁹. Derslerde aşağıdaki hususlara dikkat edilmesi istenmiştir:

²⁷ Faik Reşit Unat, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1964, s. 28.

²⁸ *Düster*, Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkatı (5 Zilkade 1331-6 Ekim 1913), II. Tertip Cilt V, s. 804.

²⁹ Maarif-i Umûmiye Nezâreti (MUN), *Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı (MİDM)*, Bir ve İki Dersbane ve Muallimli Mekteplere Mahsus, Matbaa-i Amire, İstanbul 1329, s. 112; MUN, *MİDM Altı, Beş, Dört ve Üç Dersbane ve Muallimli Mekteplere Mahsus*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1329, sayfa numarası gayın (Ğ) harfidir; MUN, *MİDM Altı, Beş, Dört ve Üç Dersbane ve Muallimli Mekteplere Mahsus*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1330, s. 132; MUN *MİDM Altı, Beş, Dört ve Üç Dersbane ve Muallimli Mekteplere Mahsus*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332, s. 181-182.

Maarif-i Umûmiye Nezâreti'nin ibtidâiye mektepleri için yayınladığı dört ayrı müfredat programında terbiye-i bedeniye dersi ve oyunlar ile ilgili bilgiler ayrıdır. Bu nedenle

“Bu mekteplerde yaptırılacak terbiye-i bedeniyyenin her şeyden evvel çocukların seveceği bir şekilde olması lazımdır. Çocuklar menfaatsiz, cazibesiz, mücerred hareketlerden, vaziyetlerden hoşlanmazlar. Onlar için en iyi jimnastik terbiyevî oyunlardır. Bu oyunların terbiyevî hareketler ve musikiler ile te’lifî lazımdır. Oyunların bir iki kişiye münbasır kalmaktan ziyade müteaddid arkadaşlar arasında, tabiri diğerle ictimai olması da bir ihtiyacıdır. Fazla olarak oyunları mümkün olduğu kadar insan ve bayvan sedaları ve taklitleriyle mezc etmelidir. Lazım gelirse muallim de bu oyunlara iştirak eylemelidir. Asker, gemici, çiftçi, marangoz ... oyunları da ana mektebi oyunları arasında mübim bir mevki tutacak, çocuklar ufak yaştan itibaren tüfekar (veyahut bir değnek de olabilir) tutmaya alışacaklardır. Bütçesi müsait olan mektepler bu oyunlar için keyafetler ve esya i mal ettirecek, mesela gemici oyunu için tekerlekli bir sandal, çiftçi oyunu için orak, sapan, marangoz oyunu için önlük, destekle yaptırılacaktır.”³⁰

Ana mekteplerinde uygulanacak oyunlarda, oyunların içeriğinden oyunların türüne kadar her ayrıntı üzerinde titizlikle durulmuş, bilhassa çocukların oyunlara katılımını sağlamak için onların seveceği tarzda etkinliklerin seçilmesi istenmiştir. Jimnastik için ayrılan sürenin en fazla 20 dakika olması, çocukların dikkat sürelerinin kısa olduğunu ve oyunlar aracılığıyla hedeflenen niteliklerin çocuklara kazandırılmasında yeterli olup olmadığını aklı getirmektedir. Oyunlar için kıyafet diktirilmesi oyunlarda birliktelik, takım uyumu ve organizasyon adına gerekli hazırlıklara vurgu yapmaktadır. Seçilen oyunların militarist yönüne de değinilerek çocukların oyunlar aracılığıyla gerekli fiziksel ve ruhsal vasıfları kazanmaları hedeflenmiştir. Çocukları 5-6 yaşından itibaren tüfekar veya değnek tutmaya, kullanmaya alıştırmak, çocukların küçüklükten itibaren askerî uygulamaların içine sokulmak istendiğinin işaretidir. Ayrıca çocuklar gemici, çiftçi ve marangoz oyunları ile iktisadi fayda açısından da geleceğe hazırlanmaktadır. Resmî ders programında bu uygulamalara yer vermek çocukları gelecekteki koşullara hazırlamayı amaçlamakta, ayrıca siyasi elitlerin politik hedeflerinin örtüşmesi adına da dikkat çekmektedir.

Resmî mevzuatlarda, ana mekteplerindeki oyunlarla ilgili bilgilerin benzeri ilköğretim okulları için de söz konusudur. Buna göre, Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkatı ibtidâiye mektepleri ders programında, terbiye-i bedeniye ve mektep oyunları ile erkek çocuklar için askerî talim dersleri yer almıştır³¹. Otuz haftalık programda her derste beden eğitimi alıştırmalarının yanında bir oyuna yer ayrılarak, oynatılacak oyunun ismi ve açıklaması da verilmiştir. Oyunlara verilen önemin diğer bir göstergesi de okullarda kaydırak, ayna, çaylak, cennet cehennem, ebeme pilav pişirdim, elim elim üstüne, topaç, körebe, kabaramazsın kel fatma, aldattım buldattım, enseye tokat, saklambaç, zıp zıp, birdir bir,

ileriki dip notlarda metin içerisinde kaynakça gösterilirken yalnızca 1329 tarihli ilk yayınlanan müfredat programı kullanılmıştır.

³⁰ MUN, *MİDM Bir ve İki Dersbane ve Muallimli Mekteplere Mabsus*, s. 119-120.

³¹ *Düstur*, Tedrisât-ı İbtidâiye Kanun-ı Muvakkatı (5 Zilkade 1331-6 Ekim 1913), II. Tertip Cilt V, s. 807-808.

balıklama, uzun eşek, güvercin taklası, hamam kızdı pişti, adım atlama ve tura oyunları ile bunlara benzer oyunların oynatılmasının yasaklanmasıdır³².

Yasaklanan oyunlar ile ilgili aşağıda verilen bilgiler oldukça dikkat çekicidir:

*Vaktiyle bizzet oynadığımız bu oyunların maalesef bir mahiyet-i terbiyesi yoktu. Pek azı zararlıdır, bir kısmı mahzurlu ekserisi seciyeyi bozacak, çocukları fikren, beden ve ahlakın aşağılatacak kadar fenadır... Binaenalyb mektep müdürlerinin, bölük subaylarının, terbiye-i bedeniye muallimlerinin bilbassa nazarı dikkatlerini celb ederim. Oyunun eğlence şeklinde terbiye-i mahsusa olduğunu düşünüp millî zann olunan bu münasebetsiz oyunlardan birdir bir, uzun eşek, hamam kızdı, çatal matal, enseye tokat ve tura oyunlarını suret-i katiiyede men' etmeleri lazımdır. Oyunlardan maksad çocuklarda hatta askerlerde azim, metanet, sebat, teaviin, nizam, dikkat ve neşe gibi hasaili tenmiye ederek onların seciyelerinin hüsn-i teşkiline yardım etmektir.*³³

Yukarıda bölük subaylarına dair verilen bilgi, oyunların okulların yanı sıra kıtalarda, askerî eğitim amacıyla da kullanılabilceği şeklinde yorumlanabilir. Yasaklama kararının oyunlar ile ilgili yeni bir anlayış oluşturma adına verildiği de akla gelmektedir. Müfredat programlarında verilen bilgiler, oyunlar aracılığıyla dönemin koşulları ve ihtiyaçlarına uygun, fiziksel ve ruhsal yönden gelecek koşullara hazır bir gençlik yetiştirilmek istendiğine dair ipuçları da vermektedir.

Yasaklanan oyunların yerine önerilen ve aşağıda ayrıntılı olarak incelenen 25 adet yeni oyunun isimleri ise şunlardır: Yurdunu bul, eş yetiş, daire üstünde kaç tut, geri dön yetiş, önden dolaş, el tut selam ver kaç, kaç dur kurtul, çifte avcı, fes düştü, imdat haberi, sıçra kurtul, bayrakları dolaş gel, hücum emri, sekerek yetiş, sancak, esir almaca, topu at tut, top yandan elden ele, top baştan elden ele, top baştan elden ele koş başa, top daire üstünde elden ele, ateşli top, muhafız, ip top ve muhasara topu³⁴.

Okullarda beden eğitimi, oyun ve askerî talim gibi uygulamaları yaptıracak kişilerin öğretmenler olması, onların bu konularda daha nitelikli bir şekilde yetiştirilmesi gerekliliğini gözler önüne sermiştir. Nitekim Dârülmuallimin-i İbtidâiye için 1914 yılında yayınlanan programda terbiye-i bedeniye dersi ile ilgili bilgiler uygulama, teori ve öğretim yöntemi olmak üzere üç kısımda sunulmuştur. Dersin uygulama bölümünde oyun oynayan öğrenciler, teorik bölümde oyunların faydası ve önemi hakkında bilgi sahibi olmuş, öğretim yöntemi (usul-i talim) bölümünde ise oyunları nasıl düzenleyeceklerini ve oynayacaklarını öğrenmişlerdir. İlk üç sınıfta haftada iki saat uygulanan derste,

³² MUN, *MİDM Bir ve İki Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus*, s. 74-75; Selim Sırrı [Tarcan], *İsveç Usulü Terbiye-i Bedeniye ve Mektep Oyunları*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, Dersaadet 1329, s. 177-179.

³³ S. Sırrı, *İsveç Usulü Terbiye-i Bedeniye*, s. 177-179.

³⁴ MUN, *MİDM Bir ve İki Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus*, s. 75-90.

İsveç usulü jimnastik ve terbiyevî oyunların kullanılması istenmiştir³⁵. Aynı programın son bölümünde Dârülmualimîn'de uygulanacak oyun ve sporlara (atlamalar, esir almaca, el ile futbol, halat çekişme, yaya yarışları, hokey, tenis, yüzme, kürek çekme, bisiklet, eskrim, futbol, nişan atma) ait bir talimat da yayınlanmıştır³⁶. II. Meşrutiyet döneminde, İsveç jimnastiğinin özellikle sivil okullarda yaygınlaştırılmasında Selim Sırrı Bey'in öğretmen ve müfettiş olarak sürdürdüğü çabalara rağmen, tüm okullarda yalnızca İsveç jimnastiği hakim olmamıştır. Jimnastiğin Osmanlı Devleti'ne girişinden beri uygulanan atletik Jahn-Amaros jimnastiklerine de devam edilmiştir.³⁷

II. Meşrutiyet yıllarında terbiyevî oyunları okul programlarının bir parçası haline getirerek oyun uygulamalarını meşrulaştırmak amacıyla gerek çağdaş eğitim akımları içerisinde yerini almaya başlayan beden eğitimi akımının etkisi, gerekse geleceğin yurttaşları olacak ülke gençliğinin maddi ve manevi yönden istenilen niteliklerle yani sağlıklı, güçlü ve üretken bir şekilde yetiştirilmesine olan ihtiyaç sebebiyle resmî mevzuatlardan faydalanılmıştır. Ancak oyunların çocukların mevcut potansiyellerini geliştirici özelliklerine ve tüm yasal girişimlere rağmen dönemin siyasi, sosyal ve ekonomik koşullarında oyunların her yerde tam olarak uygulandığını ve taşrada yaygınlaştırıldığını söylemek zordur. Bilhassa oyunların okullardaki uygulamalarını gerçekleştirecek beden eğitimi öğretmenlerinin yeterli sayıda olmaması, zaman zaman da oyunlar için uygun bir alan ve oyunlarda kullanılacak materyal bulunamaması hedeflenen vasıfların çocuklara nüfuz etmesini zorlaştırmış olabilir.

Paramilitarist ve Milliyetçi Bir Anlayışla Sunulan Oyunlar

20. yüzyılın ilk çeyreğiyle çocuklara yönelik artan ilginin en belirgin göstergelerinden biri de onlar için hazırlanan oyunlardır. Bilhassa Balkan Savaşları'ndan sonra uyanan vatan sevgisi, ulus bilinci, nefret ve intikam gibi duygular çocuk oyunlarını biçimlendirmeye çalışmış, hatta bu durum Türk oyunu, düşman askerleri ve intikam oyunu gibi oyunların isimlerine de yansımıştır. Balkan Savaşı'ndaki en önemli düşman olan Bulgarlar da Bulgar kaçı isimli bir oyunun adı olmuştur³⁸. Çocukların savaşa ve intikama yönelik maddi ve manevi vasıflarının oyunlar aracılığıyla nasıl geliştirildiğinin anlaşılması amacıyla bu oyunların içeriğinin incelenmesinde yarar vardır. Bu oyunlardan ilki çocukların bir araya toplanarak yürümeye başladığı ve birbirlerine soru sorarak oynadıkları Türk oyunudur. Oyun şu şekilde gerçekleşir:

³⁵ Maarif-i Umûmiye Nezâreti (MUN) *Dârülmualimîn-i İbtidâîyelere Mahsus Müfredat Programı*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1330, s. 109-113.

³⁶ MUN, *Dârülmualimîn-i İbtidâîyelere Mahsus Müfredat Programı*, s. 143-146.

³⁷ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. S. Özçakır, II. Meşrutiyet Dönemi Beden Eğitiminde Çağdaş Dönüşümler, Ankara 2013.

³⁸ C. Okay, *Meşrutiyet Çocukları*, s. 72-74.

Çocuklardan birisi sorar. Arkadaş sen kimsin? Öndeki cevap verir: Ben bir Türküm.

Nereye gidiyorsun? -Düşmanlarımla harp etmeye gidiyorum. Ya gazi olacağım, ya şehit.

Biz de Türküz. Bizi de al. Peki ama kavga edebilir misiniz? Bir harp oyunu yapınız da göreyim diyerek oyuna başlanır.

Çocuklar hemen ikiye ayrılarak birbirlerinden uzak bir şekilde karşılıklı dururlar. Ardından birer birer karşılıklı hücumla başlarlar. Bir taraftan önce çıkan karşısından sonra çıkanı tutarak esir etmeye çalışır. Oyunun sonunda hangi taraf çocukların hepsini esir alırsa o taraf oyunu kazanır³⁹.

Çocukları savaşa ve askerliğe hazırlamaya yönelik olarak oluşturulan diğer bir oyun ise isminden de anlaşılacağı üzere düşman askerleri oyunudur. Oyuna katılan çocuklar değnekler ile iki korkuluk yapıp, oluşturdukları külahları ip ile korkulukların başlarına geçirirler. Ardından oyunculardan biri gezinmeye ve:

Harp olacak. Gönüllü olmak isteyen, diye bağırmaya başlar.

Oynayacaklar koşarak: Gönüllüyüm der.

Sonra tabur olurlar ve bağırarak çocuk taburun başına geçerek: Arkadaşlar sevgili vatanımızı düşman çiğnemiş arş ileri, der.

Diğerleri hep birden: Yaşasın vatan! diye bağırırlar. Yürümeye başlarlar ve yürürken hep bir ağızdan:

“Vatan için can veririz şan alırız

Bu nam ile, bu şan ile yaşarız

Yaşasın vatan, yaşasın millet

Yaşasın, yaşasın, yaşasın asker!” diye bağırırlar.

Korkulukların karşısına geldikleri zaman öndeki çocuk dur komutu verir.

Oyuncular hep birden dururlar. Sonra kumandan söze başlar: İşte harp edeceğimiz askerler hazır mısınız?

Hep birden bağırırlar: Yaşasın Osmanlılar!

Sonra kumandan emir eder: Haydi vatan kardeşleri hücum!

Oyuncular korkuluklara hücum ederler ve hangi çocuk değneklerden birini yere düşürürse oyunu kazanır. Ardından kumandan oyunu kazanan çocuğun karşısına giderek asker selamı verir ve tebrik eder. Kazanan çocuk da teşekkür

³⁹ Muallim Halil Hamid, “Çocuk Oyunları”, *Çocuk Duygusu*, 1/10 (8 Ağustos 1329), s. 8.

eder, düşman askerleri korkuluk gibi pek korkak ve yüreksizmiş der ve bu şekilde oyun sona erer⁴⁰.

Balkan Savaşları sonrasında intikam duygusunun yoğun bir şekilde işlendiği oyunların en dikkat çekenini ise intikam oyunudur. Bu oyunda çocuklardan biri trampetçi (veya davulcu) olur ve çalmaya başlar:

Ey İslamlar, ey Osmanlılar, ey vatandaşlar, ey sevgili vatanın evlatları!
Gönüllü yazılınız!.. harp yapacağız. Sevgili memleketimizi alacağız.
İntikam, intikam alacağız.

Oyuncular hep bir ağızdan bağırır:

Yaşasın intikam! Ezilsin düşmanlarımız! Yaşasın Selanik'yle
Manastır'ıyla, Yanya'sıyla, Kosova'sıyla, İşkodra'sıyla güzel Rumeli.
Kahrolsun düşmanlarımız!..

Trampetçi trampeti çalarak şöyle bağırır:

Haydi kardeşler kim gönüllü olacak?

Oyuncular hep bir ağızdan: Hepimiz gönüllüyüz, diye bağırırlar.

Trampetçi: Hepinizin gönüllü olacağını evelden biliyordum. Pekala.
Haydi tabur olunuz da (eliyle bir tarafı göstererek) şu tepeyi hemen tutunuz.

Ardından gönüllüler tabur olur, trampet çalmaya devam ederken biraz dolaşırlar ve trampetçinin dur komutu ile çocuklar durarak oyun sona erer⁴¹.

Bu bölümde incelenen diğer bir oyun elinde düğümlü bir mendil (tura) bulunan ebenin, sıralanmış bir şekilde ayakta duran arkadaşlarının arkasından iki defa geçerek turayı istediğinin arkasına koyduğu Bulgar kaçtı oyunudur. Ebe daha sonra arkadaşlarının önlerine geçerek birisine “Bulgar nerede?” diye sorar. Karşısındaki “Bulgar kaçtı” cevabını verir. Ebe tekrar “Nereye kaçtı?” diye sorar. Diğeri arkasında zannettiği arkadaşının ismini söyleyerek örneğin “korkusundan galiba Mahmut’un arkasına saklanmış” der. Yanlış isim söylerse ceza olarak on defa kollarını yukarı kaldırıp indirir. Tura kimin arkasında çıkarsa o ebe olur ve oyun devam eder⁴².

Türk oyunu, düşman askerleri, intikam oyunu ve Bulgar kaçtı gibi oyunlarda çocukların fiziksel olarak hareketli ve faal bir durumda olmalarının

⁴⁰ Muallim Halil Hamid, “Düşman Askerleri”, *Çocuk Duygusu*, 1/12 (22 Ağustos 1329), s. 8; Muallim Halil Hamid, “Düşman Askerleri Oyununa Devam”, *Çocuk Duygusu*, 1/17 (26 Eylül 1329), s. 3.

⁴¹ Muallim Halil Hamid, “Çocuk Oyunları”, *Çocuk Duygusu*, 1/42 (20 Mart 1330), s. 8.

⁴² Muallim Halil Hamid, “Çocuk Oyunları”, *Çocuk Duygusu*, 1/9 (1 Ağustos 1329), s. 8.

yanında manevi olarak da gelecekte savaş ve bunalım dönemlerinde karşılaşılabilecek durumlara uygun bir şekilde, yani fiziksel ve ruhsal yönden güçlü bir şekilde yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Oyunların içeriğindeki militarist ve milliyetçi yapı öncelikli hedefin ne olduğu, oyunun bu hedefe ulaşmak için ne denli önemli bir araç olduğunu da açıkça yansıtmaktadır.

Çocukların ve gençlerin oyunlar aracılığıyla o dönemin savaş koşullarına uygun olarak yetiştirilmesinin önemi izcilik diğer bir tabirle keşşaf oyunlarında da görülür. Bu oyunlara, hücumcular ve savunmacılar olarak adlandırılan iki takım arasında belirli bir arazi içerisine dikilen üç adet bayrağın hücumcular tarafından savunmacılara yakalanmadan alınması şeklinde oynanan sancak kapmaca⁴³, kurt ve tavşan isimindeki iki takımdan birer habercinin veya casusun yaklaşık üç kilometre uzak bir noktadan aynı anda başlayarak merkezdeki izci öğretmene ulaşmaya çalıştığı ve diğer oyuncuların habercileri engellemeye çalıştığı haberciler casuslar ve haber uçurmak oyunları⁴⁴ örnek olarak gösterilebilir. İzci oyunlarında görülen ortak nokta, bu oyunların savaşlarda olduğu gibi gerçek alanlarda, doğal ortamlarda oynandığı, görevlerin hızlı bir şekilde ve büyük bir gizlilik içerisinde gerçekleştirilmesi gerekliliği, izcilerin fiziksel olarak uzun bir süre yürüyebilme veya koşma becerilerinin gelişmiş olması gereksinimidir.

Fiziksel ve Ruhsal Becerileri Geliştirici Terbiyevî Oyunlar

II. Meşrutiyet döneminde oyunlar söz konusu olunca özellikle vurgulanan “terbiyevî” sözcüğü de oyunlara yüklenen eğitici rolü çağrıştırmaktadır⁴⁵. Balkan Savaşları sonrasında yükselen, keskinleşen milliyetçi söylem ve sertleşen politik iklimin yansımaları diğer oyunlar gibi terbiyevî oyunlara da nüfuz etmiştir. Bir kısmı ders kitabı olarak da kullanılan telif ve tercüme eserler ile süreli yayınlarda görülen ve okul çocuklarının yararlanması amacıyla geliştirilen terbiyevî oyunlarda, oyunların askerî becerileri geliştiren yönü, içeriğindeki askerî düzen ve disiplini gözler önüne serilmiş, hatta oyun isimlerinde bile askerliği ve savaş çağrıştıran öğeler kullanılmıştır. Hücum emri, esir almaya ve sancak oyunu bunlardan bazılarıdır. “İsveç usulü: Terbiye-i Bedeniye ve Mektep Oyunları” isimli eserde, oyunlarda çocukların, hatta askerlerin azim, sebat, metanet, yardımlaşma ve düzen gibi manevi duygularının ve karakterlerinin gelişmesinin amaçlandığı ifade edilmiştir⁴⁶.

Bu bölümde değerlendirilecek ilk oyun, beyaz ve kırmızı olarak adlandırılan ve karşılıklı duran iki takım oyuncularının aldıkları komut ile ellerindeki zarfi

⁴³ İdman, “Keşşaf Yoldaşlığı: Keşşaf Oyunları”, 1/30 (1 Mayıs 1330), s. 479.

⁴⁴ İdman, “Keşşaf Oyunları”, 2/34 (12 Haziran 1330), s. 540

⁴⁵ C. Okay, *Meşrutiyet Çocukları*, s. 77.

⁴⁶ S. Sırrı, *İsveç Usulü Terbiye-i Bedeniye*, s. 179.

sırayla arkasındaki arkadaşına verdikleri ve sonunda en arkada bulunanın zarfi merkezde bulunan takım liderine getirmeye çalıştığı hücum emri oyunudur⁴⁷. Bu oyunda dikkat, komuta uyma, takım uyumu gibi manevi vasıflar ile emirin, haberin hızlı bir şekilde ulaştırılması için gerekli hız ve sürat gibi performans öğeleri kullanılmıştır.

Karşılıklı duran iki takım (beyaz ve kırmızı) arasında oynanan diğer bir oyun imdat haberidir. Beyaz takımın lideri kırmızılardan, kırmızılardan ise beyazların kalesindeki dairenin ortasında durur. Beyaz ve kırmızılardan birer çocuğun avucunda kâğıt (imdat haberi) bulunur. Her takımın amacı, imdat haberini dairenin ortasında bulunan kendi takım liderine ulaştırmaktır. Diğer takımdaki çocuklar imdat haberinin ulaşmasını engellemeye çalışır, ayrıca haberin kimin elinde olduğu bilinmediğinden her takımdan tutulan esir edilir⁴⁸. Bu oyunda çocuklar askeri alanlarda, cephede sıklıkla karşılaşılan bir durum olan görevin hızlı bir şekilde bir cepheden diğer cepheye ulaştırılması, düşmana yakalanmamak için strateji geliştirme ve sorumluluk alma gibi konularda oyun aracılığıyla gerçek durumun bir örneğini sergilerler.

Askerliğe ait bir tabir olan tutsak anlamına gelen esir sözcüğü de birçok oyunda yakalanan karşı takım oyuncusuna verilen isim olmuş, aynı zamanda başlı başına bir oyun olarak da esir almaca oyunu ile anlam bulmuştur. Esir almaca oyununda, aralarında elli adım mesafe bulunan iki çizginin uçlarına birer bayrak dikilerek kaleler oluşturulur. Çizgilerde duran takımlardan biri oyuncusunu karşı takımın kalesine yollar ve diğer takımdan bir oyuncu da onu yakalayarak esir almaya çalışır. El ile temas edilen oyuncu esir alınır ve esir alındığı takım adına yarışmaya başlar⁴⁹. Bu oyun ile çocuklara esir olmanın veya esir alınmanın istenilmeyen bir durum olduğu öğretilmeye çalışılır. Dikkatin,

⁴⁷ MUN, *MİDM Bir ve İki Dersbane ve Muallimli Mekteplere Mabsus*, s. 83; S. Sırrı, *İsveç Usulü Terbiye-i Bedeniye*, s. 193; Selim Sırrı [Tarcan], *Terbiye-i Bedeniye: İsveç Usulü ve Mektep Oyunları*, Kitabhane-i İslam ve Askerî, Dersaadet 1331, s. 162; Selim Sırrı [Tarcan], *On İki Yaşından On Beş Yaşına Kadar Kız ve Erkek Çocuklara Mabsus İsveç Usulü Terbiye-i Bedeniye, Üçüncü Kitap*, Tefeyyüz Kütüphanesi, İstanbul 1333, s. 22; S. Sırrı, *Terbiye-i Bedeniye Nazariyatı*, s. 233-234. Dipnotlarda aynı oyun ile ilgili çok sayıda kaynağın yer almasının sebebi, süreli yayınlar ve eserlerin bizzat Selim Sırrı Bey tarafından yazılması veya tercüme edilmesi; müfredat programlarının ise bakanlık tarafından bastırılma bile ilgili kısımların Selim Sırrı Bey tarafından hazırlanmasıdır.

⁴⁸ MUN, *MİDM Bir ve İki Dersbane ve Muallimli Mekteplere Mabsus*, s. 81-82; S. Sırrı, *Terbiye-i İsveç Jimnastikleri*, s. 101-102; S. Sırrı, *İsveç Usulü Terbiye-i Bedeniye*, s. 191-192; S. Sırrı, *On İki Yaşından*, s. 18.

⁴⁹ MUN, *MİDM Bir ve İki Dersbane ve Muallimli Mekteplere Mabsus*, s. 85; A. Nazmi ve B. Sıtkı, *Yeni Usul Terbiye-i Bedeniye Dersleri*, s. 21; S. Sırrı, *İsveç Usulü Terbiye-i Bedeniye*, s. 195-196 (Aynı kitapta esir almaca oyunu çocukların karakterini bozacak, birbirlerini aşağılamalarına sebep olacak zararlı oyunlar arasında da sayılmaktadır, s. 177); S. Sırrı, *Terbiye-i Bedeniye: İsveç Usulü*, s. 162-163; S. Sırrı, *On İki Yaşından*, s. 21-22; Lefebure, *Terbiye-i Jimnastik Usulü*, s. 135-136; S. Sırrı, *Terbiye-i Bedeniye Nazariyatı*, s. 237-238.

takım olma bilincinin ve kazanma arzusunun büyük bir önem arz ettiği bu oyunda, çocukların koşarken ve kaçarken hızlı ve süratli olmaları da gerekmektedir.

Çoğunlukla askerî birliklere verilen yazı işlemeli, kenarları saçaklı ve gönderli bir bayrak türü olan sancak⁵⁰ ile oynanan sancak oyunu, hücumcu takımın keşşaf olarak adlandırılan oyuncuyu takip ederek karşı takımın yani savunmacıların kalesindeki sancağı kapması şeklinde oynanır. Savunmacılar keşşafı tutamadıkları için hücumcu takımın oyuncuları onun rehberliğinde sancağa ulaşmaya çalışır⁵¹. Çocuklara oyun yoluyla bayrağın takımları için önemi, bayrağı korumanın değeri aktarılırken, bayrak bilinci de aşılanmaktadır. Sancak oyununda çocukların takım uyumu, sorumluluk duygusu, dikkati, saldırı ve savunma stratejileri gelişir. Oyunda esir alma, sancak ve düşman gibi çoğunlukla askerî alanda kullanılan tabirlere yer verilmesi çocukların bu kavramlara küçük yaştan itibaren alıştırılmak istendiğinin işareti olarak değerlendirilebilir. Bayrak kullanılarak oynanan terbiyevî oyunlardan bir diğeri de muhafız oyunudur. Büyük bir dairenin ortasına bayrak dikilerek oynanan bu oyunda, çocuklardan biri bayrağın yanına muhafız olur. Diğer çocuklar el ele verip bayrağın etrafında büyük bir daire oluştururlar. Muhafız olan çocuk topu arkadaşlarının ayaklarına doğru atar, diğer oyuncular topa el ile dokunmadan ayakla vurarak bayrağı devirmeye çalışır. Muhafızın görevi bayrağın etrafında dolaşıp bayrağın devrilmesini engellemektir. Topu deviren muhafızın yerine geçer ve oyun böylece devam eder⁵². Bu oyunda çocuklar muhafız görevini yerine getirecekleri için bu görev onların savunma kabiliyetlerinin ve verilen görevin layığıyla yerine getirebilme yetilerinin gelişmesine yardım eder. Çocukların bir milletin en kutsal sembolü olan bayrağı her ne olursa olsun korumaya çalışması bayrak bilincinin oluşmasına ve millet sorumluluğunun artmasına da hizmet eder.

Etrafını sarmak, kuşatmak anlamına gelen muhasara sözcüğü de muhasara topu isimli oyunla karşımıza çıkmıştır. Muhasara topu oyununda, bir takım kuşatmayı gerçekleştirir yani hücum yapar, diğer takım ise savunma yapar. Savunma yapan takımın lideri ortada durur, diğer oyuncuları ise el ele vererek yüzlerini dışarıya dönecek şekilde bir kale oluştururlar. Oyunun amacı, futbol topunun hücumcular tarafından el ve ayakla kalenin içine sokulmasıdır. Savunmacılar yalnızca ayaklarıyla topun girmesine engel olurlar. Kuşatmayı

⁵⁰ Türk Dil Kurumu Elektronik Sözlüğü, İnternet: Adresi: http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.597064583c4429.59997812 (Alındığı tarih: 20.07.2017).

⁵¹ MUN, *MİDM Bir ve İki Dershane ve Muallimli Mekteplere Mabsus*, s. 84-85; S. Sırrı, *İsveç Usulü Terbiye-i Bedeniye*, s. 20-21.

⁵² MUN, *MİDM Bir ve İki Dershane ve Muallimli Mekteplere Mabsus*, s. 89; S. Sırrı, *İsveç Usulü Terbiye-i Bedeniye*, s. 200; Selim Sırrı [Tarcan], *Dokuz Yaşından On İki Yaşına Kadar Kız ve Erkek Çocuklara Mabsus İsveç Usulü Terbiye-i Bedeniye, İkinci Kitap*, Tefeyyüz Kütüphanesi, İstanbul 1332, s. 22.

gerçekleştiren oyuncular yani muhasırlar kalenin etrafında bulunan büyük dairenin içine giremezler. Top havadan gelirse o zaman kale kumandanı topu yere düşmeden eliyle yakalayıp dışarı atabilir⁵³. Muhasara topu, çocukların takım halinde hücum ve savunma yapmalarını gerektiren bir oyun olduğundan, her çocuğa takımın parçası olma ve grup halinde hareket etme farkındalığı kazandırır. Oyunda çocuğun son derece dikkatli ve sorumluluk alarak davranması gerekmektedir.

Topla harp oyununda ise kalelerinde karşılıklı duran iki takım oyuncuları portakal büyüklüğündeki bir topla birbirlerini vurmaya çalışır⁵⁴. Topla harp oyununun futbol topu kullanılarak oynanan farklı bir tarzında ise iki flama arasına bir çizgi çizilerek sınır belirlenir. Bu sınırın her iki yanına bir adım yarıçapında bir daire (buraya merkez denir) ve bu dairenin etrafına çocukların sayısının yarısı kadar daire çizilir. Oyunun amacı, çocukların ellerindeki topu dairenin dışına çıkmadan birbirlerine atarak merkez daireye ulaştırmaktır. Diğer takım oyuncuları ise rakip oyuncuların dairelerinin içine girmeden topu kapmaya çalışırlar⁵⁵. Takım uyumu ve strateji belirlemenin büyük bir önem arz ettiği bu oyunda, topun isabetli bir şekilde hedefe atılması gerekir. Oyuncular topu yakalamak veya diğerlerinin de kapmak için sıçramaları onların sıçrama kabiliyetlerini geliştirir. Topla harp oyununda çocukların topu isabetli bir şekilde atarak nişancılığa alıştırılması ile el-göz koordinasyonları da gelişir.

Askerliğe ve askeri becerilerin gelişimine uygun olarak incelenen diğer bir terbiyevî oyun düşman nereden geliyor? oyunudur. Bu oyunda gözleri bağlanan ebe dairenin ortasına geçer. Öğretmenin komutu üzerine işaret ettiği çocuklardan biri ebeye doğru ayaklarının ucuna basarak yürümeye başlar ve öğretmen ebeye düşman nereden geliyor? diye sorar. Ebe dikkatli bir şekilde çocuğun geldiği yönü tahmin etmeye çalışır⁵⁶. Bu oyuna katılan çocukların gözleri bağlı olarak yürüme karanlıkta yönlerini daha kolay bulmalarını yani yön duygularını geliştirir. Oyunun sessiz bir şekilde oynanması, gerektiğinde oyunda bile sessiz kalmanın gerekliliğini çocuklara öğretir.

Düşman nereden geliyor? oyununa benzer biçimde dikkatin ve yön duygusunun büyük önem arz ettiği oyunlara fes düştü ve rüzgar gülü oyunları da eklenebilir. Mesafe tahmini ve karanlıkta yön bulma becerilerini geliştiren fes düştü oyununda ebe, çubuk üzerindeki fesin mesafesini tahmin edip, sonra

⁵³ MUN, *MİDM Bir ve İki Dersbane ve Muallimli Mekteplere Mahsus*, s. 90; S. Sırrı, *İsveç Usulü Terbiye-i Bedeniye*, s. 201; S. Sırrı, *Dokuz Yaşından*, s. 26-27.

⁵⁴ S. Sırrı, *Dokuz Yaşından*, s. 23-24.

⁵⁵ Lefebure, *Terbiyevî Jimnastik Usulü*, s. 136-137; Selim Sırrı [Tarcan], "Mektep Oyunları", *Terbiye ve Oyun*, 1/7 (1 Teşrin-i Sani 1327), s. 110-111; S. Sırrı, *İsveç Usulü Terbiye-i Bedeniye*, s. 202-205; S. Sırrı, *Terbiye-i Bedeniye: İsveç Usulü*, s. 164-166; S. Sırrı, *On İki Yaşından*, s. 22-24.

⁵⁶ S. Sırrı, *Terbiye-i Bedeniye Nazariyatı*, s. 235-236.

gözleri bağlı olarak tahmin ettiği mesafe kadar gidip elindeki değnek ile fesi düşürmeyi amaçlar⁵⁷. Rüzgar gülünde ise yere artı (+) şekli çizilir ve artının her bir ucunda, her yönde bir çocuk durur. Rüzgar kumandanı hangi yönü söylerse herkes başını aksi yöne çevirir, kumandan farklı komutlar da verir. Oyunun sonunda çocuklar kumandanın arkasına dizilerek asker gibi yürürler⁵⁸. Yönleri öğreten ve komuta dikkatli bir şekilde uyulması istenen bu oyunda disiplinize edilmiş bireylerin önemine atf yapılmaktadır.

II. Meşrutiyet döneminde müfredat programları ile bir kısmı ders kitabı⁵⁹ olarak da kullanılan yabancı eserlerden yararlanarak⁶⁰ ortaya çıkarılan veya tercüme edilen⁶¹ eserlerde top ile oynanan veya bir araç kullanmadan oynanan çok sayıda terbiyevî oyun da yer alır. Bu kitapların büyük bir kısmında beden eğitiminin öncü ismi Selim Sırrı Bey'in imzası bulunmaktadır. Selim Sırrı Bey, telif ve tercüme eserlerinde Alman jimnastiği ve özellikle İsveç jimnastiği uygulamalarına ağırlık verir. İsveç jimnastiği, pedagojik ve bilimsel açıdan güçlü bir akımdır. Selim Sırrı Bey, İsveç'te bir yıla yakın bir süre kalarak⁶² bilgi edindiği bu akımı öğretmen ve müfettiş olarak bizzat uygulamaya ve yaygınlaştırmaya, kalemi ile de bu çabaları tanıtmaya çalışmıştır⁶³. Müfredat programlarındaki

⁵⁷ MUN, *MİDM Bir ve İki Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus*, s. 81; S. Sırrı, *Terbiyevi İsveç jimnastikleri*, s. 100; S. Sırrı, *İsveç Usulü*, s. 190-191; S. Sırrı, *Terbiye-i Bedeniye: İsveç Usulü*, s. 156; S. Sırrı, *On İki Yaşından*, s. 17-18; S. Sırrı, *Terbiye-i Bedeniye Nazariyatı*, s. 232-233.

⁵⁸ A. Edip, *Terbiyevi Çocuk Oyunları*, s. 20-22.

⁵⁹ Selim Sırrı Bey'in "Terbiyevi İsveç Jimnastikleri ve Mektep Oyunları (1327)" isimli kitabı 14 Ekim 1911 tarihli terbiye-i bedeniye dersi kararnamesinde numune rüşdiyeleri, idâdî, sultânî ve dârümuallimînler için ders kitabı olarak belirlenmiştir. Bkz. BOA MF.MKT, 1175-95, 29/L /1329 (23 Ekim 1911). Selim Sırrı Bey tarafından 1917 yılında tercüme edilen Lefebure'un "Terbiyevi Jimnastik Usulü" isimli eserinin ise Dârümuallimîn-i İbtidâiye ve Dârümuallimat'ta ders kitabı olarak kullanılması kararlaştırılmıştır. Bkz. MUN *Dârümuallimat Programı*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1330 s. 79; MUN, *Dârümuallimîn-i İbtidâiyelere Mahsus Müfredat Programı*, s. 109.

⁶⁰ Selim Sırrı Bey "İsveç Usulü Terbiye-i Bedeniye ve Mektep Oyunları (1329)" isimli eserde Törngren (Lars Mauritz Törngren) ile Lefebure'un (Capitaine-Commandant Lefebure (Clement Julien Joseph)) eserlerinden, "Terbiye-i Bedeniye: İsveç Usulü ve Mektep Oyunları (1331)" isimli eserde ise Törngren'in eserlerinden yararlandığını belirtmiştir.

⁶¹ Selim Sırrı Bey "Terbiyevi İsveç Jimnastikleri ve Mektep Oyunları" isimli kitapta kendisini nakleden/tercüme eden kişi olarak göstermiş, ancak kimin eserini tercüme ettiğini ifade etmemiştir. Dyknts (?) tarafından yazılan "Terbiye-i Bedeniye: Terbiyevi Jimnastikler ve Jimnastik Oyunları" ise Selim Sırrı ve Mehmet Ziya Beyler tarafından tercüme edilmiştir. Aynı dönemde yararlanılan çeviri eserlerden biri de yine Selim Sırrı Bey tarafından tercüme edilen Lefebure'un "Terbiyevi Jimnastik Usulü" isimli eseridir.

⁶² BOA MF.MKT, 1193-32, 13/M /1332 (12 Aralık 1913).

⁶³ II. Meşrutiyet döneminde Selim Sırrı Bey'in İsveç jimnastiği uygulamalarını yaygınlaştırmak amacıyla müfettiş, öğretmen ve yazar olarak yürüttüğü faaliyetler

oyunlar incelendiğinde bu oyunların Selim Sırrı Bey'in eserlerinde yer alan oyunlar ile aynı oldukları görülür. Bu durum müfredat programlarının beden eğitimi dersi ile ilgili bölümünün de Selim Sırrı Bey tarafından hazırlandığını düşündürmektedir. Bu oyunlarda kuvvet, dayanıklılık, denge, koordinasyon, esneklik, sürat ve sıçrama gibi fiziksel performans öğelerini geliştirici beceriler kullanılmaktadır.

Oyunların içeriği ve çocukların yaş seviyesine göre farklı büyüklükteki toplarla oynanan top oyunları bireysel olarak topun havaya atılması, duvara veya yere çarpıtılması şeklinde oynanacağı gibi; top daire üstünde elden ele, top yandan elden ele, top baştan elden ele ve top baştan elden ele koş başa oyunlarında olduğu gibi iki takımın yarışarak topu arkasındaki arkadaşına en hızlı biçimde göndermesiyle de oynanabilir⁶⁴. Bir kaleden diğer kaleye havadan gönderilen topun diğer kalenin içine düşürülmesi (kap topu karşıya geç)⁶⁵, bir kaleden diğer kaleye gönderilen topun karşı takım tarafından havada tutulması (kale topu, havalama)⁶⁶, havada vurulması, çelinmesi (çelme)⁶⁷, havadan ipin üzerinden geçerek gelen topun tutulması (ip top)⁶⁸ veya yumrukla geri gönderilmesiyle (yumruk topu)⁶⁹ oynanan oyunlar da mevcuttur. Top oyunlarına dairede ismi söylenen oyuncunun havaya atılan topu düşürmeden tutmaya çalıştığı ateşli top oyununu⁷⁰, ebenin duvara atılan topu tutar tutmaz mum direk! diye bağırdığında kaçan oyuncuların durduğu ve ebenin kaçanları vurmaya çalıştığı mum direk oyununu⁷¹ ve dairenin ortasında duran ebenin topa ayakla vurarak dışarı çıkarmaya çalıştığı topu kaleden çıkar oyununu⁷² da ekleyebiliriz. Çukur topu ise el göz koordinasyonu geliştiren ve strateji belirlemeyi içeren kompleks bir top oyunudur. Bu oyun için dokuz adet çukur açılır ve her

hakkında bkz. S. Özçakır, *II. Meşrutiyet Dönemi Beden Eğitimi Çağdaş Dönüşümler*, Ankara 2013.

⁶⁴ MUN, *MİDM Bir ve İki Dersbane ve Muallimli Mekteplere Mahsus*, s. 86-88; S. Sırrı, *Terbiyevi İsveç Jimnastikleri*, s. 102-105.

⁶⁵ S. Sırrı, *Dokuz Yaşından*, s. 24-25.

⁶⁶ Selim Sırrı [Tarcan], "Genç Dernekleri Oyunları: Top Oyunları", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, 1/3, (1 Teşrin-i Sani 1333), s. 10-11; S. Sırrı, *Terbiye-i Bedeniye Nazariyatı*, s. 242-245.

⁶⁷ S. Sırrı, "Genç Dernekleri Oyunları: Top Oyunları", s. 10-11; S. Sırrı, *Dokuz Yaşından*, s. 25; S. Sırrı, *Terbiye-i Bedeniye Nazariyatı*, s. 243-244.

⁶⁸ MUN, *MİDM Bir ve İki Dersbane ve Muallimli Mekteplere Mahsus*, s. 89-90; S. Sırrı, *Dokuz Yaşından*, s. 26.

⁶⁹ Selim Sırrı [Tarcan], "Genç Dernekleri Oyunları", *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, 1/6, (1 Şubat 1334/1918), s. 9; S. Sırrı, *Terbiye-i Bedeniye Nazariyatı*, s. 246-247.

⁷⁰ MUN, *MİDM Bir ve İki Dersbane ve Muallimli Mekteplere Mahsus*, s. 88-89; S. Sırrı, *Terbiyevi İsveç Jimnastikleri*, s. 105; S. Sırrı, *İsveç Usulü Terbiye-i Bedeniye*, s. 199-200.

⁷¹ Selim Sırrı [Tarcan], *Terbiyevi Oyunlar: Top Oyunları*, *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, 1/2, (1 Teşrin-i Evvel 1333), s. 13-14; S. Sırrı, *Terbiye-i Bedeniye Nazariyatı*, s. 241-242.

⁷² S. Sırrı, *Terbiye-i Bedeniye Nazariyatı*, s. 242.

çukurun başında bir çocuk yer alır. Ebe topu yuvarlar ve farz edelim dört numaralı çukura sokarsa o çukurun sahibi hemen topu alır ve kaçan arkadaşlarını vurmaya çalışır. Genç Dernekleri'nde oynanan dikkat, nişancılık, çeviklik ve sürati geliştiren⁷³ bu oyunda iyi bir askerin sahip olması gereken tüm niteliklerin kullanıldığı görülmektedir. Futbolun el ile oynanan biçimini de el ile futbol oyunu⁷⁴ karşılamakta, ayrıca bir çizgi üzerinde karşılıklı dizilen oyuncuların topu karşıda aynı şekilde dizilen takım arkadaşına havadan ulaştırmaya çalıştığı ve eğer başarılı olursa topu kapanın top ile ortadaki flamayı vurmaya amaçladığı hedefli top⁷⁵ gibi oyunlara da rastlanmaktadır. 5-6 yaşındaki çocuklar, top oyunlarına önce büyük bir lastik topla başlar, daha sonra yeteri kadar oyun oynadıktan sonra daha küçük toplar kullanılır. Top oyunları sayesinde çocuklar mesafe tahminine, nişan almaya, topu isabetli atmaya, iki ellerini kullanmaya ve süratli bir şekilde hareket etmeye alışır⁷⁶. Dikkat ve becerinin gelişmesine, enerjinin ortaya çıkmasına yardım eden top eden top oyunları okullarda ve okul dışında uygulanabilir⁷⁷.

Kuvvet ve dayanıklılığı geliştiren oyunlar ellerle dayan, daire içinde omuzla dayan, ellerle çek, oturarak çekişmek, ellerle dayan düşmesin, dışarıdakileri içeri çek ve halat çekişmek oyunlarıdır⁷⁸. Kuvvet oyunları bireysel olarak çocukların kuvvetini geliştirdiği gibi, halat çekişmek oyununda olduğu şekliyle çocukların grup halinde komut ile aynı anda hareket etmelerini gerektirdiği için takım uyumu ve dikkat gibi manevi vasıfları da geliştirir. Takım oyunlarının bir lider aracılığıyla yürütülmesi dayanışma duygusunun yanında kararlara uyma gereği yüzünden itaat alışkanlığı da kazandırır. İki çocuğun karşılıklı geçerek birbirlerini itmeye çalıştığı çömel el ile düşür ve çömel dirsekle düşür isimli denge oyunlarında⁷⁹ da kuvvetin önemi büyüktür. Kuvvet ve dengenin yanı sıra sıçrama becerisinin de geliştiği oyunlar ise sekerek omuzla bastır ve sekerek dışarı at oyunlarıdır⁸⁰. Sekerek yetiş⁸¹, sıçra kurtul⁸² ve ip atlama⁸³ oyunları

⁷³ Selim Sırrı [Tarcan], “Genç Derneklerinde Oyun: Çukur Topu”, *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, 1/9, (1 Mayıs 1334), s. 10.

⁷⁴ S. Sırrı, *Terbiye-i Bedeniye: İsvaç Usulü*, s. 166-167; S. Sırrı, *On İki Yaşından*, s. 16-17.

⁷⁵ Selim Sırrı [Tarcan], “Mektep Oyunları”, *Terbiye ve Oyun*, 1/8, (15 Teşrin-i Sani 1327), s. 125-126; S. Sırrı, *İsvaç Usulü Terbiye-i Bedeniye*, s. 205-207; S. Sırrı, *Terbiye-i Bedeniye: İsvaç Usulü*, s. 167-169.

⁷⁶ S. Sırrı, *Altı Yaşından*, s. 34.

⁷⁷ S. Sırrı, *Terbiye-i Bedeniye Nazariyatı*, s. 238.

⁷⁸ S. Sırrı, *Terbiye-i Bedeniye: İsvaç Usulü*, s. 159-173; S. Sırrı, *Dokuz Yaşından*, s. 16-19.

⁷⁹ S. Sırrı, *Dokuz Yaşından*, s. 13.

⁸⁰ S. Sırrı, *Dokuz Yaşından*, s. 13-14.

⁸¹ MUN, *MİDM Bir ve İki Dershane ve Muallimli Mekteplere Mabsus*, s. 84; S. Sırrı, *İsvaç Usulü Terbiye-i Bedeniye*, s. 193-194; S. Sırrı, *Dokuz Yaşından*, s. 15.

⁸² MUN, *MİDM Bir ve İki Dershane ve Muallimli Mekteplere Mabsus*, s. 82-83; S. Sırrı, *İsvaç Usulü Terbiye-i Bedeniye*, s. 192; S. Sırrı, *Terbiye-i Bedeniye: İsvaç Usulü*, s. 161-162; S. Sırrı, *Dokuz Yaşından*, s. 21; S. Sırrı, *On İki Yaşından*, s. 25-26.

ağırlıklı olarak sıçrama becerisini geliştirir ki, bu da engebeli bir arazide karşılaşılan bir engelin üzerinden atlama veya bir çukurun üzerinden sıçrama gibi becerilerin bir ön hazırlığı, antrenmanı olarak görülebilir. Çocukların üst seviyede eğlendikleri koşu oyunlarında da çocukların fiziksel becerilerini geliştirici pek çok öge bulunmaktadır. Bu oyunlar eş yetiş, önden dolaş ve bayrakları dolaş gel oyunlarındakine⁸⁴ benzer biçimde koşu yarışması olarak çocukların süratli bir şekilde koşmalarını, hedefe en kısa sürede varmalarını içeren oyunlar olabileceği gibi; daire üstünde kaç tut, geri dön yetiş, el tut selam ver kaç, çifte avcı, mendil oyunu, kaç dur kurtul, kap kaç, yerini bana ver kaç, ebe yetiş, balık ağı, kovalarken yolunu kes oyunlarındaki gibi bir çocuğun diğer bir çocuğu yakalamaya çalıştığı kaçma ve kovalama oyunları⁸⁵ da olabilir. Koşu oyunlarında çocukların hızlı koşmaya ve gerektiğinde ani yön değiştirmeler için süratli olmaya ihtiyaçları vardır. Ayrıca takım halinde oynanan kuvvet, dayanıklılık ve koşu oyunu gibi tüm oyunlarda çocukların kazanmak için oyun stratejisi geliştirmeleri, problem çözme becerilerini kullanmaları gerektiğinden oyun zekasının etkili bir şekilde oyuna dahil edilmesi yani fiziksel performansa ek olarak zihinsel süreçlerin de devreye girmesi gerekmektedir.

Terbiyevî oyunların diğer bir türü cismin belirli bir çizgiden en uzak noktaya atılmasıyla oynanan atma oyunlarıdır. Taş atma, sıklet (gülleye benzer) atma, cirit atma ve disk atma oyunları⁸⁶ bu gruba girer. Söz konusu oyunlar kuvvet, el-göz koordinasyonu ve odaklanma gibi yetilerin geliştirilmesine katkıda bulunur.

Sonuç

II. Meşrutiyet döneminin en temel meselelerinden biri, yönetici ve aydınların karşısında duran yeni insan ve yeni toplum oluşturma sorunudur. İttihat ve Terakki Fırkası için yeni bir birey ihtiyacı, devleti ideal bireyin inşası sorunu ile yüzleştirmişti. Durum, devletin ana prensipleri doğrultusunda şekillenen bir beden eğitimini gerekli kılıyordu. Bu bakımdan da İttihatçı yöneticiler ideal insanın inşası çerçevesinde beden eğitimini ve terbiyevî oyunları etkili bir şekilde kullanmaya çalıştı. Geç dönem Osmanlı yönetici ve aydınları,

⁸³ S. Sırrı, *Dokuz Yaşından*, s. 21-22.

⁸⁴ MUN, *MİDM Bir ve İki Dersbane ve Muallimli Mekteplere Mahsus*, s. 76-83; S. Sırrı, *Terbiyevî İsveç Jimnastikleri*, s. 93-98; S. Sırrı, *İsveç Usulü Terbiye-i Bedeniye*, s. 183-193; S. Sırrı, *Terbiye-i Bedeniye: İsveç Usulü*, s. 151-161.

⁸⁵ Lefebure, *Terbiyevî Jimnastik Usulü*, 132-133; MUN, *MİDM Bir ve İki Dersbane ve Muallimli Mekteplere Mahsus*, s. 77-81; S. Sırrı, *Terbiyevî İsveç Jimnastikleri*, s. 94-100; S. Sırrı, *İsveç Usulü Terbiye-i Bedeniye*, s. 184-190; S. Sırrı, *Terbiye-i Bedeniye: İsveç Usulü*, s. 152-159; S. Sırrı, *On İki Yaşından*, s. 27-33; S. Sırrı, *Dokuz Yaşından*, s. 15; *Terbiye-i Bedeniye Nazariyatı*, s. 226-230

⁸⁶ S. Sırrı, *On İki Yaşından*, s. 28-29.

yeni birey paradigmasına uygun olarak hem hukuk hem de eğitim alanında önemli düzenlemeler yaparak yeni ve ideal bir nesil inşa etmek istemiştir. Ulus devlet inşası çerçevesindeki girişimlerin birincil hedefini de aslında bu istek belirlemiştir. Gençliği, milli değerleri içselleştirip yeniden üreterek ideal vatandaşa dönüştürülmesi, ilk hedeflerden biri olarak ortaya konmuştur. Zira devletin ve milletin devamlılığını sağlama, bu ideal kuşağın en başlıca görevidir. Bu sorumluluğun genç kuşaklara işlenmesini sağlayacak aygıt ise, sistemli bir beden eğitimi de içeren eğitim programıdır. Bu kapsamda da okul ve onunla bağlantılı alanlar yardımıyla milli bilince ve kolektif bir kimliğe sahip yeni bir neslin inşası sağlanmış olacaktır. İdeal vatandaş, sadece politik bakımdan değil bedenen ve ahlaken de inşa edilmek istenmişti.

Terbiyevî oyunlarda, oyun aracılığıyla çocuklar fiziksel, zihinsel, duygusal ve sosyal olarak “terbiye” edilir, yani eğitsel değerler kazanırlar. Dönemin koşullarında; oyunların çocuklara ve gençlere aktarıldığı eğitim sistemi, savaş kaygılarına bağlı olarak, bir milletin tüm fertlerinin iyi bir yurttaş ve vatanını savunmayı borç bilen bir asker olarak yetişmesini gerekli kılmaktaydı. Meşrutiyet yıllarında askerî talimlerin beden eğitimi dersleri ya da paramiliter örgütler aracılığıyla okullu gençlere yaptırılması, beden eğitiminin güçlü bir millet idealini gerçekleştirmek için kullanılan temel argümanlardan biri olduğunu göstermektedir. Bu durumda çocukların keyif alarak katıldıkları ve eğlendikleri bir etkinlik olan terbiyevî oyunların da benzer amaçları gerçekleştirmek üzere kullanıldığını söylemek mümkündür.

Beden eğitimi, jimnastik ve terbiyevî oyunların gençleri askerliğe alıştırma ve Türk toplumunu savaşa hazırlama aracı olarak da kullanıldığı II. Meşrutiyet yılları, terbiyevî oyunlar üzerinden çocuk ve gençleri dönüştürme projesinin devam ettiği yıllardır. İçinde bulunulan siyasi, sosyal ve ekonomik koşullarda eğitim ve öğretim faaliyetlerinin sağlıklı bir şekilde sürdürülmesinde birtakım problemlerle karşılaşmıştır. Ayrıca yasal mevzuat ve müfredatlar da terbiyevî oyunlarla ilgili alınan tüm kararlara ve yasal düzenlemelere rağmen, teorik altyapı sağlansa dahi oyun uygulamalarını yapacak yeterli sayıda öğretmen olmaması bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer bir önemli nokta da çoğunlukla haftada 1-2 saat süre ayrılan beden eğitimi derslerinin ne kadar yeterli olduğu ve beden eğitimi öğretmenlerinin terbiyevî oyunlar konusunda ne kadar ehliyetli oldukları meselesidir.

Batı’da egemen olan milliyetçi gençlik ve sağlık kültürünün geç dönem Osmanlı gençliği üzerinde de etkili olduğu görülmektedir. Bu açıdan terbiyevî oyunların militarist yan anlamlarına değinmekle birlikte gençliğin yeniden üretimini sadece savaşlarda ihtiyaç duyulan nefer üzerinden okumak yeterince açıklayıcı olmaz. Olayı sadece toplumun askerileşmesi bağlamına oturtmamaya özen göstermeliyiz. Çünkü böyle yüzeysel bir yaklaşım daha geniş bir anlatım kurgusunu kaçırmamıza neden olabilir. Oysa ki, gençlik politikalarının, o dönemin siyasasına egemen olan ulus-devlet paradigmasının ihtiyaç duyduğu

yeni vatandaş tiplmesi yani gençliğin sosyalleştirilerek modern yurttaşlar haline getirilip, nüfusu ve gündelik hayatı yönetme çabasının bir boyutu olarak okunmasının daha açıklayıcı olacağı kanaatindeyiz.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Maarif Nezâreti Evrakı Mektubi Kâlemi [MF.MKT]

BOA MF.MKT, 1175-95, 29/L /1329 (23 Ekim 1911).

BOA MF.MKT, 1193-32, 13/M /1332 (12 Aralık 1913).

Kaynak ve Araştırma Eserleri

Ahmet Cevat, “Oyunun Hizmet-i Terbiyesi”, *Tedrisat-ı İbtidâîye Mecmuası*, 1/9, (1326), ss. 141-147.

Ahmet Edip, *Terbiyevî Çocuk Oyunları*, Cihan Matbaası, 1329 (1913).

Ahmet Nazmi ve Bekir Sıtkı, *Yeni Usul Osmanlı Terbiye-i Bedeniye Dersleri*, Necmi İstikbal Matbaası, Dersaadet 1327 (1911).

ALTINAY, Ayşe Gül ve Bora, Tanıl, “Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, C. IV, Ed. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

ATEŞ, Sanem Yamak, *Asker Evlatlar Yetiştirmek: II. Meşrutiyet Dönemi’nde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

BELGE, Murat, *Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

BEŞİKÇİ, Mehmet, “Militarizm, Topyekün Savaş ve Gençliğin Seferber Edilmesi: Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı İmparatorluğu’nda Paramiliter Dernekler”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 8, (2009), ss. 49-92.

CORA, Yaşar Tolga, “II. Meşrutiyet’te Beden Terbiyesi; Genç Kalemler’in “Milli Jimnastik” (1911) Adlı Risalesi Üzerine Notlar”, *Müteferrika*, 29, (2006/1), ss. 177-192.

CORA, Yaşar Tolga, *Constructing and Mobilizing The “Nation” Through Sports: State, Physical Education and Nationalism Under the Young Turk Rule (1908-1918)*, Central European University Nationalism Studies Program, In Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts, Budapest 2007.

Düstur, Tedrisât-ı İbtidâîye Kanun-ı Muvakkatı (5 Zilkade 1331-6 Ekim 1913), II. Tertip Cilt V, ss. 804–823.

Dyknts (?), *Terbiye-i Bedeniye: Terbiyevî Jimnastikler ve Jimnastik Oyunları*, çev. Selim Sırrı ve Mehmet Ziya, Matbaa-i Amire, İstanbul 1330.

GURBETOĞLU, Ali, “II. Meşrutiyet Dönemi Çocuk Dergilerinde Çocukluk Anlayışı”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 40/2, (2007), ss. 63-92.

- İdman, “Keşşaf Yoldaşlığı: Keşşaf Oyunları”, 1/30, (1330), ss. 479.
- İdman, “Keşşaf Oyunları”, 2/34, (1330), ss. 540.
- İkdam, Osmanlı Genç Dernekleri Müfettiş-i Umumiliğinden, no. 7222, 20 Mart 1333, ss. 2.
- Lefebure (Clement Julien Joseph), *Terbiyevî Jimnastik Usulü*, çev. Selim Sırrı, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333.
- Maarif-i Umûmiye Nezareti (MUN), *Dârülmualimîn-i İbtidâîye Ders Programı*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1329.
- MUN, *Mekâtib-i İbtidâîye Ders Müfredatı (MİDM) Bir ve İki Dershane ve Muallimli Mekteplere Mabsus*, Matbaa-i Amire İstanbul 1329.
- MUN, *MİDM Altı, Beş, Dört ve Üç Dershane ve Muallimli Mekteplere Mabsus*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1329.
- MUN, *MİDM Altı, Beş, Dört ve Üç Dershane ve Muallimli Mekteplere Mabsus*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1330.
- MUN, *Dârülmualimîn-i İbtidâîyelere Mabsus Müfredat Programı, Matbaa-i Amire*, İstanbul 1330.
- MUN, *Dârülmualimat Programı*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1330.
- MUN, *MİDM Altı, Beş, Dört ve Üç Dershane ve Muallimli Mekteplere Mabsus*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1332.
- Muallim Halil Hamid, “Çocuk Oyunları”, *Çocuk Duygusu*, 1/9, (1329), ss. 8.
- Muallim Halil Hamid, “Çocuk Oyunları”, *Çocuk Duygusu*, 1/10, (1329), ss. 7-8.
- Muallim Halil Hamid, “Düşman Askerleri”, *Çocuk Duygusu*, 1/12, (1329), ss. 8.
- Muallim Halil Hamid, “Düşman Askerleri Oyununa Devam”, *Çocuk Duygusu*, 1/17, (1329), ss. 3.
- Muallim Halil Hamid, “Çocuk oyunları”, *Çocuk Duygusu*, 1/42, (1330), ss. 8.
- Necmettin Sadak, “Oyun Nedir”, *Tedrisat Mecmuası*, 4/24, (1330), ss. 213-218.
- OKAY, Cüneyd, “Meşrutiyet Dönemi’nde Savaş ve Çocuk”. *Osmanlı*, C. V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 489-495.
- OKAY, Cüneyd, *Meşrutiyet Çocukları*, 1. Baskı, Bordo Kitaplar, İstanbul 2000.
- OKAY, Cüneyd, “Sport and Nation Building: Gymnastics and Sport in the Ottoman State and the Committee of Union and Progress, 1908-1918”, *The International Journal of the History of Sport*, 20/1 (2003), ss. 152-156.
- ÖZÇAKIR, Sabri, *II. Meşrutiyet Dönemi Beden Eğitimi Çoğuş Dönüşümler*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013.
- ÖZTAN, Güven Gürkan, *Türkiye’de Çocukluğun Politik İnşası*, 1. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011.

- Selim Sırrı [Tarcan], “Aramızda: Meslek ve Maksudımız”, *Terbiye ve Oyun*, 1/1, (1327), ss. 1.
- Selim Sırrı [Tarcan], “Mektep Oyunları”, *Terbiye ve Oyun*, 1/1, (1327), ss. 10-13.
- Selim Sırrı [Tarcan], “Mektep Oyunları”, *Terbiye ve Oyun*, 1/7, (1327), ss. 110-111.
- Selim Sırrı [Tarcan], “Mektep Oyunları”, *Terbiye ve Oyun*, 1/8, (1327), ss. 125-126.
- Selim Sırrı [Tarcan], “Terbiyevî Oyunlar: Top Oyunları”, *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, 1/2, (1333), ss. 12-14.
- Selim Sırrı [Tarcan], “Genç Dernekleri Oyunları: Top Oyunları”, *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, 1/3, (1333), ss. 10-12.
- Selim Sırrı [Tarcan], “Genç Dernekleri Oyunları”, *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, 1/6, (1334), ss. 9-10.
- Selim Sırrı [Tarcan], “Genç Derneklerinde Oyun: Çukur Topu”, *Osmanlı Genç Dernekleri Mecmuası*, 1/9, (1334), ss. 10.
- Selim Sırrı [Tarcan], *Terbiyevî İsveç Jimnastikleri ve Mektep Oyunları*, Birinci Kısım, Matbaa-i Ebüzziya, Konstantiniye, 1327.
- Selim Sırrı [Tarcan], *İsveç Usulü Terbiye-i Bedeniye ve Mektep Oyunları*, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, Dersaadet 1329.
- Selim Sırrı [Tarcan], *Terbiye-i Bedeniye: İsveç Usulü ve Mektep Oyunları*, Kitabhane-i İslam ve Askerî, Dersaadet 1331.
- Selim Sırrı [Tarcan], *Altı Yaşından On Beş Yaşına Kadar Kız ve Erkek Çocuklara Mahsus İsveç Usulü Terbiye-i Bedeniye*, Tefeyyüz Kütüphanesi. İstanbul. 1332.
- Selim Sırrı [Tarcan], *Dokuz Yaşından On İki Yaşına Kadar Kız ve Erkek Çocuklara Mahsus İsveç Usulü Terbiye-i Bedeniye*, İkinci Kitap, Tefeyyüz Kütüphanesi, İstanbul 1332.
- Selim Sırrı [Tarcan], *On İki Yaşından On Beş Yaşına Kadar Kız ve Erkek Çocuklara Mahsus İsveç Usulü Terbiye-i Bedeniye*, Üçüncü Kitap, Tefeyyüz Kütüphanesi, İstanbul 1333.
- Selim Sırrı [Tarcan], *Terbiye-i Bedeniye Nazariyatı ve Usul-i Talim*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1335.
- Tedrisât-ı İbtidâîye Mecmuası*, Tatbikat Mektebi Programı, 2/17, (1327), ss. 161-184.
- UNAT, Faik Reşit, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1964.
- ÜSTEL, Füsun, *‘Makbul Vatandaş’ın Peşinde- II. Meşrutîye’den Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, 1. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

İnternet Kaynakları

Türk Dil Kurumu Elektronik Sözlüğü, İnternet: Adresi: http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.597064583c4429.59997812 (Alındığı tarih: 20.07.2017).

Güney Kafkasya’da Osmanlı-Safevi Rekabeti (1555-1618)

Ottoman-Safavid Contention in the South Caucasus

Abdolvahid SOOFİZADEH*

Özet

Kafkasya stratejik açıdan hem Rusya’ya hem Avrupa’ya geçiş noktası olması dolayısıyla daima bölgedeki siyasi satranç oyunlarında yerini almıştır. Safevi Devleti’nin kuruluşundan itibaren ve bu devlette Şiî mezhebinin resmileşmesi ile beraber, Osmanlı-Safevi ilişkileri yeni bir siyasi boyut kazandı ve Çaldıran Savaşı ilişkilerin istikametini tayin etmede belirleyici bir rol oynadı. Bu iki devletin aynı zamanda Kafkasya’da rekabet halinde olmalarının sonucu olarak, askeri güçlerini o bölgede karşı karşıya getirmeleri muhtelif zamanlarda muhtelif bölgelerin sürekli el değiştirmesine, bunun neticesinde de devletlerarasında siyasi ilişkilerin istikrarsız bir şekilde devam etmesine sebep olmuştur. Bu makalede amacımız, özellikle İran’da Safevi Devleti’nin hüküm sürdüğü süreçte Osmanlı ve Safevi Devleti arasında vuku bulan çatışmaların ortaya çıkardığı zararları incelemektir. Kafkas bölgesi üzerinde Osmanlı-Safevi çekişmeleri her iki devleti de büyük hasara uğratmıştır. Şirvan, Şamahı, Tiflis ve Azerbaycan gibi dönemin en iyi ipek üretimi yapılan bölgeleri bu çekişmelerden zarar görmüş, üstelik Safevi Devleti’nin “Yanık Toprak” Politikası Kafkas bölgesinde olan tarım ve bahçelerin yok olmasına neden olmuştur. Bu durum Kafkas toplumlarının ileriki zamanlarda Rusya’nın hegemonyasına geçmesini de kolaylaştıracaktır.

Anahtar Kelimeler: Safeviler, Osmanlılar, Kafkas, Gürcistan, Serav

Abstract

The Caucasus region has always taken its place in the political chess game of the region as it is in a strategic point of transition from/to both Russia and Europe. With the formation of the Safavid State and with the formalization of the Shi’i sect in this state, the Ottoman and Iranian associations have gained a new political dimension and the first political result of these relations started with the Battle of Chaldıran. As a

* Dr. Öğr. Üyesi, Akşaray Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, vahid.soofizadeh@gmail.com

consequence of these two states competing in the Caucasus at the same, involving their military forces against each other in that region led to the continual change of hands of the various regions and this led to a very unstable political relationship between the two states. Our aim in this article is to examine the damage caused by conflicts between the Ottoman Empire and the Safavid state particularly during the reign of the Safavid government in Iran. Ottoman-Safevis conflicts over the Caucasus region have caused great damages to both states. The regions such as Shirvan, Shamahi and Tbilisi, where the best silk production was done were damaged from these conflicts, and the Safevi State's Scorched Earth Policy caused the agriculture and horticulture in the Caucasus region to disappear. This led to the transition of the Caucasian people to the Russian State.

Keywords: Safavids, Ottomans, Caucasus, Georgia, Serav

Giriş

Kafkasya'nın Doğal ve Tarihi Coğrafyası

Kafkasya bölgesi tarih boyunca birçok kavim ve topluluğun beşiği ve aynı zamanda da mezarı olan bir bölgedir. Bu yüzden öncelikle Kafkas coğrafyası, tarihi ve adı hakkında kısa bir bilgi sunulmasında fayda var.

Kafkas kelimesinin etimolojisi ilgili yapılan yorumlar, bu kelimenin tam olarak kökünün belli olmadığını ortaya koymaktadır. Bazı araştırmacılar Kafkasya'nın, "Kaf" kelimesinden geldiğini belirtiyorlar¹ ve buna gerekçe olarak da Zerdüştlüğün yaratılış ile ilgili temel tutanaklarından Bundahişn'de, Kaf Dağı'ndan fonetik olarak "Kepk" (Kapk) şeklinde söylenmesini gösteriyorlar.² Böylece yazılı tarihin ilk yüzyıllarındaki sözel ve yazılı eserlerde Kafkas adına yer verilmiştir. Öyle ki Kafkas kelimesi (Kaf) + (Kas) "Beyaz Kaya" anlamına gelmektedir.³ Bazı kaynaklara göre ise bu isim bir kavim ile bağlantılıdır. Birçok kaynakta bu yer adından söz edilmiştir: Homer, Aşil Manzumesinde ve Promete'nin esaretiyle ilgili bölümde, Herodot'un kitabının birkaç yerinde bu bölgeden Kavkasus olarak söz edilmektedir.⁴ Bu nedenle coğrafyacı Strabon Kafkas teriminin Yunanlılar tarafından verildiğini belirtmektedir.⁵

¹ Kaf, Firdevsi'nin Şehnamesinde Pers Mitolojisinde bir bölge ismi olarak geçmektedir. Bkz: Bahram Emir Ahmediyan, *Coğrafya-yı Kamil Kafkas*, Sazman-ı Coğrafya-yı Niruhaye Mūsallah, Tehran 1381, s. 20.

² Bendeşen, *Ferenbeg Dadeği*, Çev. Mehrdad Bahar, Tus Yayınevi, Tehran 1371, s. 71.

³ Mahmut Bi, *Kafkas Tarihi*, Selenge Yayınevi, İstanbul 2007, s. 11.

⁴ Herodot, *Herodot Tarihi*, Çev. Hadi Hedayeti, Tehran Üniversitesi Yayınları, Tehran 1341, s. 104.

⁵ Strabon, *Coğrafya-yı Strabon*, Çev. Hümayun Sanatizadeh, Mahmud Afşar İntişarati, Tehran 1382, s. 23.

Ancak Ali bin Rusta⁶, İbn Havkal⁷ ve İstahrî⁸ gibi Müslüman coğrafyacılar eserlerinde Kafkas sıra dağlarını adlandırmak için “Gebeg” terimini kullanmışlardır. Kafkas kelimesinin Müslümanlar arasında yaygın olmadığını ve sadece son yüzyılda Rusya’nın, Yunanca kökten türeyen Rusça Kavkaz terimini bu bölgeye hakimiyetinden itibaren kullanıldığını, söyleyebiliriz.

Kafkasya 440,000 kilometrekare yüzölçümüyle dağlık bir bölgedir ve Karadeniz, Hazar Denizi, Azak Denizi ve Kuma Maniç ovası arasında yer almaktadır. Kafkasya kuzeyden Rusya, Güneyden İran ve güneybatıdan Türkiye ile sınırlara sahiptir. Aslında Kafkasya, Kafkasya sıra dağları veya Su Bölümü Çizgisi⁹ vasıtasıyla Güney Kafkasya¹⁰ ve Kuzey Kafkasya olarak iki ayrı bölgeye ayrılmıştır. Kafkasya’daki nehirler; Hazar Denizi, Karadeniz ve Azak Denizi havzasına akmaktadırlar. Kura,¹¹ Kuban ve Rioni¹² Nehirlerinin derin alanları kayıkcılığa müsaittir ve bu nehirlerdeki su kaynaklarının birçoğu tarım alanlarında kullanılmaktadırlar. Ermenistan’da Sevan Gölü (Gökçe Göl) her ne kadar Kafkasya’nın büyük bir gölü olsa da Kafkasya ve özellikle Abhazy bölgesinde, bölge ekonomisinin gelişmesi ve yerel iletişimin sağlanması açısından oldukça önemli başka nehirler de mevcuttur.¹³

⁶ Ebu Ali Ahmed ibn Rusta, *El Âlaku'l-Nefise*, Çev. Hüseyin Karaçanlı, Emir Kebir Yayınları, Tehran 1365, s.174.

⁷ Ebulkasım ibn Muhammed ibn Havkal, *Süretü'l-Arz* (İbn Havkal Seyahatnamesi), Çev. Cafer Şuar, Emir Kebir Yayınları, Tehran 1366, s. 81.

⁸ Ebu İshak İstahrî, *El-Mesalik ve'l-Memalik*, sadeleşmiş hali: İrec Afşar, İlmî ve Ferhengî Yayınları, Tehran 1368, s. 155.

⁹ Türk Dil Kurumu Türkçe sözlüğünün tanımına göre iki akarsuyun beslenme teknelerini ayıran çizgidir.

¹⁰ Ruslar Kafkasya’ya bölgenin kuzeyinden baktıkları için Güney Kafkasya’ya Maveraya Kafkas ötesi diyorlardı. Bu nedenle Rus kaynaklarında Güney Kafkasya, Maveraya Kafkas olarak geçmektedir. Aslında Güney Kafkasya tabiri ise tamamen uydurmadır. Bu bölgenin literatürdeki asıl adı Kafkas Ötesi’dir. Rusların bu bölgeye verdikleri Zakafkaz, İngilizlerin verdikleri Transcaucasus, Osmanlı ve Arapların verdikleri Maveraya Kafkasya adları Güney Kafkasya değil, Kafkas Ötesi anlamındadır. Bu konu hakkında daha fazla bilgi için bkz: Ufuk Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, Selenge Yayınevi, İstanbul 2007, s. 12; Ahmediyan, *Coğrafiya-yı Kamil Kafkaz*, s. 20.

¹¹ Azerbaycan Türkçesinde ve bazı Türk dillerinde Kür olarak geçer. Rus kaynaklarında ise Kura Nehri diye geçer. Bazı araştırmacılar nehrin isminin Pers İmparatoru II. Kiroş (Büyük Kuroş) isminden alındığını öne sürülmektedirler. Bu konu ile ilgili bilgi için bkz: Rıza İnaletullah, *Arran ez devran-ı Bastan ta Abdi Moğol*, Vezareti Umur-ı Harici-yi Yayınevi, Tehran 1380, s. 279-282. ve Ahmediyan, *Coğrafiya-yı Kamil Kafkaz*, s. 73.

¹² Gürcistan üzerinden Karadeniz’e dökülmektedir.

¹³ İmam Kulu Batevani, *Coğrafiya-yı Gürcistan*, Armakan-ı Kalem Yayınevi, Tehran 1381, s. 30.

Kafkasya'da Safeviler ve Osmanlıların İlk Çatışmaları

23 Mayıs 1524 (930 h.) tarihinde I. Şah Tahmasp'ın tahta çıkmasıyla¹⁴ eş zamanlı olarak Kızılbaş komutanları arasında sultanın nâibi ve vekili olmak için rekabet doruk noktasına ulaştı.¹⁵ Bu arada Div Sultan Rumlu, Kepek Sultan Ustaclu ve Cevher Sultan Toklu diğerlerinden daha çok bu makam için rekabet ettiler. Öte yandan doğu tarafından Safeviler için ciddi bir tehdit sayılan Özbeklerin saldırıları, İran'ın batı ve kuzeybatı kesimlerine Osmanlı Devleti'nin ilerlemesine zemin hazırladı. Bu dönemde Osmanlı Padişahı Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) dış politikada özel bir yol izliyordu. Sultan Süleyman ilk önce, Avrupa'ya yöneldi ve I. Sultan Selim'in (1512-1520) bitiremediği işi tamamlamak istedi. Bu nedenle önce Rodos Adası'nı fethetti,¹⁶ Macaristan Kralına (II. Lajos) galip geldi; ardından İran ve Kafkasya bölgesine yöneldi.¹⁷ 1533 yılında Sultan Süleyman Şamahı'nın merkezi Şirvan'a saldırdı ve eyalet valisi Halilullah'ın ihaneti sayesinde Kafkasya'nın bir kısmına hâkim oldu, böylece İran platosunun iç kesimlerine ilerleme niyetini de ortaya koydu.¹⁸ Fakat kısa bir süre sonra Halilullah'ın ölümü ve küçük yaştaki oğlu Şahruh'un babasının yerine geçmesiyle birlikte Şirvan'da ayaklanmalar yaşandı. Nihayetinde Şah Tahmasp, Bigred ve Gülistan Kalelerini ele geçirmeyi başardı. Şirvan, Safevi Devleti'nin bir eyaleti oldu ve Şah Tahmasp'ın kardeşi Elkas Mirza dokuz yıl boyunca burada hüküm sürdü. Elkas Mirza, iktidarı boyunca Hazar Denizi'nin batı kesimlerinde yaşayan Çerkezlerin yaşadığı bölgeleri ele geçirebildi, çünkü Kafkasya bölgesinde İran'ın gücünün sağlamlaştırılması Şah Tahmasp döneminde Safevilerin en önemli politikalarından¹⁹ biri sayılmaktaydı.²⁰ Şirvan eyaletinin diğer tarafında pek önemli bir özelliğe sahip

¹⁴ Tufan Gündüz, "Tahmasb", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXIX, İstanbul 2010, s. 413-415.

¹⁵ Gazi Ahmed-i Gaffari Gazvini, *Tarih-i Cibani Ara*, sadeleştirilen: Hasan Neraği, Hafız Yayınevi: Tehran 1343, s. 282. İskender Beg Türkman, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, ihtimam İrec Afşar, C. I, Emir Kebir yayınları, Tehran 1350, s. 45. Hasan Beg Rumlu, *Absenü't-Tevarih*, Babek yayın evi, Tehran 1357, s. 184.

¹⁶ Joseph von Hamer-Purgstall, *Tarih-i Osmanî*, Çev. Mirza Zeki Abadi, ihtimam: Cemşid Kıyanfer, C. II, Esatir yayın evi, Tehran 1387, s. 951.

¹⁷ Noel Barber, *Fermanrevayan-ı Şab-ı Zerrin, ez Süleyman-ı Kanuni ta Atatürk*, Çev. Abdulreza Huşeng Mehdevi, Goftar yayın evi, Tehran 1374, s. 143.

¹⁸ İsmail Hakki Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. II., Ankara 1988, s. 350-351; Racer Sivri, *İran asr-ı Safevi*, Çev. Kambiz Azizi, Neşri Merkez yayın evi, Tehran 1378, s. 59-60.

¹⁹ Safevi Devleti'nin o dönemde yürüttüğü taktiklerden birisi de yakıp yıkma taktiğiydi. Şah Tahmasb, kardeşi Elkas Mirza'nın Osmanlı Devleti'ne sığınmasının ardından Tebriz şehrinden itibaren Osmanlı sınırına yakın bölgelerdeki tarlaları ve ekinleri başşere ile mücadele bahanesi ile yakıp yıkma suretiyle olası bir Osmanlı harekâtını işe bakımından sıkıntıya sokmanın yollarını aramaktaydı: Sivri, *İran asr-ı Safevi*, s. 61.

²⁰ Velikulu bin Davudkulu Şamlu, *Kısas-ı El Hakanî*, teshih: Seyyid Hüseyin Sadat Naserî, C. I, Vizaret-i Ferheng ve İrşad Yayınevi, Tehran 1371, s. 52. ve Meryem Mir Ahmedî, *Tarih-i Siyasi, İctima-i İran der abd-ı Safevi*, Emir Kebir Yayınevi, Tehran 1371, s. 60.

olmayan ve kısmen Şirvanşahlara bağlı olan Şeki bölgesi yer alıyordu. Ancak bu dönemde Şekki valisi Safevi Devletine boyun eğmedi ve bölgedeki kalelere sığındıktan sonra Safevi ordusunun saldırısı sırasında öldü²¹. Şekki'nin idaresi Leven Han'ın oğlu İsa Han'a verildi. Böylece, Şah Tahmasp'ın iktidarı, Kafkasya'nın önemli bölgelerine yayılmış oldu.²²

Safeviler Gürcistan topraklarına yönelik politikalara da önem vermekteydiler. Bu dönemde Gürcistan, üniter bir yapıya sahip değildi ve birkaç krallığa ayrılıyordu.²³ Ayrıca Gürcistan askeri, ekonomik ve dini açıdan olağanüstü bir öneme sahipti; Safevi Devleti bunu görmezden gelemezdi. Gürcistan'ın bir taraftan Karadeniz'e olan yakınlığı, bir taraftan Tebriz, Karabağ, Nahçıvan ve Erivan gibi önemli şehirlere inen yolları üzerinde barındırması; bir taraftan da burada gerçekleşen ipek üretimi ve Anadolu sınırlarına yakınlığı, buranın önemini kat kat arttırmaktaydı. Bu nedenle, eyalet halkı Hıristiyan olmasına rağmen Safevi Devletine haraç ödüyordu, ancak hükümdarları eyaletin içişlerinin yönetiminde kısmen bağımsızdı.²⁴

Netice itibarıyla Gürcistan'ın yukarıda bahsi geçen öneminin farkında olan Osmanlı İmparatorluğu da, bahsi geçen coğrafyanın Karadeniz kıyısındaki İmereti ve Mingreli gibi bazı kesimlerine hâkim oldu. Oysaki Kahetiya, Kartli ve Meshiya gibi Gürcistan'ın doğu bölgeleri Safevilere tabi olma eğilimindeydiler. Safevilerin Gürcistan'a hâkim olması ve özellikle Şah Tahmasp'ın doğu Gürcistan'da ele geçirdiği bölgelerde hâkimiyetini sağlamlaştırması Osmanlı Devleti için ciddi bir tehdit oluşturmaktaydı.²⁵ 1542-43 (949 h.) yılında Osmanlı komutanı, Başiaçık²⁶ bölgesine saldırdı, ancak komutan ölünce Osmanlı ordusu geri çekilmek zorunda kaldı. Ertesi yıl Bab-ı Âli, Ali Paşa adında başka bir komutanı Başiaçık'a gönderdi ve Ali Paşa burayı fethetti.²⁷

Bu hadiseden bir süre öncesinde 1536 (942 h.) yılında Ulema Sultan Toklu'nun isyan çıkarması ve Osmanlı Sarayı'na sığınmasının ardından Şirvan'ın yeni valisi Elkas Mirza bağımsızlık iddiasında bulunmuş ve merkezi hükümet aleyhine ayaklanmıştı. Ancak o yenildikten sonra Osmanlı Sarayı'na sığınmak zorunda kalmıştı. Bu başkaldırıların çok fazla önem arz etmesinden dolayı Lütfü

²¹ Türkman, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. I, s.136.

²² Abbaskulu Bakihanov, *Gülistan-ı Erem*, Gognus Yayınevi, Tehran 1383, s. 102.

²³ Pietro Dela Valle, *Sefername-yi Dela Valle*, Çev. Şucaeddin Şefa, İlm-i Ferhengi Yayınevi, Tehran 1381, s. 194.

²⁴ Mehdi Ruşen Zemir, Güşeha-yı ez Tarih-i Gürcistan, *Mecelle-i Berresiba-yı Tarihî*, S. LII, Sayı, Azer ve Day 1352, s. 3.

²⁵ Nina Vikovrona Pigołoskaya, *Tarih-i İran* (Ez Devran-ı Bastan ta Payan-ı Sede-yi Hicdehum) Çev. Kerim Keşaverz, Peyam Yayınevi, Tehran 1353, s. 483.

²⁶ Günümüzde Gürcistan'ın batısında yer alan İmereti, eski çağlardan itibaren pek çok devletin idaresine girmiştir. Bu şehre Müslümanlar tarafından, ahalisinin başlarını küçük bir eşarpla kapatmalarından dolayı Başiaçık adı vermişlerdir.

²⁷ Rumlu, *Absenü't-Tevarih*, s. 9.

Paşa gibi Osmanlı tarihçileri I. Süleyman'ın Kafkasya bölgesine asker çıkarmasının nedenini Elkas Mirza ve beraberindekilerin kıskırtmaları olarak ifade ediyorlar.²⁸ Aslında isyan başlatmak ve ardından da Osmanlı Sarayı'na sığınmak iki ülke arasındaki savaşı tetikledi ve bunun sonucunda Şuregöl, Şerefhane, Karabağ ve Erivan bölgeleri Osmanlı Ordusu tarafından işgal altına alındı.²⁹ Kısa bir süre sonra Van ablukaya alındı ve ele geçirildikten sonra Osmanlı Sultanı tarafından şehrin yönetimine bir beylerbeyi atandı.³⁰ Böylece İran'ın kuzeybatı ve Kafkasya bölgesindeki 22 yıllık savaş, o bölgenin toplumsal ve siyasi yapısında birçok değişikliğe yol açtı. Şah Tahmasp'ın, Türk ordusuyla doğrudan çatışmaktan kaçınması ve yakıp yıkmaya taktiği gibi bir savaş taktiğini uygulaması Kafkasya bölgesinde Safevilerin başarı kazanması ve Osmanlı'nın başarısız olmasına neden oldu.³¹ Böylece 29 Mayıs 1555 (962h.) tarihinde Amasya Barış Anlaşması'nın ardından bu çatışmalar sona erdi ve Amasya Anlaşması³² imzalandıktan sonra Şah Tahmasp'ın saltanatının sonuna kadar Kafkasya bölgesiyle ilgili kayda değer bir askeri çatışma yaşanmadı. Bu yıllardaki en önemli olay, 1559 (966 h.) yılının sonlarına doğru Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Beyazıt'ın dört yaşındaki oğlu ve on binlerce paşa ve ordusuyla birlikte Erivan üzerinden Safevilere sığınması ve bölge yöneticisi Şahkulu Sultan Ustaclu'dan sığınma talebinde bulunmasıydı.³³ Şah Tahmasp'ın bu talebe onay vermesi ise, Osmanlı Sarayı'nda tepkiyle karşılandı. Osmanlı, Beyazıt'ın iade edilmesiyle alakalı olarak Safevi Devletine birçok mektup gönderildi. Ancak Şah Tahmasp, ne misafirini düşmanına geri vermek ne de asi bir Türk şehzadesi için ülkesini tekrar bir savaşa sürüklemek niyetindeydi. Bu nedenle “*Şehzade Beyazıt'ın ülkesinden getirdiği helvayla kendisini zehirlenmek istediğini*”³⁴ öne sürerek 900 bin altın para karşılığında Beyazıt ve oğullarını Bab-ı Âli'nin gönderdiği elçilere teslim etti.³⁵ Şah Tahmasp öldükten sonra yerini alacak halefi konusundaki kriz, Safevi Sarayı'nda çok sayıda anlaşmazlıkların çıkmasına neden oldu ve Safevi Devleti'nin iç durumunu karıştırdı.³⁶ 1576 (984 h.) yılında Şah Tahmasp'ın ölümünün ardından kabile başkanlarının başıboşluğu ve halef krizi, İran topraklarında kargaşanın çıkmasına ve çeşitli anlaşmazlıkların doğmasına neden oldu ve bunun sonucunda Osmanlıların Safevi topraklarına girmesine zemin

²⁸ Lütfü Paşa, *Tarib-i Ali Osman*, Âmire matbaası, İstanbul 1341, s. 326.

²⁹ Muhammed Taki İmami Hoyi, *Sulb-ı Amasya ez didgâb-ı muverrihan-ı Türk*, Mutaliat-ı Tarihi, sayı 7-8, Tehran 1384, s. 22.

³⁰ Lütfü Paşa, *Tarib-i Ali Osman*, s. 329.

³¹ David Morgan, *İran der Kurun-ı Vosta*, Çev. Abbas Muhbir, Terh-ı nev Yayinevi, Tehran 1373, s. 171.

³² Amasya Antlaşması hakkında daha detaylı bilgi için bakınız: İlhan Şahin, Feridun Emecen, “Amasya Antlaşması”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. III. , İstanbul 1991, s. 4-5.

³³ Gazi Ahmed Hüseyin-i Komi, *Hülasatü'l-Tevarih*, sadeleştiren: İhsan İşrakî, Tehran Üniversitesi, Tehran 1363, s. 403; Gaffarî, A.g.e., s. 304; Rumlu, *Absenü't-Tevarih*, s. 1416.

³⁴ Tahmasb Safevi, *Tezkire-i Şah Tahmasb*, be ihtimam: Abdulşakûr, Berlin 1343, s. 67-77.

³⁵ Sivri, *İran asr-ı Safevi*, s. 65.

³⁶ Menuçehr Parsadust, *Şah İsmail-i dovom ve Şah Muhammed*, C. I, İntişar Yayinevi, Tehran 1381, s. 68.

hazırladı. Sultan III. Murat (1546-1595), Habsburg hanedanlığı ile İspanya ve Malta hükümetleriyle barışı sağladığı ve batı sınırları tarafından içinin rahat olduğu sırada fırsatı değerlendirerek ve Şehzade Beyazıt'ın yaklaşık 1000 at,17 adet top ve tüfekten oluşan mallarını geri almak bahanesiyle Kafkasya'ya saldırdı.³⁷ III. Murat'ın asıl hedefi dedesi I. Süleyman'ın Kafkasya politikasını yani, Don ve Volga Nehirlerini birbirine bağlama düşüncesini hayata geçirmektir. Bu sayede Karadeniz ve Hazar Denizi birbirine bağlanmış olacaktır.³⁸ Bu amaçla III. Murat hükümeti, Karadeniz ve Hazar Denizi arasındaki toprakları ele geçirme ve Kafkasya'da nüfuz elde etmek için orada sağlam ve güvenli kaleler inşa etme kararı aldı.³⁹ Çok geçmeden 1578-1590 yılları arasında Osmanlılar, Kırım bölgesi komutanlarının yardımıyla Karadeniz ve Derbent limanlarını ele geçirmeyi başardılar. 1579 yılında Kars şehrini dayanıklı bir kaleye dönüştürmek suretiyle bu şehir Osmanlı hükümetinin doğu operasyonlarının üssü haline getirildi.⁴⁰ Aynı yıllarda Şirvan, Şamahı ve Dağıstan ahalisinin ayaklanması, Sultan III. Murat'ı Kafkasya'nın iç işlerine ciddi müdahalede bulunması yönünde kışkırttı.⁴¹ Sultan III. Murat Şirvan halkına, kendi adına hutbe okunması ve Safeviler ile ilişkilerini kesmeleri şartıyla, 50 bin adet tüfek gönderme sözü verdi.⁴² Daha sonra bu bölgede istikrarı sağlama konusunda Safevi hükümetinin güçsüzleşmesi nedeniyle Osmanlılar beş bin kişilik ordusuyla Safevilerin kukla hükümdarını Şirvan'da öldürdüler ve Dağıstan'da da Kızılbaşlara saldırarak beylerini ele geçirip öldürdüler.⁴³ Safevi Merkezi Hükümeti, İsfahan'da bu olaya tepki gösterdi ve Gürcü Komutan Şemhal'ı beş bin kişilik bir süvarisiyle Şirvan'a gönderdi. Ancak bu komutan yenilerek Gürcistan'a kaçtı daha da kötüsü Safevi sarayının talimatıyla Çukur Sad hâkimi Muhammed Han, sekiz bin kişilik ordusuyla Osmanlı komutanı Mustafa Paşa ile savaşa gittiğinde Erivan civarında Osmanlılara yenildi.⁴⁴ Bu gelişmeler sonucunda Türk ordusu Kafkasya'da iyiden iyiye ilerledi ve Tiflis'i fethetti. Böylece Gürcistan, Şamahı ve Bakü de Osmanlılar tarafından ele geçirilmiş oldu.⁴⁵

³⁷ Norman İtzkowitz, *İmparatori-yi Osmanî ve sonnat-i İslamî*, Çev. Ahmedî Tevekkülü, Peykan Yayınevi, Tehran 1377, s. 111.

³⁸ Don – Volga kanal projesi hakkında daha fazla bilgi için bkz: Halil İnalçık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", *Belleten*, S. XLVI, Ankara 1948, s. 348-402.

³⁹ İtzkowitz, *İmparatori-yi Osmanî ve sonnat-i İslamî*, s. 111.

⁴⁰ İtzkowitz, *İmparatori-yi Osmanî ve sonnat-i İslamî*, s. 111.

⁴¹ Ziya Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi*, Ötüken, İstanbul 1994, s. 386-387.

⁴² Han Baba Beyâni, *Tarih-i Nizami-yi İran der devre-i Safeviye*, Setad-ı bozorg-i erteşdarân, Tehran 1353, s. 384.

⁴³ Rahim Reyisniya, *Tarih-i Umumi-yi, Mentaka-yı Şirvan*, C. I, Merkez-i Esnad ve Tarih-i Diploması, Tehran 1380, s. 244-247.

⁴⁴ Hüseyin-i Komi, *Hülasatü'l-Tevarih*, s. 677.

⁴⁵ Cemal Gökçe, *Kafkaz ve siyaset-i İmparatori-yi Osmani*, Çev. Vahap Veli, Merkez-i Mutalât-ı Asiya-yi Merkezi ve Kafkaz, Tehran 1373, s. 33.

Şah Abbas'ın Saltanatı ve Dış İlişkilerde Yeni Dönemin Başlangıcı

Sultan Muhammed Hüdabende'nin 1578-1587 (985-994 h.) ülkeyi yönetmek için gereken kabiliyete sahip olmadığı bir dönemde, hükümetteki teşkilatların zayıflığının ve Kızılbaşlarla devlet yöneticileri arasındaki ihtilafların farkına varan oğlu Hamza Mirza, Kafkasya cephesinde Safevi ordusunu kötü durumdan kurtarmak için bir çözüm arayışına girişmişti. Bu gayretlerinin sonucunda Haydar Mirza adındaki oğlunu rehin olarak İstanbul'a göndermiş ve Türk komutanlarının ele geçirdiği vilayetlerden vazgeçmeye hazır olduğunu bildirmişti. Ancak kısa bir süre sonra Hamza Mirza öldü ve I. Şah Abbas'ın 1588-1629 (996-1038 h.) tahta çıkması için uygun koşullar oluştu. Böylece Safevi-Osmanlı ilişkilerinde yeni bir dönem başlar. İç sorunların kısmen üstesinden gelen Şah Abbas, dış politikada yeni bir yol izlemeye çalışır. Çünkü Safevi Devleti, doğuda Özbekler ve batıda Osmanlılarla karşılaşacak güce sahip değildi.⁴⁶ Bu nedenle Şah Abbas, Özbeklere karşı Hindistan'daki Babürlüler; Osmanlılara karşı ise Ruslarla iş birliği kurmaya çalıştı. Ancak bu çabalar sonuçsuz kaldı ve Osmanlılar Karabağ, Gence, Tebriz, Nihavend ve Hemedan'ı işgal etmeyi başardılar. Bu ilerleyiş o kadar hızlı bir şekilde gerçekleşti ki Safevi Devleti 1590 (999 h.) yılında İstanbul Barış Anlaşması'nı imzalamaya mecbur kaldı⁴⁷. Şah Abbas, yeğeni Haydar Mirza'yı rehin olarak İstanbul'a gönderdi. Karadağ, Gence, Karabağ, Gürcistan, Tebriz ve İran Kürdistan'ından Nihavend sınırına kadar olan bölgeleri Osmanlı güçlerine verdi. Ayrıca minberlerden halifelere yönelik nefret söylemini durdurdu.⁴⁸ Ancak kendileri açısından böylesine utanç verici olan uzlaşma, Safevi Devleti için iyi sonuçlar doğmasına da vesile oldu. Osmanlılarla yapılan anlaşmanın sağladığı güven ortamında, Doğuda Özbeklerle karşı karşıya gelen Safevi güçleri, 1599 (1007 h.) yılında gerçekleşen savaşta Özbekleri yenmek suretiyle doğu sınırlarına çeki düzen vermeyi başardı.⁴⁹ Aynı zamanda Shirley Kardeşler⁵⁰ tarafından getirtilen tüfektop gibi yeni askeri teçhizatların kullanılmasıyla Safevi ordusu da modern ve ateşli silahlarla donatılmış oldu. Safevilerin şanslarının yaver gittiği bir dönemde,

⁴⁶ Safevi Devleti'nin doğuda Özbek ve batıda Osmanlı politikası hakkında daha fazla bilgi için bkz: Abdullah Gündoğdu, "Türkistan'da Osmanlı-İran Rekabeti", *Osmanlı*, C. I, Ankara 1999-2014, s. 581-587.

⁴⁷ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993, s. 194-199.

⁴⁸ Mirza Hasan ibn Hüseyin-i Cenabdi, *Revzetü's-Safeviyye*, tashih: Muhammed Tabatabayi, bunyad-ı mevkufat-ı Afşar, Tehran 1378, s. 650; Hüseyin-i Komi, *Hülasetü'l-Tevarih*, C. II, s. 892; Türkman, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. II, s. 682; Hüseyin Esterabadi, *Tarih-i Sultanî ez Şeyh Safi ta Şah Safi*, ihtimam, İhsan İsraki, İntişarat-ı İlmi Yayınevi, Tehran 1366, s. 148.

⁴⁹ Arminius Vambery, *Buhara Yahut Maverâünnehir Taribi*, Çev. Tahir Şakir Çağatay, Türk Tarih Kurumu yayınevi, Basılmamış Tercüme, s. 310.

⁵⁰ Anthony ve Robert Shirley kardeşlerin seyahatnamesi için bkz: *Sefername-yi Beraderan-ı Şerhî*, Çev. Avans, yayına hazırlayan: Ali Dehbaşı, Negah Yayınevi, Tehran 1362.

savaş ve çatışmalar, Anadolu'da Celali isyanları ve ekonomik kriz gibi çok sayıda krizin üstesinden gelemeyen III. Mehmet 1595- 1603 (1003-1012 h.) iktidara geldi ve sonuçta Osmanlı İmparatorluğu günden güne güç kaybetmeye başladı⁵¹.

1604'de I. Şah Abbas Kartli Kralı X. Giorgi ile Kaheti Kralı I. David'i Osmanlı hâkimiyetinden çıkmaya ve Safevi Devletine tâbi olmaya çağırıldı. X. Giorgi'nin 1606'da ölümü üzerine Safevilerin desteği ile Kartli tahtına çıkan II. Luarsab, Safevilerin hâkimiyetine geçti. İran'da katledilen I. David'in yerine tahta çıkan III. Giorgi ile bazı müşavirleri, Safevi sarayında büyüyen ve Müslüman/Şii olan kardeşi Constantin tarafından Şah I. Abbas'ın Kaheti'ye gönderdiği muhafızların da yardım ile 12 Mart 1605'te öldürüldü. Kendisini Kaheti Kralı ilan eden ve Osmanlı tabiyetinden çıkarak Safevi tabiyetine geçen I. Konstantin, Kaheti'in, Rusya ile ilişkilerine de son verdi.⁵²

1612 (1021 h.) yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun zaaflarından yararlanma sırası bu defa İran'a geldi. Şah Abbas ordusunu donatıp düzene sokarak Türklerin karşısına çıkardı. Yeniçeri ordusu Anadolu cephesi ve Tuna boylarındaki savaşlar nedeniyle Kızılbaşlarla mücadele etme gücüne sahip değillerdi. Safevi Devletinin ordusu Kafkasya'nın geniş bir kısmını ele geçirmeyi başardı.⁵³ Bu sırada durumu Osmanlıların aleyhine gören birkaç yerel emir, ayaklanarak Türk ordusunu zor durumda bıraktılar. Özellikle Selmas valisi Gazi Bey, Osmanlılara karşı ayaklandı ve Safevilere katıldı.⁵⁴ Öte yandan Safevi güçleri de yaklaşık 15 yıldır Osmanlıların elinde olan Nihavend Kalesini yıktılar ve Azerbaycan ve Şirvan'a doğru hareket ettiler. Nihavend'in ele geçirilmesinin ardından, bölgenin yabancı orduların varlığından temizlenmesi için, sıra Azerbaycan'ın en önemli şehirlerinden biri olan Tebriz'in fethedilmesine geldi (1603).⁵⁵ Daha sonra sıra Kafkasların temizlenmesine geldi. Kızılbaş ordusu Nahçıvan ve Erivan kalelerine doğru yöneldi. Söz konusu iki kale, Osmanlılar açısından stratejik bir öneme sahipti.⁵⁶ Azerbaycan valisi Zülfikar Han Karamanlı, kan dökmeden ve halkın can ve mal güvenliğini temin ederek Nahçıvan'ı fethetti ve kısa süre sonra da 1016 h. (1608) yılında Gence ve Şirvan Safevilerin eline geçti. Bakü, Derbent, Şamahı, Karabağ ve Tiflis de aynı kaderi yaşadılar ve böylece Safevilere Gürcistan'a asker çıkarma için ortam doğmuş oldu. Muhammad Paşa, bölgenin aşiretlerinden Kazaklar ve Tiflis yöneticisi Abdülatif Paşa'nın desteğini almasına ve sağlam kalelere sığınmasına rağmen Safevi ordusu karşısında dayanamadı. Safevi ordusunun yanında yer alan

⁵¹ Cihat Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamani (1587-1629)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013, s.155.

⁵² Sadık Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, İstanbul 2005, s. 69.

⁵³ İtzkowitz, *İmparatori-yi Osmanî ve sonnat-i İslamî*, s. 113.

⁵⁴ Beyânî, *Tarib-i Nizami-yi İran...*, s. 429.

⁵⁵ Nasrullah Felsefi, *Zendeği-yi Şah Abbas*, C. V, İlmî Yayınevi, Tehran 1371, s. 1700.

⁵⁶ Türkman, *Tarib-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. II, s. 643.

Ermeni büyükleri, hizmetleri karşılığında Karabağ'ın beş bölgesinin yönetimine getirildiler ve Melik lakabını aldılar.⁵⁷ İran'ın Kafkasya'daki konumunun sağlanması için, dini ve siyasi hoşgörü politikanın ön şartı idi. Şah Abbas; Simon Han ve Aleksandr gibi Hıristiyan emirlerin, Safevilerin yanında saf tutması için Gürcistan Hıristiyanlarına yönelik hoşgörü yöntemini sürdürdü. Bu nedenle Aleksandr ailevi ayrıcalıklar elde etme karşılığında makamında kaldı. Buna şartı olarak Kafkasya savaşlarına asker göndermek ve eşlik etmek zorunda idi.⁵⁸ Böylesi kararlar yerel halkın da kendi yöneticilerinin yolunu takip etmesini sağladı. Bu yüzden Şirvan'ın fethinden sonra Bakü ve Derbent halkı, Safevi Sarayı'nın ilgisini çekmek için Osmanlı kale muhafızları ve komutanlarını şehirden kovdular ve Şah Abbas'tan o bölgenin idaresi için yeni bir yöneticinin gönderilmesini talep ettiler.⁵⁹ Bu ilerlemelere tepki olarak Bab-ı Âli, Sadrazam Murat Paşa'yı müzakere için bölgeye gönderdi⁶⁰. Ancak müzakereler sırasında Murat Paşa vefat etti ve yerine Nasuh Paşa⁶¹ müzakereleri sürdürdü.⁶² Bu durum esnasında Osmanlılar gizlice İranlıların siyasi ve askeri başarılarını yok etmek için Gürcü şehzadeleri, Safevi Devleti'ne karşı ayaklanmaları yönünde kışkırtmaya çalıştılar.⁶³ Ancak Safeviler bu ayaklanmaları bastırmayı başardı ve bu süreçte Osmanlı Devleti'nden sulh talep etti. Neticede yeni sadrazam Nasuh Paşa, Safevilerin sulh taleplerini iletme üzere İstanbul'a gelen elçilik heyetini büyük bir tantana ile karşıladı. İran'a Osmanlı haşmet ve kudretini göstermek için, elçilik heyetini büyük bir merasimle karşıladıktan sonra sulh antlaşması imzalandı (1612- 1021 hicri).⁶⁴ Bu esnada sadrazam nihayetinde iki hükümet arasındaki görüşmeler sonucu, anlaşma gereği Safevi ve Osmanlı Devleti arasındaki⁶⁵ sınırlar, yaklaşık olarak Amasya Barış Antlaşması'nda zikredilen

⁵⁷ Klaus Michel Rohrborn, *Nizâm-ı Eyalat der devre-i Safeviye*, Çev. Keykavus Cihandari, İlmî Ferhengi Yayınevi, Tehran 1383, s. 3.

⁵⁸ Ruşen Zemir, *Güşeha-yı ez Tarih-i Gürcistan*, s. 18.

⁵⁹ Beyâni, *Tarih-i Nizâmî-yi İran...*, s. 426.

⁶⁰ Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, s.89.

⁶¹ Ömer İşbilir, "Nasuh Paşa", TDV *İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 426-428.

⁶² Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Nilüfer Epceli, C. III, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011, s. 479; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III/1, s. 66-67.

⁶³ *Esnad-ı ez Revabet-i İran ba mantaka-yı Kafkaz*, Vizaret-i Umur-i Hariciyye Yayınevi, Tehran 1372, s. 77.

⁶⁴ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, s. 25; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III/1, s. 66-67.

⁶⁵ 1612'de imzalanmış olan bu antlaşma "Nasuh Paşa Antlaşması" olarak isimlendirilmektedir. İsmi geçen anlaşmayı Safevi Devleti'ni temsilen Kadıhan isimli bir elçi imzalamıştır. Bu anlaşmaya göre İran şahı birinci İstanbul muahedesiyle elinden çıkarak tekrar eline geçen yerler mukabilinde her sene iki yüz yük ipek vermeyi kabul etmiş bulunuyordu. Osmanlı işgalinde bulunan yerlerin Devlet-i Aliyye'ye âit olması, Irak hududundaki âsi beylere Safeviler'in yardım etmemesi, Dağıstan ve Şemhal'ın Osmanlı hâkimiyetinde kalması, Ruslara karşı muhtemel harekette İran'ın yardım

sınırlar oldu⁶⁶. Bu anlaşmanın bazı şartları şöyledir: Halifelere ve müminlerin annesi Ayyşe'ye lanet okunmayacak, Terek Irmağı kıyısındaki Rusya'ya ait kaleler tahrip edilecek, Dağıstan ve Osmanlılara yardımında bulunmuş bölgelerin hükümdarları ezizet görmeyecek. İlginç olan şu ki Şah Abbas'ın dış politikası doğrultusunda kaleme alarak, Osmanlı Sultanı'na gönderdiği mektubunda Kafkasya'yı, Safevi Devleti'nin mirası olan topraklar olarak tanıtmıştı: (o ve ailenin aksakallıları bildikleri üzere Cennetmekân Şah ve Merhum Padişah Sultan Süleyman ve oğlu Sultan Selim arasındaki anlaşmanın kriterleri iman gücü ile nesilden nesile bu iki kuşak arasında ihtilaf çıkmasını diye sağlamlaştırılmıştır. Söz konusu olaydan sonra Cennetmekân Şah, kısmen anlaşmanın maddelerine uymadıkları için bizim mirasımız olan topraklarımızı işgal ettiler ve şimdi biz hakkımız olan mirasımızı talep ediyoruz. Eğer babalarının dönemindeki Memâlik-i Rûm yöneticilerini dikkate alıp bizimle ülfet ederler ve o zamanın sınırlarını dikkate alırlarsa biz de düşmanlık ve inattan vazgeçip dostluk ve birlik örneği oluştururuz. Eğer inat eder ve düşmanlık yolu tutulursa Allahın lütfüne sığınıp hak ettiğimiz mirastan vazgeçmeyiz).⁶⁷

1615 (1024 h.) yılında Osmanlılar, İran ile olan ortak sınırlarına ve Kafkasya'ya doğru ordu göndererek eylemlere giriştiler. Osmanlılar, sınırda yerleşen aşiretleri ayaklanmaya çağırdılar ve Kaheti⁶⁸ bölgesinde Kızılbaşları kılıçtan geçirdiler. Ayrıca Osmanlı yanlısı olan Şirvan halkını ayaklanmaya sürüklediler.⁶⁹ Ancak Şah Abbas'ın, bu girişimler karşısındaki politikası şöyledi: Davut bin Levarsab'ın oğlu Begrat Mirza'yı Kartli hükümetine gönderdi ve Kurçakay Bey'i durumu düzeltmek üzere Gürcistan'ın işlerini idare etmekle görevlendirdi. Ancak buna karşılık Osmanlılar, Anadolu, Diyarbakır, Musul ve Erzurum'dan topladığı askerlerle ve sınır bölgesindeki Kürt aşiretlerin eşliğinde Kafkasya'ya doğru hareket etti ve Erivan Kalesini ablukaya aldı. Fakat Safevi ordusuyla karşılaştığında yenildi. Sonuç itibarıyla Bab-ı Âli, Safevi Devleti ile yeniden bir barış anlaşması imzalamaya mecbur oldu. 26 Eylül 1618 (1027 h.) yılında Tebriz-Erdebil arasındaki Pulşikeste mevkiinde yapılan, Osmanlı kaynaklarında geçtiği adı ile Serav Savaşı Osmanlı'nın yenilgiyle sonuçlanmıştı. Bu yenilginin ardından, daha sonra Diyarbakır valiliği yapacak olan Dilaver Paşa,⁷⁰ Amasya Anlaşması'nın maddelerine dayanarak, Serav Anlaşması adıyla

etmesi, Peygamber'in sahabelerine Şiilerin "seb ü şetm" etmemesi şartları kabul ettirilmişdir. Muahedenin diğer bir maddesi de İran'la yapılan eski sulh anlaşmalarında olduğu gibi, ehl-i Sünnet ile Şia arasındaki münazaatın telifi hususudur.

⁶⁶ Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)*, s. 90.

⁶⁷ Türkman, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, C. III, s. 1177.

⁶⁸ Günümüz Gürcistan'ın doğusu kesiminde bulunmakta dır.

⁶⁹ Türkman, A.g.e., C. III, s.1466.

⁷⁰ Dilaver Paşa, Osmanlı sadrazamıdır. 1618 İran'la yapılan Serav Antlaşması'nda önemli rol oynamıştır. Dilaver Paşa hakkında daha fazla bilgi için bkz: Nezihi Aykut, "Dilaver Paşa", TDV *İslam Ansiklopedisi* (DİA), IX, İstanbul 1994, s.297.

bilinen bir anlaşmayı imzaladı⁷¹ bu Antlaşmaya göre Safevi Devleti, 200 yük ipek vergi vermeyi kabul etti. Osmanlı-Safevi sınırı olarak 1555'te imzalanan Amasya Antlaşması ile çizilen sınır kabul edildi. Gürcistan'ın bir bölümü, Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Osmanlılarda kaldı. 1578-1590 arasında fethedilen, İran'ın batısındaki Revan, Nahçıvan, Karabağ, Güney ve Kuzey Azerbaycan, Safevilere geçti⁷² ve bir süreliğine iki ülke sınırları huzura kavuştu.

Sonuç

Bu çalışmada görüldüğü gibi Safevi ve Osmanlı devletleri Kafkasya bölgesi üzerinde hâkimiyet tesis edebilmek adına yaklaşık doksan sekiz yıllık bir savaş sürecini geride bırakmışlardır. Yaşanan savaşların sonucunda diplomatik misyonlar devreye girerek Safevi Devleti'ni kuzeybatı sınırlarını yakından ilgilendiren dört önemli antlaşmaya imza attılar. Ancak her iki taraf adına da mühim can ve mal kayıplarına neden olan Kafkasya mücadelesi ardından Osmanlı ve Safevi devletlerinin bir uzlaşma zemininde buluştuklarını söylemek güçtür. Kafkasya bölgesi özelinde yoğunluk kesp eden bu tarz çatışmaların mezhepsel karşıtlığın da etkisiyle rutin hale geldiği ve İslam dünyasının iki muktedir gücü olan Osmanlı ve Safevi devletlerini ziyadesiyle yıpratmış görülmektedir. Zamanla Ortadoğu'da siyasi, askeri ve ekonomik anlamda faal duruma gelen Rusya, İngiltere ve Fransa gibi devletlerin kendi projeleri doğrultusunda kâh savaş meydanlarında kâh antlaşma masalarında tazyik ve tesir etmek istedikleri iki komşu devletin bu kısır çatışmalardan bitap hale düşmesi de en çok adı geçen bu devletlerin siyasi emellerine hizmet etmiştir. Osmanlı ve Safevi arasında sınır problemlerini sona erdirmesi beklenen Zuhab (Kasrı Şirin) antlaşması 1639 (1049 h.) bile bu karşıtlığa kesin bir çare olamamıştır. Bölgede güç unsuru olmanın tek yolunun modern usullerle talim ve teçhiz edilmiş ordular kurmaktan geçtiğini fark eden Safevi ve Osmanlı devletleri bu minvalde girişimlerde bulunma ihtiyacı hissetmişlerdir. Safevi Devleti özelinde baş gösteren iç karışıklıklar, Kızılbaşların sarayın insicamını bozan faaliyetleri de buna eklenince Şah Abbas ordunun giderlerine ayrılan payı yüzde 66.5 oranına kadar yükseltmiştir. Ancak bütçesindeki bu dengesizlik zamanla diğer organların zayıflamasına ve devletin çöküşüne neden olmuştur. Kafkasya bölgesinde bilhassa ipek üretimini kontrol altına almak adına Osmanlı Devleti'ne karşı Şah Tahmasb tarafından sürdürülen yakıp yıkmaya politikası bölge ekonomisini de derinden sarsmıştır. Osmanlı ve Safevi devletlerinin uzun soluklu çatışmaları arasında sıkışan Gürcü ve Ermeni toplulukları da ilerleyen zamanlarda Rusya'nın kucağına itilmiş, böylece ileride I. Petro (1682-1725) dönemi ile hâsıl olmaya başlayan Rus tehdidinin de önü açılmıştır.

⁷¹ Serav Barış Antlaşması hakkında daha fazla bilgi için bkz, Remzi Kılıç, "Osmanlılar ile Safeviler Arasında Nasuh Paşa (1612) ve Serav (1618) Antlaşmaları", *Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim ve Bilim Dergisi*, S. II, Niğde, 2003, ss. 124-134.

⁷² Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, s. 71.

Kaynakça

- AKSUN, Ziya Nur, *Osmanlı Taribi*, Ötüken, İstanbul 1994.
- AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat, *Şah Abbas ve Zamanı (1587-1629)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013.
- AYKUT, Nezihi, “Dilaver Paşa”, TDV *İslam Ansiklopedisi (DİA)*, IX, İstanbul 1994.
- BAKİHANOV, Abbaskulu, *Gülüstan-ı Erem*, Gognus Yayınevi, Tehran 1383.
- BARBER, Noel, *Fermanrevayan-ı Şah-ı Zerrin, eş Süleyman-ı Kanuni ta Atatürk*, Çev. Abdul Rıza Hüşeng Mehdevî, Güftar Yayınevi, Tehran 1374.
- BATEVANÎ, İmamkulu, *Coğrafiya-yı Gürcistan*, Armakan-ı Kalem Yayınevi, Tehran 1381.
- BENDEHŞEN, *Ferenbeg Dadegi*, Çev. Mehrdad Bahar, Tus Yayınevi, Tehran 1371.
- BEYÂNÎ, Han Baba, *Tarib-i Nizami-yi İnan der devre-i Safeviye*, Setad-ı bozorg-i erteşdarın, Tehran 1353.
- BÎ, Mahmut, *Kafkas Taribi*, Selenge Yayınevi, İstanbul 2007.
- BİLGE, Sadık, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, İstanbul 2005.
- HÜSEYN-İ CENABDÎ, Hasan ibn, *Revzetü's-Safeviye*, tashih: Muhammed Tabatabayı, bunyad-ı mevkufat-ı Afşar, Tehran 1378
- DELA VALLE, Pietro, *Sefername-yi Dela Valle*, Çev. Şucaeddin Şefa, İlm-i Ferhengi Yayınevi, Tehran 1381.
- EMİR AHMEDİAN, Bahram, *Coğrafiya-yı Kamil Kafkaz*, Sazman-ı Coğrafiya-yı Niruhaye Müsallah, Tehran 1381.
- Esnad-ı eş Revabet-i İnan ba mantaka-yı Kafkaz*, Vizaret-i Umur-i Hariciyye Yayınevi, Tehran 1372.
- ESTERABADÎ, Hüseyin, *Tarib-i Sultanî eş Şeyb Safi ta Şah Safi*, ihtimam: İhsan İşraki, İntişarat-ı İlmî Yayınevi, Tehran 1366.
- FELSEFÎ, Nasrullah, *Zendeği-yi Şah Abbas*, C. V, İlmî Yayınevi, Tehran 1371.
- GÖKÇE, Cemal, *Kafkaz ve siyaset-i İmparatori-yi Osmani*, Çev. Vahap Veli, Merkez-i Mutaliat-ı Asiya-yi Merkezi ve Kafkaz, Tehran 1373.
- GÜNDOĞDÜ, Abdullah, “Türkistan’da Osmanlı-İnan Rekabeti”, *Osmanlı*, C. I, Ankara 1999-2014, s. 581-587
- GÜNDÜZ, Tufan, “Tahmasb”, TDV *İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXIX, İstanbul 2010, s. 413-415.
- GAFFARÎ GAZVİNÎ, Gazi Ahmed-i, *Tarib-i Cibân Âra*, sadeleşiren: Hasan Nerağî, Hafız Yayınevi: Tehran 1343.
- HAMER-PURGSTALL, Joseph von, *Tarib-i Osmanî*, Çev. Mirza Zeki Abadi, ihtimam: Cemşid Kiyānfer, C. II, Esatir yayın evi, Tehran 1387.

- HERODOT, *Herodot Tarihi*, Çev. Hadi Hedayetî, Tehran Üniversitesi Yayınları, Tehran 1341.
- İBN HAVKAL, Ebulkasim ibn Muhammed, *Süretü'l-Arç* (İbn Havkal Seyahatnamesi), Çev. Cafer Şuar, Emir Kebir Yayınları, Tehran 1366.
- İBN RUSTA, Ebu Ali Ahmed, *El Âlaku'l-Nefise*, Çev. Hüseyin Karaçanlı, Emir Kebir Yayınları, Tehran 1365.
- İMAMİ HOYÎ, Muhammed Taki, *Sulb-ı Amasya ez didgâb-ı muverrihan-ı Türk*, Mutaliat-ı Tarihi, S. VII; VIII, Tehran 1384.
- İNALCİK, Halil, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", *Bellelen*, S. XLVI, Ankara 1948, s. 348-402
- İNAYETULLAH, Rıza, *Arran ez devran-ı Bastan ta Abdi Moğol*, Vezareti Umur-ı Harici-yi Yayınevi, Tehran 1380.
- İSTAHİRÎ, Ebu İshak, *El-Mesalik ve'l Memalik*, sadeleşmiş hali: İrec Afşar, İlmi ve Ferhengi Yayınları, Tehran 1368.
- İŞBİLİR, Ömer, "Nasuh Paşa", TDV *İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXXII, İstanbul 2006, s. 426-428.
- ITZKOWITZ, Norman, *İmparatori Osmani ve sonat-i İslami*, Çev. Ahmedi Tevekküli, Peykan Yayın evi, Tehran 1377.
- KÜPELİ, Özer, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.
- KILIÇ, Remzi, "Osmanlılar ile Safeviler Arasında Nasuh Paşa (1612) ve Serav (1618) Antlaşmaları", *Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim ve Bilim Dergisi*, S. II, Niğde, 2003, ss. 124-134.
- HÜSEYN-İ KOMİ, Gazi Ahmed, *Hülasetü'l-Tevarih*, sadeleşiren: İhsan İşraki, Tehran Üniversitesi, Tehran 1363.
- KÜTÜKOĞLÜ, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993, ss 194-199.
- LÜTFÜ Paşa, *Tarib-i Ali Osman*, Âmire matbaası, İstanbul 1341.
- MİR AHMEDÎ, Meryem, *Tarib-i Siyasi, İctima-i İran der abd-ı Safevi*, Emir Kebir Yayınevi, Tehran 1371.
- MORGAN, David, *İran der Kurun-ı Vosta*, Çev. Abbas Muhbir, Terh-ı nev Yayınevi, Tehran 1373.
- PARSADUST, Menuçehr, *Şab İsmail-i dovrom ve Şab Muhammed*, C. I, İntişar Yayınevi, Tehran 1381.
- PİGOLOSKAYA, Nina Vikovrona, *Tarib-i İran (Ez Devran-ı Bastan ta Payan-ı Sede-yi Hicdehum)* Çev. Kerim Keşaverz, Peyam Yayınevi, Tehran 1353.
- REYİSNİYA, Rahim, *Tarib-i Umumi-yi, Mentaka-yı Şirvan*, C. I, Merkez-i Esnad ve Tarih-i Diplomasi, Tehran 1380.

- ROHRBORN, Klaus Michel, *Nizâm-ı Eyalat der devre-i Safeviye*, Çev. Keykavus Cihandari, İlmî Ferhengi Yayınevi, Tehran 1383,
- RUSTA, Ebu Ali Ahmed ibn, *El Âlakü'l-Nefise*, Çev. Hüseyin Karaçanlu, Emir Kebir Yayınları, Tehran 1365.
- RUŞEN ZEMİR, Mehdi, Güşeha-yı ez Tarih-i Gürcistan, *Mecelle-i Berresiba-yı Taribi*, S. LII, Azer ve Dey 1352.
- RUMLU, Hasan Beg, *Ahseniü't-Tevarih*, Babek yayın evi, Tehran 1357.
- Sefername-yi Beraderan-ı Şerli*, Çev. Avans, yayına hazırlayan: Ali Dehbaşı, Negah Yayınevi, Tehran 1362.
- SİVRİ, Racer, *İran asr-ı Safevi*, Çev. Kambiz Azizî, Neşri Merkez yayın evi, Tehran 1378.
- STRABON, *Coğrafiya-yı Strabon*, Çev. Hümayun Sanatizadeh, Mahmud Afşar İntişarati, Tehran 1382.
- ŞAHİN, İlhan; EMECEN, Feridun, “Amasya Antlaşması”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. III, İstanbul 1991, s. 4-5.
- ŞAMLU, Velikulu bin Davudkulu, *Kısas-ı El Hakanî*, teshih: Seyyid Hüseyin Sadat Naserî, C. I, Vizaret-i Ferheng ve İrşad Yayınevi, Tehran 1371.
- TAHMASB Safevi, *Tezkiire-i Şab Tahmasb*, be ihtimam: Abdulşakûr, Berlin 1343.
- TAVKUL, Ufuk, *Kafkasya Gerçeği*, Selenge Yayınevi, İstanbul 2007.
- TÜRKMAN, İskender Beg, *Tarih-i Âlem Âra-yı Abbasi*, ihtimam İrec Afşar, C. I, Emir Kebir yayınları, Tehran 1350.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakki, *Osmanlı Taribi*, C. II, Ankara 1988.
- VAMBERY, Arminius, *Buhara Yabut Maveraiinnebir Taribi*, Çev. Tahir Şakir Çağatay, Türk Tarih Kurumu yayınevi, Basılmamış Tercüme
- ZINKEISEN, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Taribi*, Çev. Nilüfer Epçeli, C. III, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2011.

Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Konar-Göçer Teşekkül: İnal-Oğulları (Etrak-1 İnallu)

A Nomadic Formation in The North Of Central Anatolia: İnal-Oğulları (Etrak-1 İnallu)

Davut ŞAHBAZ*

Özet

Bu çalışmada Orta Anadolu'nun kuzeyinde faaliyet gösteren İnallu oymaklarının (İnal-oğulları) menşei ile siyasi faaliyetleri, XV ve XVI. yüzyıllarda tahrir defterlerine yansıyan yerleşme evrimleri, nüfus durumları ve iktisadi faaliyetleri ele alınmıştır. Bu bağlamda konar-göçer bir hayat süren İnallu taifelerinin yayıldıkları bölgeler tespit edilmiş ve ayrıca konar-göçerlikten nasıl bir tarım toplumuna dönüştükleri gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Orta Anadolu, Konar-göçerlik, İnallu, İnal-oğulları, Nüfus, Yerleşme.

Abstract

In this study, we will examine the origins of İnallu tribes which show activity in the north of Central Anatolia, and their the political activities, settlement evolution, population status and economic activities which were reflected in the XV and XVI. centuries to tax registers. In this contex, the regions where the nomadic İnallu tribes spread haven been identified, and it has ben also oserved how they turn into agricultural society.

Keywords: Central Anatolia, Nomadism, İnallu, İnal-Oğulları, Population, Settlement.

Giriş

Orta Anadolu'nun kuzeyi olarak ifade edilen coğrafi saha, Kuzey Anadolu sıra dağlarının kıyı kesimlerden ayırdığı ve Orta Karadeniz'in güneyi ile İç Anadolu Bölgesi'nin kuzeyine tekabül eden, Şuşehri, Koyulhisar, Niksar, Tokat, Amasya, Çorum ve Çankırı vilayetlerini kapsamaktadır. Bu çalışmaya konu olan

* *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü GTT. Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi (e-posta: davutsabbaz66@gmail.com).*

yerler ise daha ziyade Çorum, Tokat ve Amasya bölgelerini içine almaktadır. Kuzey Anadolu sıra dağlarının uzantıları, Yeşil Irmak havzası olarak adlandırılan bu bölgeyi kıyı kesimlerden ayırdığından buralar, İç Anadolu Bölgesi'nin iklim ve insan karakterini taşımaktadır. Dolayısıyla iklimsel geçiş sahası olan bölgede yer yer hem Karasal hem de Karadeniz iklimi hissedilmektedir.¹

1071 Malazgirt Savaşı'nın Türkler lehine sonuçlanmasın ardından, Anadolu'ya gelen Türk boyları; Doğu Anadolu'dan Batı Anadolu'ya, Kuzey Anadolu'dan, Kuzey Suriye ve Irak'a kadar olan tüm sahayı bir Türk yurdu haline getirdiler.² Bu Türk boylarının Orta Anadolu'daki ilk siyasi teşkilatlanması, Artuk Bey'in Kelkit ve Yeşilirmak havzasındaki fütuhatını devam ettiren Danişmend Gazi'nin; Niksar, Tokat, Amasya, Çorum, Sivas, Kayseri ve havalisinde Danişmendli Devleti'ni kurmasıyla ortaya çıkmıştır.³ Bu suretle Danişmendiye adını alan bölge, sırasıyla (1175) Selçuklu, (1243) İlhanlı,⁴ Eratna,⁵ (1381) Kadı Burhaneddin⁶ ve nihayetinde (1399) Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir.⁷ Yıldırım Bayezid döneminde Osmanlı sınırlarına dâhil edilen bölge, idari teşkilatlanma içerisinde Rum Eyalet'in çekirdeğini teşkil etmektedir. İlk zamanlarda Eyalet-i Rum'un merkez sancağı Amasya, sonraki dönemlerde ise Sivas olarak belirlenmiştir.⁸

Anadolu'da konar-göçerlik Yörük ve Türkmen olmak üzere iki içtimai zümre etrafında şekilleniyordu.⁹ Buna göre, Anadolu'ya gelen Oğuz boylarının

¹ Besim Darkot, *Türkiye Coğrafyası*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1942, s. 81, 82, 86; Bölgenin coğrafi özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz; Ersin Güngördü, *Türkiye'nin Coğrafyası*, Ankara, 2006, s. 402-203.

² Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi, TTK, Ankara, 2014, s. 84-86.

³ Mükrimin Halil Yinalç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul, 1944, s. 89; Ayrıntılı bilgi için bkz. Aynı yazar, "Danişmendliler" *MEB. İA*, Cilt 3, İstanbul, 1978, s. 468-479.

⁴ Ali Sevim a.g.e, s. 179, Osman Turan, Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, İstanbul, 1969, s. 224; İbn Bibi, *Selçukname*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2014, s. 490-504; Kerimüddin Mahmud-i Aksarayi, *Müsameretü'l- Abbar*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2000, s. 35.

⁵ Kemal Göde, *Eratnahlar (1327-1381)*, TTK, Ankara, 2000, s. 59-62; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara, 1969, s. 155-161.

⁶ Aziz B. Erdeşir-i Esterabadi, *Bezm u Rezm*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2014, s. 247, 248; Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*, DTCF. Yayınları, Ankara, 1970, s. 59 vd; İ. Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e, s. 162-168.

⁷ *Aşıkpaşazade Tarihi*, Haz. H. Nihal Atsız, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014, s. 79, 80; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*, TTK, Ankara, 1988, s. 299.

⁸ Tayyip Gökbilgin, "XV ve XVI. Asırlarda Eyalet-i Rum", *Vakıflar Dergisi*, C. VI, İstanbul, 1995, s. 51-61; Ahmet Şimşirgil, "Osmanlı Taşra Teşkilatında Rum Beylerbeyliği", *Türklük Araştırmalar Dergisi*, S. 5, 1990, s. 289-299.

⁹ Üçler Bulduk, "Akkoyunlulardan Koyun Baba'ya: Sosyal Hayat ve Din İlişkisi İçinde Türklerde Koyun Kültürü" *Uluslararası Nefrin Piri: Koyunbaba Sempozyumu Bildirileri 13-14 Mayıs 2016*, Hitit Üniversitesi Yayınları, Çorum, 2016, s. 365, 366.

bir kısmı yerli halktan boşalan metruk veya yeni kurulan şehir ve köylere yerleşirken, bir kısmı da geleneksel konar-göçer yaşamına devam ediyordu. Bu geleneksel konar-göçer yaşama devam edenlere Yörük veya Türkmen adı verilmişti.¹⁰ Yörük ve Türkmen ayrımının hangi saiklerle yapıldığı kesin olarak bilinmese de Kızılırmak yayının doğusunda kalanlara Türkmen, batısında kalanlara ise Yörük denilmektedir.¹¹ İl ve ulus adı altında gruplandırılan konar-göçerler genellikle, boy (kabile), aşiret, cemaat, bölük, oymak, oba, tir ve mahalle gibi bölümlere ayrılmaktadır.¹² Osmanlı Devleti il ve ulus adı altında gruplandırılan bu konar-göçeri, idari bakımdan kışlaklarının bulunduğu yerleri esas almak suretiyle belli bir sancağa bağlamıştır.¹³ Ayrıca Bozulus, Yeni İl, Halep, Atçekenler, Dulkadırlılar, Danişmendliler, Karacakoyunlular, Varsaklar ve Ulu Yörük gibi bazı büyük konar-göçer teşekküllere kadılar tayin edilerek, kaza statüsü verilmiştir.¹⁴ Öte yandan hazinenin önemli gelir kaynakları arasında sayılan konar-göçerler, iktisadi bakımdan tımar, zeamet, has ve vakıf reayası olarak vergilerini bağlı oldukları bu birimlere ödemekteydiler. Bu hukuki ve iktisadi çerçevede genellikle küçük gruplar tımar reyası, büyük teşekküller ise has reyası olarak belirlenmiştir.¹⁵

İnal-Oğulları (Etrak-ı İnallu)

Anadolu'daki konar-göçerlerin hukuki statüleri hakkında bu malumattan sonra Orta Anadolu'nun kuzeyinde bulunan İnallu Etraki'ne bakabiliriz. Öncelikle İnallu adının ve menşeinin nerden geldiği hususunun açıklığa kavuşturulması gerekir. Bu açıdan İnallu adının İnal ismindeki bir beyden geldiği sarıh olmakla birlikte menşeinin, bazı araştırmacılar Selçuklu tahtının varislerinden İbrahim Yinal'a dayanabileceğini belirtmişlerdir.¹⁶ Selçuklu döneminde İbrahim Yinal'a bağlı grupların Yinallıyan olarak anılması, Anadolu'daki İnallu ismiyle bir bağlantısının olup olmadığını gündeme getirmiştir. Dolayısıyla Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'ya sevk edilen bu

¹⁰ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, TDAV. Yayınları, İstanbul, 1999, s. 158; Tufan Gündüz, *Bozkırın Efendileri*, Yeditepe, İstanbul, 2012, s. 46-48.

¹¹ Faruk Sümer, "XVI. Asırda Anadolu Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış", *İÜİFM*, C.XI, (Ekim, 1949-Temmuz 1950) s. 513.

¹² Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK, Ankara, 2014. s. 21; Ayrıntılı bilgi için bkz. Sadullah Gülten, *Atayurttan Anayurda Yörükler*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2016, s. 61-68.

¹³ İlhan Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar Göçerler*, Eren yayınları, İstanbul 2006, s. 185-200.

¹⁴ Tufan Gündüz, "Konar Göçer", *DİA*, C. 26, Ankara, 2002, s. 162.

¹⁵ İlhan Şahin, *a.g.e.*, s. 186, 187; Ayrıca bkz. Yusuf Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 25; Cengiz Orhonlu, *a.g.e.*, s. 16.

¹⁶ İlhan Şahin, *a.g.e.*, s. 143; Melik Şahtan sonra Diyarbakır ve çevresine hâkim olan Tutuş'un ölümü üzerine, bölge birçok küçük beylik kuruldu. Bu beyliklerden birisi de Amid (Diyarbakır) bölgesine hâkim olan İnal (Yinal)-Oğulları idi. Ali Sevim, *a.g.e.*, s. 167, 168.

Türkmen boylarının İbrahim Yinal'a bağlı gruplar olduğunu düşünen İlhan Şahin, şimdiye kadar Anadolu'da Yinalıyan isminde bir konar-göçer gruba tesadüf edilmediğini belirterek, Kaşgarlı Mahmud'un, Oğuzların ve Kıpçakların kelime başındaki "y" harfini düşürdükleri veya "c" harfine dönüştürdüklerini belirterek, Yinal'ın başındaki "y" harfinin düşerek "İnal" a evrilmiş olabileceğini söylemiştir. Dolayısıyla eskiden Yinalıyan olarak bilinen grupların Anadolu'da İnalı şeklinde anılmış olabilecekleri akıllara gelmektedir.¹⁷ Diğer yandan 1133 tarihlerinde Amasya ve havalisine hâkim olan Danişmendli beylerinden Tuğrul ve İbrahim'den başka, Grek kaynaklarında İnales olarak geçen İnal Bey yer almaktaydı.¹⁸ Bu bakımdan Orta Anadolu'nun kuzeyinde bulunan İnullu cemaatlerinin Danişmendli İnal Bey ve taifesinden tevarüs etmiş olması da ihtimal dâhilindedir. İnulluların boy meselesine gelince, Faruk Sümer Anadolu'da faaliyet gösteren Boz-oklardan İnal-oğullarının Beydilli'ye değilse, Bayat boyuna mensup olduklarının muhakkak olduğunu belirtmiştir. Yine aynı yazar Ulu Yörük'e tabi olarak Çorum ve Amasya çevresinde faaliyet gösteren İnullu taifesinin, Kuzey Suriye'deki İnulluların bir kolu olduğunu ve bu teşekkül arasında birkaç Şam Bayadı taifesine tesadüf edilmesinin İnullu ile Bayatlar arasındaki akrabalık bağlarını ortaya koymasından önemli olduğunu ifade etmiştir.¹⁹

İnullu oymaklarının Osmanlıdan önce Memlûklü, Akkoyunlu ve Safevi devletlerinin faaliyetlerine iştirak ettikleri bilinirken,²⁰ Orta Anadolu'nun kuzeyindeki İnal-oğullarının siyasi faaliyetlerine Osmanlı Devleti'nin fetret devrine girdiği ve Çelebi Mehmed'in Anadolu siyasi birliğini sağlamaya çalıştığı dönemlerde rastlamaktayız.²¹ Çelebi Mehmed'in şehzade sıfatıyla valilik yaptığı Danişmendiye bölgesi soylu ve toprak sahibi beylerin meydana getirdiği feodal bir yapıya sahipti. Dolayısıyla bu feodal yapıyı meydana getiren ailelerin nüfuzunu kırmak ve onları bağımlı hale getirmek, bölgede hâkimiyet kurmak isteyen devletlerin birincil vazifesiydi. Zira Kadı Burhaneddin ve Çelebi Mehmed'in tahta geçtiği ilk yıllar, bölgede öbekenmiş olan büyük nüfus ve nüfuz sahibi feodal beylerin gücünü kırmayla geçmiştir. Çünkü bu beyler İlhanlı-Eratna devletlerinin varisi sıfatıyla bölgenin siyasi iktidar hakkının

¹⁷ İlhan Şahin, *a.g.e.*, s. 143.

¹⁸ Abdullah Gündoğdu, "Osmanlık ve Kırsalında İlk Fetih ve Türkleşme" *Uluslararası Nebra Pir: Koyunbaba Sempozyumu Bildirileri 13-14 Mayıs 2016*, Hitit Üniversitesi Yayınları, Çorum, 2016, s. 301.

¹⁹ Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 242, 249.

²⁰ İlhan Şahin, *a.g.e.*, s. 143; Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, İstanbul, 2010, s. 143, 144.

²¹ Mehmet Neşri, *Kitab-ı Cibân-Nüma (Neşri Tarîhi) Cilt I*, Yayına Hazırlayan, (Faik Reşit Unat-Mehmet A. Köymen), TTK, Ankara, 2014, s. 387; Gelibolulu Mustafa Âli, *Kühnü'l-Abbar*, Yayına Hazırlayanlar, (Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar-Ahmet Gül-İ. Hakkı Çuhadar), Kayseri, 1997, s. 251.

kendilerinde mahfuz olduğunu düşünüyorlardı.²² Dolayısıyla Tokat ve çevresinde İnal-oğulları, Kara Devletşah, Gözler-oğlu, Köpekli-oğlu, Şeyh Necib, Kayseri’de Ömer-oğlu Cüneyd, Niksar- Sonisa çevresinde Taşan-oğlu, Samsun ve çevresinde Kubad-oğlu, Merzifon-Havza ve Vezirköprü dolaylarında ise Taceddin-oğlu bulunuyordu. Bunlardan İnal-oğlu ve Köpek-oğlu Halep Türkmenlerinden, Gözler-oğlu ise Amasya-Tokat-Yozgat bölgesinde bulunan Çungar (Caungar Moğolları) beylerinden idi.²³

Kadı Burhaneddin Devleti’nin ardından Danişmendiye sahasındaki siyasi iktidarı, Osmanlı Devleti ele almıştı. Fakat 1402 tarihinde Timur ile Yıldırım Bayezid arasında gerçekleşen Ankara savaşının Timur lehine sonuçlanması, Osmanlı Devleti’nin tüm Anadolu toprakları üzerindeki egemenliğinin sarsılmasına yol açmıştı. Bu savaşla birlikte Yıldırım Bayezid’i esir eden Timur, Osmanlı topraklarını Anadolu beyliklerine tekrar iade etmişti. Ayrıca Yıldırım Bayezid’in oğulları arasında başlayan taht mücadelesi, Anadolu’da on bir yıl sürecek olan siyasi istikrarsızlık döneminin başlamasına neden olmuştu.²⁴ İşte bu siyasi istikrarsızlık dönemi, Orta Anadolu’da bulunan ve kendilerine İlhanlı-Eratna devletlerinin mirasçıları olarak gören feodal beylere bekledikleri fırsatı vermişti. Bu cümleden olarak bölgede Timur’dan nişanım (ferman) vardır, Timur bu memleketi bana verdi diyen yukarıda isimlerini zikrettiğimiz Kara Devletşah, Kubad-oğlu, Gözler-oğlu, Köpek-oğlu, Taşanoğlu ve İnal-oğlu gibi feodal beyler gün yüzüne çıkmaya başlamışlardır.²⁵

Burada konumuza dönecek olursak yukarıda ifade ettiğimiz üzere, İnalluların Orta Anadolu’nun kuzeyindeki ilk izlerine Ankara savaşında sonra Amasya’ya dönen Mehmed Çelebinin bölgedeki feodal beylerle olan

²² Yaşar Yücel, *a.g.e.*, s. 61; “İlhanlı geleneğini ileri sürerek Bayezid’e kendine bağlı bir uc beyi muamelesi yapan Timur, Eski İlhanlı valisi Ertna’nın Sivas-Amasya-Erzincan bölgesinde Bayezid’in yaptığı fetihleri kendi egemenlik bölgesine tecavüz sayıyordu.” Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Cilt I*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009, s. 71.

²³ Yaşar Yücel, *a.g.e.*, s. 61, dn. 8; Taşan-oğulları Beyliği, Niksar ve Sonisa merkezli olarak Taceddin’in babası Doğanşah tarafından kurulmuş olup, kendisi hem Eratna hem de Kadı Burhaneddin Beylere karşı muhalif bir siyaset izlemiştir. İsmail Kıvrım, *Taşaovalı Yerleşme-Nüfus ve Ekonomi (15-16. Yüzyıl)*, İstanbul, 2014, s. 24; II. İzzeddin Keykavus’un neslinden gelen Kubad-oğlu, beylik olarak 1318’de İlhanlı valisi olarak görev yapan Keykavus’un torunu Taceddin Altunbaş Gazi tarafından kurulmuştur. Taşan-oğulları Beyliği ise Altunbaş’ın lalası Emir Oğlu Taşan tarafından kurulmuştur. Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, TTK, Ankara, 1999, s. 21; Beyler için ayrıca bkz. İ.Hakk Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, Cilt I*, s. 347; Özellikle Eyalet-i Rum’un çekirdek vilayetlerinde (Sivas, Tokat, Amasya, Çorum), uygulanan Malikâne-Divani sistemi, bu feodal yapısının bir sonucuydu. Ömer Lütfi Barkan, “Malikâne Divani Sistemi”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası II*, 1930, s. 119-185.

²⁴ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi Cilt I*, s. 326, 327 vd, 347; Halil İnalçık, *a.g.e.*, s. 91-97.

²⁵ Mehmet Neşri, *a.g.e.*, s. 373-403; Feodal Beyler için ayrıca bkz. İ.Hakk Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi Cilt I*, s. 347.

mücadelesinde rastlamaktayız. Kaynakların ifadesine göre İnal-oğlu, yirmi bin atlı ve piyade askeriyle Kazabad sahrasına gelip, evi barkıyla konup, memleketi yağmaya başlamış ve onun şerrinden korkup kaçan bölge halkı, perakende ve perişan olmuştu.²⁶ Bu durum Kühnül ahbar'da “*Hükkam-ı Türkman'dan İbn İnal fitnesidir ki, yigirmi bin süvar u piyade leşker, Kaz-abad sahrasına geldi, evi barkıyla konup etraf-ı memaliki garet ve kıtal-i ateş saldı*” şeklinde anlatılmıştı.²⁷ Kazabad ve çevresinde faaliyetlerine devam eden İnal-oğlu, Çelebi Mehmed'den ya savaşmasını, ya vergi vermesini, ya da memleketi terk etmesini talep ediyordu. İnal-oğlunun bu düşüncelerini öğrenen Çelebi Mehmed “*eğer memleketi bırakıp, gidecek olursam, ol dabi müşküldür. Ve eğer gitmeyiüp turıcağ olursam, bununla mukabele ve mücadele itmek hayli müşküldür*” diyerek, vezirlerini toplantıya çağırıldı.²⁸ Toplantıdan İnal-oğluna bir mektup ve elçi gönderilerek, bölgeyi yağma ve talan etmesindeki maksadın ne olduğunun anlaşılması kararı çıkmıştı. Mektupta İnal-oğluna, aniden memlekete gelip, milletin canına ve malına kastetmenin İslam'da yerinin olmadığı hatırlatılarak, halkıyla ve askeriyle memleketten çıkıp gitmesi istenmişti. Mektubu okuyan İnal-oğlu, Çelebi Mehmed'e cevaben şu satırları yazdırmıştır. “*Ey Mehmed niçin benimle böyle hareket idiüp, kendi haddiünden tecavüz idiüb, bu vecible kelimat idersin. Henüz sen bir tıful öğlansın. Adını sultan koyub, öyle pençe urmak sana mülayim değildir. Benüm senin malına ve başuna zararım yoktur. Pes öyle olcacak, memleketten sen çıkub, gitmek gereksin. Benüm maksadım oldur ki, seni bu memleketten ibrac ediüb, memleketi ben zabt idiüb, sair memleketüme ilbak idem. Eğer razı olmayub, inad idersen vaktuna hazır ol. Seniünle maslahatım vardır*” diyerek mektubunu tamamlayıp elçiyi Çelebi Mehmed'e gönderdi.²⁹ Bu durum karşısında hemen bin kişilik ordusuyla harekete geçen Çelebi Mehmed, Kazova'da on binden fazla Türkmen kuvveti bulunan İnal-oğlunun üzerine yürüdü. Askerlerin sayısına güvenen İnal-oğlu, bir süre sonra Çelebi Mehmed'in karşısında tutunamayıp kaçtı. Savaşın sonunda Çelebi Mehmed, İnal-oğluluyla birlikte gelen yirmi bin göçer evliyi yağma ettirmişti. “*Ve Sultan (Çelebi Mehmed), ol yigirmi bin göçer-evi ki, İnal-oğluluyla gelmişlerdi. Yağma ittiriüp bu fetbi dabi mübarek görüp, ferah kalble dönüp, çadırına geldi.*” Muhtemelen XV ve XVI. asırda Orta Anadolu'nun kuzeyinde faaliyet gösteren ve Ulu Yörük'e tabi olan İnallu Etraki, bu göçer evlilerden başkası değildir.³⁰

İnal-oğullarının (İnallu) menşei hakkındaki bu bilgilerden sonra, XV ve XVI. asırda mezkûr oymağın tahrir kayıtlarına yansıyan cemaat, yaylak, kışlak,

²⁶ Mehmet Neşri, *a.g.e.*, s. 387. XV ve XVI. Yüzyıllarda Tokat kazasına bağlı bir nahiye olan Kazabad, günümüzde Tokat'ın Pazar ilçesinin Üzümlören kasabası, Kazova ise Tokat'ın batısından Turhal'a doğru uzanan çöküntü ovanın adıdır.

²⁷ Gelibolulu Mustafa Âli, *a.g.e.*, s. 251.

²⁸ Mehmet Neşri, *a.g.e.*, s. 387, 389.

²⁹ Mehmet Neşri, *a.g.e.*, s. 387, 389, 391, 393.

³⁰ Mehmet Neşri, *a.g.e.*, s. 393, 395; Çelebi Mehmet ve İnal-oğlu mücadelesi için ayrıca bkz. Gelibolulu Mustafa Âli, *a.g.e.*, s. 251-253.

nüfus, vergi ve faaliyet sahaları üzerinde durabiliriz. Bu bağlamda Anadolu'daki İnallu oymakları; İç Anadolu ile Akdeniz'in doğusu, Kuzey Suriye ve Güney Doğu Anadolu bölgesinin muhtelif sancak ve kazalarına doğru yayılmışlardı.³¹ Anadolu'nun değişik bölgelerine yayılan bu İnallu oymakları Ulu Yörük başta olmak üzere Halep, Bozok, Bozulus ve Yeni İl Türkmenleri arasında bulunuyorlardı.³² XV ve XVI. asırda Orta Anadolu'nun kuzeyinde faaliyet gösteren ve Ulu Yörük'e bağlı İnallu oymağı, Çorum Sancağı'nın Karahisar-ı Demürlü ve Katar kazaları ile Sivas Sancağı'nın Mecidözü ve Hüeyinabad kazalarına dağılmışlardı. Günümüzde Çorum'un ilçelerinden biri olan Mecidözü, 1575'te Sivas Sancağı'nın kazalarından birini oluşturuyordu.³³ Katar Kazası, Çorum ile İskilip arasına kalan bölgeyi kapsamaktaydı. Günümüzde ise bölgedeki Kızılırmak'ın oluşturduğu alanlar ile Uğurludağ'a tekabül etmektedir.³⁴ Çorum Sancağı'nın önemli idari ünitelerinde biri olan ve konar-göçer taifelerin yoğun olarak bulunduğu Karahisar-ı Demürlü kazası, günümüzde Alaca ilçesinin hemen kuzeyinde Mahmudiye yakınındaki Kalehisar köyü olarak belirtilmiştir.³⁵ 1575 tarihinde Sivas Sancağı'na bağlı bir kaza olan Hüseyinabad'ın günümüzdeki sınırları ise, Çorum'un Alaca ilçesi ile Yozgat'ın Sorgun ilçesi arasında kalan bölgeye denk gelmektedir.³⁶

İNallu oymağının tahrir defterlerindeki izlerine ise 1455 tarihli Sivas mufassal defterinde tesadüf edilmekteydi. Bu tarihte müstakil bir cemaat olarak kaydedilen İnallular, 1485 tarihinde Ulu Yörük'e bağlanmıştır. XVI. yüzyılın sonlarına doğru ise Çorum kazasına bağlı olarak İnallu-Ballu kadılığı'nın oluşturulduğu görülüyordu.³⁷ 1455 tarihinde İnallu oymağı; Ordu, Kıracılı, Atluhan, Azak, Kula, Ayağı Büyük, Kara Köse, Saçı Karalu, Hilallü, Dumanlı ve Kula cemaatlerinden oluşmaktaydı. Ordu cemaati, Ferhat Bey veledi İnal

³¹ Cevdet Türkay, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak Aşiret ve Cemaatler*, İstanbul, 2012, s. 371, Orhan Sakin, 16. YY. *Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler*, İstanbul, 2010, s. 186, 187.

³²BOA. TD. nr. 02, s. 256-262; BOA. TD. nr. 19, s. 394-397; BOA. TD. nr. 79, s. 498-505; KKA. TD. nr. 16, v. 161b-173b; İlhan Şahin, *a.g.e.*, s. 143, 144; Sadullah Gülten, *Bozok Türkmenleri*, İstanbul, Pervane Yayınları, 2015, s. 132, 133; Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, s. 143, 144, 145.

³³ BOA. TD. nr. 387, s. XIII.

³⁴ Üçler Bulduk, "Çorum Sancağı I, Çorum Sancağının Osmanlı İdari Teşkilatındaki Yeri", *OTAM*, S. 3, Ocak 1992, s. 161.

³⁵ Üçler Bulduk, "Çorum Sancağı I", s. 157.

³⁶ KKA. TD. nr. 12, s. 17, 18; (Bu defter TKGM. KKKA. Tarafından yayınlanmıştır. Ankara-2014.)

³⁷ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Ankara, 2000, s. 211; Ayrıca 16. asrın sonlarına doğru mühimme kayıtlarında İnallu-Ballu kadısına hükümlerin gönderilmesi bunların müstakil bir kadılık haline geldiğini göstermektedir. BOA MD. nr. 53, Hüküm: 712, s. 246; BOA. MD. nr. 64, Hüküm: 211, s. 70.

idaresinde bulunuyordu.³⁸ 1455 tarihinde İnallu cemaatlerinde bekâr nüfus yer almazken, 291 hane nüfusu bulunuyordu. Ayrıca adı geçen cemaatten alınan resmi ganem ve bad-ı heva vergisinin toplam miktarı 10.000 akçeydi.³⁹ Öte yandan aynı tarihte Hüseyinabad nahiyesindeki Ulu Yörük taifelerinin mütemekkin olduğu birçok köyün hassı divanileri, İnallulardan Ferhad veledi Esen ve Ferhad veledi İnal Beyler tarafından tasarruf ediliyordu.⁴⁰

1485 tarihine gelindiğinde “*Etraki İnallu an Yörük-ü Büzürük amma şebzade baslarından değildir*” ifadesi mucibince, İnallu Etraki, Ulu Yörük’e bağlanmıştı. Bu tarihte aşağıdaki tabloda belirtildiği gibi Kula, Azak, Çakırlu, Karlu Hacılı, Sultan Ahmed, Kurdlar ve Koyunluca cemaatleri İnallu oymağını meydana getiren cemaatlerdi. Kula ve Azak cemaatlerini, Saru veledi Kara Köse divanı tumar olarak tasarruf ederken, diğer cemaatleri Sultan Bayezid tarafından hükmü şerif verilen, Melik Kasım bin Cafer Paşa tasarruf etmekteydi. Ayrıca Çakırlu, Sultan Ahmed ve Koyunluca cemaatlerinin aynı isimli kışlakları bulunuyordu. Yine bu tarihte, defter haricinde Sivas mirliवासının hassı olarak kaydedilen İnallu’ya bağlı Ayağı Büyük, Azak, Kulu, Hilallü ve Duru Oğlu cemaatleri bulunuyordu.⁴¹ Bu tarihte bekâr nüfus bulunmazken, 237 hane yer alıyordu. Aynı tarihte İnallu bölüğünden 6.380 akçe resmi ganem ve 1.560 akçe badı heva olmak üzere toplam 7.940 akçe vergi tahsil edilmekteydi. Defter harici kaydedilen ve Sivas mirliवासının hassı olan İnallu cemaati ise, 110 hane ve 4 mücerred olmak üzere toplam 114 neferdı. Bu cemaatlerin vergi yekûnu ise 2.000 akçeydi.⁴²

1485 Etrak-ı İnallu (Nüfus ve Vergi)				
Cemaat Adı	Nefer	Resmi Ganem	Badı Heva	Hâsıl
Kula	49	1500	500	2000
Azak	44	1050	260	1310
Çakırlu	17	80	150	230
Karlu Hacılı	50	x	x	x
Sultan Ahmed	14	1900	350	2250
Kurdlar	30	850	100	950
Koyunluca	33	1000	200	1200
Toplam	237	6380	1560	7940

Tablo 1:1485 Tarihinde İnallu Etrakinin Nüfus Durumları ve Vergi Kalemleri.

³⁸ BOA. TD. nr. 02, s. 256-262.

³⁹ BOA. TD. nr. 02, s. 256-262.

⁴⁰ BOA. TD. nr. 02, s. 239-255.

⁴¹ BOA. TD. nr. 19, s. 394-397, 556, 557.

⁴² BOA. TD. nr. 19, s. 394-397, 556, 557, 558.

1520 tarihinde “*Etraki İnallu an Yörük-ü Büzürük tabi Kaşa-i Katar, İnaloğulları tasarruf ederler ve eşerler*” şeklinde ifade edilen İnallu Etrakinin, tumar reayası olduğu anlaşılmaktaydı. Nitekim 1485 tarihinde de Ulu Yörük şehzade hassı iken, İnallu oymağının şehzade hassı olmadığı vurgulanmıştı. Aynı tarihte İnallu Etrakinine bağlı cemaatler ve bu cemaatlerin yerleştikleri kışlaklar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Buna göre adı geçen oymak, Kula, Koyunluca, Hilalü, Azak, Polad Hacılı ve Hacı Zekeriya cemaatlerinden müteşekkildi. Öte yandan Çelebi veledi Sultan Kethüda Kula cemaatinin, İlhan veledi Ali Kethüda Koyunluca cemaatinin ve Emir veledi Ahmed Kethüda Hilallü cemaatinin idaresinden sorumluydu.⁴³ Zikredilen tarihte cemaatlerin nüfusu, 361’i hane ve 147’si mücerred olmak üzere toplam 508 neferden oluşuyordu. Ayrıca 13 nefer de imam olarak kaydedilmişti. Öte yandan İnallu Etrakinden 5.300 akçe resm-i ganem, 1.125 akçe resm-i dud, 840 akçe resm-i arusane ve 2.600 akçe bad-ı heva tasarruf edilirken, toplam vergi tutarı 9.925 akçeydi.⁴⁴

1520 İnallu Etraki (Nüfus ve Vergi)									
Cemaat Adı	Kışlak	Nefer	Hane	Mücerred	Resm-i Ganem	Resmi Dud	Arusane	Bad-ı Heva	Yekün
Kula	Tanguş nd. Şeyh	89	48	41	2100	228	360	500	3248
	Taşlı Kula tabi Katar	31	16	15					
	Saru Kaymak nd. Sofular	11	10	1					
	Eski Tekye	2	2	x					
Koyunluca	Polatluca	55	49	6	1000	339	120	700	2159
	Cemaat-i Kurdlar	16	12	4					
	Cemaati Çakırlu	15	9	6					
	Karlı Hacılı Kışlak-ı Saçak	32	23	9					
	Oraklı	27	18	9					
Hilallü	Kedris Düzü	33	17	16	600	219	120	400	1339
	Bey	32	32	x					
	Avunduklu	21	13	8					
	Kara Musalu	15	12	3					
	Kayalu nd. Kara Gedik	10	8	2					
Azak	Gök Özü nd. Azak	13	9	4	750	168	120	300	1338
	Köse Bekir	17	16	1					
	Güner	16	10	6					
	Ayağı Büyük	11	7	4					
	Atmo Deresi (Polat Hacılı Cemaati)	30	25	5					
Hacı Zekeriya	Budak Özü ve Klandoz ve Kayı	32	25	7	450	81	60	400	991
Toplam		508	361	147	5300	1125	840	2600	9925

Tablo 2:1520 Tarihinde İnallu Etrakinin Nüfusları ve Vergi Kalemleri

⁴³ BOA. TD. nr. 79, s. 498-505; BOA. TD. nr. 19, s. 394.

⁴⁴ BOA. TD. nr. 79, s. 498-505.

1575 tarihine gelindiğinde ise İnallu Etrakini meydana getiren cemaatler ve kışlaklar aşağıdaki tabloda ayrıntılı olarak gösterilmiştir. 1520 tarihine ilaveten Karlu Hacılı cemaati ile defter harici kaydedilen Şam Bayadı cemaatleri yer alıyordu. Ayrıca Koyunluca cemaatinin Tecir ve Yamatlı karyelerinde mütemekkin olduğu anlaşılmıştı. Tecir karyesinin gelirleri ise Abdal Ata Vakfına aitti.⁴⁵ Ayrıca Karahisar-ı Demürlü kazasına tabi Kızılca Kışla mezrası, Ekin Özü karyesine bağlıydı. Hem Kızılca Kışla mezrasında hem de Ekin Özü karyesinde Koyunluca taifesi mütemekkin olup ziraatla uğraşıyordu.⁴⁶

Bu tarihte Kula cemaatinde Ali veledi Çelebi kethüda, Azak cemaatinde Yavaş kethüda ve Koyunluca cemaatinin Kızılca Kışla kışlağında Bedir Kethüda görev yapmaktaydı. Öte yandan Şam Bayadı taifesine tabi Pirce Pınarı namı diğer Çerikler kışlağında, Şeyh Kulağuz evladı olarak ifade edilen, 4 hane ve 6 mücerreden müteşekkil olan 10 nefer bulunuyordu. Bu hanelerden üçü ise duagûy olarak belirtilmişti.⁴⁷ 1575 tarihinde İnallu oymağının nüfusu 3.030 neferden oluşurken, bunların 1.192'si hane, 1.839'u mücerred idi. Bu tarihte tımar olarak tasarruf edilen cemaatin yerleşik hayata geçtiği ve geçimi tarım ürünlerinden sağladığı anlaşılıyordu. Bundan dolayı teşekkülü meydana getiren haneler ekinli ve bennak diye ikiye ayrılmıştı. Buna göre toprak tasarruf eden ekinli hanelerin sayısı 801 iken, topraksız ve evli olan bennak hanelerin sayısı 230 idi. Topraksız ve evli olduğu anlaşılan bu kişilerin geçimlerini nasıl sağladıkları önemli bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlar muhtemelen ya babalarının yanında kalmakta ya da hayvancılığa devam etmekteydiler. Burada dikkat çeken başka bir ayrıntı ise bekâr nüfusun evli nüfustan bir hayli fazla olmasıydı. Öte yandan Tanguş namı diğer Şeyhi kışlağında 1 muhassıl, 1 hatip, 10 sipahizade, Poladluca kışlağında 12 sipahi ve sipahizade ve Bayramlı namı diğer Şeyhli kışlağında 4 sipahizade, Yamatlı karyesinde ise 1 âmâ, teşekkülün toplamında ise 5 imam yer alıyordu.⁴⁸

1575 tarihinde teşekkülden 13.880 akçe rem-i ekinli, 3.085 akçe resm-i bennak, 8802 akçe resm-i hinta, 5380 akçe resm-i şair, 2436 akçe resm-i burçak ve gayri, 2408 akçe resm-i mercimek ve nohut, 2978 akçe resm-i pembe, 8798 akçe resm-i ganem, 4271 akçe bad-ı heva ve arusane olmak üzere toplam 55004 akçe tasarruf edilmekteydi.⁴⁹ Diğer konar-göçerlerin yapmış olduğu zirai faaliyetler, ekonomik gelir sağlamaktan ziyade hayvancılığı tamamlayıcı faaliyetlerdi. Ancak

⁴⁵ Abdal Ata için bkz. Bkz. Sadullah Gülten, “Çorum’da Kalenderi Geleneğinden Bir Abdal: Kutbu’l-Büdelâ Abdal Ata ve Zaviyesi”, *Eşref Buharalı’ya Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar II*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, s. 423-434.

⁴⁶ KKA. TD. nr. 38, v. 249a, 249b, 250a. (Bu defter TKGM. KKA. Tarafından Yayınlanmıştır. Ankara-2014.)

⁴⁷ KKA. TD. nr. 16, v. 161b-162b, 166a, 169b, 171b-172b; “Du’â-gûy: Duacı, dua eden, vakıftan muhassas vazifeye mukabil dua etmekle mükellef fukaradan adam: Du’â- gûyân vazifesi” Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, TDK, Ankara, 2010. s. 273.

⁴⁸ KKA. TD. nr. 16, v. 161b-173b.

⁴⁹ KKA. TD. nr. 16, v. 161b-173b.

1575 tarihinde İnallu Etrakinin yaptığı zirai faaliyetler ekonomik hayatın ana unsurunu oluşturuyordu. Buna göre İnallu oymağı tarafından nohut, mercimek, burçak ve pamuk üretimi yapılıyordu.⁵⁰ Zirai faaliyetlerin yanı sıra küçükbaş hayvancılığın da yapıldığı teşekkülde, 1485 tarihinde 12.760, 1520 tarihinde 10.600 ve 1575 tarihinde 17.596 koyun beslenmekteydi. Teşekkülden tahsil edilen vergiler tablolarda ayrıntılı olarak ele alınmıştır.⁵¹

1575 İnallu Etraki (Nüfus)						
Cemaat Adı	Kışlak	Nefer	Hane	Mücerred	Ekinli	Bennak
Kula	Tanguş nd. Şeyhi	334	127	207	73	33
Kula	Saru Kaymak nd. Sofular	74	32	42	24	8
Kula	Ak Fakih tabi İnallu nd. Eski Tekye	76	30	46	28	2
Hilallü	Hilallü der nezdi Ketris Düzü	63	23	40	22	1
Hilallü	Kara Musalu	104	40	64	28	11
Koyunluca	Kışlak-ı Cemaati Çakırlı	94	31	63	27	4
Karlu Hacılu	Şaçak nd. Karlu Hacılu	94	38	56	33	5
Karlu Hacılu	Oraklu	174	63	111	54	9
Karlu Hacılu	Kurdlar	183	69	114	21	47
Azak	Göl Viranı nd. Azak	129	45	84	40	5
Azak	Köse Bekir nd. Haşır	250	108	142	77	27
Azak	Ayağı Büyük	98	32	66	29	2
Azak	Güner	58	27	31	21	6
Koyunluca	Polatluca	164	74	90	47	14
Koyunluca	Ekin Özü	41	17	24	12	5
Koyunluca	Kızılca Kışla	65	28	37	15	13
Karlu Hacılu	Kara Göz	149	58	91	48	10
Karlu Hacılu	Taşlu Kula	122	60	62	46	12
Karlu Hacılu	Çalıklar	40	19	21	18	1
Hilallü	Avundaklu	94	34	60	32	2
Hilallü	Yahyalı nd. Sarucalar	37	17	20	13	3
Hilallü	Bayramlı nd. Şeyhlü	81	29	52	21	6
Şam Bayatlu	Kara Keçilü nd. Kesmezli	50	20	31	19	x
Şam Bayatlu	Pirce Pınarı nd Çerikler	90	33	57	30	3
Şam Bayatlu	An Evladı Şeyh Kulaguz	10	6	4	x	x
Şam Bayatlu	Çördek	60	24	36	23	1
Koyunluca	Karye-i Tecir Vakfı Abdal Ata	52	19	33	x	x
Koyunluca	Karye-i Yamatlı	244	89	155	x	x
Toplam		3030	1192	1839	801	230

Tablo 3: 1575 Tarihinde İnallu Etrakinin Nüfusları.

⁵⁰ KKA. TD. nr. 16, v. 161b-173b.

⁵¹ KKA. TD. nr 16, v. 161b-173b.

1575 İnalı Etraki (Vergi-1)						
Kışlak	Ekimli Resm	Bennak Resm	Hinta Kile	Hinta Resm	Şair Kile	Şair Resm
Tanguş nd. Şeyhi	1288	424	50 fi6	300	50 fi5	250
Saru Kaymak nd. Sofular	442	104	90	540	60	300
Ak Fakih tabi İnalı nd. Eski Tekye	456	26	80	480	50	250
Hilallü der nezdi Ketris Düzü	414	13	80	420	60	300
Kara Musalu	504	143	42	252	37	175
Kışlak-ı Cemaati Çakırlu	486	52	50	300	90	150
Şaçak nd. Karlu Hacılı	594	65	100	600	50	250
Oraklu	472	117	110	660	85	425
Kurdlar	378	611	130	780	90	450
Göl Viranı nd. Azak	720	65	50	300	50	200
Köse Bekir nd. Haşır	1386	351	120	720	90	450
Ayağı Büyük	522	26	60	360	45	215
Güner	378	78	55	330	47	225
Polatluca	846	282	30	180	20	100
Ekin Özü	216	65	x	x	x	x
Kızılca Kışla	270	169	x	x	x	x
Kara Göz	864	130	30	180	23	115
Taşlu Kula	828	156	89	534	75	375
Çalıklar	340	13	71	426	53	265
Avunduklu	576	26	50	300	42	210
Yahyalı nd. Sarucalar	234	39	45	270	57	175
Bayramlı nd. Şeyhlü	378	78	92	552	76	360
Kara Keçilü nd. Kesmezli	342	x	x	x	x	x
Pirce Pınarı nd. Çerikler Karyesi	540	39	x	x	x	x
Çördek Karyesi	414	13	53	318	28	140
Karye-i Tecir (Vakfı Abdal Ata)	x	x	x	x	x	x
Toplam	13880	3085	1477	8802	1178	5380

Tablo 4:1575 Tarihinde İnalı Etrakinin Vergi Kalemleri.

1575 İnalı Etraki (Vergi-2)								
Kışlaklar	Burçak ve Gayri Kile	Burçak ve Gayri Resm	Mercimek ve Nohud Kile	Mercimek ve Nohud Resm	Pembe	Resmi Ganem	Bad-ı heva ve Arusane	Hâsıl
Tanguş nd. Şeyhi	10 fiş	50	10 fiş	60	200	300	128	3000
Saru Kaymak nd. Sofular	20	100	x	120	300	500	140	2546
Ak Fakih tabi İnalı nd. Eski Tekye	25	120	5	30	20	150	58	1590
Hilallü der nezdi Kertis Düzü	x	120	18	90	100	200	203	2860
Kara Musalu	12	110	21	126	90	100	90	1590
Kışlak-ı Cemaati Çakırlı	15	75	12	60	50	150	27	1350
Şaçak nd. Karlu Hacılı	20	100	15	90	200	600	301	2800
Oraklu	10	50	x	x	200	400	86	3000
Kurdlar	20	100	19	114	93	390	200	3116
Göl Viranı nd. Azak	15	75	20	120	100	300	216	2096
Köse Bekir nd. Haşır	40	200	28	168	300	700	251	4526
Ayağı Büyük	18	89	13	78	150	600	254	2300
Güner	25	125	20	120	144	250	150	1800
Polatluca	12	60	9	45	87	150	150	1800
Ekin Özü	x	x	x	x	x	500	250	1018
Kızılca Kışla	x	x	x	x	x	500	223	1162
Kara Göz	13	65	9	115	113	250	150	1981
Taşlu Kula	17	102	x	x	70	50	50	2165
Çalklar	45	225	40	240	217	500	280	2506
Avunduklu	11	150	17	170	115	200	150	1897
Yahyalı nd. Sarucalar	32	160	42	248	168	400	198	1892
Bayramlı nd. Şeyhlü	37	235	41	246	231	600	300	2986
Kara Keçilü nd. Kesmezli	x	x	x	x	x	358	100	800
Pirce Pınarı nd. Çerikler Karyesi	x	x	x	x	x	500	266	1345
Çördek Karyesi	25	125	28	168	30	150	50	1378
Karye Tecir Vakfı Abdal Ata	x	x	x	x	x	x	x	1500
Toplam	422	2436	367	2408	2978	8798	4271	55004

Tablo 5: 1575 Tarihinde İnalı Etrakinin Vergi Kalemleri.

İnalı cemaatlerinin Karahisar-ı Demürlü, Hüseyinabad ve Mecidözü kazalarının muhtelif karye ve mezarlarına yerleşerek ziraatla uğraştıkları ve bunun karşılığında da vergilerini sipahilere verdikleri görülüyor. Buna göre

Mecidözü kazasının Keşlik mezrasını,⁵² Kara Hecin karyesinde bulunan Saru Kaymak, Çokradan ve Kaplan Alan mezralarını, Karkın ve Hakşeh karyesi toprakları içerisinde bulunan Sevindik Alanı mezrasını İnallu oymakları tasarruf edip, vergisini buradaki sipahilere veriyorlardı.⁵³ Hüseyinabad kazasının Karapınar, Geçüd, Gerdek Kaya, Yaban, Köşker (Kara Köselü cemaati) karyeleri ve Çelibabı mezrası ile⁵⁴ Ağca Sofu, Gök, Yaycılar, Çelebi Bey namı diğer Hayır, Kozluca (Polad Hacılı cemaati) kışlaklarında İnallu cemaatleri ziraatla uğraşıyorlardı.⁵⁵

İnallu cemaatlerinin sakin olduğu bir diğer yer ise Çorum sancağının Karahisar-ı Demürlü kazasıydı. Aynı kazada bulunan Şeyh Bende, Tecir, Hoca Ali, Yamathı, Yılanluca, Kuyucak, Ağca Viran, Kurtlar ve Ekin Özü (Koyunluca cemaati) mezraları ile Kilise, Basri ve Pirce Pınarı nd. Çerikler karyesinde İnallu cemaatleri mütemekkin olup ziraatla uğraşmaktaydı. Ayrıca bu mezra ve karyelerin arasında kimin tasarrufunda olduğu belirtilmemiş hali harabe, fakat ziraat edilebilen; Kara Depe, Büke Yazı Oğan, Dirlik nd Şenlik, Koymaz nd. Akpınar, Gazi nd. Gazi Meşhedî mezralarını da muhtemelen İnallu taifeleri tasarruf etmekteydi.⁵⁶ Öte yandan İnallu cemaatlerinin kendi isimleriyle de mezralar kurdukları ve buralarda ziraatla uğraştıkları görülüyor. Bunlar Karahisar-ı Demürlü kazasına tabi Hilalü Kışlası, Çakırlu, Ayağı Büyüklü, Kara Musa, Yahyalı, Köse Bekir, Azak, Köyler, Oraklu, Karlu Hacı Kışlası tabi Saru Kamış, Şeyhlü ve Kara Sinan mezralarıydı.⁵⁷

Tahrir defterlerinden elde ettiğimiz istatistikî verilerden hareketle, İnallu oymağının nüfus ve vergileri şu şekildeydi. İnallu cemaatlerinin nüfusu 1455-1485 arasında %19 azalırken, 1485-1520 arasında %114, 1520-1575 arasında ise %496 oranında bir artış gerçekleşmişti. İlk tahrirlerde nüfusun eksi yönde bir eğilim göstermesi, bekâr nüfusun kaydedilirken gereken ihtimamın gösterilmemesinden, nüfusun yerleşik hayata geçmesinden veya başka bölgelere göçürülmesinden kaynaklanıyor olabilir. Nitekim bu dönemlerde Orta Anadolu'dan Karadeniz bölgesine büyük bir Türkmen muhacereti gerçekleşmişti.⁵⁸

⁵² KKA. TD. nr. 12, v. 113a.

⁵³ KKA. TD. nr. 12, v. 123b, 124a. "İş bu karyenin hududunda İnallu ve tevaif-i saire ve Kozlu halkı ziraat ettiği yerlerin mahsulü ve rüsumu karye-i mezbure mahsulü ile mahsup olup İnal-oğulları reayamız ziraat eder deyu dahl etmemeleri kaydı defter olundu. Hâsılı 600."

⁵⁴ KKA. TD. nr. 12, v. 193b, 196a, 196b, 197a, 202a, 202b, 203b, 207b.

⁵⁵ KKA. TD. nr. 12, v. 210a.

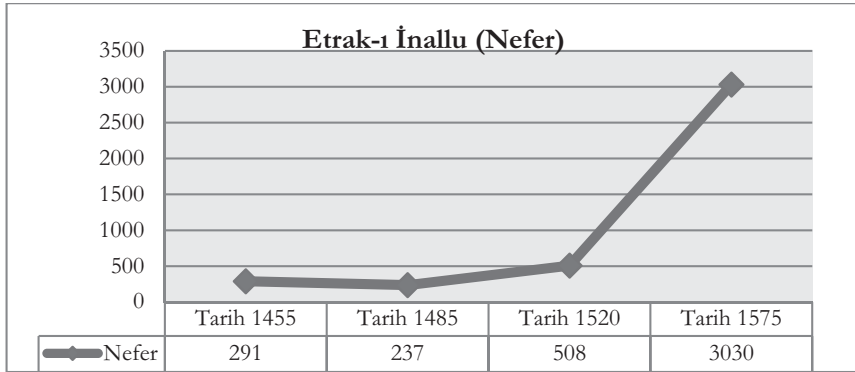
⁵⁶ KKA. TD. nr. 38, v. 243b, 244a, 244b, 249, 250.

⁵⁷ KKA. TD. nr. 38, v. 250b, 251a, 251b.

⁵⁸ Ömer Lütü Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler" *İÜ. İFM*, Cilt XV (1953-54), s. 17, 18.

Öte yandan 1485- 1520 arasında bölgedeki yerleşik kazaların kırsal kesimlerinde nüfus azalırken,⁵⁹ İnallu gibi konar-göçer taifelerin nüfuslarının artması dikkat çekicidir. Bu durum bölgede Osmanlı-Safevi mücadelesinin yapmış olduğu tahribat sonucu yerleşiklik ile konar-göçerlik arasında bulunan ahalinin, konar-göçerliğe tekrar dönmesi ile açıklanabilir.⁶⁰ Çünkü herhangi bir saldırıya karşı konar-göçerler yüksek yerlerde ve hareket halinde oldukları için, yerleşik köylülere göre daha avantajlıydılar. Ayrıca bu dönemde bekâr nüfusun kaydedilmesine gereken önemin verilmesi, nüfusun eski tahrirlere nazaran fazla çıkmasında etkilidir. 1520-1575 arasında ise bekâr nüfus başta olmak üzere genel nüfusun bir hayli arttığı görülüyor. Tabi ki bu nüfus artışını doğal bir artışla açıklamak mümkün değildir. Dolayısıyla bu artışın başlıca nedenleri arasında Osmanlı-Safevi mücadelesinin doğuya kaymasından sonra bölgede oluşan siyasi ve ekonomik istikrar, buna bağlı olarak bölgeye gelen göçler bulunmaktadır.⁶¹

Şimdi ise yıllara göre tahsil edilen vergi hâsıllarının nasıl bir seyir izlediğine bakalım. Yukarıdaki verilere göre İnallu Etrakinin vergi hâsılı 1455-1485 arasında %21 oranında azalırken, 1485-1520 arasında %25, 1520-1575 arasında ise %454 oranında artmıştı. Son tahrirdeki bu olağanüstü artışın nedeni; önceden sadece hayvancılık üzerinden alınan vergilere, 1575 tarihinde tarım ürünlerinden alınan vergilerin de dâhil edilmesi, vergi tutarlarının ani ve yüksek oranda artmasına neden olmuştu. Ayrıca grafiklerinden tahsil edilen verginin nüfusa artışın paralel olarak arttığı anlaşılıyordu.

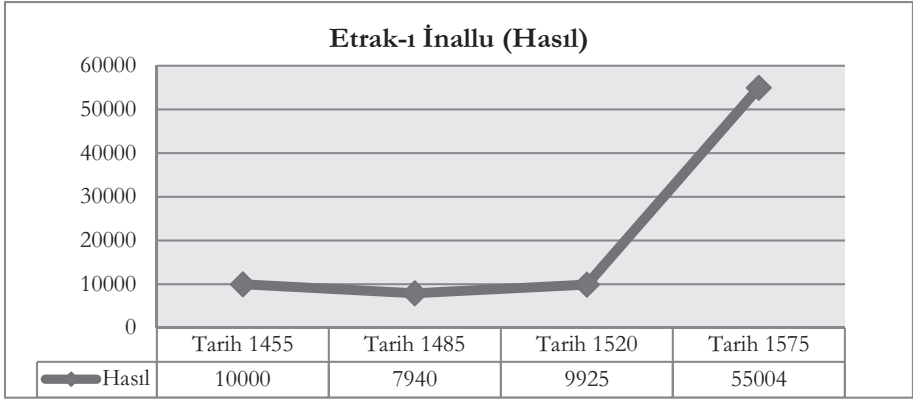

Tablo 6: XV ve XVI. Yüzyılda İnallu Etrakinin Nüfus Eğilimi.

⁵⁹Ahmet Şimşirgil, “Osmanlı İdaresinde Zile Şehri (1455-1574)”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 6, 1992, s. 235; Alparslan Demir, “XV ve XVI. Yüzyıllarda Turhal Kazasının Nüfus-Toprak İlişkisi”, *OTAM*, 27/Bahar, 2010, s. 66, 67; Ali Açık- Tekin Susam, “Artukabad Kazasının Yerleşim ve Nüfus Yapısı (1455-1600)”, *Tarih İnceleme Dergisi*, C. XVII, S. 2, İzmir, 2013, s. 13; İsmail Kıvrım, *a.g.e.*, s. 75,76.

⁶⁰Necdet Tunçdilek, *Türkiye İskân Coğrafyası*, İstanbul, 1967, s. 15, 16

⁶¹ Bölgede nüfus artışının nedenleri için bkz. Huricihan İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü*, İstanbul, 2016, s. 219-228.

Tablo 7: XV ve XVI. Yüzyılda İnalı Etrakından Tahsil Edilen Toplam Vergi Hasılının Artış Eğilimi

Sonuç olarak XVI asrın başlarında Tokat'ın Kazabad nahiyesine gelen İnal-oğlu, buradaki siyasi faaliyetlerinden dolayı Çelebi Mehmed'le karşı karşıya gelmiş, fakat fazla bir varlık göstermeden savaş alanından kaçmıştır. Beraberindeki yirmi bin göçer evli ise Çelebi Mehmed'in ordusu tarafından yağmalanmıştır. İşte Karahirar-ı Demürlü, Katar, Hüseyinabad ve Mecidözü kazalarında bulunan İnalı taifeleri bu göçerevlilerden başkası değildi. Bu taife 1455 tarihinde tahrir defterlerine müstakil olarak kaydedilirken, 1485'te Ulu Yörük'e bağlanmış ve XVI. asrın sonlarına doğru yerleşik hayta geçerek bir kadılık haline getirilmiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

02, 19, 79 Numaralı Mufassal Tahrir Defterleri (BOA).

16 Numaralı Mufassal Tahrir Defteri (TKGM.KKA).

53, 64 Numaralı Mühimme Defterleri (BOA).

Yayınlanmış Tahrir Defterleri

387 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Karaman ve Rum İcmal Defteri Cilt II, BOA, Ankara 1997.

12 Numaralı Mufassal Tahrir Defteri (Defter-i Liva-i Sivas), TKGM.KKA, Ankara, 2014.

38 Numaralı Mufaasal Defter (Defter-i Liva-i Çorum), TKGM.KKA, Ankara, 2014.

Makale ve Eserler

- AÇIKEL, Ali-Susam Tekin, “Artukabad Kazası’nın Yerleşim ve Nüfus Yapısı (1455-1600)”, *Tarih İnceleme Dergisi*, C. XVII, S. 2, İzmir, 2013, s. 1-23.
- Aşkpaşaoğlu Taribi*, Haz. H. Nihal Atsız, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2014.
- Aziz B. Erdeşir-i Esterabadi, *Bezm u Rezm*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2014.
- BARKAN, Ömer Lütfi, “Malikâne Divani Sistemi”, *Türk Hukuk ve İktisat Taribi Mecmuası II*, 1939, s. 119-185.
- BAYKARA, Tuncer, *Anadolu’nun Taribi Coğrafyasına Giriş I*, Ankara, 2000.
- BULDUK, Üçler “Akkoyunlulardan Koyun Baba’ya: Sosyal Hayat ve Din İlişkisi İçinde Türklerde Koyun Kültürü” *Uluslararası Nebrin Piri: Koyunbaba Sempozyumu Bildirileri 13-14 Mayıs 2016*, Hitit Üniversitesi Yayınları, Çorum, 2016, s. 363-371.
- BULDUK, Üçler, “Çorum Sancağı I; Çorum Sancağının Osmanlı İdari Teşkilatındaki Yeri”, *OTAM*, S. 3, Ocak 1992, s. 129-167.
- DARKOT, Besim, *Türkiye Coğrafyası*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1942.
- DEMİR, Alparslan, “XV ve XVI. Yüzyıllarda Turhal Kazasının Nüfus Toprak İlişkisi”, *OTAM*, 27/Babar, 2010, s. 59-88.
- Gelibolulu Mustafa Âli, *Kühnü’l-Abbar*, Haz. (Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar-Ahmet Gül-İ. Hakkı Çuhadar), Kayseri, 1997.
- GÖDE, Kemal, *Eratnalular (1327-1381)*, TTK, Ankara, 2000.
- GÖKBİLGİN, Tayyip, “XV ve XVI. Asırlarda Eyalet-i Rum”, *Vakıflar Dergisi*, C. VI, İstanbul, 1995, s. 51-61.
- GÜLTEN, Sadullah, *Bozok Türkmenleri*, Pervane Yayınları, İstanbul, 2015.
- GÜLTEN, Sadullah, *Atayurttan Anayurda Yörükler*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2016.
- GÜLTEN, Sadullah, “Çorum’da Kalenderi Geleneğinden Bir Abdal: Kutbu’l-Büdelâ Abdal Ata ve Zaviyesi”, *Eşref Bubaralı’ya Armağan Türk Taribine Dair Yazılar II*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, s. 423-434.
- GÜNDOĞDU, Abdullah, “Osmancık ve Kırsalında İlk Fetih ve Türkleşme” *Uluslararası Nebrin Piri: Koyunbaba Sempozyumu Bildirileri 13-14 Mayıs 2016*, Hitit Üniversitesi Yayınları, s. 287-305.
- GÜNDÜZ, Tufan, “Konar-Göçer, *DİA*. Cilt 26, Ankara, 2002, s. 161-163.
- GÜNDÜZ, Tufan, *Bozkarın Efendileri*, Yeditepe, İstanbul, 2012, s. 46-48.
- GÜNGÖRDÜ, Ersin, *Türkiye’nin Coğrafyası*, Ankara, 2006.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK, Ankara, 2014.
- İbn Bibi, *Selçukname*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2014.
- İNALCIK, Halil, *Devlet-i Aliyye Cilt I*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009.
- İSLAMOĞLU, Huricihan, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü*, İstanbul, 2016.

- Kerimüddin Mahmud-i Aksarayi, *Müsameretü'l- Abbar*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2000.
- KIVRIM, İsmail, *Taşaoava-Erba Yerleşme-Nüfus ve Ekonomi (15-16. Yüzyıl)*, İstanbul, 2014.
- Mehmet Neşri, *Kitab-ı Cibhan-Nüma (Neşri Tarihi) Cilt I*, haz. (Faik Reşit Unat-Mehmet A. Köymen), TTK, Ankara, 2014.
- ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1987.
- ÖZ, Mehmet, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, TTK, Ankara, 1999.
- SAKİN, Orhan, *16. YY. Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre Anadolu'da Türkmenler ve Yörükler*, İstanbul, 2010.
- SEVİM, Ali, *Anadolu'nun Fetbi Selçuklular Dönemi*, TTK, Ankara, 2014.
- SÜMER, Faruk, "XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış", *İÜ. İFM*, C.XI, (Ekim, 1949-Temmuz 1950) s. 509-523.
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)*, TDAV. Yayınları, İstanbul, 1999.
- ŞAHİN, İlhan, *Osmanlı Döneminde Konar Göçerler*, Eren yayınları, İstanbul, 2006.
- Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, TDK, Ankara, 2010.
- ŞİMŞİRGİL, Ahmet, "Osmanlı İdaresinde Zile Şehri (1455-1574)", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S.6, 1992, s. 231-243.
- ŞİMŞİRGİL, AHMET, "Osmanlı Taşra Teşkilatında Rum Beylerbeyliği", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S.5, 1990, s. 289-299.
- TUNÇDİLEK, Necdet, *Türkiye İskân Coğrafyası*, İstanbul, 1967.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1969.
- TÜRKAY Cevdet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak Aşiret ve Cemaatler*, İstanbul, 2012.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara, 1969.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi I*, TTK, Ankara, 1988.
- YİNALÇ, Mükrimin Halil, "Danışmendliler" *MEB İA*, Cilt 3, İstanbul, 1978, s. 468-479.
- YİNALÇ, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul, 1944.
- YÜCEL, Yaşar, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*, DTCE. Yayınları, Ankara, 1970.

Osmanlı Devleti'nde Türkçe'nin Gayrimüslim Okullarında Mecburi Hale Getirilmesi ve Uygulanması

Turning Turkish Language Obligatory in Non-Müslim Schools in the Ottoman State and Implementation of That

Muttalip ŞİMŞEK*

Özet

Osmanlı Devleti'nde, özellikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren, farklı unsurların devlete olan bağlılığını sağlamlaştırmak için bir dizi düzenleme yapılmıştı. Bunlardan birisi de, hâkim dilin yani Türkçe'nin gayrimüslim okullarında öğretilmesi meselesidir. Bu şekilde Türkçe'yi iyi bir şekilde öğrenen çocukların ilk olarak devlete ait mülkiye, askeriye, tıbbiye veya diğer idadî derecesindeki okullarda eğitim alması ve bu okullardan mezun olanların da, inancına veya milliyetine bakılmaksızın resmî kurumlarda vazifelenirilmesi hedeflenmişti.

Bu çalışmada, Tanzimat Dönemi'nde yapılan düzenlemeler neticesinde Türkçe'nin gayrimüslim okullarında okutulmaya başlanması, zamanla mecburi hale getirilmesi, okullarda görevlendirilecek muallimlerin seçimi ve tayininde takip edilen usuller değerlendirilmiştir. Aynı şekilde, derslerde kullanılacak materyallerin kontrolü, derslerin teftişi ile muallimler için ödenen maaşın nasıl karşılandığı gibi hususlar örneklerle ortaya konmuştur. Dolayısıyla, Osmanlı idarecilerinin devleti dağılmaktan kurtarmak için başvurduğu çarelerden birisi olan Türkçe'nin toplumda yaygın olarak kullanılması ve nihayetinde bir "*Osmanlı birliği*" oluşturulması amacıyla yürütülen bu uygulama, arşiv kayıtları ışığında değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Türkçe, gayrimüslim, teftiş, eğitim.

Abstract

In the Ottoman Empire starting in the middle of the 19th century, a number of regulations were put into practice with the purpose of making various members of the state more loyal to the empire. One of

* Dr., Karlsruhe Eğitim Ataşeliği/Almanya, mutsimsek@gmail.com.

them was the problem of teaching the dominant language -that means Turkish- in the schools of non-Muslims. According to this regulation it was aimed to send the non-Müslim children, who learned Türkish very well, primarily to the schools those belonged to the empire, such as the civil service schools, military schools, medical schools or to the other kind of high schools and after this education to appoint all these graduated children in official institutions without regarding their nationality.

In this article, we tried to figure out such issues like, the introduction of the Turkish language, as a result of the regulations of the Tanzimat era, in the non-Muslim schools, turning it to a compulsory subject in the course of time and the methods that were used to choose and evaluate the teachers for the purpose of appointing to these schools. In the same way, we tried to shed light on the issues such as, the supervising of the lessons and materials that were used in the lessons and the procedures to supply the salaries of the teachers. Consequently, in the light of archives, we tried to evaluate the efforts of Ottoman administrators to make Turkish language more common in the society and as a result of that to constitute an Ottoman Unity with the aim of preventing the separation of the empire.

Keywords: Ottoman Empire, Turkish, non-Muslim, inspection, education.

Giriş

Fransa'da 18. yüzyılın sonlarında meydana gelen gelişmeler milliyetçilik, hürriyet ve eşitlik gibi prensipleri ortaya çıkarmış ve bu durum artık çok uluslu devletlerin yerini yavaş yavaş milli devletlere bırakmaya başlamasına neden olmuştu. 19. yüzyılın başlarına kadar "*millet sistemi*" içerisinde farklı unsurları rahat bir şekilde idare eden Osmanlı Devleti, bu prensiplerin tesiriyle sorunlar yaşamaya başlamış ve bu dönem Osmanlı idarecileri, tebaayı tek çatı altında tutabilmek için geniş muhtevalı bir "*Osmanlı kimliği*" oluşturma mücadelesi vermişlerdi. Dönemin tâbiriyle, "*imtizâc-ı akvâm ve ittihâd-ı anâsır*"ı sağlamak yani, farklı unsurların uyum ve birliğini temin etmek için bir dizi düzenleme yapmak zorunda kalmışlardı.¹

Tanzimat'ın ilanından birkaç yıl evvel II. Mahmud'un 1837'de Şumnu'da halka hitaben yaptığı konuşmada, "*siğ Rumlar, siğ Ermeniler, siğ Yahudiler hepiniğ Müslümanlar gibi Allah'ın kulu ve benim tebaamsınığ, dilleriniğ başka başkadır; fakat*

¹ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK, Ankara 1996, s.39; Cevdet Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Yeni Türkiye*, 2000, S.32, s. 410-411.

beşiniz kanun ve irade-i şabanemin himayesindeşiniz"² şeklindeki ifadeleri artık din ve mezhep farkının devletin eşitlik prensibinde kıstas olmaktan çıkmaya başladığının bir göstergesi olarak algılanmıştı. 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı da, aynı şekilde hem milliyetçilik akımının, hem de Batılı devletlerin siyasi, dinî ve ekonomik himayelerinin etkisiyle kopma noktasına gelen toplum bağlarını yeniden tesis etmeyi hedeflemişti. Ferman, "*ehl-i İslam ve mil-i sâirenin*" yani bütün tebaanın hayat, namus ve mal güvenliğini teminat altına aldığı gibi kanun önünde eşitlik ilkesini öne çıkarıyordu.³ Fermanla birtakım haklardan bahsedilmiş, ancak hürriyetlere dair fazla bir ilkeye yer verilmemişti. Gerek gayrimüslimlere vaat edilen eşitliğin sağlanamaması, gerekse Batılı devletlerin bu hususla ilgili müdahale ve tazyikleri ile gayrimüslimleri himayeci politikaları, Tanzimat'tan beklenen faydanın alınmasını engellemişti.⁴

Bu dönemde yapılan diğer bir düzenleme de 1856 yılında çıkarılan Islahat Fermanı'dır. Ferman, bütün Osmanlı tebaasına hitap eden birkaç maddesi dışında büyük oranda gayrimüslimlerin hukûki statülerinde, dinî ve sosyal yaşamlarında değişiklik yapacak düzenlemeleri içeriyordu. Ferman'a göre tüm Osmanlı tebaası devlet hizmetlerine, askerî ve mülkî okullara herhangi bir ayırım yapılmadan kabul edilecekti. Ayrıca gayrimüslimlerin mahkemelerde şahitliklerinin kabul edilmesi, eyalet ve sancak meclislerine üye seçilmeleriyle ilgili düzenlemeler ve belirli bir bedel ödemek suretiyle askerlik hizmetinde muâfiyetleri gibi birçok husus bu fermanla düzenlenmişti.⁵ Bu şekilde devletin uygulamaya çalıştığı eşitlik politikası "*memâlik-i Osmanîye'deki müslim-gayrimüslim Osmanlı ünvan-ı bülendi altında yekdilâne ve uhuvvetkârâne birleşmesi*" ile tebaadan vatandaşlığa geçişin yolunu açsa da, maalesef Avrupalı devletlerin müdahalelerinden aldıkları destekle gayrimüslimler bu düzenlemelere fazla itibar etmemişlerdi.⁶ Aynı şekilde 1862-65 yılları arasında çıkarılan millet nizamnameleri ile gayrimüslim cemaatlerin devlete bağlılığı artırılmak istenmiş, ancak bu düzenlemeler de, özellikle Hıristiyan tebaa tarafından devletin Osmanlı kimliği oluşturmak gayesiyle kendileri için hazırladığı bir asimilasyon tuzağı olarak görülmüştü.⁷

Osmanlı kimliğini oluşturma gayesi nihayet resmi olarak 1876 yılında ilan edilen Kanuni Esas'ın 8. maddesinde yer almış ve bu durum "*Osmanlı*

² H.von Moltke, *Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969, s.99.

³ Halil İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gühane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, XXVIII/112, (1964), s.619.

⁴ Küçük, *a.g.m.*, s. 412.

⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, C. VI, TTK, Ankara 1988, s. 1 vd; Bozkurt, *a.g.e.*, s. 56-57.

⁶ Azmi Özcan "Osmanlılık", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.33, İstanbul 2007, s. 486.

⁷ Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, Orkun Yayınları, İstanbul 1983, s. 177.

tabiiyetinde bulunan herkes hangi din ve mezhepten olursa olsun istisnasız Osmanlı tâbir olunur" şeklinde ifade edilmişti. Aynı şekilde Meşrutiyetin ilanında etkileri olan Yeni Osmanlıların savunduğu görüşlerden birisi de Müslümanlarla gayrimüslimlerin hürriyet, adalet ve vatan sevgisi temeline dayanan "*Osmanlı milleti*" çatısı altında birleşmesiydi. Neticede 19 Mart 1877'de açılan mecliste 9'u Âyan ve 37'si Mebusan olmak üzere 46 gayrimüslim mebusun %41 gibi oldukça yüksek bir temsil oranıyla yer aldığı görülmüştü⁸ ki, bu dönemde hiçbir ülkede hâkim dinin dışındakilere bu kadar yüksek bir temsil hakkı verilmemişti.⁹ Aslında oluşturulmaya çalışılan Osmanlılık, tüm tebaayı din, dil vs. farkı gözetmeksizin eşit ortak vatandaşlık etrafında birleştirmeyi amaçlıyordu. Ancak meclisin kısa bir süre sonra kapatılması ve bu dönemde takip edilen Osmanlılık politikasının daha çok Müslümanlarla özdeşleşmesi, başından beri amaçlanan birlikteliği sağlayamadı.¹⁰

Devleti dağılmaktan kurtarmak için yapılan bu düzenlemeler esnasında, zaten kuruluşundan beri hiçbir gayrimüslim cemaatin diline ve inancına karışmayan Osmanlı, bu cemaatlerin eğitim ve öğretim faaliyetlerine de herhangi bir müdahalede bulunmamıştı. Oysa ortak bir ülküde buluşmak ve Tanzimat Devriyle birlikte hem devlet okullarında eğitim görebilmek hem de devlet dairelerinde görev yapabilmek için gayrimüslimlerin Türkçe'yi iyi bir şekilde öğrenmeleri gerekiyordu. Bu noktadan hareketle, gayrimüslimlerin devlet ve toplumla intibakında önemli bir yere sahip olan "*lisan-ı Osmanî*" nin hangi tarihten itibaren gayrimüslim okullarında öğretilmeye başlandığı ve nihayet zorunlu hale getirildiği, bu uygulamayı zarurî kılan nedenler, Türkçe'nin öğretilmesi için muallimlerin nasıl seçildikleri ve maaşlarının ödenmesi hususunda karşılaşılan sorunlar ile gerekli materyalin sağlanması noktasında idarî makamların tutumu, bu çalışmamızda detaylı bir şekilde değerlendirilecektir.

I. Türkçe'nin Gayrimüslim Okullarında Mecburi Hale Getirilmesi

Osmanlı Devleti Tanzimat Devri'ne kadar gayrimüslimlerin eğitim ve kültür kurumlarını açmaları ve idare etmelerine hiçbir zaman müdahil olmamış, onları bu

⁸ Enver Ziya Karal, "*Non-Muslim Representatives in the First Constitutional Assembly, 1876-1877*", *Christians and Jews in the Ottoman Empire (The Functioning of a Plural Society)*, Ed. B. Braude, B.Lewis, Vol. I, New York 1982, s. 388.

⁹ İlber Ortaylı, *Türkiye'nin Yakın Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 16.

¹⁰ Kemal H.Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 29; 1870'lerin ortalarından itibaren devletin huzursuzluk içerisinde bulunan veya elden çıkan coğrafyalarındaki Müslüman nüfusun Anadolu'ya yönelmesi ve Anadolu'da Müslüman nüfusun artması, devletin geleceğini Müslüman nüfusuna ve İslam dayanışmasına dayandıran bir siyasi yönetime, İslamcılığa sevketmişti. Dolayısıyla II. Abdülhamid'in bu dönemde böyle bir politika takip etmesi kaçınılmaz olmuştu. Özcan, *a.g.m.*, s. 486.

alandan tamamen serbest bırakılmıştır. Ancak bu dönemde yabancı devletlerin müdahalesi ve gayrimüslim okullarında zararlı bilgilerin verilmeye başlanması üzerine hem gayrimüslim, hem de yabancı okulların denetim altına alınması lüzumu ortaya çıkmıştı. Bu yönde ilk ciddi adım 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile atıldı. Nizamnâmenin 129. maddesi ile, gayrimüslim okullarının açılışı, okullarda verilecek dersler ile görev yapacak muallimlerin kontrolünün maârifçe sağlanacağı belirtilmişti.¹¹ Ayrıca bu düzenlemeyle birlikte gayrimüslim ve yabancılara ait okulların müfredatına Türkçe dersi girmeye başlamıştı. O döneme ait okul programları incelendiğinde bu durum açıkça görülmektedir.¹²

Kanun-ı Esasî'nin 15. ve 16. maddelerinde her Osmanlı vatandaşına özel veya genel eğitim imkanı tanınarak gayrimüslimler Osmanlılık kimliği altında toplanmak istenmiş ve devletin tüm okullar üzerindeki denetleme hakkı belirtilmişti. 18. maddede ise, "*Tebaa-i Osmaniye'nin hidemât-ı devlette istibdam olunmak için devletin lisan-ı resmîsi olan Türkçe'yi bilmeleri şarttır*" ifadesine yer verilmişti. Bu madde Kanun-ı Esasî'nin 1909 yılındaki değişikliğinde de aynen muhafaza edilmişti.¹³ Ancak bu okullar üzerinde tam bir denetimin sağlanması 6 Mayıs 1886'da Maarif Nezâreti bünyesinde "*Mekâtib-i Gayri Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği İdaresi*"nin kurulmasıyla mümkün olabiliyordu. Bu düzenlemeyle devlet bu okulların idaresini, okutulan kitapların ve derslerin içeriğini müfettişler marifetiyle teftiş edebilecekti.¹⁴ Osmanlı Devleti bu döneme kadar hiçbir şekilde gayrimüslim okullarının müfredatına müdahale etmemiş ve bu yönde bir düzenleme yapmamıştı. Oysa Tanzimat'ın ilanını müteâkip 1840 yılında yayınlanan bir fermanla eyaletlerde idare meclislerinin kurulması ve bu meclislerde gayrimüslimlerin de temsil edilmesi hükme bağlanmıştı. Yine biraz evvel de ifade ettiğimiz gibi, Islahat Fermanı'yla gayrimüslimlerin devlet hizmetlerine, askerî ve mülkî okullara herhangi bir ayırım yapılmadan kabul edileceği belirtilmişti.¹⁵

Devlet hizmetine girmek isteyen gayrimüslimlerin, doğal olarak devlete ait okullarda tahsil görmeleri ve memuriyet için yeterli bilgi seviyesine ulaşmaları gerekiyordu. Bu durumu göz önüne alan cemaat reislikleri imkanları nispetinde

¹¹ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.1-2, Eser Matbaası, İstanbul 1997, s.725; Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1990, s. 79-81.

¹² İlnur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ocak Yayınları, Ankara 1993, s. 60-65.

¹³ David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Çev. Şevket Serdar Türet, Rekin Ertem ve Fahri Erdem, Kervan Yayınları, İstanbul 1979, 145-146.

¹⁴ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu (1773-1923)*, MEB Yayınları, İstanbul 1991, s. 209; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK, Ankara 1999, s. 33-36.

¹⁵ Gül Akyılmaz, "Tanzimat'tan Önce ve Sonra Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü", *Yeni Türkiye*, S.38, 2001, s. 682. Bu okullarda derslerin Türkçe olarak anlatılacağı 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesiyle hükme bağlanmıştı.

kendi okullarında Türkçe muallimi görevlendirmeye başlamıştı. 1869 Maârif Nizamnânesi'nden sonra müfredatta daha fazla yer almaya başlayan dersin tedrisi için devlet yerine göre destek dahi veriyordu.¹⁶ Görevlendirecek Türkçe muallimi bulmakta ve bunların maaşlarını ödemekte zorlanan cemaatler, Maârif Nezâreti'ne başvurduğu takdirde kendilerine yardımcı olunuyordu.¹⁷ İlerleyen yıllarda başta İstanbul'daki Mülkiye-i Şahâne olmak üzere Mekteb-i İdadiye-i Tibbiye-i Şahâne gibi devlet okullarına gayrimüslim talebeler gelmeye başladı. Belirtilen okulların müfredat dili Türkçe ve derslerin içeriği ağır olduğu için Türkçe'yi yeterince okuyup yazamayan talebelerin okula kabul edilmesi mümkün olmuyordu. Örneğin 1895 yılında Mülkiye Mektebi'ne 4, Tıp İdadî Mektebi'ne ise 3 Rum talebenin kaydı yapılmış, ancak "*lisan-ı Türkî'yi lâyıkıyla bilmedikleri*" ve bu okullarda verilen dersleri anlayamayacakları görüldüğünden kendilerine Türkçe'yi öğrenmeleri için belirli bir süre verilmişti. Mekteb-i Sultani'de Türkçe dersini tahsil etmeleri amacıyla bu talebeler için gerekli izinler de alınmıştı.¹⁸ İşte bu şekilde, gayrimüslimlerin devlet kurumlarında görev yapabilmesi, çocuklarının da devlet okullarında eğitim alabilmeleri için ve hepsinden önemlisi Tanzimat'tan beri oluşturulmaya çalışılan Osmanlı kimliğinin bir gereği olarak hâkim dilin, yani Türkçe'nin bu okullarda öğretilmesi elzem bir hal almıştı. Dolayısıyla Türkçe, 1869 yılından itibaren gayrimüslim okullarında okutulmaya başlanmıştı, ancak hem dersin tedrisi, hem muallimlerin tayini, hem de teftişi ile ilgili detaylı bir düzenleme yapılmamıştı. Nihayet 1 Kanunuevvel 1312/13 Aralık 1896 yılında çıkarılan "*Vilâyât-ı Şahâne Maârif Müdürlerinin Vazâifini Mübeyyin Tâlimat*" ile bütün gayrimüslim okullarında Türkçe'nin zorunlu olarak okutulması hususu daha detaylı bir şekilde düzenlenmişti.¹⁹

Talimat büyük oranda maârif müdürlerinin vazifeleri ve vilayetlerde yapılacak işlemlerle ilgili bilgileri ihtiva ediyordu. Bunun yanında bu talimatla, gayrimüslim okullarının tanımı yapılıyor (27. madde), okulların ruhsat alma zorunluluğu (29. madde) ve okullarda görev yapan idareci ve öğretmenlerin denetiminden maârif müdürlerinin yükümlü olduğu (33. madde) belirtiliyordu. Talimatın 34. maddesinde ise, gayrimüslim okullarında Türkçe (lisân-ı Türkî)'nin okulun derecesine ve talebenin seviyesine göre ve istifade edebilecekleri ölçüde okutulacağı ifade ediliyordu.²⁰ Peki bu ders hangi derecedeki okullardan itibaren

¹⁶ Erdoğan Keskinliç, "Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Okulları (Eğitim-Yönetim-Denetim)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S.23, İstanbul 2010, s. 76.

¹⁷ Bağdat Katolik Mektebi'ne lisan-ı Osmanî muallimi tayini ile ilgili bkz: *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, Maârif Nezâreti Mektûbi Kalemi (MF. MKT), 130/8, 3 Muharrem 1309/9 Ağustos 1891; Edirne Ermeni Mektebi'ne lisân-ı Osmanî muallimi tayini ile ilgili bkz: MF.MKT. 150/87, 29 Safer 1310/22 Eylül 1892.

¹⁸ BOA, Bâbâli Evrak Odası (BEO), 715/53583, 24 Cemâziyelâhir 1313/2 Aralık 1895.

¹⁹ *Düstur*, I. Tertip, C. VII, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara 1941, s. 118-129.

²⁰ 34. Madde: "*Mekâtib-i gayrimüslimede lisan-ı Osmanînin tedris ettirilmesi mukarrer olduğundan Türkçe derslerinin mektebin derecesine göre şâkirdanca kâbil-i istifâde olacak bir sûrette tedrisine ait vesâile tevessül edilecektir.*"

öğretilecekti? Bu husus da 35. maddede belirtiliyordu. Buna göre, Türkçe gayrimüslim okullarında mecburi olarak verilecekti, ancak hâlihazırda bu lisanı öğretecek yeterli muallim bulunmadığından şimdilik kasabalardaki rüştiye derecesindeki okullarda verilmesi uygun olacaktı. Eğer Türkçe'yi öğretecek muallim temin edilebilirse zaman içerisinde köylerde bulunan ibtidâî derecesindeki gayrimüslim okullarına kadar yaygınlaştırılacaktı.²¹ Oysa, bu düzenlemeden daha birkaç yıl evvel dahi köylerde bulunan gayrimüslim mekteplerinden Türkçe muallimi tayini talebi geliyordu. Devletin malî durumu o dönem için bütün okullara muallim görevlendirmeyi sağlayacak yeterlikte olmadığından bu talepler umumiyetle reddediliyordu.²²

Uygulama 1897 yılının ilk aylarından itibaren titizlikle takip edilmeye başlandı. Vilayet ve sancaklarda bu işlerin takibinden maârif müdürleri sorumlu tutuldu. Maârif Nezâreti de vilayetlere gönderdiği talimatlarda, hemen her Rüştiye derecesindeki gayrimüslim okuluna en az bir Türkçe muallimi görevlendirilmesini salık veriyordu.²³

II. Okullara Görevlendirilecek Muallimlerin Seçimi ve Tayini

Gayrimüslim okullarda Türkçe'nin okutulmasında en önemli husus bu görev için uygun bir muallimin görevlendirilmesi meselesiydi. Çünkü uygulamadan beklenen verimin alınabilmesi buna bağlıydı. Gayrimüslim okullarında Türkçe'nin 1869 Nizamnâmesiyle müfredata girmeye başladığını daha evvel ifade etmiştik. Ancak dersin bu okullarda ağırlıklı olarak verilmeye başlanması 1890'lı yılların başından itibaren ve özellikle de 1896 tarihli düzenlemeden sonra mümkün olmuştu. Bu son düzenlemeden önce de muallim talebi ve tayini ile ilgili başvurulara devletin mümkün merteye olumlu cevap

²¹ 35. Madde: "*Lisân-ı Osmanî her mektepte mecburiye't-tedris olmakla beraber lisân-ı mezâkirê âşina muallimlerin fikdânı basebiyle şimdilik karyelerde ibtidâiye derecesindeki mekâtibe tâmimi mümkün olamayacağından kasabatta Rüşdî derecesinde bulunan mekâtibde bebemebal lisan-ı Türkî tedris edilmesine dikkat ve bu ahvâlin tadrîcen mümkün olan karyelere idbâline gayret olunacaktır.*" *Düstur*, I. Tertip, C. VII, s. 124.

²² Kosova Vilayeti'ndeki gayrimüslim köy okulları için muallim tayini talebine Meclis-i Vükelâ'nın olumsuz kararı için bkz: *BOA*, Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV), 83/2, 18 Kanunuevvel 1310/30 Aralık 1894. Yine maârif bütçesinin müsait olmadığı gerekçesiyle Rodos'taki köy okulları için muallim tayin edilemeyeceğine dair Şûrâ-yı Devlet kararı için bkz: *BOA*, Şûrâ-yı Devlet Defterleri (ŞD), 214/10, 29 Haziran 1311/11 Temmuz 1895. Aynı şekilde Selanik'te bulunan Erse Karyesi sakinleri, köydeki okulları için bir Türkçe muallimi talep etmişler, ancak bu talep Maârif Nezâreti tarafından reddedilmişti. *BOA*, MF.MKT., 322/32, Lef.4, 22 Ağustos 1312/3 Eylül 1896. Yine Kosova Vilayeti'nden gelen bir takrirda, vilayet dahilindeki gayrimüslim köy okulları için Türkçe muallimi talebine Bâbıalî Meclis-i Mahsus'u tarafından verilen olumsuz yanıt hakkında bkz: *BOA*, BEO, 547/40973, Lef.2, 29 Cemâziyelâhir 1312/23 Aralık 1894.

²³ *BOA*, MF.MKT., 345/26, 2 Ağustos 1313/ 14 Temmuz 1897.

verdiği, aynı şekilde bu muallimlerin maaşlarını karşılamaya çalıştığı görülmekteydi.²⁴ Bu konuda devlet, gayrimüslim cemaatlara ve okul idarelerine her türlü desteği sağlıyordu. Arşiv kayıtlarına göre, okullara Türkçe muallimi görevlendirilmesinde iki farklı yol takip ediliyordu. İlki, cemaat reisliklerinin tavsiyesi üzerine yine kendilerinin teklif ettiği şahsın Maârif Nezâreti tarafından tayin edilmesiyle oluyordu. İkinci ve yaygın olarak takip edilen usul ise, cemaat reislikleri veya okul idarelerinin başvurusu üzerine bizzat devlet dairelerinde veya resmî okullarda çalışan Osmanlı tabiiyetine mensup bir şahsın tayin edilmesi şeklindeydi.²⁵ Her iki durumda da tayin yetkisi Maârif Nezâreti'ne aitti. Cemaatler eskiden gelen alışkanlıkla, bazen bu tayinleri kabullenmiyor ve kendi okullarında görevlendirilecek muallimlere nezâretin müdahale etmemesini istiyorlardı. Ancak 1896 yılından evvel bu konuda esnek davranan nezâret, bu son düzenleme uyarınca maârif müdürlerine verilen yetkiyi hatırlatarak hiçbir surette haricî müdahaleyi kabul etmemişti. Rum Patrikliği ile Bulgar Eksarhlığı'nın Edirne'de bulunan cemaat okullarına tayin edilecek Türkçe muallimlerini belirleme yetkilerinin kendilerine ait olduğu yönünde Adliye ve Mezâhib Nezâreti'ne yaptığı başvuru, Sadarete değerlendirilmiş ve bu hususta herhangi bir tereddüte mahal verilmeden muallim tayin yetkisinin Maârif Nezâreti'ne ait olduğu ve bu yönde muamele yapılması gerektiği ifade edilmişti.²⁶

Gayrimüslimlerden bu vazifeye tayin edileceklerin en azından bir idadî mektebini bitirmeleri ve bu okulu bitirdiklerine dair şahâdetnameyi ibraz etmeleri gerekiyordu. Ayrıca devlet dairelerinde görevli gayrimüslim şahısların da bu vazifeye tayinleri mümkün olabiliyordu.²⁷ Bu okullardan gelen talep

²⁴ Selanik'te bulunan sekiz gayrimüslim mektebi için Türkçe muallimi tayin talebiyle ilgili bkz: *BOA*, Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 170/54, 29 Teşrinisâni 1310/11 Aralık 1894; Ayrıca Keşan Hıristiyan Mektebi'nde görevli Türkçe muallimi Ali Efendi'nin maaşının ödenmesi talebiyle ilgili bkz: *BOA*, MF.MKT., 116/99, 3 Şaban 1307/25 Mart 1890.

²⁵ Rodos Rum Mektebi'ne Franko Efendi'nin görevlendirilmesiyle ilgili bkz: *BOA*, MF.MKT., 957/61, 9 Teşrinisâni 1322/22 Kasım 1906; Edirne Musevî Alyans Mektebi'ne Râğıb Efendi'nin tayini ile ilgili bkz: MF.MKT., 384/17, 28 Teşrinievvel 1313/9 Kasım 1897.

²⁶ *BOA*, MF.MKT., 348/71, Lef.2, 13 Kanunusâni 1312/25 Ocak 1897. Aynı şekilde Selanik'te bulunan gayrimüslim okulları için okul idarelerince görevlendirilen Türkçe muallimleri, Maârif Nezâreti'nin inisiyatif dışında tayin edildiği gerekçesiyle vazifeden men edilmişti. *BOA*, DH.ŞFR., 170/54, 29 Teşrinisâni 1310/11 Aralık 1894.

²⁷ Rodos Musevî Mektebi'ne tayin edilmek istenen Franko b. Aron'un idadî mektebinde okuduğuna dair bilgi için bkz: *BOA*, MF.MKT., 957/61, Lef.5, 10 Teşrinisâni 1322/23 Kasım 1906; Van Vilayeti tercümanlığında görevli Dikran Efendi'nin Ermeni Mektebi'ne Türkçe muallimi olarak tayin edilme talebiyle ilgili bkz: *BOA*, MF.MKT., 197/35, 14 Nisan 1309/ 26 Nisan 1893. Türkçe muallimi olarak görevlendirilecek şahısların en azından mekteb-i idadîden mezun olmaları gerekiyordu. Ancak bazı gayrimüslim okulları, rüşdiye derecesinden mezun olanları da bu ders için görevlendiriyordu. Böyle durumlarda yapılan tahkikat neticesine göre, bu tür tayinler

üzerine maârif müdürleri büyük oranda resmi okullarda, yani Müslümanlara ait okullarda, görev yapan muallimleri yanı zamanlı olarak gayrimüslim okullarına görevlendiriyordu. Bu şekilde görevlendirilen muallimlerin ders programları kendi asıl çalıştığı okuldaki görevini aksatmayacak şekilde ayarlanırdı. Yine devlet dairelerinde görev yapan Müslüman şahıslardan bu işe tâlip olanlar da Türkçe muallimi olarak tayin edilebiliyordu. Aynı şekilde bunların da asıl vazifelerini aksatmamaları gerekiyordu.²⁸ Asıl görevini veya uhdesine tevdi edilen muallimlik görevini aksatan şahıslar herhangi bir şikayet üzerine hemen görevlerinden alınıyor ve yerine uygun birisi tayin ediliyordu. Rodos Rum Mektebi'nde Türkçe muallimi olarak görev yapan Atnaş Efendi ile Kuzguncuk Alyans İsrailit Mektebi Türkçe muallimi Necati Efendi görevlerini aksattıkları gerekçesiyle muallimlikten uzaklaştırılmışlar ve yerlerine tekrar muallim tayin edilmişti.²⁹

Türkçe muallimi olarak görevlendirilecek şahsın bu dile her yönüyle vâkif olması gerekiyordu. Bunun için o mahalde bulunan maârif müdürlüğü tarafından bir imtihan komisyonu kuruluyor ve aday bu komisyon marifetiyle Türkçe'yi okuma, yazma ve konuşma sınavına tâbi tutuluyordu. Türkçe'ye vâkif olduğu anlaşılan şahsın ayrıca "*ifâ-yı bizmete muktedir, ehl-i ismet ve namuslu*" bir hal üzere olup olmadığına da bakılıyordu.³⁰

Muallim tayiniyle ilgili kriterlerden birisi de görevlendirilecek şahsın yaşıydı. Belgelerde herhangi bir yaş sınırı gösterilmese de, örneğin 1881 yılında çıkarılan "*Rumeli-i Şarkî Vilâyeti'nin Mebâdi-i Tedrisi Hakkında Kanun*"a göre, gayrimüslim mekteplerinde görev yapacak muallimlerin 18 yaşını doldurmuş olması gerekiyordu.³¹ Çorlu Kasabası'nda bulunan Rum ve Ermeni okulları Türkçe muallimliğine görevlendirilmek istenen Ali Efendi'nin terceme-i hal belgesinde 17 yaşında olduğunu beyan etmesi nedeniyle Maârif Nezâreti bu şahsın muallimlikte istihdam edilebilecek yaşa sahip olmadığını belirterek tayin talebine olumsuz cevap vermişti. Edirne Maârif Müdürü de, Ali Efendi'nin Rumca ve

iptal ediliyordu. Köprülü Kasabası Bulgar Rüşdiye Mektebi'nde Türkçe muallimi olarak görevlendirilen Manol Efendi, bu okuldan mezun olduğu ve başka bir okuldan şahadetname almadığı anlaşılınca görevden men edilmişti. *BOA*, MF.MKT., 382/31, Lef.2, 20 Kanunuevvel 1313/2 Aralık 1897.

²⁸ Adapazarı Hamidiye Rüşdiyesi muallimi Hilmi Efendi'nin aslı vazifesini aksatmaması şartıyla gayrimüslim mekteplerine lisan-ı Osmanî muallimi olarak tayin edildiğine dair bkz: *BOA*, MF.MKT., 440/14, Lef.2, 17 Mayıs 1315/ 29 Mayıs 1899; İdadi Mektebi mezunu ve aynı zamanda Ziraat Bankası'nda görev yapan Mehmed Efendi'nin, Adapazarı'nda bulunan gayrimüslim mekteplerine muallim olarak tayini ile ilgili bkz: *BOA*, MF.MKT., 401/6, 9 Mayıs 1314/21 Mayıs 1898.

²⁹ *BOA*, MF.MKT., 153/205, 31 Teşrinievvel 1308/12 Kasım 1892; *BOA*, Maârif Nezâreti Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği (MF.MGM), 8/505, 17 Kanunusânî 1326/30 Ocak 1911. Bu hususla ilgili bir diğer örnek için bkz: *BOA*, MF.MKT., 502/30, 28 Şubat 1315/12 Mart 1900.

³⁰ *BOA*, Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR.I.KV.), 48/4770, Lef.4, 6 Teşrinisânî 1319/19 Kasım 1903.

³¹ Vahapoğlu, *a.g.e.*, s. 126.

Fransızca'ya vâkıf olduğunu, vücut yapısı olarak istihdam edilmesinde kendilerince bir sakınca görülmediğini ve bölgede bu görev için başka bir talipli olmadığından Ali Efendi'nin diğer muallimlere verilen maaşın yarısını almak suretiyle çalışmayı kabul ettiğini beyan ederek nezâretten bu tayinin onaylanmasını talep etmişti.³²

Sınav neticesinde bu görevi yapacağına dair ehliyeti tespit edilen muallim adaylarına ait belgeler (mezuniyet şahâdetnamesi, nüfus bilgisine dair sicill-i ahval belgesi ile aile durumu, mensup olduğu cemaat ve eğitim aldığı kurumlar hakkında bilgileri ihtiva eden terceme-i hal sûreti) bağlı buldukları maârif müdürlüğü tarafından Maârif Nezâret'ine gönderiliyordu. Burada yapılan incelemelerden sonra tayinlerinde herhangi bir sakınca bulunmayanların memuriyeti tasdik edilerek görev yazıları, kısa zamanda göreve başlatılmaları notuyla, tekrar maârif müdürlüklerine gönderiliyordu.³³ Eğer muallim olarak görevlendirilecek şahıs resmî bir dairede çalışıyorsa bunlara ait sadece sınav evrakının gönderilmesi isteniyordu. Haleb Alyans İsrailit Mektebi Türkçe muallimliğine görevlendirilecek olan Mustafa Reşid Efendi, Vilayet Meclis İdaresi'nde katip olarak çalıştığından tayinin tasdiki için sadece "*ehliyetname*" adı verilen sınav evrakı gönderilmişti.³⁴

Gayrimüslim okullarında görev yapacak muallimlerin Türkçe'nin yanında ders vereceği okulda bulunan çocukların anadiline de aşinâ olmaları gerekiyordu. Örneğin muallim Rum okulunda ders verecekse Rumca'ya, Ermeni okulunda görev yapacaksa Ermenice'ye veya yerine göre Bulgarca, Sırpça veyahut Musevî lisanına âşina olmalıydı. Bunun için muallim adaylarının Maârif Nezâret'i'ne gönderdikleri terceme-i hal belgelerinde hangi dilleri bildiklerini belirtmeleri gerekiyordu.³⁵ Üsküp'teki Sırp Ortodoks Mektebi'ne muallim olarak tayin edilen Mustafa Zühdü Efendi, terceme-i hal belgesinde belirttiğine göre, Türkçe'nin yanında Sırpça'yı da iyi derecede biliyordu. Aynı şekilde Serfice'de bulunan gayrimüslim okullarına muallim olarak görevlendirilen Osman Hakkı Efendi de Rum lisanına vâkıftı.³⁶

³² BOA, MF.MKT., 622/1, Lef.4 ve 5, 5 Nisan 1319/18 Nisan 1903.

³³ Trablusgarb Musevî Alyans İsrailit Mektebi'ne Türkçe muallimi olarak tayin edilmek istenen Ali Rıza Efendi, bu süreç sonunda muallim olarak 1 Şubat 1319/14 Şubat 1904 tarihinde görevine başlatılmıştı. BOA, MF.MKT., 783/1.

³⁴ BOA, MF.MKT., 996/32, Lef. 3, 24 Haziran 1323/7 Temmuz 1907.

³⁵ Rum Patrikhanesi'ne bağlı Maraşlı Mektebi'nde Türkçe muallimi olarak görev yapan Kıstandi Efendi terceme-i hal belgesinde, İnebolu Rüşdiye Mektebi'nden mezun olduğunu, daha sonra Fener Rum Mekteb-i Kebir'inde tahsiline devam ettiğini ve buradan şahadetnâme aldığını, Türkçe, Rumca ve Fransızca dillerine vâkıf olduğunu belirtmişti. BOA, Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyesi Belgeleri (HR.SAİD), 10/23, 29 Temmuz 1319/11Ağustos 1903.

³⁶ BOA, MF.MKT., 464/19, Lef.3, 13 Temmuz 1315/25 Temmuz 1899; MF.MKT. 395/9, Lef.5, 10 Kanunusâni 1313/22 Ocak 1898.

Bunun yanında, görev yapacağı cemaatin anadiline vâkıf bir şahsın bulunamaması durumunda sadece Türkçe'yi bilenlerin muallim olarak görevlendirildiği de oluyordu. Ancak bu durum derslerden beklenen faydanın tam olarak alınmasını engelliyordu. Bu hususla ilgili Maârif Nezâreti'ne ve vilayet maârif müdürlüklerine oldukça fazla şikayet geliyordu. Örneğin Hahambaşılık, Bursa Musevî Mektebi'nde Türkçe muallimi olarak görev yapan Musa Efendi'den layıkıyla istifade edilemediği için yerine Nesim Salamon Efendi'nin görevlendirilmesini³⁷, yine Karaferya Metropolitliği, Karaferya Rum Ortodoks Mektebi'nde görev yapan Türkçe muallimi Ahmed Efendi'nin Rumca'ya vâkıf olmadığı için yerine Türkçe, Rumca ve Fransızca dillerine aşına olan Yorgi Efendi'nin tayin edilmesini talep etmişti.³⁸ Aynı şekilde Kırkkilise ve Tırnova bölgelerinde bulunan Bulgar mekteplerinde görevli Türkçe muallimlerinin Bulgarca'yı yeterince bilmediklerinden istenilen verimin alınmadığını belirten Bulgar Eksarhlığı, nezâretten bu muallimlerin değiştirilmesini talep etmişti.³⁹

Nezâretin görevlendirdiği muallimlerin cemaat lisanlarını yeterli düzeyde bilmemeleri, okul idareleri veya bağlı oldukları cemaat resiliklerini harekete geçiriyor ve bu muallimlerin yerine kendi teklif ettikleri şahısların görevlendirilmesini istiyorlardı. Kendi belirledikleri muallimler genelde ait oldukları cemaate mensup şahıslardı. Sinop Rum Mektebi'nde görevli muallim Fuad Efendi'nin Rumca'yı iyi bilmediğinden Türkçe'yi öğretme konusunda okuldaki çocuklara yeterince verimli olamadığını savunan Sinop Metropolitliği, Fuad Efendi'nin bu görevden alınarak yerine Simon Efendi'nin veya Rum milletine mensup başka birisinin tayin edilmesini istemişti.⁴⁰ Bunun yanında Türkçe muallimi olarak tayin edilen gayrimüslim şahıslardan Türkçe'yi yeterince bilmeyenlere de rastlanıyordu. Böylesi durumlarda da aynı usul geçerli idi. Yani faydalı olamayan muallim yerine bu işi bihakkın yapacak şahıslar görevlendirilirdi. Kastamonu Rum Mektebi'ne Türkçe muallimi olarak tayin edilen Nevres Efendi, Kastamonu Maârif Müdürü'nün ifadesiyle, "*lisân-ı Osmanî'nin kurrallarına değil konuşmasına bile muktedir olmayan bakkal makûlesi cübelerden birisi olduğu*" gerekçesiyle görevinden alınarak yerine idadî mektebi mezunlarından Talip Efendi tayin edilmişti.⁴¹

Türkçe muallim talebinde bulunan cemaat reislikleri, tamamen kızların eğitim aldığı okullar için tayin edilecek muallimin bayan olması ricasında da bulunabiliyordu. Örneğin Musevî Hahambaşılığı, İstanbul'daki Galata, Kuzguncuk, Hasköy, Balat ve Ortaköy İnas (kız) Mektepleri için birer bayan

³⁷ BOA, MF.MKT., 482/15, 26 Eylül 1315/ 8 Ekim 1899.

³⁸ BOA, MF.MKT., 680/17, Lef.2, 12 Teşrinisâni 1318/25 Kasım 1902. Bir diğer örnek için bkz: BOA, MF.MKT., 152/101, 8 Rebiulâhir 1310/30 Ekim 1892.

³⁹ BOA, BEO, 3283/246205, 28 Safer 1326/1 Nisan 1908.

⁴⁰ BOA, MF.MKT., 389/61, Lef.3, 4 Zilhicce 1315/26 Nisan 1898.

⁴¹ BOA, MF.MKT., 183/152, Lef.2, 24 Temmuz 1309/5 Ağustos 1893.

muallim görevlendirilmesini talep etmişti. Maârif Nezâreti'ne verilen dilekçe şu şekildeydi:

Dersaadet Habambânesinden Maârif Nezâret-i Celîlesi Cânib-i Âlîsine

"İnas Mekâtib-i Musevîyesinde lisan-ı Osmanî muallimleri olmadığı cibetle nisvân-ı Musevîyenin lisan-ı azebü'l-beyan-ı Osmanînin tedrisatından mabrum kalmakta olduğu maa't-tessîf görülmekte bulunmuş ve etfâl-i vatana lisan-ı Türkîyi bîbakın tahsille lisan-ı mâderzâd (anadili) derecesine îsâli (ulaştırılması) hususunda ilk terbiye-i dimağlarını kabul eyledikleri validelerinin kendilerine o lisan üzere tekellüm ve hitâb etmelerinin teessür-ü azîm olacağı bedîhî ve âşikâr olmakla fîmâba'de (bundan böyle) inas mekteplerinin dabi programına lisan-ı Osmanînin idbali lüzum-ı hayâtîyeden ve îcâbât-ı mukaddese-i vatanperverîden olduğu mâru'l-arz mekâtib heyet-i idaresince taht-ı karara alınmış ve olbabda Galata ve Kuzguncuk ve Hasköy ve Balat ve Ortaköy İnas Mekteplerine dâru'lmuallimâtтан birer muallimenin (bayan öğretici) Nezâret-i Celîlelerince tavzîf ve tisyâr buyrulması esbâbının istikmâlî rica ve istirham edilmekte olduğuna binâen hissîyât-ı amîka-i vatanperverî (derin vatan sevgisi hissîyatı) ve vazîfeşinâsînin bir netice-i bedî'si olarak vâki olan emel-i mukaddese-i vicdanîlerinin esâzıyla olbabda muâmele-i lâzîmenin icrası hususunun icâb edenlere emr ve vusûlesi bâbında emr-u ferman minlehbü'l-emrindir".⁴²

Bilindiği gibi, 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nden itibaren gayrimüslim okullarının ruhsat almadan açılmayacağı hükme bağlanmıştı. 1886 Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği İdaresi'nin kurulmasından sonra ise bir Müfettişlik Nizamnâmesi hazırlanmış ve buna göre ruhsat almayan gayrimüslim okullarının kapatılacağı ifade edilmişti. Bu düzenlemelerden sonra çoğu gayrimüslim ve yabancı okulu "*ruhsat-ı resmîye rabt*" edilmişti. Ancak bunlar içerisinde ruhsat almayan okullar da bulunuyordu. Bu şekilde ruhsatı olmayan okulların Türkçe muallimi talebine maârif müdürleri genelde olumlu cevap vermiyordu. Böyle olunca da hemen devreye cemaat reislikleri giriyor ve nezâretten kendi okullarına Türkçe muallimi atanmasına engel olduğunu belirterek ilgili müdürlere gerekli uyarıların yapılmasını talep ediyorlardı. Örneğin Kosova Vilayeti'nde bulunan Akova Hıristiyan Mektebi ruhsatsız bir şekilde inşa edildiğinden Türkçe muallimi tayin edilmeyince Prizren Rum Metropolitliği durumu metropolithaneye bildirmiş ve Babîâlî aracılığıyla Maârif Nezâreti uyarılmıştı. Dönemin hassasiyetine binâen ruhsat meselesi ikincil bir duruma düşmüş ve Babîâlî, adı geçen okula Türkçe muallimi tayin edilmesi gerektiğini nezârete bildirmişti.⁴³

Gayrimüslim okullarına görevlendirilen muallimlerin istifa etmesi veya askerlik vazifesi için görevini bırakması durumunda hemen yerlerine uygun birisi bulunarak tayin ediliyordu. Bağdat Musevî Alyans İsrailit Mektebi Türkçe muallimi Halet Efendi görevinden istifade edince yerine Katolik Mektebi

⁴² BOA, MF.MKT., 1094/63, 17 Kanunuevvel 1324/30 Aralık 1908.

⁴³ BOA, MF.MKT., 294/7, 16 Teşrinievvel 1311/28 Ekim 1895.

Türkçe muallimi Ma'ruf Efendi, onun yerine de Mektebi İdadî muallimi Fahri Efendi tayin edilmişti.⁴⁴ Yine Malkara'da bulunan Rum ve Ermeni okullarında Türkçe muallimi olarak görev yapan Osman Efendi, askerlik vazifesi için silah altına alınca yerine yarı maaşla Hafız Emin Efendi görevlendirilmişti.⁴⁵

Kimi durumlarda ise, gayrimüslim okullarında çalışan Müslüman bir muallimle anlaşamayan veya başka bir sebepten dolayı çalışmak istemeyen okul idarecileri, nezâret tarafından tayin edilen muallimlerin okullarında görev yapmalarına engel oluyorlardı. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, görevini aksatanlar yapılan tahkikat neticesinde görevlerinden alınabiliyordu. Ancak herhangi bir geçerli neden yok iken okul idarecilerinin bazı bahaneler ileri sürerek nezâret tarafından tayin edilen muallimleri bu şekilde görevden men ettikleri oluyordu. Bu hususla ilgili Avlonya Rum Mektebi'nde Türkçe muallimi olarak çalışan Sadeddin Efendi Maârif Nezâreti'ne gönderdiği bir dilekçe ile, sağlık problemleri nedeniyle okulda yapılan sınava katılmadığını ve tasdikli raporu dahi bulunduğunu, ancak başka bir olay nedeniyle aralarındaki anlaşmazlığı bahane eden okul müdürünün kendisini görevden uzaklaştırdığını beyan ederek tekrar görevine dönmesi için gerekli ikazların yapılmasını talep etmişti. Bu şekilde nezârete ulaşan talepler değerlendiriliyor ve yapılan tahkikat neticesinde muallimlerin haklılığı ortaya çıkınca tekrar görevlerine devam etmeleri sağlanıyordu.⁴⁶

Maârif Nezâreti bünyesinde görev yapan bütün muallimler gibi gayrimüslim okullarında çalışan Türkçe muallimleri de, gayret, fedakarlık ve özverili hizmetlerinden dolayı ödüllendiriliyordu. Ödüllendirilmesi istenen muallimler görev yaptığı okul idaresi veya cemaat reisliğinin veyahut maârif müdürlüğünün teklifi ve nezâretin önerisi neticesinde Bâbüali tarafından Osmanlı nişanı ile ödüllendiriliyordu. Örneğin Yedikale'de bulunan Ermeni Hastanesi Yetimhanesi'nde görev yapan Türkçe muallimi Rıza Efendi ve yardımcısı Bedros Efendi, Ermeni Patrikliğinin talebi üzerine 4. rütbe Osmanlı nişanı ile taltif edilmişlerdi.⁴⁷ Vidin Sırp Mektebi Türkçe muallimi İşkodralı Ali Beyzade Zeynel Bey ise hem okulda gösterdiği gayret hem de devlet dairelerinde

⁴⁴ BOA, MF.MKT., 261/53/ Lef.3, 26 Haziran 1311/8 Temmuz 1895.

⁴⁵ BOA, MF.MKT., 375/35, 30 Ağustos 1313/11 Eylül 1897.

⁴⁶ BOA, MF.MKT., 797/33, 27 Temmuz 1320/9 Ağustos 1904. Kırkkilise Rum Mektebi'nde vazifeli Türkçe muallimlerini çalıştırmak istemeyen okul idaresinin Bâbüali'den gelen yazı üzerine bu muallimlerin çalışmalarına müsaadesiyle ilgili bkz: MF.MKT., 1092/52, 26 Kanunuevvel 1328/8 Ocak 1908.

⁴⁷ BOA, MF.MKT., 517/9, Lef.2, 24 Şubat 1315/8 Mart 1900. Ayrıca Aya Kıstantı Kilisesi Mektebi Türkçe muallimi Pavlaki Efendi'nin taltifi ile ilgili bkz: BOA, MF.MKT., 265/55, Lef.2, 22 Nisan 1311/ 4 Mayıs 1895; BEO, 619/46367, 5 Haziran 1311/17 Haziran 1895; Isparta Rum Mektebi Türkçe muallimi Hıralambos İlyadis Efendi'nin dersin talim ve tedrisinde göstermiş olduğu üstün gayret nedeniyle taltif edilmesi talebi hakkında bkz: MF.MKT, 675/62, 16 Eylül 1318/29 Eylül 1902.

okunması gereken Sırp ve Bulgar lisanına ait evrakın tercümesinde resmî makamlara yardımcı olmasından dolayı ödüllendirilmesi Selanik Maârif Müdürlüğü tarafından teklif edilince, nezâret 5. rütbeden mecidiye nişanıyla taltifini uygun bulmuştu.⁴⁸

III. Okullarda Verilen Türkçe Dersi ve Dersin Teftişi

Gayrimüslim okulların pragramları bazı farklılıklar içermesine rağmen genel olarak benzer özellikler taşıyordu. Bu okullarda kendi cemaat dilleri doğal olaral birinci sınıftan itibaren öğretilirken dördüncü sınıftan itibaren mutlaka bir Avrupa dili öğretilmeye başlanıyordu. Türkçe ise 3. sınıftan itibaren veriliyordu. Musevî okullarında Türkçe anaokulundan itibaren öğretilirdi. Genel olarak bakıldığında, okullarında Türkçe öğretimine daha fazla ilgi gösteren cemaat Musevilerdi. Türkçe'nin gayrimüslim okullarında müfredata girmesi, bu okulların asimilasyona tabi tutulduğu anlamına gelmiyor, bilakis aynı devlet çatısı altında yaşadıkları diğer milletlerle ortak yaşam kültürünün temel dinamiklerine bağlılığı ifade ediyordu. Zira aile içinde kendi dillerini konuşuyor olsalar da çocukların sokakta, ailelerin de sosyal hayat içerisinde Türkçe'ye ihtiyaç duymaları kaçınılmazdı.⁴⁹

Gayrimüslim okullarına Türkçe muallimi tayin edildikten sonra dersin kaç saat okutulacağı, okulun sınıf sayısı veya talebenin ihtiyacına göre vilayet maârif idarelerince tespit ediliyordu. Uygulamalara genel olarak bakıldığında, ders saatinin umûmiyetle haftada 2'şer saatten ibaret olduğu görülmektedir.⁵⁰ Ancak muallim eksikliği veya okulun sınıf sayısına göre, dersin haftada bir saat verildiği bölgeler de vardı. Bir dil öğretimi için bir saatin yetersiz olduğunu bilen okul idareleri bu hususla ilgili idarî makamlara başvurarak Türkçe'nin en azından haftada iki saate çıkarılmasını talep ediyorlardı. Örneğin 1904 yılında, Edirne Alyans İsrailit Musevî Mektebi'ne 500'e yakın çocuk devam ediyordu ve okulda sadece bir Türkçe muallimi görev yapıyordu. Bu muallim de talebelere ancak haftada birer saat ders verebiliyordu. Okul idaresi haftada bir ders saatinin yetersiz olduğunu ve okula bir muallim daha görevlendirildiği takdirde dersin haftada iki saate çıkarılacağını, ancak bu şekilde beklenen neticenin alınabileceğini Edirne Maârif Müdürlüğü'ne verdikleri bir dilekçe ile ifade etmişti.⁵¹

Gayrimüslim okullarına ait ders programları ve sınav cetvelleri incelendiğinde, Türkçe'nin 3. sınıftan itibaren öğretilmeye başlandığı

⁴⁸ BOA, Dâhiliye Nezâreti Mektubi Kalemi (DH.MKT), 707/53, 8 Muharrem 1321/6 Nisan 1903.

⁴⁹ Keskinç, *a.g.m.*, s. 76.

⁵⁰ BOA, MF.MGM., 9/83, 17 Nisan 1327/30 Nisan 1911.

⁵¹ BOA, MF.MKT., 826/70, 3 Teşrinievvel 1320/16 Ekim 1904.

görülmektedir. Rüştiye derecesindeki okullarda Türkçe'nin yanında Osmanlı tarihi de okutuluyordu. İdadî derecesindeki okullarda Türkçe son sınıfa kadar okutulmakla birlikte Osmanlı tarihi ve coğrafyası da müfredatta yer alıyordu. Türkçe'nin bu okullarda öğretilmesi belirli bir olgunluğa ulaşıncaya kadar hesap, Osmanlı tarihi ve coğrafyası gibi derslerin Türkçe olarak anlatıldığı gayrimüslim okullarına rastlanmaktaydı. Kal'a-i Sultanî Ermeni Okulu'nun rüştiye derecesindeki sınıflarında, belirtilen dersler Türkçe olarak okutuluyordu. Müfredatın bu şekilde şekillenmesinde Osmanlı idaresinin bir baskısı söz konusu değildi. Programlar cemaat reisliklerinde oluşturulan komisyonlar marifetiyle düzenleniyordu.⁵²

Biraz evvel belirttiğimiz gibi, Türkçe'nin öğretilmesine en fazla önem veren cemaat Musevilerdi. Muallim ve ders sayısının artırılması ile ilgili taleplere bakıldığında bu cemaatin Türkçe öğretiminde daha istekli olduğu söylenebilir. Bilindiği üzere Musevilerin bir kısmı, II. Bayezid Dönemi'nde, İspanya'daki Katolik katliamından kaçıp Hıristiyan dünyasından çok daha iyi şartlarda yüzyıllarca huzur içerisinde yaşayabilecekleri Osmanlı topraklarına göç etmişlerdi.⁵³ Osmanlı sınırları içerisinde dağınık olarak yaşayan Museviler, Aramca ve Arapça konuştukları gibi, İspanya'dan gelenler yaygın olarak İspanyolca konuşuyordu. Osmanlı yönetimi hiçbir surette bu duruma müdahale etmemişti.⁵⁴ Ancak 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde İspanyolca konuşan Musevilerin anadil olarak "*lisân-ı Osmanî*"ye geçmek istedikleri görülmektedir. Bunun için Musevî Hahamlığı 1899 yılında "*tâmm-i lisân-ı Osmanî*" adında bir komisyon teşkil etmiş ve artık Musevî okullarında İspanyolca'nın terkiyle çocuklara anadil olarak Türkçe'nin öğretilmesini kararlaştırmıştı.⁵⁵

Türkçe'nin bu okullarda öğretimi ile ilgili önemli hususlardan birisi de ders esnasında kullanılacak materyaldi. Zira dersin her bir cemaat için ayrı dille verilmesi, kitap veya risalenin buna göre hazırlanması ve bu materyallerin okullara tavsiye edilmesi gerekiyordu. Yıllardan beri gayrimüslim okullarında Avrupa lisanları okutulduğu için bir lisanın öğretilmesi konusunda belirli bir tecrübe oluşmuştu. Dolayısıyla Türkçe'nin mecburi hale getirilmesiyle birlikte okullarda bu dersi veren muallimler, çocukların ana dillerine uygun Türkçe'yi öğrenebilecekleri kitap veya risale yazmaya başlamışlardı. Örneğin daha 1890'lı yılların başında Manastır Rum Mektebi Türkçe muallimi Pavlaki Efendi "*Elifbâ-*

⁵² BOA, MF.MGM., 9/35, 24 Kanunuevvel 1327/7 Aralık 1911.

⁵³ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 13; Avram Galanti, *Türkler ve Yabudiler*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1995, s.12.

⁵⁴ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Türkler*, C.X, Ed. Hasan Celal Güzel, Ankara 2002, s. 219.

⁵⁵ BOA, BEO, 1501/112507, 11 Safer 1317/21 Haziran 1899; BEO, 1479/110871, 17 Nisan 1316/30 Nisan 1900; Bu kararın uygulanması sırasında oluşacak masrafları karşılamak üzere komisyon İstanbul'da bir piyango dahi tertip etmek istemişti. Bkz: BOA, BEO, 1660/124482, 3 Mayıs 1376/16 Mayıs 1901; BEO, 1751/131251, Lef.2-4, 27 Şevval 1319/6 Şubat 1902.

yı *Osmani*" adında bir risale kaleme almıştı. Aynı şekilde Pavli Efendi, Rum cemaatine mensup okullarda kolayca kullanılabilir olan ve çocukların ihtiyacına cevap vereceğine inandığı "*Lisân-ı Osmani*" adlı kitabın basılmasına müsaade verilmesi için Bâbîali'ye başvurmuştu.⁵⁶ Yine Üsküp'teki Sırp okullarında okutulmak üzere Sırp Ortodoks Mektebi Türkçe muallimi Perişa Lakiyeviç Efendi tarafından "*Mebde-i Kıraat*" adlı kitap ile Fener Rum Mekteb-i Kebiri Türkçe muallimi Anastasyadis tarafından "*Usûl-ı Lisân-ı Osmani*" adlı eser hazırlanmıştı.⁵⁷ Bu tür eserleri sadece gayrimüslim Türkçe muallimleri değil, bu okullarda görev yapan ve cemaat lisanına vâkıf olan Türk/Müslüman muallimler de hazırlıyordu. İstanbul Hasköy ve Balat Alyans Mektebi'nde Türkçe muallimi olarak görev yapan Selim Efendi, bu okullarda çocukların istifadesi için "*Lisân-ı Türki*" adlı eserinin tab'ına müsaade edilmesi için talepte bulunmuştu.⁵⁸

Türkçe'nin yabancı okullarda öğretilmesinde kolaylık sağlamak maksadıyla farklı Avrupa dillerine uygun olarak yazılan kitaplar da vardı. Bu tür kitaplar genellikle gayrimüslim okullarında görevli olup da yabancı lisana aşına olan muallimler tarafından hazırlanıyordu. Bu meyanda, İzmir'de yaşayan Kıbrıslı Sami Efendi hem Rum hem de Fransız okullarında kullanılabilir "*Usûl-ı Tedrîs-i Lisân-ı Türki*" adlı bir kitap yazmıştı. Bir başka Türkçe muallimi Pavlaki Efendi de yine Rum ve Fransız okullarında kullanılmak üzere "*Kavâid*" adlı bir eser hazırlamıştır.⁵⁹

Bu şekilde okulların istifadesi için hazırlanan kitap veya risalelerin içerikleri önce mahallî maârif müdürlüklerinde kontrol ediliyor ve basılmasında herhangi bir mahzur görülmeyen eserler üç nüsha halinde ve yazarın eserinde herhangi bir olumsuz bilgiye yer vermediğine dair imzaladığı bir tahhütname ile birlikte Maârif Nezâreti'ne gönderiliyordu. Nezârete ulaşan eserler hangi dilde hazırlanmışsa o dile vâkıf memurlar tarafından kontrol ediliyor ve ruhsat talep yazısının altına kontrol edildiğine dair not düşülüyordu. Daha sonra "*Tedkîk-i Müellefât-ı Heyet-i Âliyesi*" tarafından incelenen ve basılması uygun bulunan eserlere ruhsat düzenlenmesi için Dâhiliye Nezâreti'ne gönderiliyordu. Bu süreç sonunda hazırlanan ruhsatnâmeler eser sahiplerine iletiliyordu.⁶⁰

⁵⁶ Pavlaki Efendi'nin "*Elîfbâ-yı Osmani*" adlı risalesinin basılmasına müsaade talebi yazısı ve risalesinin basılabilmesi için verilen ruhsatnamenin Maârif Nezâreti tarafından Manastır Maârif Müdüriyeti'ne gönderildiğine dair bkz: BOA, MF.MKT., 122/116, 20 Muharrem 1318/5 Eylül 1890; Pavli Efendi'nin "*Lisân-ı Osmani*" adlı kitabının basılması için verilen arzuhal hakkında bkz: BOA, MF.MKT., 181/49, 7 Eylül 1309/19 Eylül 1893.

⁵⁷ BOA, MF.MKT., 1025/51, 8 Eylül 1323/21 Eylül 1907; MF.MKT., 953/38, 15 Nisan 1322/28 Nisan 1906.

⁵⁸ BOA, MF.MKT., 1064/71, 17 Şubat 1323/1 Mart 1908.

⁵⁹ BOA, MF.MKT., 524/17, 10 Temmuz 1316/23 Temmuz 1900; MF.MKT., 923/10, Lef.3, 31 Mart 1320/13 Nisan 1906.

⁶⁰ BOA, MF.MKT., 580/9, Lef.2, 7 Temmuz 1317/20 Haziran 1901; MF.MKT., 751/40, 9 Eylül 1319/22 Eylül 1903.

Bu okullarda vazifeli muallimler kitap ve risalenin yanında Türkçe'nin gelişmesi için gazete veya mecmua gibi yayınlar da yapabiliyordu. Böyle bir çalışma yapacak olan muallimler aynı şekilde Maârif Nezâreti'nden müsaade almak zorundaydı. Örneğin İzmir Alyans İsrailit ve Karataş Musevî Mektepleri Türkçe muallimi Hulusi Efendi, "*Meserret*" adıyla bir gazete neşretmek için nezâretten müsaade talep etmişti. Gazete haftada bir defa yayınlanacaktı ve gazete nüshasının bir tarafı Musevî lisaniyla, diğer tarafı ise Türkçe şeklinde düzenlenecekti. Neticede, gazete muayene memurları tarafından yapılan incelemelerden sonra Dâhiliye Nezâreti, 28 Eylül 1896 tarihinde gazetenin neşri için ruhsatname vermişti.⁶¹

Gayrimüslim veya yabancı okulların kuruluş, müfredat ve masraflarından kendileri sorumlu tutulmuştu. Bu husus 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin 129. maddesinde geçtiği gibi, 1896 yılına ait talimatta da yer almıştı. Talimatın 27. maddesinde bu okullar, "*şahıslar tarafından tesis ve kâişâd olunarak idaresi, kar ve zarar ile mesûliyeti kurucularına ait olan husûsî mekteplerdir*" şeklinde tanımlanmıştı.⁶² Dolayısıyla okulların her türlü materyal ihtiyacı kendi cemaat vakıfları veya şahıslardan alınan yardımlarla karşılanıyordu. Bununla birlikte, Türkçe'nin öğretilmesi konusunda nezâret, dersin yaygınlaştırılmasını sağlamak adına bütün okullara olmasa da bir kısmına ders kitabı göndermiştir.⁶³

Bu şekilde gayrimüslim okullarında Türkçe dersi yaygın olarak okutulmaya başlanmış ve belli bir seviye dahi yakalamıştı. Aslında Osmanlı Devleti asırlarca idare ettiği gayrimüslim tebaanın diline müdahale etmemiş ve bu hususta büyük bir hoşgörü örneği göstermişti. Tanzimat Dönemi'nde ise artık basında, yeni edebiyatta, mahkemelerde, ticaret ve iletişimde yaygın olarak kullanılmakta olan Türkçe ortak bir dil halini almıştı. Başta Rumeli olmak üzere Anadolu'nun büyük bir kesiminde Türk olmayan Müslümanlar evlerinde kendi dillerini konuşsalar da toplum hayatında yaygın olarak Türkçe'yi konuşuyorlardı. Benzer durumun gayrimüslimler için de geçerli idi. Bu süreçte Türkçe konuşan Ermeni sayısında epey bir artış olmuştu.⁶⁴ Hatta gayrimüslim okullarına ait not cetvelleri incelendiğinde, çoğu zaman Türkçe'den aldıkları notlar kendi dillerine veya bir Avrupa diline ait notlardan daha yüksek oluyordu. Bu durum, gayrimüslimlerin Türkçe'yi gündelik hayatlarında kullandıklarının bir göstergesidir. Düyun-ı Umûmiye İdaresi direktörlerinden Âli Bey'in Bağdat ve Hindistan'a yaptığı

⁶¹ BOA, MF.MKT., 337/1, Lef.1-3. Meserret: Sevinç, şenlik, sürür.

⁶² *Düstur*, I. Tertip, C. VII, s. 123.

⁶³ Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nın kitap ve risale talebiyle ilgili bkz: BOA, Sadâret Eyâlât-ı Mümtâze Kalemî Cebel-i Lübnan Belgeleri (A.}MTZ.CBL), 6/234, Lef.2, 10 Receb 1321/1 Ekim 1903; Sisam Adası'nda bulunan Rum mektepleri için 100 adet Elifbâ-yı Osmanî gönderilmesi ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz: BOA, MF.MKT., 20/36, 20 Ağustos 1290/1 Eylül 1874.

⁶⁴ Karpat, *a.g.e.*, s. 36.

gezisini kitaplaştırdığı eserinde, Kilis ve Antep gayrimüslimlerinin gündelik hayatta yaygın olarak Türkçe konuştukları belirtilmektedir.⁶⁵

Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Ankara'daki Rum ve Ermeniler de Türkçe'yi günlük hayatlarında yaygın olarak kullanıyorlardı. Bu hususa dikkat çeken Ankara Maârif Müdürlüğü, 1895 yılında Maârif Nezâreti'ne gönderdiği bir yazıda, gayrimüslim okullarında Türkçe'nin daha iyi öğretilmesi halinde eğitim-öğretim seviyesinin yükseleceğini ve bu okullarda yetişen çocukların devlete bağlılığının artacağını belirtmişti.⁶⁶ Yine Tanin Gazetesi yazarı Ahmet Şerif 1909 yılında yaptığı Anadolu gezisi esnasında Ankara'daki bir Ermeni mektebini ziyaret etmiş ve burada Türkçe'nin öğretimiyle ilgili bazı gözlemlerde bulunmuştu. Onun gözlemleri, bu okullarda öğretilen Türkçe'nin iyi bir seviye yakaladığını göstermesi açısından önemlidir. Ahmet Şerif okul ziyaretini şu cümlelerle ifade etmiştir:

*"Muhterem Ermeni vatandaşlarımızın okuluna, kaymakam beyle gittik. Uzun bir dershanede, elli kadar öğrenci vardı. Nâzîk ve iltifat eden müdür efendi bizi karşıladı. Okulun teşkilatı, öğretimi hakkında bilgi verdi. Durumu ve hareketleri, öğrencisinden canlı eserlerinden, emin olduğunu anlatıyordu. Kaymakam, dört-beş efendi çağırttı, çeşitli derslerden, coğrafya, hesap, Türkçe ve Arabca gramer gibi benzeri derslerden sorular sordu. Çocuklar hepsine iyi cevaplar veriyorlardı."*⁶⁷

Türkçe'nin okullardaki tedrisiyle ilgili önemli hususlardan birisi de dersin teftişi meselesiydi. Aslında bu okulların genel anlamda teftişi meselesi uzun yıllar Osmanlı idarecilerini meşgul etmişti. Farklı düzenlemeler yapılmasına rağmen okulların denetimi konusunda beklenen netice alınamamış, II. Abdülhamid'in gayrimüslim ve yabancı okullar üzerinde devlet denetiminin sağlanması yönündeki ısrarı üzerine nihayet 1886 yılında Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği kurulmuştu. İki fasıl ve 19 maddeden oluşan Müfettişlik Nizamnâmesi'yle de okulların teftişi hususu detaylandırılmıştı. Teftiş, bazı idarî denetimin yanında, okullarda uygulanan müfredat ve programlarıyla okutulacak ders kitaplarının incelenmesini kapsıyordu.⁶⁸ Neticede bu yıllardan itibaren gayrimüslim ve yabancı okullar düzenli bir şekilde denetlenmiş ve bunlar üzerinde ilk kez "*müfettiş-i mahsûsa*" aracılığı ile denetim sağlanmaya çalışılmıştı.⁶⁹

1896 tarihli talimatta gayrimüslim ve yabancı okulların maârif müdürlüklerince senede en az üç defa teftiş edileceği, bu teftişle okullardaki ahval ile eğitim durumunun kontrol edilmesi gerektiği, öğrencilere verilebilecek olası zararlı bilgi olursa hemen engel olunması ve her türlü faaliyetin rapor

⁶⁵ Keskinçilç, *a.g.m.*, s. 77.

⁶⁶ BOA, MF.MKT., 279/18, Lef.3, 28 Haziran 1311/10 Temmuz 1895.

⁶⁷ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, C.I, TTK, Ankara 1999, s. 89.

⁶⁸ Keskinçilç, *a.g.m.*, s. 83.

⁶⁹ Seyit Taşer, "Sivas'ta Gayrimüslim Okullar Hakkında Tutulan Rapor (1914), *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.48, 2012, s. 408-424.

halinde nezârete bildirilmesi gerektiği belirtiliyordu. Dolayısıyla gayrimüslim okullarında Türkçe dersinin okutulup okutulmadığını takip etme görevi maârif müdürlerine aitti. Görev bölgelerindeki okulları bu konuda teftiş yetkileri vardı.⁷⁰

Teftişi sadece maârif müdürleri yapmıyor, bunun için müfettişler de görevlendiriliyordu. Dersin ve imtihanların teftişi için görevlendirilecek müfettişlerin seçimi ayrı bir önem arz ediyordu. Zira okulları ziyaret ettiklerinde teftişin daha sağlıklı yapılabilmesi için cemaat lisanlarına az da olsa aşına olmaları gerekiyordu. Aksi takdirde teftiştten beklenen netice tam olarak alınamıyordu. Örneğin Manastır ve Prizren Maârif Müdürleri, sancaklarında bulunan Rum ve Bulgar okullarının daha iyi denetlenebilmesi için bu lisanlara vâkıf müfettişlerin görevlendirilmesini talep etmişlerdi. Talep Meclis-i Vükelâ'da görüşülmüş ve bu vasıflara hâiz müfettişlerin görevlendirilmesi uygun bulunmuştu.⁷¹

Türkçe'nin gayrimüslim okullarında mecburî hale getirilmesiyle birlikte dersin tedrisi ve imtihanların yapılması sıkı bir şekilde takip edilmekteydi. 1896 yılına ait talimatın 50. maddesinde dersin denetimi için maârif müdürlerine yetki verilmişti. Buna göre, her sene sonunda bu okullarda yapılacak Türkçe imtihanları maârif müdürlüğü tarafından gönderilecek müfettişler aracılığıyla kontrol edilecekti. Ayrıca yapılacak imtihanların takibi neticesinde vilayet veya sancak geneli için toplu halde hazırlanan raporlar nezârete iletilecekti.⁷² Esasında okullar imtihan zamanı yaklaşırken tanzim ettikleri cetvellerin bir nüshasını maârif müdüriyetine iletmekle mükellefti. Cetvellerde sınıfların derslere ait imtihan günleri ve saatlerine yer veriliyor, Türkçe imtihanları da bu cetvel de belirtiliyordu.⁷³ İmtihan cetvelini maârif müdürlüğüne göndermeyen veya bu cetvellerde Türkçe dersine ait sınav bilgisine yer vermeyen okulların idarecileri uyarılıyordu. 1900 yılında Manastır'da bulunan Rum okullarına ait sınav cetvellerinde Türkçe dersine ait sınav bilgisine yer verilmediği anlaşılınca Maârif Nezâreti, keyfiyetin Rum Metropolitliğine iletilmesi ve meseleyle ilgili Manastır Metropolitliği'nin uyarılması için Adliye ve Mezâhib Nezâreti'ne bir yazı göndermişti. Burada verilen bilgidan anlaşıldığına göre, daha evvel Manastır'daki Rum okullarında Türkçe muallimlerinin çalışmasına kolaylık sağlanmış ve bu derse ait imtihanlar düzenli bir şekilde yapılmıştı. Oysa göreve yeni gelen metropolit bu konuda olumsuz bir tavır takınmıştı. Neticede Adliye ve Mezâhib Nezâreti, Metropolithane'den bu durumun düzeltilmesini istemiştir.⁷⁴

⁷⁰ *Düstur*, I. Tertip, C. VII, s. 127-128.

⁷¹ *BOA*, MV., 34/24, 13 Temmuz 1304/25 Haziran 1888.

⁷² *Düstur*, I. Tertip, C. VII, s. 127.

⁷³ *BOA*, MF.MKT., 496/34, Lef.2, 13 Şevval 1313/14 Şubat 1900. 1909-1910 Öğretim yılı Ermeni Katolik İdadî Mektebi'ne ait imtihan cetveli için bkz: *BOA*, MF.MGM., 8/458.

⁷⁴ *BOA*, MF.MKT., 496/34, Lef.2, 13 Şevval 1313/14 Şubat 1900.

Gayrimüslim okullarının teftişi kimi zaman cemaat reisliklerini veya okul idarelerini rahatsız ediyor ve böyle bir teftişe tâbi olmak istemiyorlardı. Bu hususla ilgili rahatsızlıklar nihayetinde ruhanî reislikler ile mahallî veya merkezî idareyi karşı karşıya getiriyordu. Örneğin, devletin bu okullara bir Türkçe muallimi atması ve dersin okutulup okutulmadığını teftiş etmesinden rahatsızlık duyan Bulgar Eksarhlığı, Kırkkilise ve Tırnova'da bulunan Bulgar okullarında Türkçe muallimlerinin çalışmasını engellemeye çalışmıştı. Bu durum 24 Aralık 1907 tarihinde Meclis-i Mahsus-u Vükelâ'da görüşülmüş; buna göre, Bulgar okullarında Türkçe muallimi görevlendirme taleplerinin bizzat Eksarhlık tarafından geldiği, nezâretin de bu talep üzerine okullara muallim tayin ettiği beyan edilmiş, şimdi muallimlerin çalışmasına engel olmanın teftiştan kaçınma niyetinin bir tezahürü olduğu ifade edilerek eskiden olduğu gibi Türkçe muallimlerinin görevlerine devam ettirilmesi lüzumunun Eksarhlığa tebliğ edilmesi kararlaştırılmıştı.⁷⁵

IV. Muallimlerin Maaşı Meselesi

Osmanlı Devleti Türkçe'nin gayrimüslim okullarında tedrisine büyük önem vermiş ve bu hususta her türlü kolaylığı sağlamıştı. Bunlardan birisi de bu vazife için tayin edilen muallimlere maaş tahsis edilmesidir. Her ne kadar bazı dönemler devlet, tayin olunan muallimlerin maaşını ödemekte zorlansa⁷⁶ da çoğunlukla bu muallimlerin maaşlarını ödemiştir.⁷⁷ Zira uygulama sağlam bir zeminde devam etmesi için görevlendirmelerin maddî olarak desteklenmesi gerekiyordu. Maârif müdürlükleri tarafından nezârete gönderilen muallim tayini talebi ile ilgili yazılara verilen cevaplarda tayini uygun bulunan şahısların bir an evvel vazifeye başlattırılması belirtildikten sonra maaşının ne şekilde ödeneneceği belirtiliyordu. Maaş tahsisinin yerine göre vilayet bütçesinden veya maârif bütçesinden veyahut da cemaatlerin kendi vakıfları tarafından yapılması isteniyordu.⁷⁸

⁷⁵ BOA, MF.MKT., 1092/52, 26 Kanunuevvel 1323/8 Ocak 1908.

⁷⁶ Muttalıp Şimşek, "Ankara Sancağı'nda Yaşayan Gayrimüslimlerin Eğitim-Öğretim Faaliyetleri (19. Yüzyılın Sonları ile 20. Yüzyılın Başlarında)", *Taribin Peşinde Uluslararası Tarib ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.15 (2016), s. 368.

⁷⁷ M. Macit Kenanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine", *Türkiye Araştırmaları Literatürü Dergisi*, C.6, S.12 (2008), s. 189.

⁷⁸ Yanya Vilayeti'nde bulunan gayrimüslim okulları için tayin olunan Türkçe muallimleri maaşlarının vilayet maârif bütçesinden karşılık gösterilmek suretiyle ödenmesi hususu hakkında bkz: BOA, MF.MKT., 345/20, 24 Teşrinisani 1312/6 Aralık 1896. Cezâyir-i Bahrisefid Vilayeti dahilinde bulunan Rodos'taki gayrimüslim okulları için tayin olunacak muallimler için vilayet tahsisatının müsait olmadığı dikkate alınarak bu muallimlerin maaşının cemaatler tarafından karşılanması gerektiği ile ilgili bkz: BOA, BEO, 643/48174, 25 Cemâziyelâhir 1312/24 Aralık 1895.

1896 yılına kadar bu muallimlerin maaşlarının hangi kaynakla ödeneceğine dair sabit bir usul bulunmuyordu. Bu durum, vilayet maârif müdürleri ile nezâret arasındaki yazışmalara yansımaktaydı. Devletin bu süreçte kaynak tahsisi noktasında zorlandığını söyleyebiliriz. Onun için de vilayetlerde herhangi bir karşılık bulunmadığı takdirde maaşların okulun bağlı bulunduğu cemaat tarafından ödenmesi tavsiye olunuyordu.⁷⁹ Üstelik bazı bölgelerde her milletten talebenin talim ve terbiyesi için açılan muhtelit idadî mektebi bulunuyorsa, bu okullarda gayrimüslim çocukların Türkçe eğitim alabileceği hesaba katılarak ek bir masraf oluşmaması için buralardaki gayrimüslim okullarına Türkçe muallimi tayininden kaçınılıyordu.⁸⁰

Ancak 21 Mart 1896 yılında alınan bir karar gereğince gayrimüslim okullarına tayin olunacak Türkçe muallimi maaşlarının bundan böyle her vilayetin maârif tahsisatından karşılanacağı belirtilmişti. Artık "*lisan-ı Türkî muallimi maaşâtı*", diğer muallim maaşları gibi maârif sandıklarına gider olarak kaydedilecekti.⁸¹ Bu tür maaşların tahsisıyla ilgili daha evvel farklı kaynaklar gösterilirken bu tarihten itibaren uygulamada birlik sağlanmış ve hem Anadolu'da hem de Rumeli'de bulunan gayrimüslim okullarında görevlendirilecek muallim maaşlarının vilayet maârif tahsisatından karşılanacağı defaatle ifade edilmişti.⁸² Öyle ki, Maârif Nezâreti vilayetlere gönderdiği yazılarda, bu muallimlerin maaşları için vilayet maârif bütçesinde yeterli tahsisat bulunmadığı takdirde diğer mekteplerde vazife yapan muallimlerin maaşlarından kesinti yapılarak ödenmesi gerektiği tavsiyesinde bile bulunuyordu.⁸³

Muallimlere ödenen maaş tutarı bölgeye göre değişiklik arz ediyordu. Örneğin devletin Bursa, İzmit, Bitlis⁸⁴ gibi Anadolu kesimi ile Vidin, Siroz, Taşoz gibi Rumeli bölgesindeki Türkçe muallimlerine 120-150 kuruş arasında bir maaş ödeniyordu.⁸⁵ Rodos, Suriye, Bosna, Beyrut, Akka, Musul gibi bölgelerde ise 200-300 kuruş arasında bir maaş tahsis edilmekteydi.⁸⁶ Ancak

⁷⁹ BOA, MF.MKT., 118/61, 8 Şaban 1307/30 Mart 1890.

⁸⁰ BOA, MF.MKT., 167/106, 17 Nisan 1309/29 Nisan 1893.

⁸¹ BOA., Dâhiliye Nezâreti Tesri-i Muâmelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.M.), 19/45.

⁸² BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.), 131/23, 28 Mart 1312/9 Nisan 1896; Sadâret Hususî Maruzât Evrakı (Y.A.HUS.), 353/19, 4 Haziran 1312/16 Haziran 1896.

⁸³ BOA, Dâhiliye Nezâreti Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti Belgeleri (DH.UMVM), 21/18, Lef.2, 23 Şaban 1322/17 Temmuz 1914.

⁸⁴ BOA, MF.MKT., 185/89, 25 Teşrinievvel 1309/6 Kasım 1893; MF.MKT., 324/63, 29 Haziran 1312/11 Temmuz 1896; MF.MKT., 635/54, 17 Nisan 1317/30 Nisan 1901.

⁸⁵ BOA, MF.MKT., 873/43, 31 Mayıs 1321/13 Haziran 1905.

⁸⁶ BOA, BEO, 526/39425, Lef.2, 3 Teşrinisani 1310/25 Kasım 1894; MF.MKT., 178/84, 9 Ağustos 1309/21 Ağustos 1893; Meclis-i Valâ Riyâseti Belgeleri (MVL), 1066/71; MF.MKT., 514/46, 13 Haziran 1316/29 Haziran 1900; BOA, DH.UMVM, 127/34, Lef.2, 21 Cemâziyelâhir 1332/17 Mayıs 1914.

kimi yerlerde maaş tutarı 80 kuruşa kadar düşüyordu ve bu durumda muallimler aldıkları maaşın yetersizliğinden yakılarak maaşlarına zam yapılması talebinde bulunuyorlardı. Nitekim Van Yeni Kilise Mektebi Türkçe muallimi Mustafa Efendi, Van'daki diğer okullarda Türkçe muallimlerine 120 kuruş maaş verilirken kendisine 80 kuruş maaş verildiğini, diğer muallimlerle aynı vazifeyi yaptığını ve bunun için de eşitlik prensibi gereği maaşının 120 kuruşa çıkarılması gerektiğini beyan ederek Maârif Nezareti'ne başvurmuştu.⁸⁷

Bunun gibi, aynı bölgede görev yapan Türkçe muallimlerine farklı tutarda maaş ödenmesi devamlı huzursuzluk kaynağı oluyor ve muallimler bu tür eşitsizliğin giderilmesi için idarî makamlara başvuruyordu. Örneğin Bağdat Vilayeti'ndeki gayrimüslim okullarında görevli Türkçe muallimlerinin kimisine 120, kimisine 200 veya yerine göre 300 kuruş maaş veriliyordu. Bunun sebebi sorulunca Bağdat Maârif Müdürlüğü nezârete gönderdiği cevabî yazıda, bu ödeme farklılığının muallimlere verilen ders yükünden kaynaklandığını ifade etmiş, artık yeni görevlendirilecek muallimler için haftada 10 saat hesabıyla 150 kuruş maaş tahsis edileceğini belirtmişti.⁸⁸

Muallimlerin maaşların düşüklüğünden şikayet etmesi yersiz değildi. Zira yabancı okullarda görevli Türkçe muallimlerinin maaşları aynı dönemde emsallerine göre daha fazlaydı. 1899 yılında Beyrut'taki bir Fransız mektebindeki Türkçe muallimi 500, Amerikan Protestan mektebinde 600, Rum Katolik mektebinde ise 400 kuruş maaş alıyor ve bu maaşlar okulun bağlı bulunduğu devlet veya cemaatler tarafından karşılanıyordu.⁸⁹ Ancak devletin görevlendirdiği muallime ödenen maaş, yabancı okullarda aynı görevi yapan muallime ödenen maaştan neredeyse yarıya yakın veya yerine göre 1/3 oranında daha az olması sızlanmaları da beraberinde getiriyordu. Bâbîali'ye kadar intikal eden dilekçelerde muallimler, hayatın gereğinden fazla pahalı olduğu gerekçesiyle mevcut maaşla geçimlerini sağlayamadıklarını beyan ederek maaşlarına zam talebinde bulunuyorlardı.⁹⁰ Bu durumu dikkate alan idareciler de devletin malî imkanları ölçüsünde maaşları bir miktar artırıyorlardı. Örneğin Rumeli Şahâne-i Müfettiş-i Umûmîliği, Selanik Vilayeti'nde bulunan gayrimüslim okullarında çalışan 12 Türkçe mualliminin 100 kuruşluk maaşlarına 50'şer kuruş ilave ederek 150 kuruşa çıkarmıştı.⁹¹

Yukarıda belirtilen hususun tam tersi uygulamalara da rastlanıyordu. Yani daha evvel ödenen maaş tutarının düşürüldüğü de vâkî idi. Şam'da bulunan Rum Ortodoks, Rum Katolik ve Musevî mekteplerinde vazifeli Türkçe

⁸⁷ BOA, MF.MKT., 430/52, 13 Teşrinievvel 1314/25 Eylül 1898.

⁸⁸ BOA, MF.MGM., 9/83, 17 Nisan 1327/30 Nisan 1911.

⁸⁹ BOA, MF.MKT., 496/58, 25 Teşrinisani 1315/7 Aralık 1899.

⁹⁰ BOA, Rumeli Müfettişliği Arzuhalleri (TFR.I.ŞKT), 140/13968, 20 Kanunusani 1323/2 Şubat 1908.

⁹¹ BOA, MF.MKT., 873/43, Lef.2, 27 Haziran 1321/10 Temmuz 1905.

muallimine başlarda 250 kuruş maaş verilirken daha sonra maaş tutarı 200 kuruşa indirilmişti. Ancak bu durum uzun sürmemiş, muallimin itirazı ve nezâretin uyarısı üzerine maaşı tekrar 250 kuruş olarak ödenmeye başlamıştı.⁹² Bunun yanında maaşını uzun süre alamayan muallimler de oluyordu. Bu durumda olan muallimler mahallinde bir çözüm bulamayınca durumu bir dilekçe ile nezârete bildirmekteydi. Draç Livası'nın merkezindeki Rum Mektebi'nde görev yapan Türkçe muallimleri, 30 aydır maaş alamadıkları için "*sefâleti derece-i nihâyeye varmış ve bâr ve ağıvara karşı bir hâl-i zillet isti'mâlde kalmış*" olduklarını belirterek yardım talep etmişlerdi.⁹³

Türkçe dersi sadece gayrimüslim okullarında öğretilmiyor, aynı zamanda yabancı okulların müfredatında da yer alıyordu. Osmanlı Devleti gayrimüslim okullarında görevli Türkçe muallimlerinin maaşlarını karşılarken yabancı okullarda çalışanların maaşlarını ödemiyordu. Bu uygulamaya misyoner okulları da dahildi. Zira bu okullar yabancı bir devletin veya bu devletlere mensup bir şahsın himayesinde olan ve bütün masrafları kurucuları tarafından karşılanan bir statüye sahipti. Bu yüzden devlet, Türkçe muallimi dahi olsa, bu okullarda görev yapan muallimlerin maaşınının ödenmemesi için maârif müdürlüklerini kimi zaman uyarıyordu. Buna rağmen bu tür okullarda görev yapan Türkçe muallimlerine vilayet maârif bütçesinden ödeme yapıldığı oluyordu. Örneğin Bitlis'te bulunan bir misyoner okuluna Türkçe muallimi tayin edilmiş ve kendisine 150 kuruş maaş dahi tahsis edilmişti. Maârif Nezâreti ise vilayete gönderdiği yazıda, böyle bir maaş tahsisinin yapılmaması gerektiğinin vilayet ve sancaklara defalarca bildirildiği halde neden bu şekilde muamele yapıldığını ve bunun gerekçesini sorunca Bitlis Maârif Müdürlüğü cevaben, Bitlis merkezinde yer alan rüştiye derecesindeki bu okulun her ne kadar misyonerler tarafından işletilse de talebelerinin ekseriyetle gayrimüslim Osmanlı tebaasından olduğunu ve bunun için tayin edilen muallimin maaşının ödendiğini beyan etmişti. Ancak Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği, her ne surette olursa olsun yabancılar tarafından idare olunan bir okulda vazifeli muallime maaş ödenemeyeceğini ve şimdiye kadar ödenen meblağın vilayet muhasebe memuru Ali Vefa Efendi'den tazmin ettirilmesi gerektiğini bildirmiştir.⁹⁴

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Osmanlı Devleti ülkedeki bütün unsurları bir arada tutmak ve ortak bir ülkü etrafında buluşturabilmek için Türkçe'nin öğretilmesine büyük bir önem vermiş ve bunun

⁹² BOA, MF.MKT., 457/15, 3 Mayıs 1315/15 Mayıs 1899.

⁹³ BOA, MF.MKT., 753/69, 21 Teşrinievvel 1319/3 Kasım 1903.

⁹⁴ BOA, MF.MKT., 635/54, Lef.4,13 Mart 1319/26 Mart 1903. Bu hususla ilgili, 1896 yılında çıkarılan "*Vilâyât-ı Şabâne Maârif Müdürlerinin Vazâifini Mübeyyin Tâlimat*"ın 44. ve 45. maddelerinde iânelerin Maârif Müdürlüklerince usulüne uygun tahsis edilmesi gerektiği, aksi takdirde sustimali görülenlerden tazmin ettirileceği hükme bağlanmıştı. Bkz: *Düstur*, I. Tertip, C. VII, s. 126.

için gayrimüslim okullarına her türlü yardımı yapmıştı. Oysa II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip, ülkede oluşan olumlu hava kısa zamanda dağılmış ve gayrimüslim unsurlar tekrar bağımsızlık arzuları için çalışmaya başlamışlardı. II. Meşrutiyetle birlikte ülke yönetiminde söz sahibi olmaya başlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti de başlangıçta Osmanlı birliğinin sağlanması yönünde bir politik çizgi takip etmişti. Kuruluşunda gayrimüslim üyelerin de yer aldığı cemiyetin "*Osmanlı birliği*" görüşü, dinleri ve milliyetleri ne olursa olsun bütün Osmanlıların merkezî devletin eşit vatandaşı olması esasına dayanıyordu, ki cemiyetin bu bakış açısı ülke bütünlüğünün korumasına verilen önemden dolayı, büyük oranda II. Meşrutiyet'in ilanına kadar devam etmiştir.⁹⁵ Oysa II. Meşrutiyetin ilanından sonra gayrimüslimler, Ayan Meclisi'nin kaldırılmasını ve ülke genelinde "*Adem-i merkezîyetçi*" bir yönetime geçilmesini, devlet dairelerinde ve parlamento görüşmelerinde sadece Türkçe'nin konuşulup yazılması uygulamasından vazgeçilmesini ve ayrıca devlet dairelerinde azınlık dillerinde verilecek dilekçelerin kabul edilmesini istemişlerdi. Aynı şekilde İttihat ve Terakkinin özellikle eğitim kurumlarında Türkçe eğitimin yaygınlaştırılması uygulamasına mukabil daha önceki dönemlerde kendilerine sağlanan hakların sürdürülmesini istiyorlardı. Cemiyetin 1908 programına göre, gayrimüslim ve yabancı okullarda Osmanlıcılığa aykırı tüm tema ve bilgiler temizlenecek ve gayrimüslimlere ait sıbyan mekteplerinde Türkçe dersi zorunlu olacaktır.⁹⁶

Ancak, Tanzimat'tan beri yapılan düzenlemelerin arzu edilen amaçları gerçekleştiremediğini, Ermenilerin son dönemde çıkardıkları olaylar ile Rum mebusların söylemleri net bir şekilde ortaya koymaktaydı. Nitekim Meclis-i Mebusan oturumunda söz alan Serfiçe Mebusu Yorgo Boşo Efendi'nin meclis kürsüsünden sarfettiği "*Osmanlı Bankası kadar Osmanlıyım*" ifadesi⁹⁷, başından beri gayrimüslimlerin isteklerinin hak ve özgürlük değil, tamamen bağımsız olma niyeti taşıdığını göstermektedir.⁹⁸

Balkan Savaşlarıyla birlikte artık hem Osmanlı birliği anlayışında hem de büyük toprak kayıplarının oluşturduğu travma nedeniyle halkın gayrimüslimlere bakış açısında bir kırılma olmuş ve B. Lewis'in ifadesiyle "*Osmanlıcı rüya*" artık

⁹⁵ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK, Ankara 1998, s. 209. Aslında gayrimüslimler, İttihat ve Terakki'nin kendilerine tam hürriyet vererek kendi devletlerini kurmalarını sağlayacaklarını düşünerek cemiyeti başlangıçta desteklemişlerdi. Ancak kısa bir süre sonra İttihat ve Terakki'nin onların bu beklentilerini karşılamayacağını anladıklarında iktidar aleyhine döneceklerdi. Karpat, *a.g.e.*, s.37.

⁹⁶ Yaşar Semiz, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası", *Türkiyat Araştırmaları Deriği*, S.35, Konya 2014, s. 226.

⁹⁷ Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, C. 1, Rey Yayınları, İstanbul 1970, s. 92.

⁹⁸ Yavuz Ercan, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Yeni Türkiye*, 2000, S.32, s. 397.

geçerliliğini tamamen kaybetmişti.⁹⁹ Buna rağmen bu okullarda Türkçe tedrisine devam edilmiştir. Bu konuda yapılan son önemli düzenleme 1915 yılında "*Mekâtib-i Husûsiye Talimatnamesi*" ile olmuş ve burada gayrimüslim okullarında okutulacak Türkçe, Türk tarihi ve coğrafyası derslerinin Türkçe olarak sadece Türk muallimler tarafından okutulması mecburiyeti getirilmişti.¹⁰⁰ Bazı sorunlar yaşansa da Türkçe'nin bu okullardaki tedrisinin Birinci Dünya Savaşı yıllarında da devam ettiğini söyleyebiliriz.¹⁰¹

Sonuç

19. yüzyılın ikinci yarısı Osmanlı Devleti için farklı unsurları bir arada tutma çabaları ile geçen bir zaman dilimini ifade ediyor. Tanzimat Fermanı'yla başlayan reform çalışmaları, Osmanlı tebaası arasında, başta Fransız İhtilali'nin etkisiyle çözülmeye başlayan bağları yeniden tesis etmek ve Sanayi İnkılabı'yla birlikte Osmanlı topraklarını bir sömürge alanı olarak gören ve bu istikamette daha fazla kazanım elde etme gayesiyle gayrimüslimleri zararlı fikirlerle devlete karşı başkaldırmaya teşvik eden Avrupalı devletlerin çabalarını boşa çıkarmak için hayata geçirilmişti. Bu dönemde gayrimüslimler için devlet dairelerinde çalışabilme, mülkiye, askeriyeye, tıbbiye ve darulmuallimin gibi okullara devam edebilme, mahallî yönetimlerin idarî meclislerinde çalışabilme gibi birçok imkan tanınmıştı.

Bu çalışmaların amacı, toplum bağlarını sağlamlaştırmak için bütün tebaanın aynı hedef ve mensubiyet duygusu etrafında birleşmesiydi. Genelde "*Osmanlı birliği*" olarak tabir edilen bu düşüncenin en önemli ayağını da bütün tebaanın, devletin resmi dili olan Türkçe'yi konuşması oluşturuyordu. Bu istikamette Osmanlı idarecileri, Tanzimat Dönemi'nde maârif alanında yapılan düzenlemelerle gayrimüslim okullarında "*lisan-ı Türki*"nin tedrisine büyük önem vermişlerdi. Biz bu çalışma vesilesiyle, Türkçe'nin gayrimüslim okullarında mecburî hale getirilmesi sürecini ortaya koymaya çalıştık. Yine burada, Türkçe'nin bu okullarda tedrisinin zorunlu olması adına yapılan en teferruatlı çalışmanın 1896 yılında yürürlüğe giren "*Vilâyet-i Şabâne Maârif Müdürlerinin Vazâifini Mübeyyin Tâlimat*" la mümkün olduğu, malî imkan dâhilinde bütün gayrimüslim okullarında Türkçe'nin öğretilmesine çalışılacağı ve bu hususla ilgili mahallî yöneticilere sorumluluklar yüklendiği tespit edilmiştir.

Dersin tedrisi için görevlendirilecek muallimlerin seçiminde büyük hassasiyet gösteren Maârif Nezâreti'nin, muallimlerin imtihanı ile ahlâken,

⁹⁹ Lewis, *a.g.e.*, s. 217. II. Meşrutiyet yıllarına kadar takip edilen "*Osmanlı birliği*"ni sağlama fikri, özellikle Balkan Savaşlarından sonra yerini "*Türkçülük*" akımına bırakmaya başlamıştır. Zira artık devletin bekâsı için başka bir seçenek kalmamıştır.

¹⁰⁰ Vahapoğlu, *a.g.e.*, s. 93.

¹⁰¹ BOA, MF.MGM., 10/120, 13 Mayıs 1333/13 Mayıs 1917.

fiziken veya rûhen bu vazifeye ehliyetleri olup olmadığı gibi seçimlerine dair hususlarda vilayet maârif müdürlerini yetkilendirği, ancak herhâlükarda ehliyeti sabit olan Müslim-gayrimüslim muallim adaylarının ayırım yapmaksızın bu göreve tayin ettiği görülmüştür. Bir gayrimüslim okulunda vazifelendirilecek muallimin Türkçe'nin yanında görev yapacağı okuldaki çocukların ana diline de vâkıf olması gerekiyordu. Bu hususla ilgili talep ve şikayetler titizlikle takip edilmiş ve cemaat resiliklerinin eskiden kalma alışkanlıkla, diğer birçok meselede olduğu gibi, Türkçe muallimi tayinlerinde nezâretin görevlendirdiği muallim yerine kendi cemaatlerine yakın bir şahsı görevlendirme veya tayinlere nezâretin müdâhil olmaması gibi girişimlerine hiçbir şekilde müsaade edilmemişti. Ayrıca hem maârif müdürlerinin okul ziyaretleri, hem de görevlendirilen müfettişler marifetiyle Türkçe dersinin okutulup okutulmadığı kontrol edilmeye çalışılmıştı.

Bu okullarda verilen Türkçe derslerinin, okulun öğrenci ve sınıf sayısı, vilayetin malî durumu ve bölgede bu vazifeyi yapacak muallimin bulunup bulunmamasına göre değişmekle birlikte genel olarak haftada ikişer saat olduğu, ders öğretiminde kullanılacak materyallerin nezâret tarafından sıkı bir şekilde kontrol edildiği ve bu okulların bütün giderleri kendi cemaatleri tarafından karşılanmasına rağmen bazı bölgelere materyal yardımı dahi yapıldığı arşiv kayıtlarıyla örneklendirilmiştir. Ayrıca devletin, bu okullarda görevlendirilecek Türkçe muallimlerinin maaşlarını büyük oranda karşıladığı ve muallimlerin mağdur olmaması için maârif müdürlüklerini daima uyardığı vurgulanmıştır.

Netice itibariyle, 19. yüzyılın ortalarından itibaren Türkçe'nin gayrimüslim okullarında tdrisi çalışmaları Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar devam etmiş, fakat bu uygulamanın farklı unsurları bir arada tutmak ve devletten kopmalarını engellemek için toplumsal kaynaşmayı temin edeceği beklentisi maalesef başarısız olmuştur. Zira gayrimüslimler, her yapılan düzenlemeyi devletin kendilerini asimile edeceği düşüncesi ile karşılamışlar ve Batılı devletlerin tesiriyle daima bağımsızlık hayali kurmuşlardı.

Kaynakça

I. Arşiv Vesikaları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA),

Bâbîlî Evrak Odası (BEO) 526/39425;547/40973,Lef.2;619/46367;
643/48174;715/53583;1479/110871;1501/112507;1660/124482;
1751/131251,Lef.2-4;3283/246205.

Dâbîliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT) 707/53.

Dâbîliye Nezâreti Tesri-i Muâmelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.M) 19/45.

Dâbîliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH.ŞFR) 170/54.

Dâbîliye Nezâreti Umûr-ı Maballîye-i Vilayât Müdüriyeti Belgeleri (DH.UMVM)
21/18, Lef.2; 127/34, Lef.2.

Maârif Nezâreti Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği (MF.MGM) 8/505;
8/458 ; 9/35; 9/83; 10/120.

Maârif Nezâreti Mektûbi Kalemi (MF. MKT) 20/36;116/99;118/61;
122/116;130/8;150/87;152/101;153/205;167/106;178/84;181/49;
183/152;185/89;197/35;261/53/Lef.3;265/55,Lef.2;279/18, Lef.3;
294/7;322/32;324/63;337/1,Lef.1-3;345/20;345/26;348/71,
Lef.2;375/35;382/31,Lef.2; 384/17;389/61,Lef.3;395/9,Lef.5;
401/6;430/52;440/14,Lef.2;457/15;464/19;482/15;496/34;
496/34,Lef.2;502/30;514/46;517/9,Lef.2;524/17;580/9,Lef.2; 622/1,Lef.4
ve 5;635/54;675/62;680/17,Lef.2;751/40;753/69;
783/1;797/33;826/70;873/43;923/10,Lef.3;953/38;957/61;
957/61,Lef.5;996/32,Lef. 3;1025/51;1064/71;1092/52;1094/63.

Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL) 1066/71.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV) 34/24; 83/2.

Rumeli Müfettişliği Arzuballeri (TFR.I.ŞKT) 140/13968.

Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR.I.KV) 48/4770, Lef.4.

Sadâret Eyâlât-ı Mümtâze Kalemi Cebel-i Lübnan Belgeleri (A. }MTZ.CBL) 6/234.

Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyesi Belgeleri (HR.SAİD) 10/23.

Şûrâ-yı Devlet Defterleri (ŞD) 214/10.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE) 131/23.

Sadâret Hususî Maruzât Evrakı (Y.A.HUS) 353/19.

II. Resmî Yayınlar, Araştırma ve İnceleme Eserler

AKYILMAZ, Gül, "Tanzimat'tan Önce ve Sonra Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü", *Yeni Türkiye*, S.38, 2001, s. 671-686.

- BOZKURT, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK, Ankara 1996.
- Düstur*, I. Tertip, C. VII, Başvekalet Devlet Matbaası, Ankara 1941.
- ERCAN, Yavuz, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Yeni Türkiye*, 2000, S.32, s. 396-406.
- ERGİN, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Taribi*, C.1-2, Eser Matbaası, İstanbul 1997.
- GALANTİ, Avram, *Türkler ve Yabudiler*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1995.
- İNALCIK, Halil, "Sened-i İttifak ve Gühane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, XXVIII/ 112, (1964), s.613-622.
- HAYDAROĞLU, İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ocak Yayınları, Ankara 1993.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Taribi Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, C. VI, TTK, Ankara 1988.
- , "Non-Muslim Representatives in the First Constitutional Assambly, 1876-1877", *Christians and Jews in the Ottoman Empire (The Functioning of a Plural Society)*, Ed. B. Braude, B.Lewis, Vol. I, New York 1982, s. 387-400.
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- KENANOĞLU, M. Macit, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine", *Türkiye Araştırmaları Literatürü Dergisi*, C.6, S.12 (2008), s. 181-205.
- KESKİNKILIÇ, Erdoğan, "Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Okulları (Eğitim-Yönetim-Denetim)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 23, İstanbul 2010, s. 67-98.
- KOÇER, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu (1773-1923)*, MEB Yayınları, İstanbul 1991.
- KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK, Ankara 1999.
- , *Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, Orkun Yayınları, İstanbul 1983.
- KUSHNER, David, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Çev. Şevket Serdar Türet, Rekin Ertem ve Fahri Erdem, Kervan Yayınları, İstanbul 1979.
- KÜÇÜK, Cevdet, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Yeni Türkiye*, 2000, S.32, s. 407-415.
- LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK, Ankara 1998.
- MOLTKE, H.von, *Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969.
- ORTAYLI, İlber, *Türkiye'nin Yakın Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

- , "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", *Türkler*, C.X, Ed. Hasan Celal Güzel, Ankara 2002, s. 216-220.
- ÖZCAN, Azmi, "Osmanlıcılık", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.33, İstanbul 2007, s. 485-487.
- SEMİZ, Yaşar, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.35, Konya 2014, s.217-244.
- ŞERİF, Ahmet, *Anadolu'da Tanin*, C.I, TTK, Ankara 1999.
- ŞİMŞEK, Muttalıp, "Ankara Sancağı'nda Yaşayan Gayrimüslimlerin Eğitim-Öğretim Faaliyetleri (19. Yüzyılın Sonları ile 20. Yüzyılın Başlarında)", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.15 (2016), s.361-385.
- TAŞER, Seyit, "Sivas'ta Gayrimüslim Okullar Hakkında Tutulan Rapor (1914)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.48, 2012, s. 408-424.
- VAHAPOĞLU, Hidayet, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1990.
- YALMAN, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, C. 1, Rey Yayınları, İstanbul 1970.

Kureyşan Aşireti'nin/Ocağı'nın 16. Asırdaki Kureyş Cemaati ile Tarihsel Bağlamdaki Yakınlığı*

The Relation in The Historical Context of the Qurayshin Tribe (Family) with the Quraysh Community in the 16th Century

Kıbar TAŞ**

Özet

Bu çalışmada, Tunceli/Nazımiye/Zeve Köyü ve Gaziantep/Yavuzeli/Yukarı Kayabaşı Köyü kökenli (Bunların çoğu bugün Adıyaman/Kındırali Köyü'nde yaşamaktadır.) Kureyşan aşireti/ocağı ile 16. asırda Orta Anadolu'da özellikle Konya ve Karaman yörelerinde yaşamış olan Kureyş cemaati arasındaki bağlantı üzerinde durulacaktır. Bunlar arasındaki soy birliği hakkında, gerek sözlü kaynaklara, gerekse arşiv belgelerine dayanarak, bazı yeni bilgiler verilecektir.

Bu bağlamda ilk olarak, Kureyşan ocağı ve ataları Seyyid Mahmud-ı Kebir'in (Kureyş) hayatı hakkında, sözlü ve yazılı kaynaklara dayanarak genel bir bilgi verilecektir. Sonra da 13. asrın başında bugünkü Tunceli/Mazgirt yöresine gelen ve kısa bir süre sonra yörenin küçük olması sebebiyle Orta Anadolu'ya göç eden Kureyş aşireti (arşivlerde cemaat olarak geçmektedir) ile ilgili arşiv kaynaklarına dayanarak, bazı veriler ortaya konulacaktır. Bu belgelerden, hem Kureyş cemaatinin yaşadığı yerler, hem de Kureyş adlı yerleşim yerleri hakkında çeşitli bilgiler elde edilmiştir. Buradaki amaç, sözlü kaynaklar tarafından, bugünkü Kureyşan ocağı ile 16. asırdaki Kureyş cemaati arasında var olduğu ileri sürülen tarihi bağın, yazılı belgelerce desteklenip desteklenmediğini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler. Kureyşan Aşireti/Ocağı, Kureyş Cemaati, Tunceli/Nazımiye, Gaziantep/Yukarı Kayabaşı, Adıyaman/Kındırali, Konya, Karaman

* Bu makale, Kıbar Taş, *Dünü ve Bugünü İle Kureyşan Aşiretleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Ankara 2017), adlı basılmamış doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Kıbar Taş, e-mail: tas.kibar01@gmail.com

Abstract

In this study, the relation of the Qurayshin tribe/family which has its origins in Tunceli/Nazımiye/Zeve Village and Gaziantep/Yukarı Kayabaşı Village (Today, most of them live in Adıyaman/Kındıralı Village.) with the Quraysh community which has lived in Middle Anatolia especially in the regions of Konya and Karaman during the 16th century will be focused on. About the genealogical association between these, based on oral sources and archive documents, will be tried to give some new information.

In this context, firstly, general information will be given about the life of the Qurayshin family and their ancestors Seyyid Mahud-ı Kebir (Quraysh), based on verbal and written sources. Then, some data about the Quraysh tribe (It is named as the community in archives.), which came to the regions of today's Tunceli/Mazgirt in the beginning of the 13th century and emigrated after a short period of time to Central Anatolia due to the smallness of territory, will be revealed based on archive documents. From these documents, a variety of information has been obtained about both of areas where Quraysh community lived and the settlements called Quraysh. The aim here is to show whether or not the historical relationship, which is claimed by oral sources, between the present Quraysih family and the Quraysh community in the 16th century is supported by written documents.

Keywords: Qurayshin Tribe/Family, Quraysh Community, Tunceli/Nazımiye, Gaziantep/Yukarı Kayabaşı, Adıyaman/ Kındıralı, Konya, Karaman

Giriş

Kureyş Aşireti, sözlü kaynaklara göre, Kirmanşah ya da Horasan'da yerleşik iken, Moğol Devleti'nin kurulması sonrası başlayan tehlikeli süreçte, yurtlarından kalkıp 13. asrın başlarında Dersim yöresine gelmiştir. Oldukça kalabalık ve farklı meslek erbabından (demirci, terzi, yazar, derviş, sanatçı vd.) üyeleri olan bu aşireti, yine sözlü kaynaklara göre, o dönem 7 Ak-sakal (yaşça büyük derviş) yönetiyordu. Ak-sakallar içinde önde gelen ise bugün Seyyid Mahmud-ı Kebir olarak da bilinen Kureyş'in babası Seyyid Mahmud adlı bir derviştii. Sayıca fazla ve farklı meslek sahibi olan bu insanlar, yörenin küçük ve dağlık olması hasebiyle, aşiret yöneticisi olan Seyyid Mahmud tarafından Anadolu'nun içlerine gönderilmişlerdir.¹

¹ Bu çalışmada verilen sözlü bilgilerle ilgili görüşme yapılan kişiler şunlardır: Hasan Taş, *Aydın*, 12 Haziran 2014; Memed Akyüz, *Tunceli/Nazımiye/Zeve Köyü*, 31 Temmuz 2014; Haşim Kızılkın, *Tunceli/Nazımiye/Zeve Köyü*, 31 Temmuz 2014; Celal Abbas Şahin, *Akşehir*, 13 Haziran 2015; Kureyşan Zülfikar Dedeoğlu, *Adıyaman*, 25 Haziran 2015;

Bu tarihten itibaren aşiretin bir kısmı Anadolu'ya yayılırken, bir kısmı da Tunceli/Mazgirt yöresinde kalmıştır. Anadolu'ya yayılanlar çoğunlukla o dönem Anadolu Selçuklularının merkezi olan Konya taraflarına gitmiş, Karaman'a yerleşmişlerdir. Sonraki asırlara ait Osmanlı belgelerinde Kureyş ismi hem cemaat hem de yer ismi olarak, aşağıdaki kısımda da verileceği üzere, sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

Aşiretin geri kalan kısmı Mazgirt ve çevresinde yaşarken yöreye Anadolu Selçuklu sultanı gelir. Alaeddin Keykubad'ın, kerametlerini duyduğu Kureyş'i yanan fırında sınaması² ve sonrasında dervişin istediği yere gidip yerleşebileceğini söylemesi üzerine, o sırada Mazgirt ve çevresinde bulunan aşiret üyelerinin bir kısmı Kureyş ile birlikte Tunceli/Nazımiye yöresine gidip yerleşirler. Kureyş burada iken evlenmiş ve çocukları olmuştur. Daha sonra kalabalık sayıdaki talipleriyle buradan ayrılmış ve pek çok yeri gezmiştir. En son da Gaziantep/Yukarı Kayabaşı'na gelip yerleşmiş ve burada vefat etmiştir. Buradaki soyu da asırlar içinde çoğalmış ve sonra Adıyaman/Kındırali'ye göçmüşlerdir. Birkaç aile daha sonra tekrar Kayabaşı'na dönmüştür.

1. Kureyşan Aşireti

Bugün, Kureyşan aşireti/ocağı mensupları, kendilerinin peygamber soyundan geldiklerine inanırlar. Çünkü onlara göre, ataları olan Seyyid Mahmud-ı Kebir (Kureyş), 7. İmam Musa-i Kazım aracılığı ile Ehl-i Beyt soyuna dayanmaktadır. Bunun kanıtı da, Alaeddin Keykubad'ın, Kureyş'i³ yanan fırında ateşle sınaması ve sonrasında elinde bulunan ve peygamber döneminde yazılan şecereye mühür basarak, Kureyş'in seyyidliğini kabul etmiş olmasıdır. Nitekim Osmanlı hükümdarları zamanında da şecereye mühür basma geleneği devam etmiştir. Şecereye eklenen sonraki asırlara ait yazılardan, Orhan Gazi'den I. Mahmud'a kadar pek çok padişahın bu şecereyi gördüğü anlaşılmaktadır.⁴

Zeynep Keskin, *Gaziantep/Yavuzeli/Yukarı Kayabaşı*, 25 Haziran 2015; Kamil Doğan, *Ankara*, 19 Haziran 2015; Hıdır Demircan, *Tunceli/Merkez*, 02 Ağustos 2016; Haskar Taş, *Aydın*, 12 Haziran 2014; Mehmed Yıldız, *Tunceli/Merkez*, 4 Ağustos 2014.

² Bugün Tunceli ve farklı yörelerde bulunan ve Osmanlı padişahlarının tuğralarını taşıyan şecere nüshalarında da (Eylül/Ekim 1747 tarihli I. Mahmud'un Tuğrasını Taşıyan Şecere ile 10 Kasım 1721 tarihli III. Ahmet'in Tuğrasını Taşıyan Şecere) bu olay anlatılmıştır. Ancak bunlar, sözlü anlatıların aktarılması ve bunları hatalı yorumlayarak yazanlar nedeniyle bazı farklılıklar göstermektedir. Bu hataların sebepleri ayrıntılı bir şekilde Doktora Tezimizde anlatıldığı için burada tekrar edilmeyecektir. Bu konuda bkz. Kibar Taş, *Düni ve Buğünü İle Kureyşan Aşiretleri*, (basılmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s.86-92.

³ Sözlü kaynaklara göre Alaeddin Keykubad'la karşılaştığı sırada Kureyş'in yaşı otuza yaklaşmıştır.

⁴ Bununla ilgili olarak I. Mahmud'un Tuğrasını taşıyan şecerede; *ceddimiz Sultan Murad'tan ta Sultan ibtidası Sultan Alaeddin ve Sultan Orhan Hazretlerinden bu ana kadar silsile-*

Ancak bugünkü Tunceli/Nazımiye ve Gaziantep/Yukarı Kayabaşı köyü kökenli Kureyşan aşireti bu ismi, Hz. Muhammed'in mensup olduğu Kureyş kabilesinden değil de, ataları olan ve yukarıda anlatıldığı üzere, 13. asrın başında Kureyş aşiretiyle birlikte genç yaşta⁵ Anadolu'ya göç eden ve bu aşiretin bir mensubu olan Kureyş'in isminden dolayı almıştır. Bugün Tunceli'de bulunan ocakların çoğu, 13. asrın başında buraya göç eden Kureyş aşiretine dayanmaktadır. Ancak bunlar hangi atadan geliyorsa onun ismini kullanmışlar, Kureyş aşiretinin ismini kullanmamışlardır. Mesela Baba Mansur da Kureyş aşiretinin bir üyesi idi. Fakat bugün bu soydan gelenlere Kureyşliler değil, Baba Mansurlular denmektedir.

Sözlü anlatılara göre, Nazımiye yöresine yerleştikten sonra evlenen Kureyş'in, 7 oğlu, 2 kızı (isimleri Haskar ve Zel) olur. Bunlardan Haydar ismindeki oğlu genç yaşta sır olur. Soyu diğer 6 oğlundan devam eder. Bu oğulların isimleri şöyledir: Mahmud (lakabı 'şih'), Ali, Kali, Mevali, Hüseyin, Kud (kötürüm olduğu için bu lakapla anılmış). Bugün Tunceli'deki Kureyşan ocağı, bu kollar ile bunlardan ayrılmış ve genişlemiş (Gazi, Süleyman, Gülabi vd.) kollardan oluşmaktadır. Sayıca fazla olduğu için aynı zamanda aşiret olarak da anılmaktadır.

Kureyş isimli dervişten devam eden bir kol da, Gaziantep'in Yavuzeli ilçesinde bulunan Yukarı Kayabaşı Köyü'ne dayanmaktadır. Bunun sebebi de, Kureyş'in Tunceli'deki mekândan gitmesidir. Yaklaşık 13. asrın ortasında çok sayıdaki talibi ile birlikte buradan ayrılan Kureyş, hem Anadolu'yu hem de Suriye, Mısır gibi başka ülkeleri gezmiş ve en son Gaziantep'e yerleşmiş ve burada vefat etmiştir.⁶ Bu yörede de Sadır/Sadel isminde, Saatlik Kureyş de denilen bir oğlu olmuştur. Bugün Tunceli/Nazımiye/Zeve'de Kureyş'in mekânı (yaşadığı ev) bulunurken, Yukarı Kayabaşı Köyü, Zırar/Zirali mevkiinde de türbesi (defnedildiği yer) bulunmaktadır. Kureyş'in türbesinin biraz uzağında da oğlunun türbesi vardır. Yine bugün, Yukarı Kayabaşı'nda ancak 5-6 Kureyşanlı ev bulunurken, büyük çoğunluğu Adıyaman/Kındıralı Köyü'ne yerleşmiştir. Bu da sözlü anlatılara göre asırlar evvel yaşanan mecburi bir göçten kaynaklanmıştır.

Tunceli'de ise Kureyş'in soyundan gelenler, hem Tunceli'nin geneline hem de diğer illere yayılmışlardır. Bugün Kureyş'in mekânının olduğu yere Deu Kureyş (Kureyş'in Köyü) denmektedir.

i mezbure ma'lum ve ma'ruf olub... ifadesi kullanılmıştır. Şecere nüshaları yukarıda künyesi verilen doktora tezimizde verilmiştir.

⁵ Sözlü kaynaklara göre Kureyş Tunceli/Mazgirt yöresine geldiği sırada ilk gençlik yıllarındadır. Yani yaşı yirmiye yakındır.

⁶ Sözlü kaynaklara göre Kureyş vefat ettiğinde yüz yaşını geçmiştir.

2. Kureyş Cemaati

Dersim yöresinden 13. asrın ilk çeyreğinde Orta Anadolu'ya göç eden Kureyş aşireti, yıllar sonra, 16. asırdaki belgelerde Kureyş cemaati olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu asırdan itibaren Konya, Karaman, Ankara, Akşehir, Kütahya, Uşak gibi illerde gerek Kureyş cemaati, gerekse Kureyş yer isimlerine sıkça rastlanılmaktadır.

Aşiretin 13. asrın ilk çeyreğinde yerleştiği Konya ve Karaman yöreleri, bu dönemden, Osmanlıların Karamanoğulları topraklarını kesin ele geçirdiği 15. asrın sonuna kadar sürekli bir mücadele sahası olmasına rağmen, aşağıda da belirtileceği üzere, 1500'deki tahrirde aşiretin ismi bölgede hala varlığını korunmaktaydı. Bu da bölgeye göç eden aşiretin kalabalık olduğunun bir göstergesidir. Ancak 1584 tarihinden itibaren Konya ve Karaman bölgesinde Kureyş ismi cemaat ismi olarak artık belgelerde geçmemekte, sadece yer ismi olarak kullanılmaktaydı.

Osmanlı arşiv belgelerinde Kureyş kelimesi taratıldığında, bu adın hem şahıs, hem yer, hem de cemaat ismi olarak kullanıldığı görülecektir. Bu kelime belgelerde Kureyş, Kureş, Kırış, Kuriş, Koriş, Koraş gibi çeşitli şekillerde transkript edilmiştir. Bütün bu farklı okumalar, yazılan Osmanlıca kelime **ی** (y/i) harfinin yazılıp yazılmamasından ve yanlış okumadan kaynaklanmaktadır. Mesela, 16. asırda Karaman'a bağlı Kureyş Kazası'nın ismi bazı yerlerde **ی** (y/i)

harfi ile **ی** şeklinde yazılmış ve Kureyş olarak okunmuşken, **ی** (y) harfi olmadan yazıldığında ise Kuriş, Koriş vb. şekilde okunmuştur. Bazen de aynı defterin bir sayfasında y ile bir sayfasında da y olmadan yazıldığı olmuştur.

Osmanlı Arşiv belgeleri üzerinde yaptığımız araştırmada, Kureyş adı tahrir defterleri, temettuat defterleri, nüfus defterleri ve pek çok belgede karşımıza çıkmıştır.

Aşağıda öncelikle, bu arşiv belgelerinde adı geçen Kureyş adındaki cemaatten ve bu cemaatin yayıldığı sahadan, sonra da Kureyş olarak isimlenen idari birimlerden bahsedeceğiz.

2.1. Arşiv Belgelerine Göre Kureyş Adlı Cemaatlerin Yaşadıkları Yöreler

Bir cemaat ismi olarak Kureyş adına ilk olarak, 16. asırda yapılmış olan tahrir ait defterde rastlanılmaktadır. 906/1500-1501 tarihli Karaman Vilâyeti'ne ait tahrirde Kureyş cemaatinin adının geçtiği en eski tarihli kayıt yer almaktadır. Defterde vilâyete bağlı Eski İl Kazası'nda Kureyş Melikşah Cemaati

~~ماع ویزع طارشا. نا پو لکلی لار~~ adında bir cemaat bulunmaktadır.⁷ Halaçoğlu bu cemaatin Beğdili Boyu'na mensup olduğunu belirtse de⁸ büyük olasılıkla Kureyş cemaati bu boyun topraklarında yayıldığı için onların arasında gösterilmiştir. Cemaatin isminde Melikşah adının olması ilginçtir. Belki de kendilerinin eskiden Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı olduklarını belirtmek için bu adı almışlardır. Ancak tahrir defterinin bir başka sayfasında Cemaat-i Kureyş maa Deveklik ~~ماع ویزع طارشا~~ isminde sadece Kureyş ismini taşıyan bir başka cemaat de yer almaktadır.⁹ Bu cemaat 924/1518-19 tarihinde¹⁰ ve 928/1521-22 tarihinde¹¹ yapılan başka tahrirlerde de yine Karaman Vilayeti sınırları içinde görünmektedir.

1500 tarihli tahrirde ismi geçmeyen, ancak 1518'deki tahrirde görülen bir başka Kureyş adlı topluluk da Kureyş Marakak Cemaati'dir ~~ماع ویزع طارشا~~. Bu tarihte Karaman Vilayeti'nin Eski İl Kazası'nda yerleşiktirler.¹² Halaçoğlu, bu cemaatin de, Kureyş Melikşah Cemaati gibi, Beğdili Boyu'na mensup olduğunu belirtmektedir.¹³ Bu cemaat 1521-22 tarihinde de yine aynı bölgede 262 vergi veren neferiyle yaşamaya devam ediyordu.¹⁴ Bu da bize gösteriyor ki 1521 tarihinde Karaman Vilayeti sınırları içinde Kureyş adıyla isimlenmiş iki cemaat yerleşikti.

Kureyş cemaati ile ilgili bir başka kayıt da 937/1530 tarihine aittir. Bu tarihte tutulan Karaman Vilayeti'ne ait muhasebe defterinde Eski-il Kazası'na tabi yine bir öncekiler gibi Kureyş Melikşah Cemaati¹⁵ ve Kureyş Marakak Cemaati¹⁶ adındaki iki cemaat yer almaktaydı.

1530 tarihine kadar Karaman Vilayeti'nin Eski İl Kazası'na tabi oldukları gözlenen bu iki cemaatten, 992/1584-85 yılına gelindiğinde sadece Kureyş Marakak Cemaati'nden bahsedilmektedir. Bu cemaatin de Konya Sancağı'na bağlı Kureyş Kazası'nda olduğu görülmektedir. Bu tahrirde cemaatin nüfusu yaklaşık 268 neferdir ve cemaat Marakak, Çukur Viran, İne Gazi Kara Kedi ve Mandem karyeleri ile Ekizce, Düden, Sululuca, Ulu (?) Pınar ve Karaca Viran

⁷ BOA, TD, nr. 32, s.15 (vergi veren nüfus 17 nefer.)

⁸ Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, IV, Togan Yayıncılık, İstanbul, 2011, s.1548.

⁹ BOA, TD, nr. 32, s.18.

¹⁰ BOA, A. DFE (*Bâb-ı Asâfi, Defterhâne-i Âmire*), nr. 667, s.46-48 (vergi veren nüfus 163 nefer).

¹¹ BOA, TD, nr. 1061, s.69-70 (vergi veren nüfus 190 nefer).

¹² BOA, A. DFE, nr. 667, s.49-51 (vergi veren nüfus 225 nefer).

¹³ Halaçoğlu, a.g.e., IV, s.1547.

¹⁴ BOA, TD, nr. 1061, s.70-72 (vergi veren nüfus 262 nefer).

¹⁵ *387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530)-I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1996, s.235 (vergi veren nüfus 190 nefer).

¹⁶ *387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman...*, s.233 (vergi veren nüfus 262 nefer).

mezralarına yayılmıştır. Defterde bu yerlerin kadimden Kureyş Marakak Cemaati'nin yurtları ve yaylakları olduğu ifade edilmiştir.¹⁷ Bu cemaatin nüfusunda, 1521'den 1584'e kadar yaklaşık 60 yıllık süreçte 6 neferlik bir artış olamayacağına göre, ya kendi içinden farklı isimde cemaatler çıkmış ya devletçe yeni isimler verilmiş ya da göç etmişlerdir.

Bundan başka 992/1584-85 tarihinde Akşehir Sancağı'nda yapılan bir tahrirde de, buraya bağlı İshaklı Nahiyesi'nde Kureyş Cemaati adıyla bir topluluk yaşıyordu.¹⁸ Bu cemaat de Beğdili Boyu'na mensuptu.¹⁹ Ancak, defterde cemaatin adı öncekiler gibi Melikşah veya Marakak adlarıyla birlikte kullanılmamış sadece Kureyş adı ile anılmıştır. Sözlü kaynaklarda Kureyş Aşireti mensubu olarak anılan Seyyid Mahmud Hayrani de bu yörede yaşamış ve türbesi de bugün Akşehir'de bulunmaktadır.²⁰

Defterdeki bilgilere göre cemaat beş mahallede ikamet etmektedir. Bunlar Bağda/Yağda, Kaş Kuyusu, Kızıl Kuyu, Baş Kuyu ve Gök Ahur mahalleleridir. Defterde bu cemaatin yurtlarının Bağda/Yağda ve Kaş Kuyusu mezraları olduğu da yazmaktadır. Bu mahallelerden Bağda/Yağda'da 35, Kök (Gök) Ahur'da 72, Baş Kuyusu'nda 36, Kaş Kuyusu'nda 61 ve Kızıl Kuyu'da ise 23 nefer vergi vermektedir. Bu cemaatten alınan toplam vergi ise 10.000 akçedir.

Yine bu deftere, biri 16. asra, diğeri de 18. asra ait iki belge de eklenmiştir. Receb 942/Aralık 1535'e ait belgede, Kızıl Kuyu, Baş Kuyu, Gök Ahur ve Üç Kuyu mahalleleri ile Kozören Karyesi arasında yaşanan mera ve yaylak anlaşmazlığından bahsedilmiştir. Mahalleli mera ve yaylanın atalarından beri kendi tasarruflarında olduğunu ileri sürerek, Kozören ahalisinin kendi yerlerine girmelerinin men edilmesini istemektedir. Diğer belge ise yukarıdan aşağıya ikiye ayrılmış şekilde kaydedilmiştir. 1145/1732-33 tarihli bu belgede Kureyş cemaati ile ilgili verilen bilgiler, 152 yıllık sürede sanki hiç nüfus değişmemiş gibi, eski defterden (Defter-i Atıkden) aynen kopya edilmiştir. Tek fark yukarıda verildiği gibi 992/1584-85'te 36 olan Baş Kuyusu mahallesindeki nefer sayısı, burada 33 olarak gösterilmiştir. Yine bu belgede hariçten bazı kimseler tarafından kullanılmaya çalışılan Kızıl Kuyu ve diğer mezraların, ziraat ile uğraşan Kureyş cemaatinin tasarrufunda olduğunu ve bunun 942/1535 tarihinde yazılmış olan bir hüccetle de kayıt altına alındığı ifade edilmiştir.²¹

¹⁷ TKA, TD, nr.149, s. 46-57.

¹⁸ TKA, TD, nr. 146 (eski no:287), vr. 65, 79. (Halaçoğlu'nun eserinde bu defterin numarası yanlışlıkla 106 olarak verilmiştir.)

¹⁹ Halaçoğlu, a.g.e., IV, s.1547.

²⁰ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Akçağ Yayınları, 11. Baskı, Ankara, 2009, s.245 (dipnot 1).

²¹ TKA, TD, nr. 146, vr. 65, 79.

Cevdet Türkay, arşiv belgelerini kullanarak hazırladığı eserinde sadece Akşehir'deki Kureyş topluluğuna yer vermiştir.²² Büyük olasılıkla o dönemde arşivdeki bazı defterlere, tasnif edilmediğinden olacak, ulaşamamıştır. Ancak bu topluluğa cemaat değil de aşiret demiştir. Oysa Akşehir'de yapılan 1584 tarihli tahrirde Kureyş Cemaati adı açık bir şekilde defterde geçmektedir.

Kureyş, bir cemaat adı olarak, 1584 tahririnden itibaren yukarıda da belirtildiği üzere Konya ve Karaman'da değil de Akşehir'e ait belgelerde geçmektedir. Bu tarihten itibaren bir cemaat ismi olmaktan ziyade yer ismi olarak anılmaya başlanmıştır. Osmanlı o dönemde iç karışıklıklar içindedir ve yine bu dönem, Celali İsyanlarının da²³ başladığı bir dönemdir. Bu sebepten cemaatler dağıtılıp, yerleşik hayata geçirilmiş olabilir. Aynı şekilde bu tarihten itibaren, Kureyş'in daha önce bağlı olduğu Bayburd Kazası'nı kuran Bayburd Cemaati de belgelerde zikredilmemektedir. Turgud Cemaati'nden ise sadece 1642 yılına ait Maliyeden Müdevver defterde, o da Turgud Beyoğulları Cemaati olarak bahsedilmektedir.²⁴

2.2. Kureyş Adlı Yerleşim Yerleri

Anadolu'da Kureyş isminin bir yöreye verilmesi ile ilgili ulaşılabilen en eski kayıt, İbnü'l-Esir'in eserinde bulunmaktadır. O, Moğolların 1230-31'de Anadolu'daki saldırılarından bahsederken, el-Kureyşkiye Vadisi²⁵ adlı bir yerden

²² Cevdet Türkay, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2005, s.102.

²³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1 Türk Tarih Kurumu, 6. Baskı, Ankara, 2003, s.99-113.

²⁴ BOA, MAD, nr. 5512, s.15.

²⁵ *Celâleddin'in Moğolların önünden kaçmasından sonra Moğollar Âmid çevresine saldırarak bütün etrafını; Erzen, Meyyâfârikân şehirlerini yağmalayıp oradan Es'ard (?) şehrine gidip saldırıya geçmişlerdi. Fakat Es'ard halkı onlara karşı direnince Moğollar bunlara emân vermiş ve sonunda şebre saldırarak onları teslim alınca fırsatı ele geçirdikleri anda Es'ard halkına karşı kılıçla saldırarak öldürmeğe, hatta tümünü yok etmeğe başlamışlardı. Gerçekten Es'ard halkından kaçıp saklanabilen çok küçük bir grubun dışında kimse kalmamıştı.*

Bana o sralarda Âmid'e gitmiş bulunan bir tüccar bunlarla ilgili olarak "Âmid çevresinde öldürülenleri saydığımızda on beş bin kişinin Moğollar tarafından şehit edildiğini görmüştük." demiştir. Bana bu meseleyi anlatan tüccar o sralarda Es'ard'dan Âmid'e doğru geldiğini ifade etmişti...

... Es'ard'ın Moğollar tarafından kuşatılması beş gün sürmüştü.

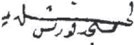
Moğollar buradan ayrılp Tanza üzerine yürümüş ve aynı zulümleri burada da uyguladıktan sonra Tanza yakınlığında bulunup "el-Kureyşkiye Vadisi" adıyla bilinen bir vadiye girmişlerdi. Bu bölgenin ve vadinin akarsuları, kaynakları bir hayli bol, bahçeleri yoktu. Fakat yolları daracık olduğu için "el-Kureyşkiye Vadisi" halkıyla Moğollar arasında meydana gelen çatışmalarda buranın yerlileri düşmanı daba da içeri girmekten alıkoymuş, bunlar da öldürebildiklerini öldürüp

bahs etmektedir. Her ne kadar bu yerin tarifi Dersim yöresine benzese de²⁶ bu kesin değildir. Ayrıca yukarıda bahsedildiği üzere, bu tarihte Kureyş Aşireti Dersim yöresine geleli fazla bir zaman geçmemişti. Bu sürede yöreye isimlerini vermeleri ve bu ismin yayılması mümkün mü, bilinmez.

Osmanlı arşiv belgelerinde ise Kureyş adı, Anadolu'da özellikle Karaman, Konya, Uşak ve Ankara'ya bağlı çeşitli idari birimler için kullanılmıştır.

Belgelerde, Kureyş ismini köy, mezraa, mahalle, kasaba ve kaza gibi farklı idari birimlerin adı olarak görebiliyoruz. Kureyş²⁷ adına çoğunlukla yalın olarak rastlansa da, Kureyş-i Sagır ve Kureyş-i Kebir ile Kureyşözü gibi yer isimleri de mevcuttur. Yıllara göre Kureyş adını alan yörelerden, ulaşılabilenler, aşağıda verilmiştir.

İlk olarak Kureyş yer adına ilginç bir şekilde Karaman'da değil de Ankara'da rastlamaktayız. Oysaki 1500, 1518 ve 1521 tarihlerinde Karaman'da yapılan tahrirlerde Kureyş Cemaati adında birden çok cemaat vardır. Eğer bu tarihlerde Kureyş yer isimleri varsa da biz ulaşamadık.

929/1522-23 yılında Ankara Sancağı'nda yapılan tahrirde, Ankara Kazası'na bağlı bir mezranın Kureyşözü adını taşıdığını ve burada 69 vergi mükellefi neferden oluşan Sûfi Cemaati'nin yaşadığı görülmektedir.²⁸ Anadolu Vilayeti'nde tutulan muhasebe kayıtlarına göre de 937/1530'da Ankara'da Kureyş Mescidi adında, 26 hane, 4 mücerred ve 1 imamdandır oluşan bir mahalle bulunmaktadır.²⁹

Yine 1530 yılına ait başka bir defterde ise Hüdavendigâr Livası'na tabi Gönen Kazası'nda bulunan Gönen Çayı'nın kıyısında Kureyş isimli bir köye rastlanmaktadır. Bu köyde 12 hane, 13 mücerred ve bir imam yaşamaktadır. Buradan alınan toplam vergi ise 1697 akçedir.³⁰ Ayrıca bu defterde yer alan

oradan arzı ettiklerine ulaşmadan geri dönmüşlerdi. Bkz. İbnü'l-Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih*, Cilt:10, ter. Ahmet Ağırakça..., Hikmet Yayınları, İstanbul, 2008, s.352-353.

²⁶ *Bingöl, Muş/Varto Yörelerinde Ocaklar, Oymaklar ve Boylarla İlgili Araştırma Sonuçları*, Gıyasettin Aytas (Editör), Ankara, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2010, s.133.

²⁷ Cevdet Türkay'ın hazırlamış olduğu eserde de Kureyş ve Kureyşözü kazaları ve burada yaşayan aşiret ve cemaatlerden bahsedilmektedir; ancak bu bilgilerin hangi belgeden alındığı ve hangi tarihli olduğu belirtilmemiştir. Bkz. Türkay, *a.g.e.*, s.137, 218, 223, 265, 324, 467, 488, 601, 632, 670.

²⁸ BOA, TD, nr. 117, s. 572.

²⁹ *438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530)-I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1993, s.338.

³⁰ *166 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1995, s.162.

Teke Livası dahilinde de Kureşler/Kuraşlar Karyesi adında bir köy bulunmaktadır ve bu köyde Kışla Cemaati yerleşiktir.³¹

971/1563 tahririnde geçen bir başka kayıt da, Maraş Sancağı'na bağlı Kureş adındaki bir mezraa ile ilgilidir. Bu tarihte Bayır Cerid (Karamanlu) Cemaati, bu mezraayı yaylak olarak kullanıyordu.³²

979/1571-72'de Ankara Sancağı'nda yapılan diğer bir tahrirde de, 1522 tahririnde adı geçen Kureşözü Mezrası'nın hala varlığını koruduğu ve elli yıllık bir sürede nüfusunu bir hayli arttırdığı görülmektedir. Bu tarihte adı Kutlu Kureş'tir ve bu mezraada bulunan Cennet, Eyercilü, Kökgözlü, Alayundlu, Derziler, Süleyman Fakihlü, Gedüklü, Derzi Evliyalu, Sûfi Dedelü adındaki cemaatler ziraatle uğraşıyorlardı.³³

16. asrın sonuna gelindiğinde ise Konya Sancağı'na bağlı Kureş Kazası'nı görüyoruz. 992/1584-85'de sancakta yapılan tahririn hemen başında Turgud'a bağlı nahiyeler arasında Nahiye-i Kureş³⁴ adı geçmektedir. Bu tarihte Kureş Kazası'na bağlı yaklaşık 50 civarında köy olduğu görülmektedir.³⁵

1000/1591 yılında yapılan diğer bir tahrirde de Karaman Vilayeti'nin Konya Sancağı'nda yine Kureşözü Kazası yer almaktadır. Tahririn başında, Kaza-i Kureşözü müfrez-i Kaza-i Turgud ve Kaza-i Kureşözü müfrez-i Kaza-i Bayburd kayıtları yer almaktadır.³⁶ Bununla, Kureşözü kazalarının, Turgud ve Bayburd kazalarından ayrılarak kurulduğu ifade edilmektedir. Bu tarihte, Turgud Kazası'ndan ayrılarak oluşturulmuş Kureşözü'nde, Tazılar, Yamanlu, Tahirlu ve Şahinler gibi cemaatler yerleşik iken³⁷ Bayburd'dan ayrılarak kurulan Kureşözü'nde ise Taceddinlü, Türkman, İl Eminlü, Karaca Keçilü, Kara Keçilü, Dünderlu, Ak Alilü, Emir Hacılı ve Dudılar gibi cemaatler bulunuyordu.³⁸

Halaçoğlu bu cemaatlerin Kayı, Beğdili, Alayundlu, Avşar, Bügdüz, Bayındır, Peçenek ve Bayad gibi Oğuz boylarına mensup olduklarını belirtmektedir.³⁹

1591 tahririnden sonra Kureş adını gördüğümüz en eski tarihli belgelerden biri de Maliyeden Müdevver Defterlerdir (MAD). Bu defterlerden

³¹ 166 Numaralı Mubâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530), s.594.

³² TKA, TD, nr. 116, vr. 117.

³³ TKA, TD, nr. 76, vr. 71, 74, 88-89, 91, 114-117.

³⁴ TKA, TD, nr.149, giriş.

³⁵ TKA, TD, nr.149, s. 46-57.

³⁶ BOA, TD, nr. 636, s.1.

³⁷ BOA, TD, nr. 636, s.70. (1591 tarihinde 47.700 kuruş esb (at) vergisi ödemişlerdir).

³⁸ BOA, TD, nr. 636, s.82. (1591 tarihinde 49.500 kuruş esb (at) vergisi ödemişlerdir).

³⁹ Halaçoğlu, a.g.e., I-V arası ciltlerin pek çok yerinde.

biri olan 1009/1600-1601 tarihli defterde bahsedilen Karaman Vilayeti'ndeki mukataalardan birinin adı Kureyş'tir.⁴⁰

Diğer bir Maliyeden Müdevver Defter ise 1052/1642-43 tarihlidir ve burada da Konya Liva'sına bağlı Kureyşözü Kazası'na ait bir kayıt yer almaktadır.⁴¹ Kazaya çok sayıda köy bağlı olduğu gibi, burada çok sayıda cemaat de yaşamaktadır. Bu defterde adı geçen cemaatler, biri hariç, daha önce 1591'de yapılan tahrirdekilerle aynıdır. Kazada; Tahirlu, Yamanlu, Taceddinlü, Türkman, Taşluca, Dünderlu, Emir Hacılu, Esbkeşan (Atçeken), İl Emünlü, Tazılar, Şeyh Bulduklu Evlâdı (Bulduk Karyesi'nde)⁴² gibi cemaatler yerleştiler. Bu tarihte burada yaşayan cemaatlerden alınan at akçası ise 10.550'dir.⁴³

Kureyş adının kullanıldığı bir başka yer ise Uşak'tır. 1676 yılında Uşak köyleri arasında 19 haneli Kureyş adlı bir köy vardır.⁴⁴

Defterlerden ayrı olarak çeşitli belgelerde de Kureyş adlı yer isimleri geçmektedir. Bunlardan biri 1103/1691 tarihinde Kureyşözü Naibi Mustafa tarafından yazılan bir hüccette⁴⁵ yer alırken, diğeri de 11.Ra.1120/30.06.1708 tarihine ait bir makbuzda geçmektedir. Bu makbuz, Karaman'a tabi Kureyş Belviran Mukataası'ndaki Mehmed ve Osman ağaların harcamalarına dairdir.⁴⁶ 1167/1754 tarihli bir belgede Karaman'a bağlı Kureyş Belviran Mukataasını⁴⁷ ve 1205/1791 tarihinde de Esbkeşan'a tabi Kureyş Kazasını görüyoruz.⁴⁸ 1245/1830 tarihli bir tahriratda Divle maa Kureyş Kazası'nın adı varken⁴⁹ 1252/1839 tarihli iki belgede yine Konya Sancağı'na tabi Divle maa Kureyş Kazası'nın adı geçmektedir.⁵⁰ Ancak belgenin birinde hem Divle maa Kureyş adı hem de Divle maa Kureyş-i Sagir adı birlikte geçmektedir.⁵¹

19. asrın ortalarına doğru yapılan ilk nüfus sayımlarında da Kureyş yer adlarına rastlanılmaktadır. 1246-1261/1831-1845 yılları arasında Konya Sancağı'nda, bulabildiğimiz kadarıyla, yaklaşık on nüfus sayımı yapılmıştır. 1246/1831 tarihinde yapılan ilk sayımdaki nüfus icmal defterinde, Divle maa Kureyş Kazası da bulunmaktadır, ki kazanın Esbkeşan-ı Eski-il'e tabi olduğu

⁴⁰ BOA, MAD, nr. 6185, s.25.

⁴¹ BOA, MAD, nr. 5512, s.22.

⁴² BOA, MAD, nr. 5512, s.22-26.

⁴³ BOA, MAD, nr. 5512, s.56-57.

⁴⁴ İbrahim Etem Çakır, "Uşak Kazası (1676 tarihli Avârız Defterine göre)", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezî Dergisi)*, sayı. 28, yıl. 2010, s.43.

⁴⁵ BOA, İ.E.ML. (İbnülemin Maliye), 57/5341-1/6.

⁴⁶ BOA, İ.E.ML. (İbnülemin, Maliye), 97/ 9172.

⁴⁷ BOA, D..BŞM. (Bâb-ı Defteri Başmuhasebe), 4131/111/1-2.

⁴⁸ BOA, C..SM.. (Cevdet Saray), 60/3030.

⁴⁹ BOA, HAT, 727/34631.

⁵⁰ BOA, C..EV.. (Cevdet Evkaf), 620/31293.

⁵¹ BOA, C..EV.. (Cevdet Evkaf), 642/32363.

belirtmiştir. Ayrıntılı bir nüfus sayımından ziyade özet bilgilerin verildiği bu deftere göre, kazada 10 köy yer almaktadır. Bu köylerde; tüvana⁵² : 617, sıbyân⁵³: 786 ve musinn⁵⁴ : 631 kişi olmak üzere toplam 2.034 erkek nüfus yaşamaktadır.⁵⁵

1254/1838-39 tarihinde ise sadece Divle maa Kureyş Kazası'nda bir sayım yapılmıştır. Bu sayımda dikkati çeken Kureyş Kazası'na tabi aynı zamanda Kureyş-i Kebir ve Kureyş-i Sagir adlarında iki köyün de olmasıdır. Kureyş-i Kebir'in erkek nüfusu (kadınlar sayılmadığı için) 170'dir.⁵⁶

Sancakta yapılan bir başka sayım 1256/1841 tarihlidir. Defterde Esbkeşan hassına merbut Eskiil (Muradca), Kureyşözü, Turgud, Türkman ve Bozulus kazalarının nüfus sayımları yer almaktadır. Bu defterde hem Kureyşözü Kazası hem de Divle maa Kureyş Kazası'nın nüfusları yer almaktadır. 1254/1838-39 tarihli defterdeki gibi burada da Kureyş-i Kebir ve Kureyş-i Sagir karyeleri Divle maa Kureyş Kazası'na tabi olarak gösterilmiştir. Bu tarihte Kureyş-i Kebir'de 175, Kureyş-i Sagir'de de 95 kişi (erkek nüfus) vardır.⁵⁷

Konya'da yapılan nüfus sayımlarından bir diğeri de 1259/1843 tarihlidir. Bu defterde de hem Kureyşözü Kazası hem de Divle maa Kureyş Kazası ve buraya bağlı Kureyş-i Kebir karyesi bulunmaktadır. Bu defterde Kureyş-i Sagir ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. Kureyş-i Kebir'in erkek nüfusu ise 145 kişidir.⁵⁸

Osmanlı Dönemi'nde yapılan nüfus sayımlarından başka, yine kaza ve köylerde yapılan emlak ve arazi tahrirlerinde de Kureyş adına rastlanılmaktadır.

1261-1262/1845-1846 tarihlerinde emlak ve arazi tahrirleri yapılan Ankara, Uşak, Akşehir ve Kütahya kazaları bunlardandır. Bu tarihlerde Ankara Eyaleti'ne ait, içinde Kureyş adı geçen dört deftere ulaşılmıştır. Bunlardan ikisi Ankara Kazası'na aittir ve içinde Kureyş Mahallesi'ne ait emlak kayıtları bulunmaktadır.⁵⁹ Diğer ikisinden biri Ankara Eyaleti/Ankara Kazası/Bala Kasabası'ndaki Kureyş Karyesi'ne,⁶⁰ diğeri de Ankara Sancağı/Tabanlı Kazası'na tabi Kureyşli Karyesi'ne ait emlak ve arazi defterleridir.⁶¹

⁵² Tüvana: güçlü, kuvvetli askerlik çağına geliş erkek nüfus demektir.

⁵³ Sıbyân; ergenliğe gelmemiş erkek çocuk için kullanılır.

⁵⁴ Musinn; yaşlı, ihtiyar demektir.

⁵⁵ BOA, *Nüfus Defteri No: 3480, s.3.*

⁵⁶ BOA, *Nüfus Defteri No: 3396, s.147-166, 179-190.*

⁵⁷ BOA, *Nüfus Defteri No: 3398, s.120, 286, 370, 393.*

⁵⁸ BOA, *Nüfus Defteri No: 3399, s.51, 116, 150-153.*

⁵⁹ BOA, *ML.VRD.TMT.d, No:117 ve 17598.*

⁶⁰ BOA, *ML.VRD.TMT.d, No:15998.*

⁶¹ BOA, *ML.VRD.TMT.d, No:1108.*

Bir diğer emlak ve arazi defteri de Akşehir Kazası'nın 36 haneli Kuraşi (Koraşi) Karyesi'ne **قوراشی** aittir.⁶² Yine aynı tarihli emlak ve arazi tahrirlerinden birinde Uşak Kazası'na tabi Kureyş adlı bir karye varken⁶³ 1845'te Hüdavendigâr Eyaleti/Kütahya Sancağı/Gireği Nahiyesi'nde de 16 haneli Kureyşler/Kureşler Karyesi bulunmaktadır.⁶⁴

İleri tarihli kimi belgelerde de Kureyş yer isimleri mevcuttur. Mesela 1274/1858'e ait bir belge, Uşak Kazası müdürünün, kazaya tabi Kureyşli Karyesi'nde yaşayan müteveffa Mustafa Ağa'dan alacağı olan 4.064 kuruşun tahsili ile ilgiliyken⁶⁵, 1277/1860 tarihli bir belgede de Konya Sancağı'na tabi Kureyş maa Divle Kazası ahalişi kendilerine yapılan haksızlıkları arz etmektedirler.⁶⁶ 1304/1886 tarihli başka bir belgede de Konya Vilâyeti dahilinde bulunan Kureyş Karyesi'nde meydana gelen bir yangının neden olduğu hasar anlatılmaktadır.⁶⁷

Bunlardan başka 28 Rebiulahir 1325/10.06.1907'de Akşehir'de Kureş/Koraş **قوراشی**,⁶⁸ 1325/1908'de Ankara/Bala'da Kureşli⁶⁹ ve 1328/1910'da da Konya/Akseki'de Kureyş ismini taşıyan köyler görmektediriz.⁷⁰

Anadolu'daki bütün bu yer adlarının dışında Rumeli'de de Kureyş yer adlarına rastlanılmıştır. Ancak bu kelimelerin yazılışlarında çoğunlukla **ق** harfi kullanılmıştır. 1305/1887 tarihinde Ergiri Sancağı'na (Yanya Vilayeti) tabi Kureyşi/Korişi **قوراشی** adlı bir kaza⁷¹ 1324/1906 tarihine gelindiğinde nahiye olarak yazılmıştır.⁷² Rumeli Vilayeti'nde bulunan Yakova'da da (1323/1905)⁷³ Kureş/Kureşi **قوراشی** adında bir karye yer almaktadır.

Bunlardan ayrı olarak Manastır Vilayeti dahilinde bulunan Pirlepe Kazası'nda Kureyş Bey Vakfı **قوراشی بے وقف** adında bir vakfın bulunması da önemlidir.

⁶² BOA, ML.VRD.TMT.d, No:9627.

⁶³ BOA, ML.VRD.TMT.d, No:9491.

⁶⁴ BOA, ML.VRD.TMT.d, No:8670.

⁶⁵ BOA, A.MKT.DV. (Sadaret, Deavi Evrakı), 117/48/1-3.

⁶⁶ BOA, A.MKT.UM. (Sadaret, Umum Vilayet Evrakı), 416/37/1-2.

⁶⁷ BOA, DH.MKT. (Dabilye, Mektubi Kalemi), 1385/105.

⁶⁸ BOA, MF.MKT. (Maarif Nezareti Mektubi Kalemi), Dosya No: 998, Gömlek No: 74.

⁶⁹ BOA, Y.A.RES. (Yıldız Resmî Maruzat), 152/94/1-4.

⁷⁰ BOA, DH.MUİ. (Dabilye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi), 89/19/1-2.

⁷¹ BOA, DH.MKT. (Dabilye, Mektubi Kalemi), 1448/97.

⁷² BOA, DH.MKT. (Dabilye, Mektubi Kalemi), 1077/56/1-3.

⁷³ BOA, BEO (Bâb-ı Âli, Evrak Odası), 2687/201486, 201482.

Bu vakfa ait 8 Ra.1323/Haziran 1905 tarihli belgede⁷⁴ Pirlepe Kazası'nda yaşamakta olan Seyyid İbrahim, Kureyş Bey Vakfı'nın tevliyetinin oğlu Halil'e verilmesini istemektedir. Çünkü kaza naibi tarafından, mütevellî (idarecilik görevi), haksız yere amca kızının oğlu olan ve mirasa hakkı olmayan Ali oğlu Mehmed'e verilmiştir. Bu sebepten Rumeli Vilayeti Genel Müfettişliği'ne yazılan arz ile bu haksızlığın giderilmesi istenmektedir.

Belgede dikkat çekici olan, Pirlepe'nin Çarşı Mahallesi'nde bulunan Kureyş Bey Vakfı'nın mütevellisinin seyyid lakabını taşımasıdır. Çünkü seyyidlik sadece Peygamber soyundan gelenlere verilmiştir. Diğer ilginç nokta da seyyid adını taşıyan bu kişinin Kureyş adı taşıyan bir vakfın mütevellisi olması ve kendisinden sonra da bu görevin oğluna devredilmesini istemesidir. Bu şehirde yaşamış ve kendi adına vakıf kurulacak kadar önemli olan Kureyş adındaki kişinin, Anadolu'daki Kureyş cemaati/aşireti mensubu olması ve buradan o yöreye göç etmesi muhtemeldir.

Yukarıda verilen belgelerde de görüleceği üzere, Osmanlı Dönemi'nde Karaman ve Konya Sancağı'na bağlı pek çok Kureyş adlı kaza ve köy bulunmasına rağmen, 20. asırla birlikte bu sayı oldukça azalmıştır. Mesela 1928 yılında Konya'ya bağlı (ulaşılabilirdiği kadarıyla) Kureyş isimli sadece bir köy vardır.⁷⁵ Bugün ise Karaman İli'nin Ayrancı İlçesi'ne bağlı, eski Kureyş-i Kebir ve Kureyş-i Sagir adının devamı olarak, Büyük Koraş ve Küçük Koraş isimlerini taşıyan iki köy mevcuttur.⁷⁶ Bunlardan başka yine Konya ilinin Tuzlukçu İlçesi'ne bağlı Koraş Köyü adında bir köy daha vardır, ki bu köy 1968 tarihine kadar Akşehir'e bağlı Tuzlukçu Bucağı'na bağlıydı.⁷⁷

Bugün Kureyş isminin olduğu başka bir yer de Kütahya'nın Aslanapa İlçesi'ne bağlı Kureyşler Köyü⁷⁸ dür. Bu köy yukarıda bahsedilen 1845 tarihli temettuat sayımında da yine bu ilçeye (ilçenin o zamanki ise Gireği'dir⁷⁹) bağlı görünmektedir.

1892/93 yılına ait Hüdavendigâr Salnamesi'nde de Kütahya Sancağı/Kütahya Kazası/Gireği Nahiyesi'ne bağlı Kureyşler Karyesi'ne rastlıyoruz. Burada köyle ilgili isminden başka bir bilgi verilmemiştir. Bu salnamede bugünkü Aslanapa İlçesi o dönemde Gireği Nahiyesi'ne bağlı bir köy olarak görünmekte ve bu ilçenin muhacirler tarafından teşkil edildiği yazmaktadır.⁸⁰

⁷⁴ BOA, TFR.I.ŞKT. (*Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği), Arzballar*) 64/6389.

⁷⁵ Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2006, s.148.

⁷⁶ http://koyu.com.tr/ilce/Karaman,_Ayranci E.T.22.04.2017.

⁷⁷ *Köylerimiz (1 Mart 1968 gününe kadar)*, Ankara, T.C. İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü Yayınları, 1968.

⁷⁸ Bkz. <http://www.aslanapa.gov.tr/kureysler> (E.T.22.04.2017).

⁷⁹ Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, s.37.

⁸⁰ *Hüdavendigâr Salnamesi-19*, 1310/1892/93, s.350.

Yine 1892 tarihli Hüdavendigâr Salnamesi'nde, o dönemde Kütahya Sancağı'na bağlı Uşak Kazası'nın Uşak Kasabası'nda Kureyş isimli bir köy bulunmaktadır.⁸¹ Bu köyden en son 19.03.1962 tarihli bir Cumhuriyet Arşivi belgesinde bahis vardır.⁸² Çünkü bu tarihten hemen sonra köyün ismi Ağaçbeyli olarak değiştirilmiştir.⁸³

Sonuç

Çalışmada yer alan bilgiler, bazı sözlü kaynakların ileri sürdüğü Anadolu'ya Kureyş'in (Seyyid Mahmud-ı Kebir) tek başına değil de ismi Kureyş olan bir aşiret içinde geldiği, bu aşiretin bir kısmının Tunceli'de kaldığı, bir kısmının da orta Anadolu'ya yayıldığı, dolayısıyla iki kol arasında bir soy birliği olduğu şeklindeki ifadeleri doğrulamaktadır.

Çünkü eğer bir aşiret gelmemiş olsaydı, yukarıda ayrıntısıyla verilen belgelerde de görüleceği üzere, Anadolu'nun özellikle merkez kısmında hem Kureyş adlı cemaatler, hem de daha sonra bu cemaatlerin yaşadığı yerlerde Kureyş adlı kaza ve köyler olmayacaktı. Nitekim Rumeli'de de hem Kureyş yer isimlerine hem de şahıs isimlerine rastlanılmaktadır. Özellikle Kureyş Bey Vakfı bu açıdan önemli bir veridir. Bu bölgedeki Kureyş yer ve şahıs isimleri de, orta Anadolu'dan buraya yapılan göçlerden kaynaklanmış olmalıdır. Ayrıca bugün orta Anadolu'da Kureyş yer isimleri hala devam etmektedir. Kureyş aşiretinin yaşadığı yerlerden olan Karaman'da, eski isimleri Kureyş-i Kebir ve Kureyş-i Sagir olan köyler bugün Büyük Koraş ve Küçük Koraş olarak bilinmektedir. Yine Kütahya'da Kureyşler adıyla bir köy bulunmaktadır. Uşakta da son yıllara kadar ismi Kureyş olan bir köy bulunuyordu.

Bugün Tunceli/Nazımiye ve Gaziantep/Yukarı Kayabaşı kökenli Kureyşan aşireti/ocağı da, 13. asırda Dersim yöresine gelen bu Kureyş aşiretine dayanmaktadır. Çünkü bunların isimlerini aldıkları Kureyş isimli derviş de bu aşiretin bir üyesiydi. Bugünkü ocakların çoğu da bu aşiretten gelmiştir. Bu ocakların hepsi aşiret ismi yerine, soyundan geldikleri dervişin isimlerini kullanmayı tercih etmişlerdir. Mesela Baba Mansurlar, Seyyid Savunlar bunlardandır. Yine aynı şekilde Kureyş (Seyyid Mahmud-ı Kebir)'in soyundan gelenler de atalarının ismi ile anılmış ve kendilerine Kureyşanlı denmiştir.

Burada şunu açıklamakta fayda var. Bu dervişin gerçek adı Mahmud, mahlası Kureyş'tir. Sözlü kaynaklara göre peygamberin aşiretinin ismi

⁸¹ *Hüdavendigâr Salnamesi-19*, 1310/1892/93, s.369.

⁸² Cumhuriyet Arşivi, *Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı, Fon Kodu: 30-11-1-0, Yer No:290-8-4*.

⁸³ https://tr.wikipedia.org/wiki/A%C4%9Fa%C3%A7beyli,_Sivasl%C4%B1 ,
http://www.koyumuz.net/hava_durumu-31896-Sivasli-Agacbeyli (E.T.20.04.2017).

unutulmasın diye Kureyş ismini kullanmıştır. Nitekim bu öngörü doğru çıkmıştır. Eğer Seyyid Mahmud-ı Kebir bu mahlası kullanmamış olsaydı, bugün bu soydan gelenlere Kureyşanlılar değil de herhalde Mahmudlar denirdi. Bugün Nazimiye’de Kureyş’in yaşadığı yere Deu Kureyş yani Kureyş’in köyü denmektedir. Yine genel olarak Kureyş aşireti mensupları ve özelde de Kureyşanlılar Tunceli’nin her yerine dağıldıkları için bu yörede Kureyş yer isimlerine gerek duyulmamıştır.

Sonuç olarak bugünkü Kureyşan ocağı ile 16. asırda Anadolu’da yaşamış olan Kureyş cemaati arasında 13. asra giden bir aşiret akrabalığı olduğu bütün bu bilgilerle ortaya konulmuş olmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- 10 Kasım 1721 tarihli III. Ahmet’in Tuğrasını Taşıyan *Şecere*.
 Eylül/Ekim 1747 tarihli I. Mahmud’un Tuğrasını Taşıyan *Şecere*.
 BOA, A.DFE (*Bâb-ı Asâfi, Defterhâne-i Âmire*), nr. 667.
 BOA, A.MKT.DV. (*Sadaret, Deavi Evrakı*), 117/48/1-3.
 BOA, A.MKT.UM. (*Sadaret, Umum Vilayet Evrakı*), 416/37/1-2.
 BOA, BEO (*Bâb-ı Âli, Evrak Odası*), 2687/201486, 201482.
 BOA, C..EV.. (*Cevdet Evkafı*), 620/31293.
 BOA, C..EV.. (*Cevdet Evkafı*), 642/32363.
 BOA, C..SM.. (*Cevdet Sarayı*), 60/3030.
 BOA, D..BŞM. (*Bâb-ı Defteri Başmubasebe*), 4131/111/1-2.
 BOA, DH.MKT. (*Dabiliye, Mektubi Kalemi*), 1385/105.
 BOA, DH.MKT. (*Dabiliye, Mektubi Kalemi*), 1448/97.
 BOA, DH.MKT. (*Dabiliye, Mektubi Kalemi*), 1077/56/1-3.
 BOA, DH.MUİ. (*Dabiliye Mubaberat-ı Umumiye İdaresi*), 89/19/1-2.
 BOA, HAT, 727/34631.
 BOA, İ.E.ML. (*İbnülemin Maliye*), 57/5341-1/6.
 BOA, İE.ML. (*İbnülemin, Maliye*), 97/ 9172.
 BOA, MAD, nr. 5512.
 BOA, MAD, nr. 6185.
 BOA, MF.MKT. (*Maarif Nezâreti Mektubi Kalemi*), Dosya No:998, Gömlek No:74.

BOA, ML.VRD.TMT.d, No:1108.

BOA, ML.VRD.TMT.d, No:117 ve 17598.

BOA, ML.VRD.TMT.d, No:15998.

BOA, ML.VRD.TMT.d, No:8670.

BOA, ML.VRD.TMT.d, No:9491.

BOA, ML.VRD.TMT.d, No:9627.

BOA, Nüfus Defteri No: 3396.

BOA, Nüfus Defteri No: 3398.

BOA, Nüfus Defteri No: 3399.

BOA, Nüfus Defteri No: 3480.

BOA, TD, nr. 1061.

BOA, TD, nr. 117.

BOA, TD, nr. 32.

BOA, TD, nr. 636.

BOA, TFR.I.ŞKT. (Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği), Arzühaller) 64/6389.

BOA, Y.A.RES. (Yıldız Resmi Maruzat), 152/94/1-4.

Cumhuriyet Arşivi, Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı, Fon Kodu: 30-11-1-0, Yer No:290-8-4.

Hüdavendigâr Salnamesi-19, H.1310/1892/93.

TKA, TD, nr. 116.

TKA, TD, nr. 146 (eski no:287).

TKA, TD, nr. 76.

TKA, TD, nr.149.

Basılı Arşiv Kaynakları

166 Numaralı Mubâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1995.

387 Numaralı Mubâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530)-I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1996.

438 Numaralı Mubasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530)-I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1993.

Araştırma ve İncelemeler

Bingöl, Muş/Varto Yörelerinde Ocaklar, Oymaklar ve Boylarla İlgili Araştırma Sonuçları, Gıyasettin Aytaş (Editör), Ankara, Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yayınları, 2010

ÇAKIR, İbrahim Etem, "Uşak Kazâsı (1676 tarihli Avârız Defterine göre)", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı:28, Yıl: 2010, s.27-47.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, IV, Togan Yayıncılık, İstanbul, 2011.

İBNÜ'L-ESİR, *El Kâmil Fi't-Tarih*, Cilt:10, ter.: Ahmet Ağrakça..., Hikmet Yayınları, İstanbul, 2008.

KÖPRÜLÜ, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Akçağ Yayınları, 11. Baskı, Ankara, 2009.

Köylerimiz (1 Mart 1968 gününe kadar), Ankara, T.C. İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1968.

SEZEN, Tahir, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2006.

TÜRKAY, Cevdet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*, İşaret Yayınları, İstanbul, 2005.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, Türk Tarih Kurumu, 6. Baskı, Ankara, 2003.

İnternet Kaynakları

https://tr.wikipedia.org/wiki/A%C4%9Fa%C3%A7beyli,_Sivasl%C4%B1,
http://www.koyumuz.net/hava_durumu-31896-Sivasli-Agacbeyli
 (E.T.20.04.2017).

http://koyu.com.tr/ilce/Karaman,_Ayranci E.T.22.04.2017.

<http://www.aslanapa.gov.tr/kureysler> (E.T.22.04.2017).

Osmanlı Dönemi İlk Modern İptidaiye ve Rüştüye Programlarında Türkçe Eğitimi: 1891 Yılı Örneği*

Turkish Education in the First Modern Elementary and Secondary School Curricula of the Ottoman Period: The Sample of Year 1891

Ersoy TOPUZKANAMIŞ**

Özet

Osmanlı Dönemi'nde Tanzimat ve sonrasında başlayan bürokrasi ve yeniden yapılanma çalışmaları eğitim sisteminde de ortaya çıkmış, 1880 sonrası dönemde de devletin otokratik kimliği kendini eğitim alanında göstermiştir. Bu durumun bir yansıması hazırlanan programlarda karşımıza çıkmaktadır. Çalışmanın amacı, Osmanlı son döneminin geniş içerikli ilk program çalışmalarından olan 1891 programlarında Türkçe eğitiminin görünümünü ortaya koymaktır. Araştırmada doküman incelemesi yöntemi kullanılmış, ikisi iptidaiye ve ikisi rüştüye düzeyinde dört ayrı Türkçe programı incelenmiştir. Öğretim süresi, ders adları ve içeriklerinde farklılıklar ve benzerlikler taşıyan programlarda tek bir Türkçe dersi olmayıp ilkokuma yazma, okuma, yazma ve dil bilgisi konularını içeren ayrı dersler vardır. Türkçe derslerinin diğer derslere oranı ilk sınıflarda orta ve yüksek olmakla birlikte son sınıflara doğru azalmaktadır. Ders içeriklerinde dinî ve geleneksel özellikler ile II. Abdülhamit dönemi eğitiminin genel özellikleri ile birlikte sonraki döneme örnek olan, Batılı anlamda çağdaş özellikler de görülmektedir. Çalışmanın özellikle Türkçe eğitiminin tarihsel kökleri ile II. Abdülhamit dönemi eğitim anlayışının belirli bir kesitinin anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe Eğitimi, Öğretim Programı, Osmanlı Dönemi, II. Abdülhamit

Abstract

The bureaucracy and reconstruction in the Ottoman Period that started with the period of Tanzimat and continued afterwards were also

* Bu çalışma Balıkesir Üniversitesi BAP 2018/138 numaralı proje kapsamında desteklenmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Balıkesir Üniversitesi Necatibey Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, e-posta ersoytopuzkanamis@gmail.com

seen in the education system and the autocratic identity of the state showed itself in the field of education in the period after 1880. A reflection of this situation can be seen in the curriculums prepared. The aim of the study is to reveal the view of the Turkish Education in the 1891 curriculum which is the first comprehensive curriculum of the last period of the Ottoman Empire. In this study document analyses method is used and four separate curriculums of the Turkish Education, two of which were in the level of iptidaiye (elementary) and two of which were rüştiye (secondary), were examined. In these curriculums which have many differences and similarities in the duration of the courses, course names and contents, there is not a single Turkish lesson but there are separate lessons which include literacy, reading, writing and grammar subjects. The ratio of Turkish lessons to other lessons is medium or high in the first grades but the ratio decreases in the last grade. Both the religious and traditional characteristics of the education in the period of Abdulhamit II can be seen in the course contents, contemporary characteristics of the Western sense, which is a model for the next period, are also seen. It is expected that the present study will contribute to the understanding of the historical roots of the Turkish Education and of a certain section of the education in the period of Abdulhamit II.

Keywords: Turkish Education, Curriculum, Ottoman Period, Abdul Hamit II

Giriş

Türkiye’de Batılı anlayışa göre değişen eğitimin ve okullaşmanın tarihi birçok araştırmada incelenmiştir. Bu araştırmalar genel olarak çeşitli öğretim kademelerindeki okulların ve yapısının tarihini içermektedir.¹ Bunun yanında sosyal ve siyasi durum bağlamında yapılmış çalışmalar da bulunmaktadır.²

¹ Bu çalışmalardan bazıları: Muammer Demirel, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüştiye Mektepleri”, *Türkler*, XV, (2002), Yeni Türkiye Yayınları, s. 44-59; Betül Batır, *İkinci Meşrutiyet’ten Tevbid-i Tedrisat’a Türkiye’de İlköğretim (1908-1924)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2007; Cemil Öztürk, “Rüşdiye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXV, (2008) s. 300-303; Esma Parmaksız, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler*, Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü İstanbul, 2008; Ayşegül Altınova, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010; Fatma Doğanay Kaya, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Rüşdiye Mektepleri*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2011.

² Bu çalışmalardan bazıları: Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1964; Osman Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San’at Müesseseleri -Dolayısıyla- Türkiye Maarif Tarihi Cild 1-4*, Eser Kültür Yayınları, İstanbul 1977; Osman Kafadar, *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Vadi Yayınları, İstanbul 1997; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih

XVIII. yüzyılda başlayan eğitim reformları, oldukça yavaş bir gelişim göstermiş ve birçok kararsızlık ve bocalamanın ardından bir yola girmiştir. Tanzimat Fermanı'nda eğitime hiç değinilmemesine rağmen Tanzimat Dönemi'nde eğitim alanında yenilikler yapılmış fakat bunlar genel itibarıyla çoğu zaman kâğıt üzerinde veya en fazla İstanbul'la sınırlı kalmış, ülke geneline yayılamamıştır. Ayrıca çabuk sonuç elde etme düşüncesiyle fikrî, bilimsel ve teknik altyapı tam olarak oluşturulmadan girilen birçok iş, umulanın aksine çok az fayda sağlamıştır. Bununla birlikte yapılan bütün bu çalışmalar günümüz eğitim sisteminin ve felsefesinin temelini oluşturması bakımından oldukça önemlidir. Bu noktada II. Abdülhamit dönemi, önceki dönemlerde yazılı metinlerle kurulmaya çalışılan eğitim sisteminin uygulanma safhası olarak değerlendirilebilir. Nitekim 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde öngörülen birçok çalışma bu dönemde yapılabilmektedir. Sözelimi iptidai, rüştiye, idadi, sultani gibi okulların kurulması değil ama çoğaltılması ve yaygınlaşması, özellikle elifba öğretiminde ve bazı öğretim anlayışlarında teklif edilen ve genel olarak usul-i cedide olarak adlandırılan yeniliklerin okullara girmesi, farklı amaçlara hizmet eden çok çeşitli meslek okullarının açılması hep bu dönemde meydana gelmiştir. Bununla birlikte yapılan bu çalışmalar, nicelik olarak bir artışı ifade etmekle birlikte nitelik olarak hep eksik kalmış, fakat devletin eğitim üzerindeki denetimi sağlama düşüncesine kısmen de olsa hizmet etmiştir.³

Türkiye'de çağdaş eğitim-öğretim kurumları arasında iptidaiye ve rüştiyeler eğitim reformlarının askerî plandan çıkıp genele hitap etmeye başlaması bakımından ön plana çıkmaktadır. Abdülmecit zamanında askerî ve yüksek okullara giren öğrencilerin en temel bilgi ve becerileri bile kazanmamış olduğu gözlemlenmiş ve 1838'de kurulan Meclis-i Umur-ı Nafia bir layiha hazırlayarak bu sorunların çözümü olarak sıbyan mekteplerinin üzerine bir eğitim kurumu açma fikrini ortaya atmıştır.⁴ II. Mahmut zamanında Babıali'ye memur yetiştirme amacıyla genel olarak rüştiye adı altında Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-ı Edebiye adlarıyla iki okul açılmış ve buralardaki eğitimin

Kurumu Yayınları, Ankara 1999; Mehmet Ö. Alkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Eğitim Tarihi Sayısı*, VI/12 (2008) s. 9-84; Mustafa Gündüz, "II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Eğitim Tarihi Sayısı*, VI/12 (2008), s. 243-286; Tarık Soydan, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi Süreci ve Eğitimin Belirlenimi (1789-1946)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012; Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

³ Ayrıntılar için bkz. Unat, *Türkiye Eğitimi Sistemi*; Ergin, *Maarif Tarihi*; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, MEB Yayınları, İstanbul 1991; Mustafa Ergün, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara 1996; Kafadar, *Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*; Kodaman, *Abdülhamid Devri*; Parmaksız, *Askerî Rüşdiyeler*; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*.

⁴ *Takvim-i Vekayi*, S. 176, 21 Zilkade 1254 (5 Şubat 1839), s. 1.

olumlu sonuç verdiği görülünce de bu tip okulların yaygınlaştırılması kararlaştırılmıştır.⁵ Fakat esasen bu okullar, amacından dolayı, günümüz ortaokullarının dengi sayılamazlar. Programlarındaki Türkçe eğitimi kapsamında değerlendirilebilecek *nahiv*, *inşa* ve *meani* gibi derslerin⁶ esasında kâtipliğe yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Rüştîyelerin kurulup yaygınlaşmasıyla birlikte sıbyan okullarının yanında bir de usul-i cedide üzere iptidai mektepler kurulup yaygınlaşmaya ve usul-i atika okulları da usul-i cedideye dönüştürülmeye başlanmış fakat Cumhuriyet Dönemi'ne kadar sıbyan / iptidai veya usul-i atika / usul-i cedide ikiliği devam etmiştir.⁷

Bu okullaşma sürecinin kavranmasında, hazırlanan programlar da aslında incelenmesi gereken önemli veri kaynakları arasında olmasına rağmen bu alana yoğun bir ilgi gösterilmemiştir. Hâlbuki öğretim programlarında dersin amaçları, öğrenciye kazandırılmak istenen bilgi, beceri ve nitelikler, dersin işleniş yöntemi gibi konular yer alır ve programlar eğitim öğretimi durumu konusundaki genel yaklaşıma ilişkin fikir verir.⁸ Dolayısıyla buradan hareketle hem eğitim tarihi hem de dönem koşullarının yansımaları hakkında değerlendirmeler yapılabilir. Bu dönem eğitim tarihiyle ilgili kaynaklarda programları genel olarak değerlendiren veya programlardan bahseden bölümlere rastlanmakla birlikte⁹

⁵ Mahmud Cevad İbnü'ş-Şeyh Nafi, *Maarif Nezâreti Tarîhçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1338, s. 3, Ergin, *Maarif Tarîhi* C. 1-2, s. 383-397.

⁶ Ergin, *Maarif Tarîhi*, C. 1-2, s. 398.

⁷ Cahit Baltacı, "Osmanlı Eğitim Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi Tarîh / Medeniyet / Kültür*, Ağaç Yayınları, II (1993) s. 67; Mehmet Ö. Alkan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistikleri Enstitüsü, Ankara 2000.

⁸ Fatma Varış, *Eğitimde Program Geliştirme Teori ve Teknikler*, Alkım Kitapçılık Yayıncılık, Ankara 1994, s. 18; S. Savaş Büyükkaragöz, *Program Geliştirme Kaynak Metinler*, Kuzucular Ofset, Konya 1997, s. 2; Özcan Demirel, *Kuramdan Uygulamaya Eğitimde Program Geliştirme*, Pegem Akademi, Ankara 2009, s. 6.

⁹ Aziz Berker, *Türkiyede İlk Öğretim I 1839-1908*, MEB Yayınları, Ankara 1945, s. 139-143, 152-156, 164; Ergin, *Maarif Tarîhi*, s. 906, 913, 930-31; Koçer, *Modern Eğitimin Doğuşu*, s. 127, 128, 131; Baltacı, *Osmanlı Eğitim Sistemi*, s. 67, 71, 79, 85-86; Hasan-Âli Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1994, s. 139-164, 175-181; Varış, *Program Geliştirme*, s. 51; Ergün, *II. Meşrutiyet*, s. 24, 198-199; Mustafa Ergün ve Tayyip Duman, "19. Yüzyılda Osmanlı Askerî Okullarının Ders Programları ve Ders Kitapları", *Yeni Türkiye* 7 (1996), s. 494-511; Arzu M. Nurdoğan, *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005. Uğur Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüştîyeleri (1897-1907) Programlar-Ders İçerikleri-İstatistikler*, Gazi Kitabevi, Ankara 2008, s. 17-88; Altunova, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüştîye Mektepleri*, s. 256-282; Doğanay, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Rüştîye Mektepleri*, s. 248-332; Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 228-29, 357-365; Songül Keçeci Kurt, *Osmanlı Devleti'nde Özel İslam Mektepleri*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum 2011.

sadece bir ders bağlamında yapılan çalışmalar da bulunmaktadır.¹⁰ Türkçe dersi programlarıyla ilgili çalışmalara bakıldığında da çoğunluğunun Cumhuriyet Dönemi programlarıyla ilgili bilgi ve değerlendirmeleri içerdiği görülür. Bu çalışmalardan bazılarında Osmanlı Dönemi Türkçe programları hakkında genişçe bilgi ve değerlendirmeler yer almakla birlikte¹¹ çoğunluğunda çok az bilgi bulunmaktadır.¹² Osmanlı Dönemi programları Türkçe dersi merkezli olarak değerlendirmeye tabi tutulması gereken bir alandır. Çünkü bu dönem, klasik dönemdeki medreselerde Arapça ve Farsçanın yanında kendine yer

¹⁰ Bkz. Recai Doğan, *Osmanlı'nın Son Döneminde Açılan Mekteplerde Din Dersinin Tarihi Gelişimi (1773-1923)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1994; Salih Zeki Zengin, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009; Gülsüm Pehlivan Ağırakça, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mekteplerde Ahlak Eğitimi ve Öğretimi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012; Mesut Çapa, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne Geçiş Sürecinde Türkiye'de Tarih Öğretiminin Tarihçesi", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2/3 (2012), s. 1-28.

¹¹ Fuat Baymur, *İlk Okuma ve Yazma Öğretimi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1939, s. 50-51; Fuat Baymur, *Türkçe Öğretimi Birinci Kitap*, Kenan Matbaası, İstanbul 1946, s. 41-44; Beşir Göğüş, "Anadili Olarak Türkçenin Öğretimine Tarihsel Bir Bakış", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, (1970), s. 127-8, 131-2; Namık Kemal Şahbaz, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Kadar (1838-1928) Türkiye'de İlkokuma ve Yazma Öğretimi*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2005, s. 30-38, 87-96; Nilay Işıksalan, "İdadilerde Türkçe-Edebiyat Öğretimi", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 9, (1997), s. 155-175; Nilay Işıksalan, "II. Meşrutiyet Dönemi Sultanilerinde Türkçe ve Edebiyat Öğretimi", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 8, (1998), s. 151-182; Namık Kemal Şahbaz, "Tanzimat (1839-1876), I. Meşrutiyet (1876-1878) ve II. Abdülhamit (1878-1908) Dönemlerinde Türkçe Öğretiminin Tarihsel Gelişimi", Abdurrahman Güzel (ed.), *Başlangıçtan Günümüze Türkçenin Eğitimi-Öğretim Tarihi Araştırmaları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2017, s. 225-281.

¹² Mehmet Emin Agar, *Eski Bir Öğretim Kitabı Türkçenin Usûl-i Tedrisi*, Seyran Yayınları, İstanbul 2001, s. 8-9; İdris Karakuş, *Türkçe Türk Dili ve Edebiyatı Öğretimi*, Can Rek. Bas. Yayın, Ankara 2005, s. 176-179; İdris Karakuş, *Atatürk Dönemi Eğitim Sisteminde Türkçe Öğretimi*, TDK Yayınları, Ankara 2006, s. 29-42; Cemal Yıldız ve Alpaslan Okur, "Ana Dili Öğretimi", Cemal Yıldız (ed.), *Yeni Öğretim Programına Göre Kuramdan Uygulamaya Türkçe Öğretimi*, PegemA Yayıncılık, Ankara, 2006, s. 45-77; Gökhan Arı, "Türkiye'de Ana Dili Öğretim Programları", Cemal Yıldız (ed.), *Yeni Öğretim Programına Göre Kuramdan Uygulamaya Türkçe Öğretimi*, PegemA Yayıncılık, Ankara 2006, s. 79-94; Hasan Güleriyüz, "Türk Dili", Atilla Tazebay, Süleyman Çelenk (ed.), *Türkçe Öğretimi İlke-Yöntem-Teknikler*, Maya Akademi, Ankara 2008, s. 1-15; Asiye Duman, "Türkçenin Öğretimine Tarihsel Bir Bakış", Abdurrahman Güzel, Halit Karatay (ed.), *Türkçe Öğretimi El Kitabı*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2013, s. 71-87; Duygu Uçgun, "Tarihî Süreç İçerisinde Türkçe Öğretim Programları ve Türkçe Öğretmenlerinin Yetiştirilmesi", Abdurrahman Güzel, Halit Karatay (ed.), *Türkçe Öğretimi El Kitabı*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2013, s. 89-105.

bulamayan Türkçenin genel okullarda bir ders olarak okutulmaya başlandığı dönemdir. Ayrıca 1920'lerden sonraki programların incelenip öncesinin incelenmemesi tarihsel bir kopukluk yarattığı gibi aslında Cumhuriyet'in ilk dönemindeki programların hangi temele dayandığını görememe açısından da bir eksiklik yaratmaktadır.

Osmanlı Dönemi program tarihine bakıldığında önceleri padişah fermanları ve sonraki dönemlerde ise eğitim kurumları veya kurulları tarafından hazırlanan bazı metinlerle program düzenlemeleri yapıldığı görülür. Bu düzenlemeler genelde talimat veya ders cetveli başlığı altında hazırlanıp ya hocaların dikkat etmesi gereken hususları veyahut da bir ders listesini bazen de bu listenin yanında o dersle ilgili bir iki cümlelik açıklamaları içerir. Sözelimi 1824 fermanı, 1847 talimatı, 1869 nizamnamesi, 1872, 1873 ve 1876 ders cetvelleri örnek olarak verilebilir.¹³ H 1309 / M 1891 yılına kadar yapılan bu gibi program düzenlemelerinde içerik bilgisinin vermediği görülmektedir. Bunun sebebi olarak 1890'larda, Ermeni milliyetçi hareketi ile yabancı devletlerin, Meşrutiyet düzeninin ihyası yönündeki talepleri gösterilebilir. Çünkü bu olaydan sonra devletin daha fazla kontrolcü bir anlayışla davranmaya başladığı görülmektedir. Sözelimi öğretmenlerin ders kitabındaki içeriğin dışına çıkması bile pek hoş karşılanmamıştır. Bunun gibi olayların bir yansıması olarak devletin eğitim sistemi üzerindeki hâkimiyetini pekiştirmek için ayrıntılı programlar ve talimatlar yayımlanmaya başlamıştır.¹⁴ 1891 yılında İstanbul Darülmüallimatına öğrenci yetiştirmek amacıyla iptidai ve rüştiye bölümlerinin bir arada olduğu 6 yıllık İnas Rüştiyesi ile yine iptidai ve rüştiye bölümlerinin bir arada olduğu 7 yıllık Kız Sanayi Mektebi açılarak, programları yapılmış ayrıca Dersaadet ve Kasabat İptidai Mektepleri ile Taşra Köy Mektepleri için de programlar hazırlanmıştır.¹⁵

Çalışmada incelemeye dâhil edilen programların tamamı Mahmud Cevad ibnüş-Şeyh Nafi tarafından yazılan *Maarif-i Umumiye Nezâreti Tarîhçe-i Teşkilat ve İcraatı* adlı eserden alınmış ve isimleri aşağıda verilmiştir:

1. Sunuf-ı İptidaiye ve Rüştiyeden Mürekkep ve Müddet-i Tahsilîyeleri Altı Seneden İbaret Olan İnas Rüştiyelerine Mahsus Ders Programı,

¹³ Mahmud Cevad, *Maarif Nezâreti Tarîhçe*, Berker, *Türkçyede İlk Öğretim*, Unat, *Türkçye Eğitim Sistemi*; Koçer, 1991; Baltacı, 1993; Kodaman, 1999; Akyüz, 2015; Nafi Atuf Kansu, *Türkçye Eğitim Tarihi*, haz. Levent Eraslan ve Umut Karadoğan, Nobel Yayınları, Ankara 2016.

¹⁴ Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Doğan Kitap, İstanbul 2014, s. 109-110; Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 229-230, 238-239.

¹⁵ Baymur, *İlk Okuma ve Yazma Öğretimi*, s. 50. Şahbaz, inas rüştiyesi ile kız sanayi mektebinin 1309/1893 yılında açıldığını dile getirmektedir. Hicri yılın Rumi olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Bkz. Şahbaz, "Tanzimat, I. Meşrutiyet ve II. Abdülhamid Dönemlerinde Türkçe Öğretiminin Tarihsel Gelişimi", s. 266.

2. Sunuf-ı İptidaiye ve Rüştiyeden Mürekkep ve Yedi Seneden İbaret Kız Sanayi Mektepleri Programı,
3. Dersaadet ve Kasabat İptidai Mekteplerine Mahsus Müfredat Programı,
4. Taşra Köy Mekteplerine Mahsus Olmak Üzere Maarif Nezaret-i Celilesince Yeniden Tertip Olunan Ders Cetveli.

Programların tamamı Mahmud Cevad'ın eserinin hicrî “1309 senesi vekayii” başlığı altında verilmiştir. Dolayısıyla programların 1891 yılına ait olduğu söylenebilir. Keza Baymur, Göğüş, Koçer, Baltacı ve Varış 1891 yılındaki program hareketlerinden bahsetmiştir.¹⁶ Fakat kaynaklarda programların yayımlanma tarihiyle ilgili farklı bilgiler verilmiştir. Sözelimi Dersaadet ve kasabat iptidai mektepleri ile köy okulları programları için Akyüz,¹⁷ Şahbaz¹⁸ ve Sarıçelik¹⁹ Mahmud Cevad'ı kaynak göstererek 1892; Arı²⁰ Baymur'u kaynak göstererek, Sakaoglu²¹ ise kaynak vermeden 1893 tarihini vermektedir. Hafızoğlu; Akyüz ve Berker'e atıfla 1892; Mahmud Cevad, Berker, Kodaman ve Sakaoglu'na atıf vererek 1892 ve 1893 tarihli ayrı ayrı programlar göstermektedir.²² Şahbaz, inas rüştiyeleri ve kız sanayi mektebi programları için 1893 tarihini vermektedir.²³ Ceylan, İnas Rüştiyeleri Programı için Mahmud Cevad'ı kaynak göstererek 1892 tarihini vermiştir.²⁴ Keçeci Kurt, Mahmud Cevad'a atıf vererek, Kız Sanayi Mektepleri programının 1892 yılına ait

¹⁶ A.g.e., s. 50; Göğüş, “Türkçenin Öğretimine Tarihsel Bir Bakış”, s. 132; Koçer, *Modern Eğitimin Doğuşu*, s. 128; Baltacı, *Osmanlı Eğitim Sistemi*, s. 67; Varış, *Program Geliştirme*, s. 51; Zengin, Salih Zeki: II. Abdülhamit Dönemi, s. 63-66, 71-72.

¹⁷ Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 226-227.

¹⁸ Şahbaz, *Türkiye'de İlkokuma ve Yazma Öğretimi*, s. 89. Şahbaz, “Tanzimat, I. Meşrutiyet ve II. Abdülhamit Dönemlerinde Türkçe Öğretiminin Tarihsel Gelişimi”, s. 255, 263.

¹⁹ Kerim Sarıçelik, *Osmanlı Devri Konyası'nda Modern Eğitim Öğretim (1869- 1919)*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009, s. 28-29.

²⁰ Arı, “Türkiye'de Ana Dili Öğretim Programları, s. 81.

²¹ Necdet Sakaoglu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003, s. 110.

²² Taner Hafızoğlu, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) İlk ve Ortaöğretim Kurumlarında Müfredat, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2014, s. 91-92. Yazar 1893'te hazırlandığını belirttiği Dersaadet ve Kasabat ile Taşra Köy Mektepleri Programlarının ders cetveli ile 1892'de Dersaadet ve Kasabat İptidai Mekteplerinde uygulandığını belirttiği ders cetvelini vermektedir. Fakat 1892 tarihli program diğeriyle aynıdır. Yazarın Akyüz ve Sakaoglu'ndaki tarih hatalarını aynen tekrar ettiği fakat Berker ve Kodaman'daki bilgileri yanlış aktardığı anlaşılmaktadır.

²³ Şahbaz, “Tanzimat, I. Meşrutiyet ve II. Abdülhamit Dönemlerinde Türkçe Öğretiminin Tarihsel Gelişimi”, s. 263.

²⁴ Sevim Ceylan, *Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Ortaöğretim*, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2012, s. 72.

olduğunu söylemiştir.²⁵ Zengin ise Kız Sanayi Mektepleri Programı için Mahmud Cevad'ın herhangi bir tarih vermediğini ve Kız Sanayi Mekteplerinin öğretim süresinin 1900 yılında 7 yıla çıkartıldığını ve bu programın da 7 yıl üzerine hazırlandığını belirterek programın 1900'den sonra hazırlandığı ihtimalini dile getirmiştir.²⁶ Ergin, 1316/1900 yılı için hazırlanan bir Kız Sanayi Mektepleri programına ait ders cetveli vermektedir.²⁷ Unat da aynı yıl programların genişletildiğini ve öğretim süresinin iptidai ve rüştiye kısımlarıyla beraber 7 yıla çıkarıldığını belirtmektedir.²⁸ Unat ve Ergin, bu bilgiye kaynak olarak H 1316 yılında yayımlanmış olan *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*'yi göstermektedir. Bu kaynakta Kız Sanayi Mekteplerinin öğretim süresinin artırılmasıyla ilgili bir bilgi yer almamakla beraber Cevad'daki programın aynısı yer almaktadır. Ayrıca Ergin ve Unat hicri 1316'nın miladi karşılığını 1900 olarak vermiştir ki esasen H 1316 yılı 1898-1899 yıllarına tekabül etmektedir. Ergin ve Unat'ta yer alan bu bilgiler başka kaynaklarda da tekrar edilmiştir.²⁹ Biz, programların 1891 yılına ait olduğu görüşündeyiz. Buna dayanak olarak öncelikle Mahmud Cevad'ın eserinin *İfade-i Mabsusa* bölümünde kitabının üçüncü kısmında 1300 yılından o zamana, yani kitabın basım yılı olan 1338'e kadar olan olayların anlatılmasının düşünüldüğü hâlde sadece on senelik olayların yazılabildiğini ifade etmesidir.³⁰ Buradan, kitapta, 1310 yılına kadarki olayların yer aldığı sonucu çıkmaktadır. İkinci dayanak ise yine Mahmud Cevad'ın, bu programı, 1309 yılı olayları içinde anlatmasıdır. Üçüncü dayanak olan, Baymur'un, yukarıda da alıntılanan, ifadesinde 1309 (1891) yılında İnas Rüştiyesi ile Kız Sanayi Mektebinin açılıp programlarının hazırlandığı belirtilmektedir. *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*'nin 1308 ve sonraki yıllarına ait ciltlerinde Kız Sanayi Mektepleri hakkında bilgi verilmesine rağmen³¹

²⁵ Songül Keçeci Kurt, *Osmanlı Devleti'nde Kadınların Eğitimi (1839-1920)*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2008, s. 105.

²⁶ Zengin, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, s. 78.

²⁷ Ergin, *Maarif Taribi*; C. 1-2, s. 689.

²⁸ Unat, *Türkiye Eğitim Sistemi*, s. 80f.

²⁹ Şefika Kurnaz, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadınların Eğitimi", *Millî Eğitim Dergisi*, S. 143, 1999, s. 99-111; Sibel Dulum, *Osmanlı Devleti'nde Kadının Statüsü, Eğitimi ve Çalışma Hayatı (1839-1918)*, Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2006, s. 38; Yasemin Tümer Erdem, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 225.

³⁰ Mahmud Cevad, *Maarif Nezareti Tarihçe*, s. b.

³¹ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Kırk Altıncı Sene, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1308, s. 355: Leyli ve Nehari Kız Sanayi Mektepleri; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Kırk Yedinci Sene, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1309, s. 376: Leyli ve Nehari Kız Sanayi Mektepleri ile Üsküdar Nehari Kız Sanayi Mektebi; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Kırk Sekizinci Sene, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1310, s. 392: Leyli ve Nehari Kız Sanayi Mektepleri ile Üsküdar Nehari Kız Sanayi Mektebi; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Kırk Dokuzuncu Sene, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1311, s. 411: Leyli Kız Sanayi Mektebi Vezneciler Civarında, Nehari Kız Sanayi Mektebi Horhor Civarında, Üsküdar

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin önceki senelerine ait ciltlerde bu okul isimlerine rastlanmamasından, bu yıl maarifte yeni bir düzenlemeye gidilerek Kız Sanayi Mekteplerinin açıldığı anlaşılmaktadır. Bundan başka 1891 yılının eylül ayında yayımlanan *Takvim-i Vekayi*'nin iki sayısında başka okullarla beraber Leyli ve Nehari Kız Sanayi Mektebinin 31 Ağustos 1307'de (12 Eylül 1891) açılacağı haberi yer almaktadır.³² Bütün bu veriler ışığında Mahmud Cevad'ın verdiği programların H 1309 ve M 1891 yılına ait olduğu anlaşılmaktadır.

Yöntem

Çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Doküman analizi yazılı materyallerin (kitap, dergi, gazete, e- içerikli belgeler) incelendiği nitel araştırma desenlerindedir.³³ Programlar, yukarıda da belirtildiği gibi Mahmud Cevad'ın eserinden ve ayrı basım kitaptan temin edilmiştir. Programların değerlendirilmesinde; programdaki Türkçe eğitimi ders adları ile ders sayılarının sınıflara göre dağılımı, programın dayandığı felsefe, dersin amaçları, içeriği ve işlenişi ile ölçme ve değerlendirme hususları aranmıştır.

Türkçe Eğitimi Derslerinin Genel Görünümü

Bu bölümde ele alınacak dört programdaki Türkçe eğitimi derslerinin adları ve bu derslerin sınıflara göre dağılımı ile ders saatleri karşılaştırılacaktır.

Nehari Kız Sanayi Mektebi Doğançılar Meydanında; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Ellinci Sene, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1312, s. 426-427; Leyli Kız Sanayi Mektebi Vezneciler Civarında, Nehari Kız Sanayi Mektebi Horhor Civarında, Üsküdar Nehari Kız Sanayi Mektebi Doğançılar Meydanında; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Elli Birinci Sene, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1313, s. 352-355; Leyli Kız Sanayi Mektebi Vezneciler Civarında, Nehari Kız Sanayi Mektebi Horhor Civarında, Üsküdar Nehari Kız Sanayi Mektebi Doğançılar Meydanında; *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Elli İkinci Sene, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1314, s. 462-463; Leyli Kız Sanayi Mektebi Çağaloğlu'nda, Nehari Kız Sanayi Mektebi Aksaray Tramvay Merkezinde, Üsküdar Nehari Kız Sanayi Mektebi Doğançılar Meydanında; 1315 Senesine Mahsus *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Elli Üçüncü Sene, Âlem Matbaası, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1315, s. 291; Leyli Kız Sanayi Mektebi Çağaloğlu'nda, Nehari Kız Sanayi Mektebi Aksaray Tramvay Merkezinde, Üsküdar Nehari Kız Sanayi Mektebi Doğançılar Meydanında; 1316 Senesine Mahsus *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Elli Dördüncü Sene, Âlem Matbaası, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1316, s. 323; Leyli Kız Sanayi Mektebi Çağaloğlu'nda, Nehari Kız Sanayi Mektebi Aksaray Tramvay Merkezinde, Üsküdar Nehari Kız Sanayi Mektebi Doğançılar Meydanında.

³² *Takvim-i Vekayi*, S 73, 5 Safer 1309 / 28 Ağustos 1307 (9 Eylül 1891 Çarşamba), s. 2; *Takvim-i Vekayi*, S 75, 8 Safer 1309 / 31 Ağustos 1307 (12 Eylül 1891 Cumartesi), s. 2

³³ Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, Hasan, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2006.

Sunuf-ı İptidaiye ve Rüştiyeden Mürekkep ve Müddet-i Tahsilîyeleri Altı Seneden İbaret Olan İnas Rüştiyelerine Mahsus Ders Programındaki derslerin adları ve sınıflara göre dağılımı aşağıdaki çizelgede gösterilmiştir:³⁴

Çizelge 1. *Sunuf-ı İptidaiye ve Rüştiyeden Mürekkep ve Müddet-i Tahsilîyeleri Altı Seneden İbaret Olan İnas Rüştiyelerine Mahsus Ders Programındaki Ders Saatlerinin Sınıflara Göre Dağılımı*

Ders Adı	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf	5. Sınıf	6. Sınıf	Toplam
Elifba ve Şifahi Malumat	18	-	-	-	-	-	18
Kıraat	4	4	4	2	1	1	16
İmla	4	4	3	2	1	1	15
Kitabet	-	-	-	-	1	1	2
Kavaid-i Osmani	-	-	2	2	1	2	7
Toplam	36/26	24/8	24/9	24/6	24/4	24/5	156/58

Çizelgeye göre programda *elifba ve şifahi malumat* sadece 1. sınıfta 18 saat, *kıraat* 1, 2 ve 3. sınıflarda dörder, 4. sınıfta iki, 5 ve 6. sınıflarda birer saat, *imla* 1 ve 2. sınıflarda dörder, 3. sınıfta üç, 4. sınıfta iki, 5 ve 6. sınıflarda birer saat, *kitabet* 5. ve 6. sınıflarda birer saat, *kavaid-i Osmani* 3. ve 4. sınıflarda ikişer, 5. sınıfta bir, 6. sınıfta iki saat yer almaktadır. Türkçe eğitimi derslerinin sayısının diğer derslere oranına bakıldığında 1. sınıfta %72 ile programın çoğunluğunu oluşturduğu görülmektedir. Bunun en önemli nedeni ilkokuma yazma dersidir. Bu oran 2. sınıfta %33, 3. sınıfta %39, 4. sınıfta %25, 5. sınıfta %16, 6. sınıfta %20 olduğu toplamda ise 156 saatlik dersin 58'inin Türkçe eğitimiyle ilgili olduğu göz önünde bulundurulduğunda %37 olduğu görülmektedir ki bu oranın ana dili derslerine verilen önemin yüksek olduğunu gösterdiği söylenebilir.

Bu program 1316, 1317, 1318, 1319 ve 1321 yıllarında yayımlanan *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*'lerde de yer almaktadır.³⁵

³⁴ Mahmud Cevad, *Maarif Nezareti Tarihçe*, s. 270.

³⁵ *Salname-i Nezaret Maarif-i Umumiye*, Birinci Sene 1316 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Matbaa-i Âmire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye, s. 393 vd.; *Salname-i Nezaret Maarif-i Umumiye*, İkinci Sene 1317 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Matbaa-i Âmire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye, s. 433 vd.; *Salname-i Nezaret Maarif-i Umumiye*, Üçüncü Sene 1318 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Matbaa-i Âmire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye, s. 256 vd.; *Salname-i Nezaret Maarif-i Umumiye*, Dördüncü Sene 1319 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Matbaa-i Âmire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye, s. 160 vd. Bu sene ders içerikleri verilmemiştir. *Salname-i Nezaret Maarif-i Umumiye*, Altıncı Sene 1321 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Asır Matbaası, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye, s. 164 vd. Bu sene ders içerikleri verilmemiştir.

Sunuf-ı İptidaiye ve Rüştiyeden Mürekkep ve Yedi Seneden İbaret Kız Sanayi Mektepleri Programındaki derslerin adları ve sınıflara göre dağılımı aşağıdaki çizelgede verilmiştir:³⁶

Çizelge 2. *Sunuf-ı İptidaiye ve Rüştiyeden Mürekkep ve Yedi Seneden İbaret Kız Sanayi Mektepleri Programındaki Ders Saatlerinin Sınıflara Göre Dağılımı*

Ders Adı	1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf	5. Sınıf	6. Sınıf	7. Sınıf	Toplam
Elifba ve Şifahi Malumat	18	-	-	-	-	-	-	18
Kıraat ve İmla	8	6	6	6	2	1	1	28
Kitabet	-	-	-	-	-	1	1	2
Kavait	-	-	2	3	2	-	-	7
Toplam	38/26	40/6	40/8	40/9	40/4	40/2	40/2	278/55

Çizelgeye göre *elifba ve şifahi malumat* sadece 1. sınıfta on sekiz saat, *kıraat ve imla* 1. sınıfta sekiz, 2, 3 ve 4. sınıflarda altışar saat, 5. sınıfta iki ve 6. sınıfta bir saat *kitabet* 6 ve 7. sınıflarda birer saat, *kavait* (ders içeriklerinde *kavaid-i Osmaniye*) 3. sınıfta iki, 4. sınıfta üç, 5. sınıfta iki saat olarak yer almıştır. Türkçe eğitimi derslerinin sayısının diğer derslere oranına bakıldığında 1. sınıfta %68 ile yine programın çoğunluğunu oluşturduğu görülmektedir. Bunun en önemli nedeni de ilkokuma yazma dersidir. Bu oran 2. sınıfta %15, 3. sınıfta %20, 4. sınıfta %22, 5. sınıfta %10, 6 ve 7. sınıflarda %5 olduğu toplamda ise %19 olduğu görülmektedir. Bu oranın inas rüştiyelerine göre daha düşük olduğu, bunun nedeninin ise her sene yer alan *el bünerleri* dersine 1. sınıfta 6, 2 ila 7. sınıflarda ise 12 saatlik bir yer ayrılması olduğu söylenebilir. Zira İnas Rüştiyeleri Programında 58 olan toplam Türkçe dersi saati Kız Sanayi Mektepleri Programında 55 olduğu görülmektedir. Dolayısıyla ana dili derslerine verilen önemin değişmediği söylenebilir.

Bu program 1316, 1317, 1318, 1319 ve 1321 yıllarında yayımlanan Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye'lerde de yer almaktadır.³⁷

Dersaadet ve Kasabat İptidai Mekteplerine Mahsus Müfredat Programındaki derslerin adları ve sınıflara göre dağılımı aşağıdaki çizelgede verilmiştir:³⁸

³⁶ Mahmud Cevad, *Maarif Nezaret-i Tarihçe*, s. 301.

³⁷ *SNMU* 1316, s. 435 vd.; *SNMU* 1317, s. 472 vd.; *SNMU* 1318, s. 295 vd.; *SNMU* 1319, s. 161 vd. Bu sene ders içerikleri verilmemiştir. *SNMU* 1321, s. 165 vd. Bu sene ders içerikleri verilmemiştir.

³⁸ Mahmud Cevad, *Maarif Nezaret-i Tarihçe*, s. 322.

Çizelge 3. Dersaadet ve Kasabat İptidai Mekteplerine Mahsus Müfredat Programındaki Ders Saatlerinin Sınıflara Göre Dağılımı

Ders Adı	Ş - İ	Ş - İ	Ş - İ	Toplam
Elifba	12	-	-	12
Sarf-ı Osmani	-	-	2	2
İmla	3	3	2	8
Kıraat	3	2	1	6
Toplam	34/18	24/5	25/5	83/28

Çizelgeye göre Türkçe eğitimine yönelik olarak *elifba* sadece 1. sınıfta on iki saat, *sarf-ı Osmani* 3. sınıfta iki saat, *imla* 1 ve 2. sınıflarda üçer, 3. sınıfta iki saat, *kıraat* 1. sınıfta üç, 2. sınıfta iki ve 3. sınıfta bir saat olarak gösterilmiştir. Türkçe eğitimi derslerinin sayısının diğer derslere oranına bakıldığında 1. sınıfta %52 ile programın yarıdan biraz fazlasını oluşturduğu görülmektedir. Bunun nedeni de aynı olmakla birlikte elifba dersine şifahi malumatın eklenmemesi bu sonucu doğurmuştur. Oran 2 ve 3. sınıfta %20, toplamda ise %33 olduğu görülmektedir. Bu genel oran da Türkçe derslerinin programdaki ağırlığının rüstiye programlarıyla yakın olduğunu göstermektedir.

Bu program 1318, 1319 ve 1321 yıllarında yayımlanan Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye'lerde de yer almaktadır.³⁹

Taşra Köy Mekteplerine Mahsus Olmak Üzere Maarif Nezaret-i Celilesince Yeniden Tertip Olunan Ders Cetveline göre derslerin adları ve sınıflara göre dağılımı aşağıdaki çizelgede verilmiştir:⁴⁰

Çizelge 4. Taşra Köy Mekteplerine Mahsus Olmak Üzere Maarif Nezaret-i Celilesince Yeniden Tertip Olunan Ders Cetveline Göre Ders Saatlerinin Sınıflara Dağılımı

Ders Adı	Ş - İ	Ş - İ	Ş - İ	Ş - İ	Toplam
Elifba-yı Osmani	12	-	-	-	12
Kıraat	-	3	3	3	9
Hat ve İmla	-	-	2	2	4
Toplam	30/12	16/3	16/5	16/5	78/25

Çizelgede dört yıllık programın ilk senesinde *elifba-yı Osmani* 12 saat, ikinci senesinde *kıraat* 3 saat, üçüncü ve dördüncü senelerinde *kıraat* 3 saat ve *hat ve imla* 2 saat olarak yer aldığı görülmektedir. Türkçe eğitimi derslerinin sayısının diğer derslere oranına bakıldığında 1. sınıfta %40 ile programın yarıdan azını

³⁹ SNMU 1318, s. 220 vd.; SNMU 1319, s. 170 vd. Bu sene ders içerikleri verilmemiştir. SNMU 1321, s. 172 vd. Bu sene ders içerikleri verilmemiştir.

⁴⁰ Mahmud Cevad, *Maarif Nezaret-i Tarihçe*, s. 333.

oluşturduğu görülmektedir. Bu programdaki Türkçe dersinin ilk sınıftaki ağırlığının az olması aynı sınıftaki *ecza-yı şerife* dersine de 12 saat ayrılmış olmasıdır. Dolayısıyla taşradaki köy mekteplerinde Kuran eğitimine diğer programlara göre daha fazla ağırlık verildiği görülmektedir. Oranın 2. sınıfta %18, 3 ve 4. sınıfta %31, toplamda ise %33 olduğu görülmektedir. Bu genel oran da Türkçe derslerinin programdaki ağırlığının rüştiye programlarıyla yakın olduğunu göstermektedir.

Türkçe derslerinin hangi programın hangi sınıfında ne kadar yer aldığı karşılaştırmalı olarak görmek açısından aşağıdaki çizelgede genel dağılım ve oranlar gösterilmiştir.

Çizelge 5. Türkçe Ders Saatlerinin Program ve Sınıfa Göre Dağılımı ile Toplam Ders Saatlerine Oranları

	İnas Rüştiyesi		Kız Sanayi		İptidai		Taşra Köy		Toplam	
1. Sınıf	36/26	%72	38/26	%68	34/18	%52	30/12	%40	138/82	%59
2. Sınıf	24/8	%33	40/6	%15	24/5	%20	16/3	%18	104/22	%21
3. Sınıf	24/9	%39	40/8	%20	25/5	%20	16/5	%31	105/27	%25
4. Sınıf	24/6	%25	40/9	%22	-	-	16/5	%31	80/20	%25
5. Sınıf	24/4	%16	40/4	%10	-	-	-	-	64/8	%12
6. Sınıf	24/5	%20	40/2	%5	-	-	-	-	64/7	%10
7. Sınıf	-	-	40/2	%5	-	-	-	-	40/2	%5
Toplam	156/58	%37	278/55	%19	83/28	%33	78/25	%33	595/170	%28

Çizelgeye bakıldığında Türkçe derslerinin en fazla 1. sınıfta yer aldığı görülmektedir. Bu da ilkokuma yazma öğretiminin bu sınıfta yer almasından kaynaklanmaktadır. 2'den 3'e geçiş hariç tutulursa sınıf düzeyi yükseldikçe ders sayısının azaldığı dikkat çekmektedir. Bunun sebebi de sınıf düzeyi yükseldikçe derslerin çeşitlenmesidir. Sözelimi İnas Rüştiyeleri Programının 1. sınıfında 7 farklı ders varken 6. sınıfta 17 farklı ders bulunmaktadır. Dolayısıyla haftalık toplam ders saati değişmediği hâlde dersler çeşitlendiği için her derse ayrılan ders saati de düşmüş olmaktadır.

Programların ders cetveli kısmına bakıldığında en dikkat çekici farklılığın öğretim süreleriyle ilgili olduğu görülmektedir. Buna göre inas rüştiyeleri 6, kız sanayi mektepleri ise 7 yıllıktır. İptidai mektepler 3 iken taşra köy mektepleri 4 yıllıktır. Bunun yanında ders adları bakımında da bazı farklılıklar dikkati çekmektedir. Sözelimi İnas Rüştiyeleri ve Kız Sanayi Mektepleri Programlarında *elifba ve şifahi malumat* olarak görünen ders, İptidai Mektep Programında *elifba*, Taşra Köy Mektebi Programında ise *elifba-yı Osmani* adıyla yer almaktadır. İnas rüştiyesi, iptidai mektep ve taşra köy mekteplerinde ayrı bir

ders olarak görünen *kıraat*, Kız Sanayi Mektepleri Programında *imla* ile birleştirilmişken yine İnas Rüştüleri ve iptidai mekteplerde bağımsız bir ders olarak görünen *imla* ise Kız Sanayi Mektepleri Programında *kıraat* ile, taşra köy mektepleri programında ise *bat* ile birleştirilmiştir. İnas Rüştüleri Programında *kavaid-i Osmani* olarak 3 ila 6. sınıflarda yer alan ders, Kız Sanayi Mektepleri Programında *kavait* adıyla ve 3 ila 5. sınıflarda görülmektedir. Buna benzer olarak iptidai mekteplerde *kavait* değil *sarf-ı Osmani* adıyla sadece 3. sınıfta bir ders yer almakla birlikte taşra köy mektepleri programında *kavait* veya *sarf* adıyla bir ders bulunmaması göze çarpmaktadır. Ayrıca rüştüye programına neden *kavait*, İptidai Mektep Programına neden *sarf* adıyla dil bilgisi dersi konulduğu hakkında herhangi bir bilgi yer almamakla birlikte hâlde taşra köy mekteplerine dil bilgisi içerikli bir dersin hiç bulunmaması da dikkat çekmektedir.

Ders saatleriyle ilgili farklılıklar da belirgindir. Sözelimi İnas Rüştüleri ve Kız Sanayi Mektepleri Programlarında *elifba ve şifahi malumat* haftada 18 saat, iptidai ve köy mektebi programlarındaki *elifba* ise haftada 12 saattir. Bu farkın rüştüye programlarındaki *elifba* dersinin *şifahi maluma*la birleştirilmesinden kaynaklandığı ders içeriklerinden anlaşılmaktadır. *Kıraat* dersi taşra köy mektepleri programı dışında bütün programların ilk sınıfında yer almaktadır. Burada *kıraat* dersinin *elifba* dersine destek olacağı fikrinin etkili olduğu düşünülebilir. İnas Rüştüleri Programında ayrı ayrı dersler olan *kıraat* ve *imladan* 6 yılda haftada toplam 31 saat ders olduğu görülürken Kız Sanayi Mektepleri Programında tek ders olan *kıraat ve imladan* 7 yılda haftada toplam 30 saatlik ders görülmektedir. *Kitabet* dersi rüştüye programlarının son iki yılına yerleştirilmiştir. Kız rüştüyesi programındaki *kavaid-i Osmani* ve *kitabet*, Kız Sanayi Mektepleri Programındaki *kavait* ve *kitabet* ile Taşra Köy Mektebi Programındaki *bat ve imla* dışındakilerin tamamında sınıf ilerledikçe ders saatlerinin azaldığı görülmektedir. Fakat ders saatlerinin neye dayanılarak sınıflara bu şekilde takdir edildiğine ilişkin bir açıklama bulunmamaktadır.

Programların hepsinde ilkokuma yazma içeriğinde ve okuma becerisine yönelik olarak ders bulunduğu görülmektedir. Bunun yanında yazma eğitiminin daha çok mekanik kısmını oluşturan yazım konusunda da bir ders vardır. Ayrıca programların biri dışında hepsinde dil bilgisi içeriğini veren bir ders yer almaktadır.

Derslerin İçerikleri

Programların tamamında bir ders cetveli verilerek hangi dersin hangi sınıfta ve kaç saat olduğu belirtildiği hâlde hepsinde kapsamlı bir içerik yer almamaktadır. İnas Rüştüleri Programında oldukça kapsamlı bir içerik yer almakla birlikte Kız Sanayi Mektepleri Programında, *kavait* dışındaki her dersle ilgili kısa açıklamaların verildiği yerlerde, ders içeriklerinin İnas Rüştüleri

Programıyla aynı olduğu vurgulanmış, sadece *kavait* dersi için İnas RüştİYeleri Programındakiyle çok az farklı bir konu listesi verilmiştir. Bunun yanında İptidai Mektep Programının içeriği, Taşra Köy Mektepleri Programının içeriğine göre oldukça geniştir. Programlar hakkında daha ayrıntılı değerlendirme yapabilmek için derslerin içerikleri karşılaştırılmış ve aşağıdaki bulgulara ulaşılmıştır.

İlkokuma Yazma

İnas RüştİYeleri Programında *elifba* dersi için öncelikle bir “tembih” yazılarak dersin işlenişi hakkında bir açıklama verilmiştir. Buna göre elifba risalesi tamamlanmadıkça hiçbir derse başlanmayıp sadece ders çeşitlendirilecek, çocukları sıkmamak üzere haftada on sekiz dersten her gün isabet eden üç dersin ikisi *elifbaya* ve biri *şifabi malumata* ayrılacak veyahut *elifba* ile *malumat* dersi birleştirilerek okutulacaktır. Bu açıklamadan sonra *elifba* dersinde yapılacaklar maddeler hâlinde sıralanmıştır:⁴¹

1. Bitişmeyen harflerin tek tek sırayla öğretimi: yazma ve telaffuz, noktalı ve noktasız harfler,
2. Harekeler, işaretler ve ünlüler: harflerin bu hareke ve ünlüler yardımıyla okunması ve yazımı,
3. Harflerin birleşik şekilleri,
4. Hece, kelimeler, heceyi fark etme, yazım ve okuma,
5. Şedde, hemze, tenvin ve örneklerle kavratılması,
6. Şemsî ve kamerî harfler, yazım ve okuma.

İçeriğe bakıldığında harflerin tek tek öğretilmesinin ardından hareketlerin öğretilip harflerin hareketler yardımıyla okunmasına geçildiği, bundan sonra da harflerin bitişme şekilleri ve birden fazla harfli kelimelerden heceye gidileceği görülmektedir. Bu süreçte birleşim ve heceleme yöntemlerinin izlerinin olduğu söylenebilir.⁴² Ayrıca takip edilen öğretim sırası dikkate alındığında Selim Sabit’in elifba öğretim yönteminden etkilendiği açıkça görülmektedir (ayrıntı için bkz. Selim Sabit, 1287 / 1871). Konu listesinin sonunda Arapçaya mahsus bazı özellikler de verilmiştir. Bu da Kuran okumaya yardımcı olacak bir özellik olarak düşünülebilir. Zaten programda yer alan *Kur’an-ı Kerim maa tecvit* dersinin içeriği de programın amaçlarından birinin Kur’an okumayı öğretmek ve bazı bölümleri ezberletmek olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla iki dersin özellikle birbiriyle ilişkilendirildiği görülmektedir. Elifba ile ilgili bu kısımdan sonra verilen *şifabi*

⁴¹ A.g.e., s. 271.

⁴² Ayrıntı için bkz. Baymur, *İlk Okuma ve Yazma Öğretimi*; William S. Gray, *Okuma ve Yazma Öğretimi*, çev. Nejat Yüzbaşıoğulları, MEB, İstanbul 1975.

*malumat*⁴³ kısmında ise vücudun bölümleri, hayvan isimleri, sağlık bilgisi, çeşitli nesnelere isimleri, renkler, zaman, hava gibi konulardaki bilgilerin hikâyeleştirilerek anlatılması ve öğrencilerin bu bilgileri ezberlememesi fakat hakkında konuşarak öğrenmesi istenmiştir. Dolayısıyla bu ders ilkökuma yazma ve hayat bilgisi derslerinin bir karışımı olarak düşünülebilir ki bu fikri Baymur ve Şahbaz da dile getirmiştir.⁴⁴ Bu dersin önemli bir kısmının konuşma ve dinleme becerilerini geliştirmeye yönelik olduğu da dikkat çekmektedir. Dolayısıyla günümüz anlayışı içinde bakıldığında *elifba ve şifahi malumat* dersinin Türkçe eğitiminin bütün öğrenme alanlarını içerdiği söylenebilir.

İptidai Mektep Programındaki açıklamalara göre ise *elifba*⁴⁵ dersine haftada on iki saat ayrılarak her gün ikişer saat ders yapılacaktır. Okuma yoluyla harflerin şekilleri çocukların zihinlerine yerleştikten sonra yazma öğretilenektir. Her gün hem okuma hem de yazma çalışması yapılacaktır. Programın bu kısmında “tembih” başlığı altında benzer uyarılar tekrar edilerek okuma yazma öğretimi bitirilmeden diğer derslere geçilmemesi ve öğretmenlerin, öğrencilerin öğrenmesine son derece özen göstermesi istenmiştir. Konu sırası maddeler hâlinde gösterilmiştir:

1. Harflerin ayrı ayrı şekillerinin yazılması ve okunması,
2. Harekeler, üstün, esre, ötre işaretleri, hareketlerle harflerin telaffuzu,
3. Birleşik ve ayrı harflerin yazım telaffuz şekilleri,
4. Harflerin başta, ortada ve sondaki şekillerinin öğretimi ve yazılıp okunması,
5. Med, cezm ve uzun ünlü uygulamaları,
6. Hece, bir, iki, üç ve daha fazla heceli kelimelerin okunup yazılması,
7. Arapça kelimelere özgü hemze ve şeddenin tarifi ve örnekleri,
8. Meddin türleri ile uzun ve yuvarlak “te”,
9. Tenvin ve örnekleri ile şemsî ve kamerî harf örnekleri gösterilecek ve bunlar öğrencilere hakkıyla ve layıkıyla belletirilmedikçe Kur’an cüzlerine başlatılmayacaktır.

İptidai Mektep Programının elifba dersi için verdiği içerikle İnas Rüştiyeleri Programındaki elifba dersinin içeriği arasında, önceki programda olduğu gibi şifahi malumat gibi bir dersle ilişkilendirme yapılmaması dışında, büyük farklar olmamakla birlikte İptidai Mektep Programındaki içeriğin daha ayrıntılı olduğu görülmektedir. Yöntem ve amaç bakımından önceki programla ilgili

⁴³ Mahmud Cevad, *Maarif Nezâreti Tarihçe*, s. 271-272.

⁴⁴ Baymur, *İlk Okuma ve Yazma Öğretimi*, s. 51; Şahbaz, *Türkiye’de İlkokuma ve Yazma Öğretimi*, s. 94.

⁴⁵ Mahmud Cevad, *Maarif Nezâreti Tarihçe*, s. 323.

değerlendirmeler bu ders içeriği için de söylenebilir. Berker, programdaki elifba öğretim yönteminin iptidai olduğunu ve öğrencilerin bir sene içinde kıraate geçebilmelerinin hemen hemen imkânsız olduğunu dile getirmiştir.⁴⁶

Taşra Köy Mektepleri Programındaki açıklamalara göre⁴⁷ *elifba-yı Osmani* cüzünün sonuna kadar okutulup bitirilmedikçe ve harflerin ayrı ve bitişik şekilleri güzelce belletirilmedikçe başka bir derse geçilmemesi istenmiştir. İkinci olarak öğrencilerin harfleri sadece tanımalarının yeterli olmadığı aynı zamanda yazmaları gerektiği ve haftada on iki derste tüm gün öğretim yapıldıktan sonra Kuran okumaya geçileceği ifade edilmiştir. Programda elifba dersiyile ilgili bundan başka bir açıklama veya konu listesi verilmemiştir. Bu içeriğin diğer programların içeriklerinden daha genel ve dar olduğu açıkça görülmektedir. Şifahi malumat dersiyile ilişkilendirmeme açısından İptidai Mektep Programıyla benzerlik taşımaktadır. Çok az veri olmakla birlikte yöntem olarak diğer programlardaki yöntemin benimsendiği düşünülebilir.

Dört programdaki alfabe öğretimi genel olarak değerlendirildiğinde bütün programların okuma ve yazma becerilerinin yanında Kur'an okumayı öğretmeyi ve ezberletmeyi de amaçladığı görülmektedir. En temel farkın İnas Rüştîyeleri ve Kız Sanayi Mektepleri Programlarında dersin şifahi malumat ile birleştirilmesine karşılık İptidai Mektep ve Taşra Köy Mektepleri programında böyle bir birleştirmeye yer verilmemesi olduğu görülmektedir. Derslerin içerikleri her ne kadar farklı hacimde olsa da birbirine benzer olduğu söylenebilir. Ders içeriklerinde, genel olarak; verilen konuların birbirine bağlı olması, hiyerarşik olarak düzenlenmesi ve bir kitabın takip edilmesi gibi özellikler görüldüğünden program tasarımı açısından konu tasarımının izleri olduğu düşünülebilir de rüştîye programlarının iki dersi birleştirme yaklaşımından dolayı geniş alan tasarımına yaklaştığı değerlendirilebilir.⁴⁸

Okuma

İnas Rüştîyesi Programında *Kıraat* dersinin açıklandığı bölümde⁴⁹ ilk olarak, okuma kitaplarının içeriklerinin taşınması gereken özellikler belirtilmiştir. Buna göre ilkokul bilgisine özgü bir dergi sayılabileceği belirtilen okuma kitaplarıyla öğrencilere ifade güzelliğinin yanında kelimeler de öğretilmeli ve bu kitaplar öğrencilerin düşüncelerini berraklaştıracak derecede etkili ve kolay anlaşılır olmalıdır. Kitaplar ilkokul derslerinin konularını yani din ve ibadet, ahlak, adab ve terbiye, tarih, coğrafya, matematik ve diğer önemli bilgiler ile atasözleri ve faydalı hikâyeleri içermelidir. Bunların yanında bu kitaplar dil bilgisi

⁴⁶ Berker, *Türkiyede İlk Öğretim*, s. 155.

⁴⁷ Mahmud Cevad, *Maarif Nezâreti Tarihçe*, s. 333.

⁴⁸ Büyükkaragöz, *Program Geliştirme*, 185-187.

⁴⁹ Mahmud Cevad, *Maarif Nezâreti Tarihçe*, s. 277-278.

uygulamalarının ve alıştırmalarının yapıldığı malzeme olmaları dolayısıyla basit cümlelerden oluşmalı ve herhâlde hatasız olmalıdır. Kitaplar her sene sınıf düzeyine göre düzenlenip bilgi ve içerik basitten başlanarak kız öğrencilerin birikimlerine göre sırayla tamamlanmalıdır. Burada okuma kitaplarından hareketle öğrencilerin okuma becerilerine yönelik olarak ifade güzelliği ve söz varlığı öğretimi üzerinde durulması dikkat çekicidir. Fakat okuma kitaplarının sadece okuma becerisini geliştirmeye yönelik olmadığı aynı zamanda diğer dersleri destekleyici bilgilerin öğretildiği bir araç olarak değerlendirildiği de görülmektedir.

Programda okuma kitapları hakkında bilgi verildikten sonra okuma yöntemi hakkında bazı hatırlatmalarda bulunulmuştur. Buna göre öğretmen metni gayet ağır bir şekilde ve yüksek sesle okuyarak okuma şekli hakkında öğrencilere örnek olur. Çünkü kurallarına uygun olarak okunan metnin açıklanmasına gerek bile kalmaz. Metin bittikten sonra öğretmen, öğrencilerin düzeyine göre metnin anlamını açıklar. Ardından öğrenciler, öğretmenin okuduğu gibi sesli okuduktan sonra bilmedikleri kelimelerin anlamlarını söyler. Öğretmen metnin asıl maksadını ve bunu oluşturan diğer düşüncelerle önemlerini tek tek inceleyip açıklar. Okumada ilerledikçe kelimelerin gücünü, dil kurallarına ilişkin örneklerin ve tabirlerin çeşitlerini anlatıp fikir ve maksadı kavratmalıdır. Aynı şekilde okunan dersten çocuğun bilişsel gelişimini sağlayacak konuları çıkarsama ile kalplerini hassas kılarak öğretilen derslerden öğrencilere pek çok yönden fayda sağlamak lazımdır. Öğrenciler okulda açıklanan dersleri evlerinde enine boyuna değerlendirerek ertesi derste bunların yazılmış bir örneğini ödev olarak öğretmenine verecektir.

Belli bir kitabın takip edilmesinin zorunlu tutulmadığı okuma dersinde sesli okumanın ön plana çıktığı fakat bunun yanında metni anlama çalışmalarının da olduğu görülmektedir. Bu durumun, öğretmenin kurallara uygun olarak sesli okumasının anlamayı sağlayacağı görüşünden kaynaklandığı rahatlıkla söylenebilir. Metni anlama çalışmalarının kelime, cümle, cümleler arası bağlantı ve yardımcı fikirler ve ana fikir düzeylerinde yapılacağı görülmektedir. Net bir şekilde ifade edilmemekle birlikte okuma düzeyi yükseldikçe anlam ve ana fikir üzerinde durulması gerektiği düşüncesi, sınıf düzeyi arttıkça sesli okumadan sessiz okumaya geçiş olarak düşünülebilir. Okuma çalışmalarında öğretmenin metnin anlamını açıklamasının yanında dil bilgisi çalışması yapması da istenmiştir. Bu da dil bilgisi öğretiminin metinden hareketle yapılması gerektiği düşüncesiyle uyumludur. Okuma çalışmalarının sonunda öğrencinin evde, metinle ilgili bir değerlendirme yazıp öğretmenine getirmesi, şerh geleneğiyle ilişkilendirilebileceği gibi, her ne kadar ürün odaklı yazma yaklaşımını⁵⁰ hatırlatsa da okuma çalışmalarıyla yazma çalışmalarının birleştirilmesi bakımından dikkat çekici ve hatta son dönem programlarındaki “güdümlü yazma”, “bir metni

⁵⁰ Marva A. Barnett, “Writing as a process”, *The French Review*, 63/1, (1989), s. 31.

kendi kelimeleriyle yeniden oluşturma” ve “bir metinden hareketle başka bir metin yazma” yöntemlerin ilk hâli olarak değerlendirilebilir.

Programın içeriğinden hareketle okuma dersinin yazma ve dil bilgisi gibi alanlarla birlikte ele alınması her ne kadar geniş alan tasarımı çağırırsa da bunun kasıtlı ve planlı olarak yapıldığına ilişkin bir iz bulunmamaktadır. Programın okuma kitaplarında olmasını istediği özellikler de okuma dersinin sanki birçok dersin merkezindeki bir mihver ders olarak görüldüğü düşüncesini uyandırmaktadır. Fakat bunlar, bazı temel bilgilerin okuma metni üzerinden öğrenciye kazandırılması istendiği şeklinde de yorumlanabilir ki bu bakımdan esaslılık ve daimicilik felsefesine yakın görünmektedir. Keza programın ahlak bilgisine ve öğretmen merkezliliğe yaptığı atıflar da bu felsefelere uygundur.⁵¹

Dersaadet ve Kasabat İptidai Mekteplerine Mahsus Müfredat Programında *kıraat* dersinin içeriği şu şekilde verilmiştir:⁵²

Birinci sene: Birinci senede öğrenciler elifba ve ardından Kur’an cüzlerini okuyacak ve mümkün olduğu kadar, okumayı söktükleri zaman “Risale-i Kıraat” adındaki kitaba başlatılacaktır.

İkinci sene: Kıraate bu sene de geçen seneki gibi devam edilecek ve “Kıraat” adlı kitapçıktan haftada iki ders yavaş yavaş ve sesli olarak okutturulacaktır. Şöyle ki: Öğrencilerden biri bir miktar okuyup diğerleri dinleyecek ve durak yeri olsun veya olmasın öğretmen kime emrederse alt tarafına o devam edecek ve bu yöntem üzere öğrencilerin çoğunluğuna veya hepsine okutturulacaktır. Okuma sırasında durak yerlerine uymaya dikkat ettirilecek ve okunan kelimelerin Türkçeleri öğrencilere layıkıyla anlatılacaktır.

Üçüncü sene: Bu sınıfta okuma türünden “Malumat-ı Mücmele-i Ziraiye” adlı kitapçık okutturulacak fakat bu kitap İstanbul iptidai mekteplerinde okutturulmayıp yalnız kasaba ve köy iptidai mekteplerinde okunarak öğretilecek ve özetlenerek yazdırılacak ve her konu üzerine soru cevap biçiminde konuşma yaptırılacaktır.

İnas Rüştiyeleri Programına göre daha dar kapsamlı olduğu görülen içeriğe bakıldığında okumayı söken öğrencinin Kuran’a yönlendirileceği görülmektedir. Dersin işleniş yöntemiyle ilgili ilk sınıfa ait bir açıklama yer almazken ikinci ve üçüncü sınıflar için sadece sesli okuma üzerinde durulup sessiz okuma ve okuduğunu anlama çalışmalarından bahsedilerek sadece yabancı kelimelerin Türkçelerinin verilmesi istenmiştir. Nitekim Berker de kıraat dersinin yönteminin iptidai olduğunu ve anlayarak okumanın söz konusu olmadığını

⁵¹ Gerald Gutek, *Eğitime Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar*, çev. Nesrin Kale, Ütopya Yayınevi, İstanbul 2011.

⁵² Mahmud Cevad, *Maarif Nezâreti Tarihçe*, s. 329.

belirtmiştir.⁵³ Üçüncü sınıfta tarım konularını içeren bir kitabının sadece kasaba ve köylerde okutturulup öğretilmesi ve özetlenerek yazdırılması ile her konuyla ilgili soru cevap etkinliği yapılması istendiği hâlde İstanbul iptidailerindeki dersin yöntemi veya seçilecek kitap hakkında bir açıklama verilmemesi dikkat çekmektedir. İkinci sınıfta sesli okuma çalışmalarında öğrencinin derse katılımı ve metni takip etmesi için oldukça disiplinli görünen, ansızın başka öğrenciden okumaya devam etmesini isteme yöntemi tercih edilmiştir. Ders içeriğinde, Türkçe eğitimi bağlamında, okuma becerisinin dinleme, yazma ve konuşma çalışmalarıyla birleştirilmesi dikkat çekicidir. Bu birleştirme her ne kadar geniş alan tasarımı hatırlatsa da program hazırlayıcılarının bunu gözettiğini düşünmek zor görünmektedir. Programın genel itibarıyla disipline önem verdiği, öğretmen merkezli olduğu ve diyaloga yönelttiği görülmektedir ki bu özellikler esasici ve daimici bir yaklaşımı işaret etmektedir.⁵⁴

Taşra Köy Mektepleri Programında *kıraat* dersinin içeriği şu şekilde verilmiştir:⁵⁵

Kıraat dersinde ikinci yıl “Risale-i Ahlak” ve “İlk Kıraat” kitabına başlanacak üçüncü yıl da aynı kitabın okunmasına devam edilecektir. Dördüncü yıl ise “Tarih-i Osmani” ve “Osmanlı Coğrafyası” adlı kitaplar okuma kitabı olarak okunacak ve bitirildiğinde tekrar edilecektir.

En dar kapsamlı içeriğe sahip olan programda dersin amacı ve yöntemi konularında hiç bilgi verilmemiştir. Bu programda da İptidai Mektep Programında olduğu gibi yardımcı ders materyali olarak dört farklı kitap önerildiği görülmektedir. Kitapların başlığından hareketle İnas Rüştüleri Programında belirtilen, okuma kitaplarının özellikleriyle örtüştüğü söylenebilir. Orada okuma kitaplarının ahlaki özellikler içermesinin yanında faydalı bilgiler aktarması da istenmiştir. Dolayısıyla bu programdaki kitapların da ona uygun olduğu söylenebilir. Fakat program hazırlayıcıların bu kitapları, kitaplarda bulunması istenen özelliklerden haberdar olarak seçip seçmedikleri hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Okuma dersi içeriklerinin hacmi bakımından rüştüye ile iptidai ve köy mektebi programları arasında belirgin bir fark bulunmaktadır. Bunun yanında rüştüye programlarında okuma dersinin nasıl yapılacağına ilişkin açıklamalar bulunurken iptidai ve köy mektebi programlarında çok daha az açıklama verildiği dikkat çekmektedir. Rüştüye programlarında bir ders kitabı önerilmemekle beraber iptidai programlarında ders kitapları önerilmesi dikkat çekicidir. İnas Rüştüleri Programındaki içerikte okuma dersinin ifade güzelliği ve kelime öğretiminin yanında din, ibadet, ahlak, adap, terbiye ve önemli

⁵³ Berker, *Türkiyede İlk Öğretim*, s. 155.

⁵⁴ Gutek, *Eğitime Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar*.

⁵⁵ Mahmud Cevad, *Maarif Nezâreti Tarihçe*, s. 334.

bilgiler, atasözleri, faydalı hikâyeleri vermeyi ve hatta dil bilgisi öğretimini desteklemeyi de amaçladığı görülmektedir. Burada *elifba* ve *şifahi malumatın* birleştirilmesindeki gibi, dersin hayat bilgisi konularıyla birleştirilmeye çalışıldığı düşünülebilirse de aslında örtük program şeklinde devlet ideolojisinin aktarılması söz konusu olduğu söylenebilir. Program tasarımı bakımından yine konu tasarımının özellikleri dikkat çekmektedir.

Yazma

Yazma başlığı altında, programlardaki imla ve kitabet dersleri değerlendirilmeye çalışılacaktır. İnas Rüştüyelerine Mahsus Ders Programında *imla* dersiyle ilgili verilen açıklamalara göre⁵⁶ öğrencilerin okuma yazma öğrenmelerinden itibaren imla çalışmaları başlamalı ve her sene ders biraz daha güçleştirilerek son sınıfa gelen öğrenci en zor kelimeleri bile hatasız yazar düzeye gelmelidir. Ders aracı olarak siyah tahta veya kâğıt kullanılabilir. Öğretmen öğrencilerinden birini tahtaya kaldırarak bazı kelimeleri yazdırır. Hata varsa nedenini açıklayarak düzeltir. Diğer öğrenciler de dikkat eder. Öğretmen bazen de bütün öğrencilere kâğıtlarına yazdırır. Sonra birinin hatasını gösterip düzeltmek için tahtaya yazdırır ve bütün öğrencilerin hata yapıp yapmadıklarına dikkat eder. Bundan başka, öğretmen her derste öğrencilerine imla yazdırarak ertesi ders bunları istedikten sonra ders dışında kontrol edip öğrencilere geri verir ve öğrenciler de bunları defterlerine geçirir. Anlamı bilinmeyen kelimelerin anlamları da yazdırılır. Yazdırılanlar okuma kitaplarının içeriğine benzer bir içeriğe sahip olmalıdır.

İmla dersinin açıklamalarından, dersin, bugünkü anlamda, yazma becerisini geliştirmeye yönelik olmadığı ve oldukça mekanik bir tarzda işlenmesi gerektiği anlaşılmaktadır. İmla çalışmalarının okuma öğretiminin hemen ardından yapılmaya başlanması okuma ve yazma becerilerinin ilişkilendirilmesi bakımından önemlidir. Bunun yanında kolaydan zora doğru ilerletilmesi gerektiği üzerinde durulması da öğretimin temel ilkelerine değinmek bakımından önemlidir. Fakat kolaylık ve zorluğun sınırları net olarak çizilmemiş, öğretmenin görüşüne bırakılmıştır. Osmanlı Türkçesinde kullanılan Arapça, Farsça kelimelerin Türkçeye uymayan yazım özelliklerinin bir sonucu olarak bulunduğu düşünülen bu dersin her ne kadar sadece yazıma yönelik olduğu görülse de yazdırılan metinlerin içeriklerinin ders içerikleriyle benzer olması gerekliliğinden hareketle, yazdıkları metinleri okuyacağı düşünülen öğrencinin yine bir şeyler öğrenmesi beklendiği, dolayısıyla bir noktada okuma ve yazma eğitimine yaklaştığı düşünülebilir. Öğretimin merkezinde öğretmenin bulunması ve yazdırılan içeriğin ahlak ve faydalı bilgiler içermesi gibi özelliklerden

⁵⁶ A.g.e., s. 278-279.

hareketle, programın felsefe olarak yine esasici ve daimici bir çizgide durduğu düşünülebilir.⁵⁷

Dersaadet ve Kasabat İptidai Mekteplerine Mahsus Müfredat Programında *İmla* dersinin içeriği şöyledir:⁵⁸

Birinci sene öğrenciler harfleri ve alfabe kitabındaki basit kuralları belledikten sonra az çok yazmaya güç yetireceklerinden “Risale-i İmla ve Vazife” adlı kitaptan kolay kelimeler yazılmaya başlanacaktır. Bu ders bir heceli kelimelerden başlanıp derece derece yükseltilerek kısa cümleler ve küçük hikâyeler imla ettirilecek fakat öğrencilere anlayamayacakları şeyler katiyen yazdırılmayacaktır.

Bu kısımdan sonra “tembih” başlığıyla bir açıklamaya yer verilerek yöntemle ilgili bazı noktalara değinilmiştir. Buna göre “Risale-i İmla ve Vazife” adlı kitaptan çoğunlukla öğrencilerin tamamına birden dikte ettirilerek kâğıt üzerine ve bazen öğrencilerden birkaçı birer birer çağırılıp imla yoluyla kara tahtaya bazı cümleler yazdırılacak ve hataları gösterilip düzeltilecektir. Kâğıt üzerine yazdırılan ödevlerden biri öğretmen tarafından düzeltilerek kara tahtaya yazdırılacak, öğrenci de ona göre kendi yazdıklarını düzelterek ve bundan sonra defterlerine geçireceklerdir.

İkinci seneki içeriğe göre, birinci senede tarif edildiği gibi fakat giderek iletirmek şartıyla imla yazdırılmaya devam edilerek ve defter tutma usulüne mümkün olduğu kadar uyulup özen gösterilerek öğretmenler her fırsatta öğrencinin defter tutup tutmadığını kontrol edeceklerdir. İmlaya ilişkin yazdırılacak şeyler bu sınıf için kabul edilen “Ahlak” ile “Risale-i İmla ve Vazife” adlı kitaplardan güzel iç görünüş, ahlak, terbiye ve adaba ilişkin örnekler ve öykülerle programda yer alan kitaplardan alınacak farklı yararlı bilgilerle sınırlı olmalıdır. Her yazdırılan imlada öğrencinin bilmediği ve işitmediği kelimelerin Türkçeleri layıkıyla anlatılacaktır.

Üçüncü seneki içeriğe göre ise, geçen sene “Risale-i İmla ve Vazife” adlı kitaptan imlaya devam ile birlikte yazdırılan kelime ve cümlelerde öğrencilere dil bilgisi kuralları uygulaması yaptırılacaktır.

Bu içeriğe bakıldığında ilk dikkat çeken özellik İnas Rüştîyeleri Programından farklı olarak bir ders kitabının önerilmesi dikkat çekmektedir. Bunun yanında dersin işlenişiyile ilgili rüştîye programıyla benzer bir süreç olduğu görülmektedir. Fakat rüştîye programından farklı olarak imla dersinde dil bilgisi çalışmaları da yapılması ve defter tutmaya özen gösterilmesi istenmiştir. Programın felsefe olarak benzer gerekçelerle yine esasici ve daimici özellikler taşıdığı söylenebilir.

⁵⁷ Gutek, *Eğitime Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar*.

⁵⁸ Mahmud Cevad, *Maarif Nezâreti Tarihçe*, s. 328-329.

Taşra Köy Mektebi Programında *Hat ve imla* dersinin içeriğine göre⁵⁹ üçüncü yıl öğretmen kitaptan veya ezberden söyleyeceği şeyleri çocuklara yazdıracak ve sonra yanlışlarını düzeltecektir. Dördüncü sınıfta ise öğretmen ezberden söyleyip yazdırmaya ve imla öğretmeye çalışacaktır.

Diğer programlara göre oldukça genel bir açıklama ile kısa bir içerik verilen bu derste öğretmenin bir kitaptan değil de ezberden söyleyip yazdırma çalışmaları yaptırması istenmiştir. Programın bu açıdan diğer programlardan farklı bir yerde durduğu fakat yöntem ve felsefe olarak diğer programlara benzediği düşünülebilir.

Yazma becerisi içinde değerlendirilebilecek bir başka ders de sadece rüştüye programlarında yer alan *kitabet* dersidir. İnas Rüştüyelerine Mahsus Ders Programında yer alan *kitabet* dersinde işlenecek konular şu şekilde maddeler hâlinde verilmiştir:⁶⁰

Beşinci yıl

1. Eşyanın buldukları yerlere, kendisini oluşturan maddelere, kullanım yerleri ve yönlerine göre isimleri ile sınıf ve bölümleri, uğraş ve mesleklerine göre insanlara verilen isimler, bütün ve parça,
2. Çeşitli eşyalar üzerine basit akıl yürütme,
3. Önce sözlü sonra yazılı cevap verilebilecek değişik sorular,
4. Bir şeyi tarif ve tasvir etmek,
5. Eşyanın karşılaştırılması,
6. Anlatılan bir şeyi yazmak, öyküler ve örnekler,
7. Basit mektuplar.

Altıncı yıl

8. Özet yazma ve anlatma yöntemleri,
9. Mektup çeşitleri ile kuralları ve adabı,
10. Çeşitli mektup örnekleri,
11. Nazmın düzyazıya aktarılması,
12. Bir şeyi veya yeri olduğu gibi betimlemek ve ifade etmek,
13. Adap dairesinde mecaz ifadeler ve atasözlerinin birleştirilmesi,
14. Arzuhâller ve dilekçeler,

⁵⁹ A.g.e., s. 334-335.

⁶⁰ A.g.e., s. 279-280.

15. Yazışma ve haberleşmenin adap ve kuralları,
16. Resmî terimler, hitap ve resmî lakaplar.

Burada dikkat çeken ilk nokta dersin işlenişiyile ilgili bir açıklama verilmeksizin sadece bir konu listesinin verilmesidir. Bu konu listesine bakıldığında kitabet dersinin beşinci yıldaki içeriği bugünkü anlamda yazma becerisini geliştirmeye yönelik bazı özellikler taşıdığı görülmektedir. Baymur yazma çeşitlerini zengin olmasına karşın yazma çalışmalarının bu sınıfta başlatılmasının geç olduğunu, ayrıca bunun için nasıl bir hazırlık evresi düşünüldüğünün bilinmediğini, yazma konularının bazılarının öğrenci seviyesinin üstünde olmasının yanında yeterli zamanın da ayrılmadığını belirtmektedir.⁶¹ Altıncı yılda bu içeriğin daha çok resmî yazışmaların öğretilmesine evrildiği görülmektedir. Zaten dersin adının anlamı da kâtiplik olması dolayısıyla bu içeriğin adıyla uyumlu olduğu açıktır. Rüştîyelerin amaçlarından biri de devlete memur yetiştirmek olduğuna göre bu durumun normal olduğu söylenebilir. Beşinci sınıf içeriğinde bulunan 1, 2, 4 ve 5. maddeler yazma konularının öğrencinin çevresinden alındığına işaret etmektedir. Bu da öğretimin temel ilkelerine uygun bir durumdur.

Genel olarak programlar yazma eğitimi bakımından değerlendirildiğinde eğitimin çoğunlukla yazım üzerinde yoğunlaştığı ve bunun da genellikle dikte yöntemiyle yapıldığı; bunun yanında sadece rüştîye programlarında ifade gücünü ve kâtipliği geliştirmeye yönelik konuların da yer aldığı fakat bu kısım ilgilili bir yöntem önerilmediği söylenebilir. Ayrıca yöntem olarak öğrencinin yazdıktan öğretmenin kontrol etmesi şeklinde klasik bir yöntem önerilmektedir. Bu yöntemin ürün odaklı yaklaşıma uygun olduğu söylenebilir.⁶²

Dil Bilgisi

İnas Rüştîyelerine Mahsus Ders Programında *kavaid-i lisan-ı Osmani* (ders saatlerinin gösterildiği listede *kavaid-i Osmani* olarak yazılmıştır) başlığı altında dil bilgisi içeriğine sahip bir konu listesi verilmiştir:⁶³

Üçüncü sene

1. İsm-i has ve ism-i cinsin tefhim ve tefriki,
2. Müfret ve cem, edat-ı cem,
3. Ahval-i isim: mücerret, mefulün bih, mefulün ileyh, muzafun ileyh,
4. Sıfat, mevsuf,

⁶¹ Baymur, *İlk Okuma ve Yazma Öğretimi*, s. 42.

⁶² Barnett, *Writing as a process* s. 31.

⁶³ Mahmud Cevad, *Maarif Nezâreti Tarîhçe*, s. 280-282.

5. Zamair-i şahsiye,
6. Fiil: mastar, emir, mazi, hâl, istikbal,
7. Kesretle müstamel bazı edevat.

Dördüncü sene

1. Enva-ı kelime, ism-i cins, ism-i has, müfret, cem, ahval-i isim ve tasrif, ism-i zaman, ism-i mekân, ism-i tasgir, ism-i alet,
2. Sıfat, mevsuf, sıfâtın envai,
3. İzafe, muzaf, muzafun ileyh, kavaidi,
4. Zamair ve envai ve kavaidi,
5. Esmâ-i işarat, kinayat,
6. Fiil, mastar ve envai ve kavaidi, mazi ve envai, hâl, muzari, istikbal ve sair sıygalar, mütekellim, muhatap ve gaip,
7. Fer'-i fiil, ism-i fail, mübalağa-i ism-i fail, ism-i meful, sıfat-ı müşebbehe, hâl terkibi,
8. Edevat.

Beşinci sene

1. Üç lisanın harfleri, elif ile hemzenin farkı, kelime, harf ve hareke, kavaid-i harekât, Arabideki tezkir ve tenis, Türkçedeki riayet,
2. İsim ve envai, müfret, tesniye, cem, ahval-i isim,
3. Sıfat ve mevsuf, sıfât-ı asliye ve kıyasiye, sıfâtın tasgiri, taklili, tefriti ve tafzili, terkiib-i vâfi, sıfat ile mevsufun mutabakatı,
4. İzafe, muzaf ve muzafun ileyh, kavaid-i izafet, terkiib-i izafi,
5. Zamir ve merci, eşhas-ı fiil, haberlerin envai,
6. İsm-i işaret, ism-i mevsul, kinayat,
7. Mastarların envai, fail, meful, ism-i fiilî,
8. Fiil, iştikak, sıyga, tasrif, emsile-i muhtelif, emsile-i muttaride, ezmine, zat-ı fiil, basit fiiller, mürekkep fiiller, hususi sıygalar, rabıt sıygaları, sıyga-i müfacee, istikrar sıygası,
9. Furu-ı fiil, ism-i fail, mübalağa-i ism-i fail, ism-i meful, sıfat-ı müşebbehe, hâl terkibi, ism-i alet, ism-i mekân, ism-i zaman, ism-i fiilî, sıfat-ı fiilî,
10. Edevat, temrinat, tatbikat, tahlilat.

Altıncı sene için bir konu listesi yerine şu açıklama verilmiştir: Önceki yıllarda öğretilen kurallar ayrıntılı bir şekilde tekrar edilip tamamlanarak cümle ve kelime grupları çeşitleriyle ilgili bilgi de verilecektir. Bu kuralların uygulama kısmına önem verilecek ve gerek kavait ve gerek imla ve kıraat derslerinde kullanılan Arapça ve Farsça kelimelerin anlamları öğrencilere öğretilecektir.

Üçüncü sene konu listesinin ardından “tembih” olarak verilen bir cümle, dil bilgisi öğretimiyle ilgili o dönemin anlayışını çok genel de olsa yansıtmaktadır: “Malumat-1 mezkûrenin nazariyeden ziyade amelî olmasına ve tarifatin ezberletilmesinden sarf-1 nazarla birçok misaller ile tefhim ve izahına çalışılmalıdır.” Bu cümleden hareketle okullarda dil bilgisi öğretiminin genel itibarıyla kuramsal olarak ve tanımların ezberletilmesi yoluyla işlenerek alıştırma ve örneğe fazla yer verilmediği düşünülebilir çünkü cümlede tam olarak istenen şey dil bilgisi öğretiminin uygulamaya dönük olması ve konuların bol örnekle kavratılmaya çalışılmasıdır. Benzer düşünceler altıncı senenin içeriğinde de belirtilmiştir.

İçerikteki konu listesine bakıldığında basitten karmaşığa bir sıra takip edildiği görülmektedir. Bunun yanında birçok konunun ileriki yıllarda tekrar edildiği veya ayrıntılandırıldığı da dikkat çekmektedir. İçeriğin büyük bir kısmını Türkçe kuralların oluşturmasının yanında Arapça kuralların olduğu da görülmektedir. Programdaki konu listesinin her yıl biraz daha ayrıntılandırılması sarmal yaklaşımı çağrıştırmakla birlikte son sene içeriğinin bir bakıma boş bırakılmasının, konuların öğretiminin ne kadar süreceğinin saptanamamasından kaynaklanan bir soruna işaret ettiği de düşünülebilir. Yukarıda içerikleri verilen *kıraat* ve *imla* gibi derslerde, dil bilgisi etkinlikleri yapılması önerilirken bu derste okuma veya imla etkinliklerinden söz edilmeyerek sadece Arapça ve Farsça kelimelerin anlamlarının söylenmesine değinilmesi dikkat çekicidir. Bu da geniş alan tasarımına tamamen uyulmadığını göstermektedir. Programın yine öğretmen merkezli olduğu ve tekrara önem verdiğinden hareketle esasici ve daimici özelliklere sahip olduğu söylenebilir.

Kız Sanayi Mektebi Programında *kavaid-i Osmaniye* dersinin içeriğine göre⁶⁴ İnas Rüştiyeleri Programındaki içerikle büyük oranda benzerlik bulunmaktadır. İnas Rüştiyeleri Programında üç yıla yayılan içerik bu programda iki yıla sıkıştırılmıştır. Ayrıca İnas Rüştiyeleri Programının 3. senesindeki “kesretle müstamel bazı edevat” ile 5. senesindeki “sıfatın tefriti ve tafzili”, “terkib-i vasfi”, “sıfat ile mevsufun mutabakatı”, “zamir ve merci”, “eşhas-ı fiil”, “haberlerin enval”, “hususî sıygalar”, “sıyga-i müfacee” konuları Kız Sanayi Mektepleri Programında yer almazken, bu programda yer alan “sıyga-i musahabe” konusu da İnas Rüştiyeleri Programında bulunmamaktadır. İnas Rüştiyeleri Programının tembih bölümleri aynı şekilde bu programda da yer almaktadır.

⁶⁴ A.g.e., s. 304-305.

İptidai Mektep Programında *Sarf-ı Osmani* dersinin içeriği şu şekildedir:⁶⁵

Sarf-ı Osmani adlı kitaptan dil bilgisi konuları güzelce ezberlettilirmekle birlikte uygulamaya çok önem vermek gerektiği için, öğrenciye öğretim sırasında ve tabloda sözün bölümleri hakkında gerektiğinde alıştırmalar yaptırılmalıdır. Dil bilgisinden öğretilecek konular şunlardır:

Harf, kelime, huruf-ı hece, huruf-ı imla, enva-ı kelime, enva-ı isim, müfret, cem, ahval-i isim, izafet ve envai, sıfat, sıfât-ı semaiye, sıfât-ı kıyasiye, ism-i adet, ism-i işaret; zamir ve enva-ı zamir; fiil, mastar, tasrif-i e'fal; ism-i fail, ism-i meful; edat.

Bu konu listesinden sonra “tembih” adı altında şu açıklama verilmiştir: Bu dersin *kıraat* ve *imlaya* bütüncül yararı olacağı gibi *kıraat* ve *imla* sırasında yapılacak uygulamalar ve örneklerin de dil bilgisine yararı çok ve dolayısıyla üç ders birbirine bağlı olduğundan bu noktada hakkıyla özen göstermek gerekir.

Dil bilgisi dersi bakımından farklı bir isim görünen bu programda çok daha dar kapsamlı bir içerik ve açıklama verilmekle beraber içeriğin rüştiye programlarıyla büyük benzerlik gösterdiği dikkat çekmektedir. Fakat bu programda elifba öğretiminin destekleyicisi olmak bakımından rüştiye programında olmayan bazı temel konuların yer aldığı görülmektedir. Bunun yanında içeriğin sonunda konulan tembih bölümündeki uyarıların rüştiye programındaki tembih bölümünden biraz farklı olduğu görülmektedir. Rüştiye programında dil bilgisi öğretiminin kuramsal değil uygulamalı olarak yapılması istenirken İptidai Mektep Programında sarf dersinin kıraat ve imlaya yararı olduğundan hareketle uygulama yaptırılması istenmektedir. Dil becerilerinin ve dil bilgisinin birbirine bağlı olduğu fikri açısından İptidai Mektep Programının rüştiye programından daha ileride olduğu dile getirilebilir. Program *sarf*, *kıraat* ve *imla* derslerinin birbirine bağlı olması gerektiği düşüncesini benimsediği için geniş alan tasarımına yaklaşmaktadır. Bununla birlikte ezberlemeye yaptığı atf ile esasiciliği ve daimiciliği işaret etmektedir.

Sonuç

1309-1891'deki Türkçe dersleri bu yıl yayımlanan dört program üzerinden değerlendirilmeye çalışılmıştır. Programlar arası benzerlik ve farklılıklar üzerinde durularak karşılaştırma yapılmıştır. Programlar 6 yıllık inas rüştiyeleri, 7 yıllık kız sanayi mektepleri, 3 yıllık iptidai mektepler ile 4 yıllık taşra köy mektepleri için ayrı ayrı hazırlanmıştır. Inas rüştiyeleri ile kız sanayi mekteplerinin öğretim süresi, hem iptidai hem de rüştiye kısımlarını barındırdığı için uzundur. Bunun yanında inas rüştiyelerinin darümuallimata mahreç olduğu yani burada kız

⁶⁵ A.g.e., s. 327-328.

öğretmen okuluna öğrenci yetiştirilmesi amaçlandığı programın başlığında belirtilmiştir. Kız sanayi mekteplerinde böyle bir durum söz konusu değildir.

Programlarda bugünkü gibi Türkçe adı altında tek bir ders olmayıp birden fazla dersin bulunduğu görülmektedir. Bunun yanında aynı düzeyde ve / veya aynı içerikteki derslerin adlarında dahi farklılık olduğu dikkat çekmektedir. Sözelimi *elifba ve şifahi malumat*, *elifba*, *elifba-yı Osmani*; *kıraat*, *kıraat ve imla*; *imla*, *hat ve imla*; *kavâit*, *kavâid-i Osmani*, *sarf-ı Osmani* adları buna örnek olarak gösterilebilir. Bu farklılık bazen sadece isim düzeyindeyken bazen de farklı derslerin birleştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Keza bu derslerin saat sayılarında da farklılıklar görülmektedir. Sözelimi *elifba ve şifahi malumat* haftada 18 saat iken *elifba* ile *elifba-yı Osmani* dersleri 12 saattir. Bunun yanında Türkçe derslerinin diğer derslere oranlarına bakıldığında sınıf bazında da büyük farklılıklar görülmektedir. Söz gelimi 1. sınıflarda İnas Rüştüyesi Programında %72 ve Kız Sanayi Mektepleri Programında %68 olan oran İptidai Mektepler Programında %52 ve Taşra Köy Mektepleri Programında ise %40'a kadar düşmektedir. Bunun yanında 3. sınıflarda İnas Rüştüyesi Programında %39, Kız Sanayi Mektepleri Programında ve İptidai Mektepler Programında %20 ve Taşra Köy Mektepleri Programında %31 olduğu görünen oranın birbirine yakın olması dikkat çekmektedir. Türkçe derslerinin genel oranları sınıf düzeyi yükseldikçe azalmaktadır. İlk sınıfta ilkokuma yazma dersinden dolayı %59 olan genel oran %5'e kadar düşmektedir. Bu farklılık ve benzerliklerin tamamen tesadüfi olduğu ve programların farklı komisyonlar tarafından hazırlanmasından kaynaklandığı düşünülebilir.

Programlardaki derslerin, günümüzdeki Türkçe öğrenme alanları bağlamında ele alındığında, ilkokuma yazma, okuma, yazma ve dil bilgisi alanlarına yönelik olmasına rağmen konuşma ve dinleme becerilerine hiç yer verilmediği dikkat çekmektedir. Bu durum dönem itibarıyla ana dili veya Türkçe eğitimi kavramından ne anlaşıldığı hakkında bir fikir vermektedir. Buna göre eğitim verilmesi gereken alanlar okuma ve yazma iel dil bilgisi olarak görünmektedir. Bu anlayış Cumhuriyet Dönemi'ne kadar hatta Cumhuriyet Dönemi'nde de eğitim sisteminde hâkim olmuştur. Nitekim dinleme ve konuşma becerileri ancak 1926'da Türkçe programına girmiştir.⁶⁶

İlkokuma yazma dersinde dört programın da vurguladığı konu harf öğretimi tamamen bitirilmeden Kur'an okumaya geçilmemesidir. Buradan dönemde yaygın olarak görülen sorunun programlar eliyle çözülmeye çalışıldığı söylenebilir. Hem darülmualimin ve darülmualimat hem de medrese çıkışlı kişilerin öğretmen olarak istihdam edilmesinin bu gibi sorunlara yol açtığı düşünülebilir. Programlar ortak olarak ilkokuma yazma dersinde öncelikle temel okuma ve yazma becerisini kazandırmayı hedefledikleri kadar Kuran okutmayı ve ezberletmeyi de hedeflemiştir. Rüştüye programlarında ilkokuma yazma dersi

⁶⁶ Bkz. İlk Mekteplerin Müfredat Programı, Millî Matbaa, İstanbul 1926, s. 28.

şifahi malumat adlı bir dersle birleştirildiği hâlde iptidai mekteplerde böyle bir birleştirme yapılmamıştır.

Kıraat dersinde esas olarak sesli okumadan bahsedilmiş, rüştüye programlarında okuduğunu anlamaya da değinilmiştir. Okuma kitaplarının özellikleri hakkında bilgi verilerek kitap hazırlayıcılarına yol gösterilmiştir. Burada okuma kitaplarının içeriğinde ahlaki ve dinî özellikler taşımasına ve faydalı bilgiler, atasözleri içermesine yapılan vurgu dönemin siyasi anlayışının bir eseri olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında okuma kitaplarının birçok dersin içeriğine sahip olabilmesi *kıraat* dersine büyük bir görev yüklendiği şeklinde yorumlanabilir. *Kıraat* dersi, rüştüye programlarında dil bilgisiyle ilişkilendirilmiş ve bir ders kitabı önerilmemişken diğer programlarda dil bilgisiyle ilişkilendirme yapılmamış fakat takip edilecek okuma kitapları önerilmiştir.

Yazma becerisi ile ilgili olarak programlarda *imla* ve *kitabet* dersleri yer almaktadır. *İmla* dersi günümüzdeki anlayışa göre doğrudan yazma becerisini geliştirmeye yönelik bir ders olmayıp sadece öğrencilerin kelimeleri doğru bir şekilde yazmasına odaklanmıştır. Genelde dikte etme yöntemi kullanılması önerilen derste öğrenci ödevlerinin öğretmen tarafından kontrol edilmesine vurgu yapılması ürün odaklı yazma eğitimini akla getirmektedir.⁶⁷ Bunun yanında yazdırılacak metinlerin okuma kitaplarının içeriğine benzer olması da istenmiştir. Burada da devletin öğrencilere kazandırmak istediği ahlaki ve dinî özellikler olduğu düşünülebilir. *Kitabet* dersi ise sadece rüştüye programlarında yer alan bir ders olmakla birlikte bugünkü anlamda yazma becerisini geliştirmeyi hedefleyen bir ders olmaktan çok kâtip yetiştirmeyi amaçlayan bir derstir. Fakat dersin ilk yılki amaçları genel yazma becerisini geliştirmeye yönelik olduğu da dikkat çekmektedir.

Dil bilgisi dersleri rüştüye programlarında *kavait*, İptidai Mektepler Programında ise *sarf* adıyla verilmiştir. İçerik olarak birbirine benzeyen bu dersler için birer konu listesi verilmiştir. Konuların çoğunlukla Türkçe unsurlardan oluştuğu görülmekle birlikte Arapça unsurlar da yer almıştır. Bunun yanında dil bilgisi derslerinin *imla* ve *kıraat* derslerine yararı olduğu vurgulanarak dersler arası bağlantı sağlanması tavsiye edilmiştir.

Programlarda ölçme değerlendirmeyle ilgili açıklama yapılmadığı görülmektedir. Bu bölümün programlarda ihmal edildiği söylenebilir. Burada ölçme değerlendirmenin daha önceki dönemlerde yapılan sınavlar gibi yapılacağı düşünülerek böyle bir tasarrufta bulunulduğu düşünülebilir.

Programlarda derslerin ne şekilde verileceğine ilişkin yapılan açıklamalarda geçen öğretme, gösterme, (hakıyla ve layıkıyla) bellettirme, (layıkıyla) anlatma, başlatırma, alıştırma, inceletme, açıklama, okutturma, yazdırma, emretme, düzeltirme, dikte, kontrol etme gibi kelimeler öğretmenin anlatan, bilgi aktaran,

⁶⁷ Barnett, "Writing as a process", s. 31.

öğrencileri yöneten bir konumda olduğunu göstermektedir. Aynı bölümlerde öğrencilerle ilgili kullanılan kelimeler de öğretmenin yaptırması istenen eylemler olduğu görülmektedir. Bu itibarla programların öğretmen merkezli bir anlayışa sahip olduğu söylenebilir.

Programlarda genel olarak daimici ve esasici bir felsefenin izleri görülmektedir. Bu felsefelere göre öğretimin merkezinde olan öğretmen ve öğretim disiplinli olmalı, öğrenci öğrenmek için gayretli olmalı, ezberleme ve tekrara birer yöntem olarak yer verilmelidir. Bu gibi özellikler de programların satırları arasında gözlemlenebilmektedir. Program tasarımı bakımından konu tasarımı ve geniş alan tasarımının izlerinin gözlemlendiği programlar günümüzdeki öğretim programının özelliklerini taşımaktan uzaktır. Çünkü dersin amacı, felsefesi, yaklaşımı gibi konularda herhangi bir bilgi verilmemiştir. Fakat bu durum dönem itibarıyla değerlendirildiğinde normal sayılmalıdır.

Programlar Türkçe dersinin Osmanlı Dönemi'nde nasıl görüldüğü ve hangi işlevler yüklediği konusunda bir fikir vermektedir. Ayrıca eğitim-öğretim sürecinin amaç, yöntem ve ölçme değerlendirme gibi açılardan değerlendirilmesine de imkân vermektedir. Çalışmaya dâhil edilen programlar sadece Türkçe dersi bağlamında ele alınmıştır. Diğer dersler açısından da incelenmeye muhtaçtır. Bunun yanında programın o dönemde yayımlanan talimat, ders cetveli gibi kaynaklarla karşılaştırılması da daha geniş bir perspektif sunabilir.

Kaynakça

- AGAR, Mehmet Emin, *Eski Bir Öğretim Kitabı Türkçenin Usûl-i Tedrisi*, Seyran Yayınları, İstanbul 2001.
- AĞIRAKÇA, Gülsüm Pehlivan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mekteplerde Ablâk Eğitim ve Öğretimi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.
- AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000 – M.S. 2015*, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2015.
- ALKAN, Mehmet Ö., “Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Eğitim Tarihi Sayısı*, VI/12 (2008), s. 9-84.
- ALKAN, Mehmet Ö., *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistikleri Enstitüsü, Ankara 2000.
- ALTINOVA, Ayşegül, *Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri*, Doktora Tezi: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.
- ARI, Gökhan, “Türkiye'de Ana Dili Öğretim Programları”, Cemal Yıldız (ed.), *Yeni Öğretim Programına Göre Kuramdan Uygulamaya Türkçe Öğretimi*, PegemA Yayıncılık, Ankara 2006, s. 79-94.

- BALTACI, Cahit, “Osmanlı Eğitim Sistemi”, *Osmanlı Ansiklopedisi Tarib / Medeniyet / Kültür*, Ağaç Yayınları, II (1993), s. 9-145.
- BARNETT, Marva A., “Writing as a process”, *The French Review*, 63/1, (1989), s. 31-44.
- BATIR, Betül, *İkinci Meşrutiyet'ten Tevhid-i Tedrisat'a Türkiye'de İlköğretim (1908-1924)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2007.
- BAYMUR, Fuat, *İlk Okuma ve Yazma Öğretimi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1939.
- BAYMUR, Fuat, *Türkçe Öğretimi Birinci Kitap*, Kenan Matbaası, İstanbul 1946.
- BERKER, Aziz, *Türkiyede İlk Öğretim I 1839-1908*, MEB Yayınları, Ankara 1945.
- BÜYÜKKARAGÖZ, S. Savaş, *Program Geliştirme Kaynak Metinler*, Kuzucular Ofset, Konya 1997.
- CEYLAN, Sevim, *Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Ortaöğretim*, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş 2012.
- COSKUN, Eyyup, “Geçmişten Günümüze Türkçe Öğretiminin Gelişimi”, Ahmet Kırkkılıç, Hayati Akyol (ed.), *İlköğretimde Türkçe Öğretimi*, PegemA Yayıncılık, Ankara 2007, s. 1-13.
- DEMİREL, Muammer, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüştüye Mektepleri”, *Türkler*, XV, (2002), Yeni Türkiye Yayınları, s. 44-59.
- DEMİREL, Özcan, *Kuramdan Uygulamaya Eğitimde Program Geliştirme*, Pegem Akademi, Ankara 2009.
- DERİNGİL, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, Doğan Kitap, İstanbul 2014.
- DOĞAN, Recai, *Osmanlı'nın Son Döneminde Açılan Mekteplerde Din Dersinin Tarihi Gelişimi (1773-1923)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1994.
- DOĞANAY KAYA, Fatma, *Tanzimât'tan Cumhuriyet'e Rüştüye Mektepleri*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2011.
- DULUM, Sibel, *Osmanlı Devleti'nde Kadının Statüsü, Eğitimi ve Çalışma Hayatı (1839-1918)*, Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2006.
- DUMAN, Asiye, “Türkçenin Öğretimine Tarihsel Bir Bakış”, Abdurrahman Güzel, Halit Karatay (ed.), *Türkçe Öğretimi El Kitabı*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2013, s. 71-87.
- ERGİN, Osman, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri -Dolayısıyla- Türkiye Maarif Tarihi Cild 1-4*, Eser Kültür Yayınları, İstanbul 1977.
- ERGÜN, Mustafa ve DUMAN, Tayyip, “19. Yüzyılda Osmanlı Askerî Okullarının Ders Programları ve Ders Kitapları”, *Yeni Türkiye* 7 (1996), s. 494-511.

- ERGÜN, Mustafa, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ocak Yayınları, Ankara 1996.
- GÖĞÜŞ, Beşir, “Anadili Olarak Türkçenin Öğretimine Tarihsel Bir Bakış”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, (1970), s. 123-154.
- GRAY, William S., *Okuma ve Yazma Öğretimi*, çev. Nejat Yüzbaşıoğulları, MEB Yayınları, İstanbul 1975.
- GUTEK, Gerald, *Eğitime Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar*, çev. Nesrin Kale, Ütopya Yayınevi, İstanbul 2011.
- GÜLERYÜZ, Hasan, “Türk Dili”, Atilla Tazebay, Süleyman Çelenk (ed.), *Türkçe Öğretimi İlke-Yöntem-Teknikler*, Maya Akademi, Ankara 2008, s. 1-15.
- GÜNDÜZ, Mustafa, “II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk Eğitim Tarihi Sayısı*, VI/12 (2008), s. 243-286.
- HAFIZOĞLU, Taner, *II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) İlk ve Ortaöğretim Kurumlarında Müfredat*, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa 2014.
- İŞIKSALAN, Nilay, “II. Meşrutiyet Dönemi Sultanilerinde Türkçe ve Edebiyat Öğretimi”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 8, (1998), s. 151-182.
- İŞIKSALAN, Nilay, “İdadilerde Türkçe-Edebiyat Öğretimi”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 9, (1997), s. 155-175.
- İlk Mekteplerin Müfredat Programı, Millî Matbaa, İstanbul 1926
- KAFADAR, Osman, *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, Vadi Yayınları, İstanbul 1997.
- KANSU, Nafi Atuf, *Türkiye Eğitim Tarihi*, haz. Levent Eraslan ve Umur Karadoğan, Nobel Yayınları, Ankara 2016.
- KARAKUŞ, İdris, *Atatürk dönemi eğitim sisteminde Türkçe öğretimi*, TDK Yayınları, Ankara 2006.
- KARAKUŞ, İdris, *Türkçe Türk Dili ve Edebiyatı Öğretimi*, Can Rek. Bas. Yayın, Ankara 2005.
- KEÇECİ KURT, Songül, *Osmanlı Devleti'nde Kadınların Eğitimi (1839-1920)*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2008.
- KOÇER, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, MEB Yayınları, İstanbul 1991.
- KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- KURNAZ, Şefika, “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadınların Eğitimi”, *Millî Eğitim Dergisi*, S. 143, 1999, s. 99-111.

- Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nafi, *Maarif Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Matbaa-i Amire İstanbul 1338.
- NURDOĞAN, Arzu M., *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.
- ÖZTÜRK, Cemil, "Rüşdiye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXV, (2008), s. 300-303.
- PARMAKSIZ, Esmâ, II. *Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler*, Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 2008.
- SAKAOĞLU, Necdet, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye* 1315 Senesine Mahsus, Elli Üçüncü Sene, Âlem Matbaası, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, 1315.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye* 1316 Senesine Mahsus, Elli Dördüncü Sene, Âlem Matbaası, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, 1316.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Elli Birinci Sene, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1313.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Elli İkinci Sene, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1314.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Ellinci Sene, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1312.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Kırk Altıncı Sene, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1308
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Kırk Dokuzuncu Sene, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1311.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Kırk Sekizinci Sene, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1310.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, Kırk Yedinci Sene, Matbaa-i Âmire, Dersaadet 1309.
- Salname-i Nezâret Maarif-i Umumiye*, Altıncı Sene 1321 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Asır Matbaası, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye.
- Salname-i Nezâret Maarif-i Umumiye*, Birinci Sene 1316 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Matbaa-i Âmire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye.
- Salname-i Nezâret Maarif-i Umumiye*, Dördüncü Sene 1319 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Matbaa-i Âmire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye.
- Salname-i Nezâret Maarif-i Umumiye*, İkinci Sene 1317 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Matbaa-i Âmire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye.
- Salname-i Nezâret Maarif-i Umumiye*, Üçüncü Sene 1318 Sene-i Hicriyesine Mahsustur, Matbaa-i Âmire, Darü'l-Hilafeti'l-Aliye.
- SARIÇELİK, Kerim, *Osmanlı Devri Konyası'nda Modern Eğitim Öğretim (1869- 1919)*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009.
- Selim Sabit, *Rebnüma-yı Muallimîn*, Darü't-Tibaaü'l-Âmire, İstanbul tarihsiz.

- SOMEL, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1329-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İstanbul: İletişim Yayınları 2015.
- SOYDAN, Tarık, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi Süreci ve Eğitimin Belirlenimi (1789-1946)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.
- ŞAHBAZ, Namık Kemal, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Kadar (1838-1928) Türkiye'de İlkokuma ve Yazma Öğretimi*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2005.
- ŞAHBAZ, Namık Kemal, “Tanzimat (1839-1876), I. Meşrutiyet (1876-1878) ve II. Abdülhamit (1878-1908) Dönemlerinde Türkçe Öğretiminin Tarihsel Gelişimi”, Abdurrahman Güzel (ed.), *Başlangıçtan Günümüze Türkçenin Eğitimi-Öğretim Tarihi Araştırmaları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2017, s. 225-281.
- Takvim-i Vekayi*, S 176, 21 Zilkade 1254 (5 Şubat 1839).
- Takvim-i Vekayi*, S 73, 5 Safer 1309 / 28 Ağustos 1307 (9 Eylül 1891).
- Takvim-i Vekayi*, S 75, 8 Safer 1309 / 31 Ağustos 1307 (12 Eylül 1891).
- TÜMER, Erdem, Yasemin, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.
- UÇGUN, Duygu, “Tarihî Süreç İçerisinde Türkçe Öğretim Programları ve Türkçe Öğretmenlerinin Yetiştirilmesi”, Abdurrahman Güzel, Halit Karatay (ed.), *Türkçe Öğretimi El Kitabı*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2013, s. 89-105.
- UNAT, Faik Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1964.
- ÜNAL, Uğur, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüüşdiyeleri (1897-1907) Programlar-Ders İçerikleri-İstatistikler*, Gazi Kitabevi, Ankara 2008.
- VARIŞ, Fatma, *Eğitimde Program Geliştirme Teori ve Teknikler*, Alkım Kitapçılık Yayıncılık, Ankara 1994.
- YILDIRIM, Ali ve ŞİMŞEK, Hasan, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2006.
- YILDIZ, Cemal ve OKUR, Alpaslan, “Ana Dili Öğretimi”, Cemal Yıldız (ed.), *Yeni Öğretim Programına Göre Kuramdan Uygulamaya Türkçe Öğretimi*, PegemA Yayıncılık, Ankara 2006, s. 45-77
- YÜCEL, Hasan-Âli, *Türkiye'de Orta Öğretim*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1994.
- ZENGİN, Salih Zeki, *II. Abdülhamit Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009.

18. Yüzyılda Osmanlı Eliti Bir Darphane Sarrafının Muhallefatı: Bedros Nam-ı Diğer Petraki

The Heritage of an Ottoman Elite and Mint Sarraf in the 18th Century: Bedros, also Known as Petraki

Ertan ÜNLÜ*

Özet

Bu makale, 18. yüzyıl Osmanlı maliyesinin önemli kurumlarından Darbhâne-i Âmir'e'de uzun yıllar sarraf olarak hizmet etmiş, Osmanlı eliti bir sarraf olan Bedros nam-ı diğer Petraki'nin hayatıyla birlikte muhallefatını konu edinmektedir. Belgelerin diliyle "darbhâneli sarraf" Bedros, İstanbul'un Fener semtinde oturmakta ve Tarabya'da da bir yalısı bulunmaktadır. Hayatının sonu olacak darphane sarraflığına ise 1760'larda ulaşmıştır. Bu görevine, 1778 yılında darphane ustabaşılığı da ilave olunmuştur. Ancak Bedros, darphanede yolsuzluk ve devlete ihanet suçlamalarıyla 1786 yılında önce hapis, ardından katledilerek, kendisinin ve ailesinin malları müsadereye uğramıştır. Yapılan müsadere sonucu Bedros'un, alacaklarının tahsili ile bazı mülk ve eşyalarının satışından, yaklaşık 1 milyon kuruşluk hatırı sayılır bir serveti açığa çıkmıştır. Dolayısıyla burada, bu serveti merkeze alarak, bir yandan devletle çalışan Osmanlı eliti bir sarrafın, servet edinme ve bunları değerlendirme yöntemlerinin neler olduğu resmedilirken, bir yandan da bu sarrafın, giyim kuşamından ev eşyalarına, gündelik yaşamında kullandığı araç gereçlerin bir panoraması sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sarraf, sarraflar, darphane, muhallefat, 18. yüzyıl, Osmanlı eliti, Bedros, Petraki.

Abstract

This article studies the life and the heritage of Bedros, also known as Petraki, a sarraf and an Ottoman elite, who served as a sarraf in the Imperial Mint, which was one of the important institutions of the 18th

* Arş. Gör., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, e-mail: eunlu@ankara.edu.tr.

Bu makale, Ankara Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından desteklenen "16L0649002" kodlu proje kapsamında hazırlanan "18. Yüzyılın İkinci Yarısında Merkez-Taşra Bağlamında Sarrafların İlişki Ağları: Bir Sosyal Ağ Analizi Yöntemi Denemesi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

century Ottoman finance. Bedros, who is mentioned as "darbhâneli sarraf" in the documents, seated in the Fener district of Istanbul and had a waterside residence in Tarabya. He became the mint sarraf, which will cause the end of his life, in the 1760s. In 1778, mint craftsmen were added to his task. However, Bedros was imprisoned in 1786, with accusations of corruption in the mint and treason. Then he was murdered and his and his family's properties went to confiscation. After the confiscation, with the sale of some properties and goods, and the receival of his dues, Bedros's approximately 1 million piastre wealth came into light. Therefore, by taking this wealth into center, on the one hand, the methods of acquiring and evaluating wealth of an Ottoman sarraf who worked with the state, will be depicted; on the other hand, a panorama of his clothes, furniture, and his daily life equipments will be presented.

Keywords: Sarraf, sarrafs, mint, heritage, 18th century, Ottoman elite, Bedros, Petraki.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda erken dönemlerden itibaren etkin olan sarraflar¹, çoğunlukla gayrimüslim Osmanlı tebaası Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşmaktadır. Para bozma, değerli madenlerin alım-satımı, kredi verme vb. temel görevler üstlenen sarraflar, başta İstanbul olmak üzere ticaretin yoğun olduğu taşra kentlerinde de faaliyet göstermişlerdir. Onların devlet ve toplum nezdinde önem kazanmaları ise iltizam sisteminin yaygınlaşması ile doğru orantılıdır. Zamanla Osmanlı maliyesinin vazgeçilmez finansörleri haline

¹ Sarraflar hakkında geniş bilgi için bkz.: Necibe Sevgen, "Nasıl Sömürüldük?: Sarraflar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 13 (1968), s. 46-59; 14 (1968), s. 66-68; 15 (1968), s. 59-65; 16 (1969), s. 54-61; 17 (1969), s. 62-66; 18 (1969), s. 76-78; 19 (1969), s. 66-67; 20 (1969), s. 69-70; 21, s. 67-69; 22 (1969), s. 66-71; 23 (1969), s. 74-75; 24 (1969), s. 54-60; 25 (1969), s. 73-74; Araks Şahiner, *The Sarrafs of İstanbul: Financiers of the Empire*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995; Yavuz Cezar, "18. ve 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Sarraflar", *Gülten Kazgan'a Armağan: Türkiye Ekonomisi*, Haz.: Hilal Akgül-Fahri Aral, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2004, s. 179-207; Yavuz Cezar, "The Role of the Sarrafs in the Ottoman Finance and Economy in the Eighteenth and Nineteenth Centuries", *Frontiers of the Ottoman Studies*, vol. I, Ed.: Colin Imber&Keiko Kiyotaki, London 2005, s. 61-76; Ali Akyıldız, "Sarraflık/Osmanlı Dönemi", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, s. 163-165; Nebi Bozkurt, "Sarraflık", *DİA*, c. 36, İstanbul 2009, s. 162-163; Şevket Kamil Akar, "Tanzimat Döneminde Para Bozdurma Sorunu ve Köşe Sarrafları (1839-1879)", *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, c. 13/1, İstanbul 2011, s. 123-133; Nuran Koyuncu, "Osmanlı Devleti'nde Sarrafların Mültezimlere Kefillliği", *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, V/1 (2014), s. 295-326; Ömerül Faruk Bölükbaşı, "İstanbul Sarrafları (1691-1835)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, s. 30, Malatya 2014, s. 19-96; Metin Ziya Köse, "Galata'da Ermeni Sarraflar ve Kredi İlişkileri (1700-1720)", *Tarih Dergisi*, s. 64, İstanbul 2016, s. 73-99; Onnik Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650-1850)*, çev.: Erol Üyepazarcı, YKY, İstanbul 2017.

gelen sarraflar, 17. yüzyılın sonlarında, iltizam sisteminin malikaneye evrilmesiyle aynı dönemde, bir lonca etrafında teşkilatlandırılmıştır.² Mukataaların kayd-ı hayat şartıyla mültezimlere verilmeye başlanması, 18. yüzyılın son çeyreğinde eshamın uygulamaya konulması ve uzun süren savaşlar, sarrafların önemlerinin daha da pekişmesine neden olmuştur. 19. yüzyılın ortalarında yerlerini yavaş yavaş bankalara bırakmış olsalar da, imparatorluğun yıkılışına kadar varlıklarını sürdüren sarraflar, Osmanlı yöneticileri, saray mensupları, taşradaki yerel güç odakları ve ihtiyaçları doğrultusunda toplumun diğer bireyleri arasındaki ilişkilerde finansör ve aracı olarak başat bir rol oynamışlardır. Ayrıca "resmi statülü"³ bir "memur" ya da "yarı memur"⁴ biçiminde, yeniçeri ocağı, madenler, gümrükler gibi çeşitli devlet kurumlarında da hizmet etmişlerdir.

18. yüzyılda Osmanlı maliye örgütü içerisindeki statü ve işlevi değiştirilerek ihtiyat hazinesi vasfı kazandırılan Darbhâne-i Âmire⁵ de sarrafların hizmet ettiği bu kurumlardan birisidir. Darphanede hizmet eden sarraflar, darphane sarrafi⁶ olarak adlandırılmakta ve darphanenin tüccar sınıfı arasında yer almaktadır. Darphane ile birlikte darphane nazırının tüm para alışverişlerini üstlenen darphane sarrafları, ayrıca, darphane tarafından işletilen madenler, mukataalar,

² Sarrafların esnaf örgütü olarak teşkilatlandırılmaları için bkz.: Ö. F. Bölükbaşı, "İstanbul Sarrafları...", s. 20.

³ Sarrafların resmi statülü olmaları hakkında bkz.: Yavuz Cezar, "18. Yüzyılda Eyüp'te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyyüp'te Sosyal Yaşam*, Ed.: Tülay Artan, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1998, s. 19; M. Z. Köse, "Galata'da Ermeni Sarraflar...", s. 75.

⁴ Y. Cezar, sarrafların serbest meslek zümresinden olmalarına rağmen, özel kişilerle olan işlerinin yanı sıra, devletle önemli ve derin ilişkileri nedeniyle bazılarının adeta birer devlet memuru statüsüne girdiklerini ve bu bağlamda onların bir kısmının "memur", bir kısmının da "yarı memur" statüsünde sayılabileceklerini belirtir. Bkz.: Y. Cezar, "...Osmanlı Devleti'nde Sarraflar", s. 192.

⁵ Osmanlı piyasası ile devlet hazinesinin nakit ihtiyacını para basarak karşılayan Darphanenin bu dönüşümü, 1757 yılında Sadrazam Koca Ragıp Mehmed Paşa'nın Darüssaade ağasını ortadan kaldırışının ardından, haremın kontrolünde olan büyük miktarda vakıf mallarına el konularak idaresinin darphaneye bırakılmasıyla başlamış ve 1764 yılında tamamlanmıştır. 18. yüzyılda faaliyetleri kontrol altına alınarak merkezileşen darphanenin ihtiyat hazinesi olarak dönüşümü ve oynadığı rolle ilgili bkz.: Ömerül Faruk Bölükbaşı, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2013.

⁶ Bölükbaşı, darphane sarrafları hakkında literatürde mevcut bilgilerin yetersiz ve karmaşık olduğunu, yaygın olarak darphane sarrafının ifrazcılığıyla karıştırıldığını belirtmektedir. Ona göre darphanede çalışan bu iki görevli, yani darphane sarrafi ve ifrazcılığı, ayrı görevlilerdir. İlaveten Bölükbaşı'ya göre, darphane denetiminde ve darphaneye bağlı çalışan, sayıları genellikle 72-73 olan İstanbul sarraflarıyla, doğrudan darphanenin elemanı sayılan darphane sarraf ve ustabaşları da birbirinden ayrıdır. Darphane sarraflarıyla ilgili geniş bilgi için bkz.: Ö. F. Bölükbaşı, *...Darbhâne-i Âmire*, s. 52-59, 61-62; Ö. F. Bölükbaşı, "İstanbul Sarrafları...", s. 30.

çiftlikler vb. için yapılan harcamalarla diğer bazı giderlerin finansmanını da sağlamaktadır. Çalışmamızın odağında bulunan Bedros nam-ı diğer Petraki⁷ de darphane için oldukça mühim görevler icra eden darphane sarraflarındandır ve bu araştırma, hayatıyla birlikte, onun müsadere edilen muhalefatını konu edinmektedir.

Bazı araştırmalarda Bedros'un zenginlik ve muhalefatına dikkat çekilmiş olmakla birlikte⁸, onun zenginlik ve muhalefatının kapsamlı bir incelemesi yapılmamıştır. Dolayısıyla burada, bir yandan devletle çalışan Osmanlı eliti bir sarrafın, servet edinme ve bunları değerlendirme yöntemlerinin neler olduğu resmedilirken, bir yandan da bu sarrafın, giyim kuşamından ev eşyalarına, gündelik yaşamında kullandığı araç gereçlerin bir panoraması sunulacaktır. Bu bağlamda, dönemin kronikleri ve çeşitli arşiv belgelerinin yanı sıra, Bedros'un müsadere edilen muhalefatıyla ilgili kayıtlar çalışmanın temelini oluşturacak ve literatür de bunlara ilave olunacaktır. Ancak asıl konuya geçmeden önce, muhalefat kayıtları ile muhalefat kayıtları kullanılarak yapılan çalışmalara ve Bedros'un hayatına kısaca göz atmak yerinde olacaktır.

Muhalefat Kayıtları ve Yapılan Çalışmalar

Muhalefat, Osmanlı miras hukukunda ölen ya da çeşitli suçlar dolayısıyla hapis, sürgün, katl gibi bir cezaya çarptırılarak malları müsadere⁹ edilen bir

⁷ Arşiv belgelerinde ondan bahsedilirken çoğunlukla *Bedros* ismi kullanılmakta, bunun yanı sıra bazı belgelerde *Petraki* bazı belgelerde de *Petraki nam-ı diğer Bedros* şeklinde adı zikredilmektedir. Belgelerde görülen Bedros-Petraki ikiliğine, dönemin kroniklerinde de rastlanmaktadır. *C.BH. 257/11903; D. 2659* vd.; Ahmed Vasıf Efendi, *Mebâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Abbâr*, Haz.: Mücteba İlgürel, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1978, s. 333; Ü. Filiz Bayram, *Enverî Târîhi: Üçüncü Cild (Metin ve Değerlendirme)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 735; *Taylesanizâde Hâfız Abdullab Efendi Târîhi, İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789)*, Haz.: Feridun M. Emecen, TATAV Yay., İstanbul 2003, s. 142; *Rûzmerre, I. Abdülhamid-III. Selim Dönemi Olayları Kronolojisi*, Türk Tarih Kütüphanesi, Yazma: Y/1001, v. 19b; Ahmed Cavid, *Hadîka-i Vekâyi'*, Haz.: Adnan Baycar, TTK, Ankara 1998, s. 132; Ahmed Cevdet, *Tarîh-i Cevdet*, c. 5, Dersaadet 1309, s. 65. Y. Cezar sarraflarla ilgili makalesinde "Petraki nam-ı diğer Bedros" ismini "Seraki nam-ı diğer Bedros" şeklinde vermiştir. Bkz.: Y. Cezar, "...Osmanlı Devleti'nde Sarraflar", s. 193. Arşiv belgelerinde yaygın olarak "Bedros" ismi kullanıldığından bu çalışmada da Petraki'den ziyade Bedros ismi kullanılacaktır.

⁸ Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi ve İmparatorluğun Çöküşü Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, Ayraç Yay., Ankara 1999, s. 210; Y. Cezar, "...Osmanlı Devleti'nde Sarraflar", s. 193-194; O. Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık...*, s. 78.

⁹ Müsadere, bir kişinin tereke ya da muhalefat olarak adlandırılan, tam olarak olmasa da, bütün maddi varlığına belirli şartlar dahilinde devlet adına el konulması anlamına gelmektedir. Osmanlı öncesinde de rastlanan bir uygulama olup, ölüm halinde veya bir ceza yöntemi olarak sürgün, katl gibi cezalarla birlikte tatbik edilmiştir. Başlangıçta,

kişinin geride bıraktığı bütün maddi varlığı için kullanılan bir terimdir. Tereke ve metrukat kelimeleri de aynı anlamı karşılamaktadır. Kişilerin menkul ve gayrimenkul mallarının kaydedildiği, kadı veya muhalefat memurları tarafından tutulan defterler de bu isimlerle anılmaktadır.¹⁰

Kişinin kimliği, ailesi, borçları, alacakları, mülkleri ve eşyaları hakkında bilgiler içeren bu kayıtlar, düzenlenme açısından birbirine benzemektedir. Ancak C. Neumann, muhalefat ve tereke kayıtları arasında küçük bir nüans farkına dikkat çekmektedir. O da, muhalefat kayıtlarının sıradan tereke defterleri gibi sabit bir hukuk kuralına göre yerel bir kadı veya kassam tarafından tanzim edilmeyip, merkezi idarenin tek taraflı emriyle kaleme alınmış olmasından ibarettir. Ayrıca Neumann, müsadere uygulamasıyla bağlantılı olarak tutulan muhalefat defterlerinin, İslam miras hukuku çerçevesinde terekelerde yer almayan eş ve çocuklara ait nesnelere de içerdiğinin altını çizmektedir.¹¹

devlete ihanet edenler ve asilerin cezalandırılmaları sırasında uygulanan müsadere, 17. ve 18. yüzyıllardan itibaren kapsamı değişerek, mal-mülk sahibi, zengin kişilerin ölümleri halinde ya da hayattayken malları müsadere olunmuştur. Ayrıca, devlet hizmetinde bulunmuş, servetinin kaynağında devlet malı olanların malları da müsadereye uğramıştır. Devlete ihanet, devlet malını zimmetine geçirmek vb. gerekçelerin ileri sürülebildiği müsadere uygulaması, suistimallere rağmen, hem devlet için bir gelir kapısı olmuş hem de devlete karşı güç unsuru oluşturabilecek kişilerin dizginlenmesi için bir araç haline gelmiştir. Müsadere ve Osmanlı'da müsadere uygulaması hakkında geniş bilgi için bkz.: Cahit Telci, "Osmanlı Devletinde 18. yüzyılda Muhalefat ve Müsadere Süreci", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2 (2007), s. 145-166; Tuncay Ögün, "Osmanlı Devleti'nde Müsadere Uygulamaları", *Osmanlı*, c. 6, Ankara 1999, s. 371-383; Karl K. Barbir, "Bir Osmanlılık Emaresi: Osmanlı Görevlilerinin Mülklerinin Müsadere Edilmesi", *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu*, Der.: Baki Tezcan-Karl K. Barbir, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2012, s. 163-174; Nilüfer Alkan Günay, "Müsaderenin Sosyal ve Ekonomik Bir Analizi: 18. Yüzyıl Sonlarında Bursa'da Yapılan Müsadereler", *Bellekten*, c. LXXVI/277, Ankara 2012, s. 793-815.

¹⁰ Geniş bilgi için bkz.: Tahsin Özcan, "Muhalefat", *DİA*, c. 30, İstanbul 2005, s. 406-407; Christoph K. Neumann, "Birey olmanın alameti olarak tüketim kalıpları 18. yüzyıl Osmanlı meta evreninden örnek vakalar", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 8, İstanbul 2009, s. 7-47; Fatih Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2011; Orlin Sabev, "Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Değerli Kaynak Teşkil Eden Tereke ve Muhalefat Kayıtları", *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapın Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi 21-23 Kasım 2012, Bildiriler*, c. I, Ankara 2013, s. 259-272; Gülser Oğuz, *Bir Osmanlı Kentinde Taşınır ve Taşınmaz Mal Varlığına Dayalı Servet Analizi: Edirne Örneği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013; Gülser Oğuz, "Tereke Kayıtlarının Güvenilirliği ve Kadıların Mirastan Mal Kaçırma Yöntemleri", *Turkish Studies*, s. 9/1, Ankara 2014, s. 409-426; Özlem Oral Paltacı, "Osmanlı Tereke Kayıtlarının Sanat Tarihi Araştırmaları Açısından Öneme Yönelik Bazı Değerlendirmeler", *OTAM*, s. 40, Ankara 2016, s. 327-354.

¹¹ C. K. Neumann, "Birey olmanın alameti...", s. 13-17.

Bu küçük nüans farklarına rağmen, birbirine çok benzeyen muhallefat ve tereke kayıtlarının kişinin bütün mal varlığını tam olarak yansıttığını söylemek oldukça güçtür. Yine de bir nebze de olsa gerçeğe yakın veriler sunduklarını vurgulamak gerekir. Dolayısıyla küçük bir eşyanın dahi yer aldığı bu kayıtlar, kişinin günlük yaşamı, zevkleri ve entelektüel birikiminin yanı sıra, dönemin sosyal, ekonomik ve kültürel yapısını da aydınlatmaya yarayan, Ö. Paltacı'nın “arkeolojik veri sahası” olarak adlandırdığı¹², önemli bir kaynaktır.

Ömer Lütfi Barkan'ın kaynak olarak ortaya çıkardığı¹³ ve Halil İnalıcık'ın sosyal tarih çalışmaları için önemine dikkat çektiği¹⁴ tereke ve muhallefat kayıtları, bugüne kadar pek çok araştırmaya temel teşkil etmiştir.¹⁵ Bunda, Dünya tarihçiliğine paralel olarak Türk tarihçiliğinde de, ilginin, 1980'lerden itibaren gittikçe artan bir şekilde tüketim tarihine kaymış olması etken olsa gerektir.¹⁶ Bu bağlamda muhallefat ve tereke kayıtları, gerek tarihçiler gerekse sanat ve mimarlık tarihçileri tarafından yoğun bir şekilde kullanılmış ve kullanılmaya da devam etmektedir. Yapılan araştırmalar ise giyim kuşamdan¹⁷ mutfak kültürüne¹⁸, bir kişinin (sultan, vezir, ayan, paşa vb.) yaşam tarzı¹⁹ ve

¹² Ö. O. Paltacı, “Osmanlı Tereke Kayıtları...”, s. 334.

¹³ Ömer Lütfi Barkan, “Edirne Askeri Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler*, c. III, s. 5-6, Ankara 1966, s. 1-479.

¹⁴ Halil İnalıcık, “15. Asır Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi Kaynakları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c.15, s. 1-4, İstanbul 1953, s. 51-75.

¹⁵ Bu çalışmaların genel bir değerlendirmesi ve yapılan çalışmaların listesi için bkz.: Hülya Canbakal, “Barkan'dan Bu Yana Tereke Çalışmaları”, *Vefatının 30. Yıldönümünde Ömer Lütfi Barkan: Türkiye Tarihçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu*, İstanbul 2011, s. 1-7; O. Sabev, “...Tereke ve Muhallefat Kayıtları”, s. 259-272.

¹⁶ Suraiya Faroqhi, “Giriş”, *Soframız Nur Hanemiz Mamur: Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak*, Ed.: Suraiya Faroqhi-Christoph K. Neumann, Alfa Yay., İstanbul 2016, s. 17-20; Hedda Reindl-Kiel, “Osmanlı Yöneticileri Lüks Tüketimi ve Hediyeleşme”, *İSAM Konuşmaları Osmanlı Düşüncesi-Ahlâk-Hukuk-Felsefe-Kelâm*, Haz.: Seyfi Kenan, İSAM Yay., İstanbul 2013, s. 137.

¹⁷ Gülser Oğuz, “61 Numaralı Edirne Şer'îye Siciline Göre Edirneli Kadınların Giyim Kuşam Kültürü”, *Millî Folklor*, s. 92, Ankara 2011, s. 106-116; Temel Öztürk, “1918 Numaralı Kadı Siciline Göre 18. Yüzyılda Trabzon'da Giyim-Kuşam Kültürü”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 9/18, Ankara 2015, s. 9-28.

¹⁸ Zeynel Özlü, “XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep Mutfacı”, *Millî Folklor*, s. 72, Ankara 2006, s. 118-128.

¹⁹ Yavuz Cezar, “Bir Âyanın Muhallefâtı”, *Belleten*, XLI/161, Ankara 1977, s. 41-75; Jülide Akyüz, “Osmanlı Ulemasından Üç Efendi'nin Terekeleri”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, s. 36, 2008, s. 188-200; Gülser Oğuz, “Tereke Kaydından Hareketle Bir Osmanlı Vezirinin 18. Yüzyılın Başlarındaki Yaşam Tarzı: Amcazâde Hüseyin Paşa”, *Millî Folklor*, s. 88, Ankara 2010, s. 91-100; Faruk Söylemez, “Malatya Mutasarrıfı Rişvanzade Ömer Paşa'nın Muhallefâtı”, *OTAM*, s. 27, Ankara 2011, s. 165-194; Serkan Polat, “Çapanoğlu Ahmed Paşa'nın Muhallefâtı”, *Tarih Okulu Dergisi*, s. XXIV, 2015, s. 85-120; İsmail Kıvrım, “17. Yüzyılda Bir Valide Sultanın Günlük Hayatı: Valide

tüketim kalıplarından²⁰ aileye²¹, toplumsal ilişkilerden²² barınma kültürüne²³, statü ve servet analizinden²⁴ bir kentin ya da bir bölgenin sosyo-ekonomik yapısına²⁵ kadar geniş bir yelpaze oluşturmaktadır. Osmanlı eliti bir darphane sarrafının muhallefatını konu edinen makalemiz de bunlara eklenmektedir.

Darphane Sarrafı Bedros'un Hayatı

Bedros, III. Mustafa ve I. Abdülhamid dönemlerinde Darbhâne-i Âmire sarraflığı görevinde bulunmuş bir sarraftır. Onun hayatının ilk dönemleriyle ilgili kaynaklarda bir bilgi yoktur. Dolayısıyla nereli olduğu ve ne zaman doğduğu konusunda bir şey söylemek güçtür.

Bu güçlük, Bedros'un etnik menşeinin Ermeni mi Rum mu olduğu konusunda da kendini göstermektedir. Çünkü o, kaynaklarda, Bedros ve Petraki olmak üzere iki isimle anılmakta²⁶ ve bu da Bedros'un etnik menşeiini muğlaklaştırmaktadır. Bu muğlaklık, ikincil literatürde de çok açık görülmektedir.²⁷ Bedros'a İsvaç Elçisi tercümanlığı beratı verilmesiyle ilgili

Hadice Turhan Sultan", *History Studies*, 5/2, 2013, s. 243-262.

²⁰ C. Neumann, "Birey olmanın alameti...", s. 7-47.

²¹ Said Öztürk, "Tereke Defterlerine Göre XVII. Asırda İstanbul'da Aile Nüfusu, Servet Yapısı ve Dağılımı", *İstanbul Araştırmaları*, s. 3, 1997, s. 21-58; Zeynel Özlü, "Terekeler Işığında Göynükte Aile", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, s. 29, 2006, s. 81-102; İbrahim Etem Çakır, "Osmanlı Toplumunda Eş ve Çocuk Sayısı, Statü, Servet: 1671-1678 Sofya Örneği", *OTAM*, s. 31, Ankara 2012, s. 41-60.

²² Gülser Oğuz, "61 Numaralı Edirne Şer'iyeh Sicili'nden Hareketle Müslim-Gayri Müslim İlişkileri Üzerine Bir Deneme", *Kök Araştırmalar Dergisi*, c. XII/1, Ankara 2010, s. 87-100.

²³ Şükriye Pınar Özyalvaç, *İstanbul Konut Mimarisinde Lüks ve Konfor (18. Yüzyıl)*, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015.

²⁴ Hülya Canbakkal, *17. Yüzyılda Aynatâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset, İletişim Yay.*, İstanbul 2009; Özlem Başarı, "Statü-Servet İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *History Studies*, 3/3, 2011, s. 49-67; Zozan Pehlivan, *The Rich and The Poor: Wealth Polarization in Late Eighteenth Century Aynatâb*, Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008; G. Oğuz, *...Edirne Örneği*.

²⁵ Tülay Artan, "Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp'te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış: Orta Halliliğin Aynası", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, Ed.: Tülay Artan, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1998, s. 49-64; Kadir Güldür, *Tereke Defterlerine Göre Rodosçuk Kazasında Sosyo-Ekonomik Hayat (1788-1790)*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2016.

²⁶ Bununla ilgili dipnot 7'ye bakılabilir.

²⁷ H. Barsoumian Petraki'nin Katolik Ermeni olduğunu belirtirken, E. Eldem'e göre Petraki Rum'dur. O. Jamgoçyan ise tezinde Petraki'yi Ermeni-Rum şeklinde tarif etmektedir. Onun bu ikilemiği, kitabında da göze çarpmaktadır. Kitabının metin kısmında Jamgoçyan, bir yandan Petraki'nin Hay-Horom yani Ortodoksluğu kabul etmiş Ermeni olduğuna vurgu yapmakta, diğer yandan kitabının sonunda verdiği listede onu Rum olarak tanımlamaktadır. Bkz.: Hagop L. Barsoumian, *İstanbul'un Ermeni*

belgede²⁸ geçen Petraki Musko (Mosko, Moskov) veled-i Kıryako²⁹ kaydında baba adının da Rum kökenli olması, bunun yanı sıra dönemin Rum patriğinin Bedros'un muhalefatının tespitinde aktif rol oynaması³⁰ ve ayrıca çocuklarının da Dimitraki³¹, Yorgaki³², İstavraki (İstoraki)³³ gibi Rum isimleri taşımaları Bedros'un etnik menşeinin Rum olma olasılığını kuvvetlendirmekle birlikte, kesin bir hükme varmak zordur.³⁴ Rum olabileceği gibi, O. Jamgoçyan³⁵ ve C. M. Philliou'nun bahsettiği Rumlaşmış Ermenilerden olma ihtimali de yüksektir.³⁶ Dolayısıyla Bedros'u "hay-horom" ya da "hay-hurum"³⁷ olarak kabul etmek akla daha yatkın gelmektedir. Böylece Bedros'un kaynaklarda iki isimle zikredilmesi de biraz netlik kazanmış olur.

Bedros'un ailesi hakkında çok az veri içeren kaynaklar, babasının Kıryako³⁸ olması dışında, annesi ve varsa kardeşleriyle ilgili bir bilgi sunmaz. Buna karşılık,

Amiralar Sınıfı, Aras Yay., İstanbul 2013, s. 94; Edhem Eldem, "İstanbul: İmparatorluk Payitahtından Periferileşmiş Bir Başkente", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2012, s. 280; Onnik Jamgoçyan, *Les Finances de l'Empire Ottoman et les Financiers de Constantinople (1732-1853)*, Sorbonne 1988, s. 484; O. Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık...*, s. 77, 182.

²⁸ C.HR. 169/8441 (23 Ekim 1776/10 N 1190).

²⁹ Kıryako ismi Yunanca sözlükte bir erkek adı olarak Kiriakos şeklinde geçmektedir. Bkz.: Georgios Babiniotis, *Lexiko tis Neas Ellinikis Glossas*, Atina 1998, s. 979. Yardımları için Arş. Gör. Emine Hatip ile Öğr. Gör. İskender Osman'a çok teşekkür ederim.

³⁰ D.BŞM. 6808/92.

³¹ C.DRB. 49/2450.

³² C.DRB. 49/2450.

³³ C.DRB. 59/2905; C.ML. 59/2679.

³⁴ İstanbul sarraflarıyla ilgili çalışmasında Bölükbaşı, bazı isimlerin hangi millete ait olduğunun kolaylıkla ayırt edilebilirken, bazı isimlerin aidiyetini tayin etmenin zor olduğunu belirtmektedir. Bazen iki isimli bir sarrafın bir adının çok bilinen bir Ermeni adıyla, diğerinin meşhur bir Rum ismi olabileceğini vurgulamakta (Bedros nam-ı diğer Petraki de buna örnektir) ve bazı isimlerin de birkaç etnik grupta birden kullanılabildiğine dikkat çekmektedir. Katiplerin de bazı isimleri çok değiştirdiği ve bu isimlerin ne Ermeni ne Rum ne de Museviler tarafından kullanıldığını dile getirmektedir. Dolayısıyla isim üzerinden etnik ve dini aidiyet belirlemek çok zor bir iştir. Geniş bilgi için bkz.: Ö. F. Bölükbaşı, "İstanbul Sarrafları...", s. 31-33.

³⁵ O. Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık...*, s. 77.

³⁶ Christine M. Philliou, *Biography of an Empire: Governing Ottomans in an Age of Revolution*, University of California Press, London 2011, s. 202.

³⁷ Ermenice kaynaklarda hay-horom, Yunanca kaynaklarda hay-hurum şeklinde geçen ve ruhani olarak Rum Ortodoks Kilisesi'ne bağlı, Ermenice konuşan Ermeni-Rumlar için kullanılan bir kavramdır. Yorgos Anastasiadis, hay-hurumların Bizans döneminde Helenleşmiş Ermeniler olabileceği gibi, Ermenice konuşan Rumlar da olabilecekleriyle ilgili farklı görüşler olduğunu, ancak bugün hay-hurumların kendilerini Rum kabul ettiklerini belirtmektedir. Geniş bilgi için bkz.: Yorgos I. Anastasiadis, "Ermenice Konuşan Rumlar Hay-Hurumlar", *Toplumsal Tarih Dergisi*, s. 156, çev.: Frango Karaoğlan-Elçin Macar, İstanbul 2006, s. 38-43.

³⁸ C.HR. 169/8441.

kendi eşi ve çocuklarının kimliklerini tespit etmek mümkündür. Eşinin adı Mariyore'dir ve o da Bedros'un katlinden kısa bir süre sonra ölmüştür.³⁹ Ayrıca beş çocuğu olduğu anlaşılan Bedros'un, Varvara⁴⁰ ve Karinko⁴¹ adında iki kızı, yukarıda da isimlerini zikrettiğimiz, Dimitraki, Yorgaki ve İstavraki (İstoraki) adında üç oğlu vardır. Kayını ve aynı zamanda ortağı Yorgaki ile kayınpederi Luka'nın da adı kaynaklarda yer almaktadır.⁴²

İstanbul'un Fener semtinde oturan ve Tarabya'da da bir yalısı bulunan⁴³ Bedros'un mesleki kariyerinin ilk evreleri için de kaynaklar suskundur. Dolayısıyla sarraflığa nasıl ve ne zaman başladığı, bir baba mesleği olarak mı sarraflık yaptığı açık değildir. Ancak Ahmed Vasıf'ın verdiği "...*Dârü'd-darb-ı âmire'de sarrâf olan Bedros nâm zımmî bâlik olan sarrâf İstefan'ın bizmetkârı olup...*"⁴⁴ şeklindeki bilgiden, onun çıraklıktan mesleğe atıldığı anlaşılmaktadır.

Ustası İstefan'ın⁴⁵ hizmetinde sarraflık mesleğiyle tanışan Bedros, efendisine yakınlığı dolayısıyla, zamanla darphane işlerine de müdahil olmuştur.⁴⁶ Zaten bir süre sonra kendisine, efendisine ortak olarak⁴⁷ darphane sarraflığı tevcih olunmuştur. Bedros'un bu önemli göreve getirilişinde ise dönemin Darphane Nazırı Sıdkı Mustafa Efendi⁴⁸ üzerindeki nüfuzu rol

³⁹ Bedros'un mallarının müsaderesi ile ilgili 14 Nisan 1786 (14 C 1200) tarihli belgede, bazı eşyaların eşine bırakıldığı yazılıdır. Ancak 26 Haziran 1786 (28 Ş 1200) tarihli bir kayıta eşinin mukaddemen halike olduğu kaydedilmiştir. Buradan, Bedros'un eşi Mariyore'nin, Bedros'un hapsi ve katli esnasında yaşadığı ve bundan çok kısa bir süre sonra da öldüğü anlaşılmaktadır. Sırasıyla bkz.: *D. 6436; MAD.d. 9742*, s. 133.

⁴⁰ *MAD.d. 9742*, s. 113.

⁴¹ *MAD.d. 9742*, s. 244.

⁴² *MAD.d. 9742*, s. 272; *C.DRB. 59/2905*. Başka bir belge de Yorgaki veled-i Kokas (Kukas, Kofas, Kufas) şeklinde geçmektedir. *TSM.A.E. 11143*.

⁴³ *HAT. 1393/55683; D.BŞM. 6791/113, 6791/114, 6797/77, 7303/93*.

⁴⁴ Ahmed Vasıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr...*, s. 333.

⁴⁵ 29 Temmuz 1760 (15 Z 1173) tarihli belgeye göre İstefan, uzun zamandır darphanede sarraflık yapmaktadır. Sadakat ile hizmet ettiğinden dolayı kendisine gümüşçülük gediği verilmesi istenmektedir. Ancak boş gümüşçülük gediği olmadığı için, herhangi bir gedik boşalana kadar gümüşçü mülazımı olarak görevlendirilmesi uygun bulunmuştur. Bkz.: *C.DRB. 6/259*; Y. Cezar, "...Osmanlı Devleti'nde Sarraflar", s. 185. Ö. F. Bölükbaşı bu kayıttan yola çıkarak İstefan'ın adı tespit edilebilen ilk darphane sarraflı olduğunu belirtmektedir. Bkz.: Ö. F. Bölükbaşı, *...Darbhâne-i Âmire*, s. 61.

⁴⁶ "...*Dârü'd-darb-ı âmire'de sarrâf olan Bedros...icâd-ı ebâtil ve tezyârde bâ-adil ve ihtirâ' mekrûbiyle de sâni-i azâzîl olduğuna binâen bâlik-i mersûme takarrüb ve giderek umûr-ı darbhâneyi hod-be-hod rü'yete mükîbb olduğundan gayri...*" Bkz.: Ahmed Vasıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr...*, s. 333.

⁴⁷ Bölükbaşı, Bedros'un efendisi İstefan'ın halefi olduğunu belirtse de, hem 28 Nisan 1765 (7 ZA 1178) tarihli belgede ikisinin de "*darbhâneli sarraf*" olarak birbirlerine kefil olmaları, hem de 23 Aralık 1786 (2 RA 1201) tarihli başka bir kayıta İstefan'ın "*makûl-i mesfûrun şeriki ve bâlen Darbhâne sarrafi*" şeklinde anılması, onların bu görevi ortak yürüttüklerini açık bir şekilde göstermektedir. Bkz.: *C.BLD. 11/527; MAD.d. 9994*, s. 284; *D.BŞM. 6867/81*; Ö. F. Bölükbaşı, *...Darbhâne-i Âmire*, s. 61.

⁴⁸ Sıdkı Mustafa Efendi, 15 Kasım 1760-16 Ocak 1763 tarihleri arasında darphane nazırlığı yapmıştır. Bkz.: Ö. F. Bölükbaşı, *...Darbhâne-i Âmire*, s. 34. Sıdkı Mustafa Efendi ile ilgili

oynamıştır.⁴⁹ Bu açıdan, farklı görüşler olsa da, Bedros'un darphane sarraflığına atanması, Sıdkı Mustafa Efendi'nin darphane nazırlığı sırasında, yani 1760-1763 aralığında gerçekleşmiş olmalıdır.⁵⁰

Darphane sarraflığını elde ettikten sonra Bedros'un, tıpkı İstefan gibi, gümüşü mülazımı statüsünde darphane için gümüş mübayaaya ettiği belgelerden anlaşılmaktadır.⁵¹ Kariyerinin ilerleyen aşamalarında ise bu görevlerine darphane ustabaşılığı da ilave olunmuştur. Günlük 60 akçe ile darphane ustabaşısı olan Bedros, Kemani Corci'nin vefatı üzerine, Darphane Nazırı Hafız el-Hac Mustafa Efendi'nin⁵² arzıyla, 22 Ağustos 1778 yılında bu göreve getirilmiştir.⁵³ Ancak belgeye göre, darphane emektarları arasında yer alan Bedros, zaten bu görevi "bilâ-vazife" olarak uzun zamandır sürdürmektedir.⁵⁴ Bu görev değişikliğinden önce, sarraflık hizmetini yürüten ve bir yerden geliri olmayan Bedros'a ustabaşılık hizmeti karşılığında Eflak voyvodalarından 250 kuruş ve Boğdan voyvodalarından dahi 150 kuruş olmak üzere yıllık toplam 400 kuruş nân-para tayin edilmesi de⁵⁵ bunun açık göstergesidir. Muhtemelen boş ustabaşılık gediği olmaması hasebiyle böyle bir çözüm üretilmiştir. Dolayısıyla Bedros'un darphane ustabaşılığı, sadece, mevcut durumun resmileşmesinden ibarettir.

ayrıca bkz.: Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, c. 5, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 1505-1506; İhsan Fazlıoğlu, "Mustafa Sıdkı", *DİA*, c. 31, İstanbul 2006, s. 356-357.

⁴⁹ "...Dârü'd-darb-ı âmir'e de sarrâf olan Bedros...hâlik-i mersûme takarrüb ve giderek umûr-ı darbhâneyi bod-be-bod rü'yete mükâbb olduğundan gayri o hilâlde darbhâne emîni bulunan Sıdkı Mustafa Efendi merbûmu ba'zı evzâ-ı ebleb-firib ile tabdî' ve müteveffâ-yi mûmâ-ileyb dabi kâr-güzarlığını ba'zı mahallere işâ'e ile dâire-i şöbretini tevsi' etmişdi. Bir müddet bu hâl-i keyd me'âl ile iştiğâl ve çok geçmeden bi'l-istiklâl darbhâne sarraflığını istihsâl edüp ümenâ ve sair bademeyi birer takrib ibâfe ve tarafına imâle ve anlar dabi cemî' seyyi'âtını keîm ile hâkkinda icrâ-yi hüsn-i mu'âmele ederler idi." Bkz.: Ahmed Vasıf Efendi, *Mebâsinü'l-Âsar...*, s. 333; Ö. F. Bölükbaşı, ...*Darbhâne-i Âmir'e*, s. 61-62.

⁵⁰ Barsoumian'ın verdiği bilgiye göre Petraki 1752 tarihinde Dzeron Amira'nın yerine darphane sarrafi olmuştur. H. L. Barsoumian, ...*Amiralar Sınıfı*, s. 94. Jamgoçyan ve P. Tuğlacı da benzer bir bilgi sunmaktadır. O. Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık...*, s. 77, 86; Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, c. I, Pars Yay., İstanbul 2004, s. 341. Bölükbaşı ise Vasıf Tarihi'nde yer alan bilgiyi arşiv belgelerindeki verilerle birleştirerek, Bedros'un 1760'lı yıllarda darphane sarrafi olduğunu belirtmektedir. Ö. F. Bölükbaşı, ...*Darbhâne-i Âmir'e*, s. 61. Dolayısıyla biz de Bölükbaşı'nın vermiş olduğu tarihi esas aldık.

⁵¹ *C.DRB. 4/193*; Ö. F. Bölükbaşı, "İstanbul Sarrafları...", s. 63. Darphaneye piyasadan altın ve gümüş satın alıp teslim eden ve ifrazcıbaşıya bağlı olarak çalışan görevlilerden olan mübayaacı hakkında geniş bilgi için bkz.: Ö. F. Bölükbaşı, ...*Darbhâne-i Âmir'e*, s. 60-61.

⁵² Hafız el-Hac Mustafa Efendi, 3 Aralık 1775-Ekim-Kasım 1778 tarihleri arasında darphane nazırlığı yapmıştır. Bkz.: Bölükbaşı, *a.g.e.*, s. 34.

⁵³ *C.AS. 1036/45473*. Bölükbaşı, Bedros'un üstlendiği ustabaşılığın doğrama-i kuruş ustabaşılığı olduğunu ve Kemani Corci'nin bu görevi Düzoğlu Ohannes'ten 21 Mart 1744 tarihinde devraldığını belirtmektedir. Bkz.: Bölükbaşı, *a.g.e.*, s. 61.

⁵⁴ *C.AS. 1036/45473*.

⁵⁵ *C.ML. 604/24910* (20 Mart 1778 / 20 S. 1192).

Darphanedeki kariyeri dışında, duhan gümrüğü sarrafi⁵⁶ olarak da karşımıza çıkan Bedros, İstefan'la birlikte İstanbul'da gedikli gümüşçülük yapmaktadır. Dükkanı Süleyman Paşa Hanı karşısında yer alan Bedros'un, odası ise Valide Hanı'ndadır ve yine İstefan'la birbirlerine kefiledir.⁵⁷ İlâveten Bedros'un Kebîr (Büyük) Yeni Han kapısı bitişiğinde sahip olduğu sarraflık gediği⁵⁸ ile iki adet odası bulunmaktadır.⁵⁹ Gedikli gümüşçülük ve sarraflığının yanı sıra, başka ticari faaliyetlerle de ilgilenen Bedros'un, Tuna'da Kalas canibinde zahire ticaretiyle meşgul iki adet gemisi mevcuttur.⁶⁰ Onun alternatif uğraşlarına, tuğlacılık⁶¹ ve ekmekçiliği⁶² de ayrıca eklemek gerekir.

Çok yönlü bir sarraf olan ve “darbhâne-i ‘âmire sarrafi” sıfatının yanı sıra kendisinden “hoca”⁶³ olarak da bahsedilen Bedros'un, yukarıda da belirttiğimiz gibi, İsveç elçisi tercümanlığı beratı⁶⁴ bulunmaktadır.⁶⁵ Ancak nasıl olur da

⁵⁶ D. 7217.

⁵⁷ İstefan'ın dükkanı ve odası ise Boncukçu Hanı'ndadır. C.DRB. 4/193; Ö. F. Bölükbaşı, "İstanbul Sarrafları...", s. 63. Bedros'un Süleyman Paşa Hanı karşısında sahip olduğu dükkan gediği, 28 Nisan 1765 tarihinde Valide Han'ı karşısına inşa olunan Han-ı Cedid (Yeni Han)'de İstefan'ın sahip olduğu odaya nakledilmiştir. Aynı zamanda İstefan'a ait olan gümüşçülük gediği de Bedros'un dükkanına naklolunmuştur. Bkz.: C.BLD. 11/527; MAD.d. 9994, s. 284.

⁵⁸ D.BŞM. 6803/6.

⁵⁹ AE.SABH.I. 364/25417. Ö. F. Bölükbaşı'ya göre sarrafların hem dükkan hem de oda sahibi olması, onların sarraflık gediği elde edebilmeleri için bir zorunluluktur. Bkz.: Ö. F. Bölükbaşı, ...*Darbhâne-i Âmire*, s. 88; Ö. F. Bölükbaşı, "İstanbul Sarrafları...", s. 28-31. S. Kaya ise sarrafların, sarraflık mesleklerini dükkanlarında icra ederken, nakit para ve alacak senetleri gibi kıymetli evraklarını hanlardaki odalarında muhafaza ettiklerini belirtmektedir. Bkz.: Süleyman Kaya, *XVIII. yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003, s. 54. Bedros'un Yeni Han'daki odalarında (Belgede dükkan ve oda ayrımı yapılmamıştır. Sadece eşyaların nereye ait olduğunu göstermek için diğer oda şeklinde bir ifade kullanılmıştır.) çıkan eşyaları da bunu destekler niteliktedir. Odaların birinde ağırlıklı olarak para, altın gibi değerli eşyalar kayıtlıyken, diğerinde daha çok kürk, kumaş, silah vb. çeşitli ticaret metali yer almaktadır. Bkz.: D. 6436.

⁶⁰ C.ADL. 78/4664; C.DRB. 49/2450; KK.d. 2372/267, s. 548.

⁶¹ AE.SABH.I. 36/2684.

⁶² MAD.d. 9718, s. 377.

⁶³ TSM.A.E. 209/6=144/23. İslam ülkelerinde, özellikle Türkiye ve İran'da eğitim, bürokrasi, ticaret ve maliye alanlarında çeşitli meslek erbabı için kullanılan bir unvan olan hoca, sarraflar arasında da yaygındır. Hoca unvanıyla ilgili geniş bilgi için bkz.: M. Fuad Köprülü, "Hâce", *İA*, c. 5, İstanbul 1988, s. 20-24; W. Ivanow, "Hoca", *İA*, c. 5, İstanbul 1988, s. 550-552; DİA, "Hoca", *DİA*, c. 18, İstanbul 1998, s. 186-187; H. L. Barsoumian, ...*Amiralar Sımfı*, s. 39-54.

⁶⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı devletlere verilen kapitülasyonların ayrıcalıklarından yararlanmak için, imparatorlukta yaşayan gayrimüslim Osmanlı vatandaşları, dragoman (tercüman) olarak Avrupa devletlerinin himayesine girmişlerdir. Kendilerine verilen berat dolayısıyla beratlı olarak adlandırılan bu kişilerin sayıları

devlet için önemli bir kurumun görevlisi başka bir devletin tercümanlık beratına sahip olmuştur. Bu duruma, İsveç elçisinin, ölümünden hemen önce, Bedros'un beratının iptaliyle ilgili yazmış olduğu takrir açıklık getirmektedir:

"...mersûm Petraki Darbhâne-i 'Âmir'e de müstabdem olmak mülâbesesiyle İsveç tercümânları zümresine dubûlü 'ale'l-tilâk münâsib değil iken ricâl-i Devlet-i 'Alîyye'nin bâssaten talebiyle mahzâ mürâ'ât-ı bâtir zümünde ol zümreye idbâl olunduğu zâhirdir..."⁶⁶

İsveç elçisinin taktirinde belirttiği üzere, darphanede görevli birinin yabancı bir devletin tercümanları arasına girmesi uygun değildir. Ancak Bedros'a İsveç elçisi tercümanlığı beratının verilmesi, devlet adamlarından birinin ricası üzerine gerçekleşmiştir. Bu kişi de, Ignatius Mouradgea D'Ohsson'un⁶⁷ yazışmalarından⁶⁸ anlaşıldığı gibi, ilgili tarihte reisülküttap olan ve Bedros'u darphane nazırlığı döneminden tanıyan Raif İsmail Paşa'dır.⁶⁹

zamanla artmış ve imparatorluk için bir sorun haline gelmeye başlamıştır. Geniş bilgi için bkz.: Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslim Tüccarlar*, Turhan Kitabevi, Ankara 1983; Maurits H. van den Boogert, *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi 18. Yüzyılda kadılar, konsoloslar ve beratlılar*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2014. Diğer Osmanlı tebaası zimmiler gibi sarraflar da beratlı dragoman olarak yabancı devletlerin himayesine girmiştir. Boogert, sarrafların yabancı konsolosların dragoman listeleri içerisinde yer almalarının, onlar için, ticari ayrıcalıktan ziyade, imtiyazlı bir statü elde etmenin en emin yolu olduğunu belirtmektedir. Bkz.: M. Boogert, ...18. Yüzyılda kadılar, konsoloslar ve beratlılar, s. 70. Yabancı devletlerin himayesine girmiş sarraflar için ayrıca bkz.: O. Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık...*, s. 75-79.

⁶⁵ Bedros'un, yani Petraki'nin İsveç beratlı olması, İsveç tercümanlarından Musak veled-i Cercis'in vefatı üzerine gerçekleşmiştir. Bkz.: C.HR. 169/8441.

⁶⁶ C.HR. 169/8441 (12 Nisan 1786/12 C 1200).

⁶⁷ Ignatius Mouradgea D'Ohsson'la ilgili bkz.: Kemal Beydilli, "D'Ohsson, Ignatius Mouradgea (1740-1807)", *DİA*, c. 9, İstanbul 1994, s. 496-497.

⁶⁸ "D'Ohsson, İsmail Bey'in reisülküttaplığı döneminde ondan berat talep etmiştir. İsmail Bey, bu konuda yapılan suistimalleri sayıp dökerek, bu kağıtları tacirler ve bankacılar lehine tanzim etmenin sakıncalarına değinmiş ve kendisine olumsuz cevap vermiştir. Bir müddet sonra ise İsmail Bey, d'Ohsson'dan, teraphaneli (darphaneli) Petraki isimli kişiyle ilgilendiğini ve bu adama İsveç'e ait bir beratın verilmesini rica etmiştir. D'Ohsson da İsmail Bey'e ellerinde sahipsiz bir berat bulunmadığını, ancak Elçi Celsing'in onu kısa zamanda memnun etmek amacıyla istediği kişi adına yeni bir berat gönderilmesi için dilekçe yazacağını açıklar. İsmail Bey ise sistemini değiştirmeyeceğini, yeni beratlar vermeyeceğini ve Petraki'nin İsveç'in elinde bulunan beratlardan biri sahipsiz kalana dek bekleyeceğini söyler." Bkz.: E. Saadet Öner, *İsveç Devlet Arşivi'nde Mahfûz İ.M. D'Ohsson Evrakı Tasnif ve Tablîli*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999, s. 89.

⁶⁹ Raif İsmail (Paşa), 16 Ocak 1763-20 Mart 1766 yılları arasında darphane nazırlığı yapmıştır. Bkz.: Ö. F. Bölükbaşı, ...*Darbhâne-i Âmir'e*, s. 34. Onun reisülküttaplığı ise 1773-1776 aralığıdır. Daha sonra ise Mısır valisi olacaktır. Raif İsmail Paşa ile ilgili bkz.: Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmani*, c. 3, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996, s. 837-838.

Bedros'un İsveç beratlısı olması, her ne kadar İsveç elçisi araya girmiş olsa da⁷⁰, berat sahibi diğer sarrafların katl örneklerinde olduğu gibi⁷¹, onun ölümüne çare olmamıştır. Hamileri de kendilerini göz göre göre ateşe atmamış olmalıdır. Zaten imparatorluk da ne Bedros'un İsveç beratına sahip olmasını, ne de güçlü bağları bulunmasını dikkate alacaktır. İmparatorluk için önemli olan, sadece, devletin bekasıdır. Bu açıdan, devletin bekasına verilen zarar kim olursa olsun bir şekilde karşılık bulmuştur. Dolayısıyla Bedros, bu karşılığı, uzun yıllar darphane sarraflığı yaptıktan sonra, belgelerin diliyle, "*sû-i zan'ı ve ef'âl-i şenî'a*"sı nedeniyle, darphanede yolsuzluk ve devlete ihanetle suçlanarak⁷², önce hapis⁷³ ve ardından 19 Nisan 1786 tarihinde katl olunarak⁷⁴ canıyla vermiştir. Ölümünün ardından ise kendisi ve ailesinin malları müsadere edilmiştir.⁷⁵

⁷⁰ "...Devlet-i 'Aliyye'den habs ve tevkîf olunan Darbhâneli...Petraiki İsveç Kralı'nın zîr-i bimâyesinde iken elçisi bulunduğum basebiyle bu dâ'ilerine iktizâ eden haberi mukaddemce verilmeksizin mersûmun hâkkında bu gûna mu'âmeleyi icâb eden 'alel ve esbâb ne kadar hâkka mebni ise...Devlet-i 'Aliyye'nin gazâbına giriftâr olub ve lâkin bundan evvel İsveç Kralı'nın zîr-i bimâyesinde olduğuna nazâren hâkkında merhamet ve cânunun balâsına 'inâyet buyurulması için niyâz ve şefâ'ate itisâr olunur..." C.HR. 169/8441.

⁷¹ Eldem, İngiliz beratlısı olan David Zonana'nın idamında, İngiliz büyükelçisinin onu kurtarmak için araya girdiğini, ancak çabasının yetmediğini ve İmparatorluğun David'in İngiliz himayesinde bir kişi olmasını hiç dikkate almadığını belirtmektedir. Sarraf Yakup Hovanesyan için de aynı şey söz konusudur. Bkz.: E. Eldem, "İstanbul...", s. 203-204. Bedros da dahil yaşanan katiller, Jamgoçyan'ın da vurguladığı gibi, yabancı devlet beratlarının sınırını gösteren tipik örneklerdir. Bkz.: O. Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık...*, s. 77.

⁷² Bedros'un katlinin gerekçesi belgede şu şekilde dile getirilmektedir: "*Darbhâne akçesinden noksan görünen bin yedi yüz seksen buçuk kışe mukâbil...Darbhânenin mâlını murâbaba ile taşraya verir deyu mütevâtir ve meşhur...*" Bkz.: C.DRB. 4/167. Dönemin kronikleri incelendiğinde ise Bedros'un katlinin farklı bir arka planı olduğu görülmektedir. Kroniklerde genellikle Eflak voyvodası Nikolaki Mavroyani'den bahsedilen kısımlarda Bedros'a değinilmekte ve Mavroyani'nin Bedros'un katline sebep olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla onun, bir hizip çatışmasına kurban gitmiş olması da olasıdır. Bkz.: Ahmed Cavid, *Hadîka-i Vekâyi'*, s. 132; *Taylesanizâde Hâfîz Abdullab Efendi Tarîhi...*, s. 28, 142-143; Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, c. 5, s. 65; *Rûzmerre...*, v. 19b; Bayram, *Enverî Tarîhi...*, s. 735. Jamgoçyan, Bedros'un idamından sonra yapılan tahkikatta, darphane kayıtlarında hiçbir yolsuzluk olmadığını teyit edildiğini ve Bedros'un ölümünden sonra aklandığını belirtmektedir. Bkz.: O. Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık...*, s. 78. Bu bilgiyi belgelerden oluamlamak mümkün değildir. Yine de C.DRB. 4/167 kodlu belgede geçen "*...Bedros katl olmasa dabi...*" şeklindeki ifade, bize, onun ölümüyle ilgili bir nebze de olsa pişmanlık duyulduğunu hissettirmektedir.

⁷³ Bedros 11 Nisan 1786 (11 C 1200) tarihinde hapsedilmiştir. Bkz.: *Rûzmerre*, v. 19b. Jamgoçyan, Bedros'un hapis tarihini 6 Nisan 1786 olarak vermektedir. Bkz.: O. Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık...*, s. 77.

⁷⁴ Ahmed Vasif Efendi, *Mebâsinü'l-Âsâr...*, s. 333; *Taylesanizâde Hâfîz Abdullab Efendi Tarîhi...*, s. 28, 142-143; *Rûzmerre*, v. 19b; Ö. F. Bölükbaşı, *...Darbhâne-i Âmir*, s. 61. Eldem, Bedros'un kesilen başının, bacaklarının arasında, kışına yakın konularak

Muhallefatın Zapt ve Tasfiyesi

Devletle çalışmanın bedelini canıyla ödeyen sarraflardan⁷⁶ biri olan Bedros'un muhallefatının zapt ve tasfiye işlemleri, onun hapse atılmasıyla birlikte başlamıştır. Dönemin padişahı I. Abdülhamid, hazine-i hümayun kethüdası ve defterdardan, başbakikulu ağa ile maliye tezkirecisinin yanı sıra muhallefat halifesini de tayin ederek, Bedros'a ait her şeyi tahrir ettirip mühürletmelerini emretmiştir.⁷⁷ Bu emir üzerine, Bedros'un Fener, Tarabya ve diğer yerlerde bulunan haneleriyle, Yeni Han ve Valide Hanı'ndaki odaları mühürlenmiştir. Ortakları, akrabaları ve yardımcıları ise Bedros'un varlıklarının tespiti için, sorgulanmak üzere bostancılar mahbesine getirilmiştir.⁷⁸ Yapılan bu sorgulama, Bedros'un katline kadar yaklaşık bir hafta sürmüş olmalıdır. Bu esnada Fener ve Tarabya'daki haneler ile Yeni Han'daki odaların tahriri de tamamlanmıştır.⁷⁹

Bedros'un malvarlıkları, borçları ve alacaklarının tespitinin yanı sıra, bunların satışı, tahsili ve iadesini içeren bu meşakkatli iş için Defter Emîni Hasan Efendi yetkilendirilmiştir.⁸⁰ Dolayısıyla muhallefatın muhasebesi onun denetiminde olmak üzere darphanede gerçekleştirilmiştir.⁸¹ Ancak Hasan Efendi bu işte tek yetkili değildir. Ona farklı görevliler de eşlik etmiştir. Bedros'un İstanbul'daki menzil ve odaları defterdar efendi tarafından ve yalı başbakikulu ağa marifetiyle mühürlendiğinden, menzil ve odaların tahririne defterdar efendi, yalıya da hazine kethüdası ağa ve muhallefat halifesinin yardımıyla, yine başbakikulu ağa görevlendirilmiştir.⁸² Bu bağlamda,

sergilendiğini ve bunun gayrimüslimler için yaygın kullanılan bir âdet olduğu vurgulanmaktadır. Bkz.: E. Eldem, "İstanbul...", s. 280. Jamgoçyan ise, Bedros'un âdet olduğu üzere gözleri oyulması gerekirken oyulmadığını belirtmiştir. Bkz.: O. Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık...*, s. 78.

⁷⁵ Bedros'un müsadere edilen malları ile ilgili bkz.: *MAD.d. 9718*, s. 370-380; *MAD.d. 9742*, s. 71-406; *HH.d. 14089*, 14090; *D. 2659*, 6436, 7217; *D.B.Ş.M.MHF. 12994*; *AE.SABH.I. 29/224* vd. F. M. Göçek, Bedros'un 1784'de müsadereye uğradığını belirtmektedir. Ancak belgelere göre bu mümkün değildir. Bkz.: F. M. Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi...*, s. 210.

⁷⁶ Katledilen sarraflarla ilgili bkz.: O. Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık...*, s. 86-88, 182-183; Y. Cezar, "...Osmanlı Devleti'nde Sarraflar", s. 189-194.

⁷⁷ *D.B.Ş.M. 6791/113-114*; *C.M.L. 547/22485*; Y. Cezar, a.g.m., s. 193.

⁷⁸ *D.B.Ş.M. 6791/114*; *Râzmerre...*, v. 19b; *Taylesanizâde Hâfîz Abdullab Efendi Taribi...*, s. 142.

⁷⁹ *D. 2659* (13 C 1200/13 Nisan 1786); *D. 6436* (14 C 1200/14 Nisan 1786).

⁸⁰ *D.B.Ş.M. 6791/114*. "...firna kaldırılıp emvâl ve eşyâsını abz ve kabz ve muhâsebelarını riî'yet ve etrâf ü eknâfda olan cemî'i emvâlini tabrîr olunması için bâ-batt-ı hümayûn sâbıkâ defterdâr-ı şıkk-ı evvel ve hâlâ defter emîni olan Hasan Efendi ta'yîn olunup..." Bkz.: *Taylesanizâde Hâfîz Abdullab Efendi Taribi...*, s. 142; Ahmed Vasif Efendi, *Mebâsinü'l-Âsâr...*, s. 333.

⁸¹ *A.SABH.I. 364/25417*.

⁸² *AE.SABH.I. 10/897*. Belgede de geçtiği şekilde bu başbakikulu, "defterdâr-ı şıkk-ı evvel bazretleri taraflarından vekâl-i şer'ileri başbakikulu Halil Ağa" olmalıdır. *MAD.d. 9742*, s. 132.

Tarabya'daki yalının tahririni de Ser-gulam Nafi Ağa yapmıştır.⁸³ Bedros'un borçlarının tahsili ve emlakinin satılmasına ise hâceğân-ı dîvân-ı hümayûndan Es-seyyid Numan Bey mübaşir ve memur tayin edilmiştir.⁸⁴ Ayrıca, Özi valisi ve İsmail canibi seraskeri sadr-ı sabık Ali Paşa'ya da bir hüküm gönderilerek, Bedros'un iki gemisi, sermayesi, emlaki ve ne kadar alacağı varsa araştırılarak defterinin İstanbul'a yollanması istenmiştir.⁸⁵ Bunlara ilave olarak, daha önce de vurguladığımız gibi, İstanbul Rum Patriği Prokopius da Bedros'un mallarının ortaya çıkarılmasında rol almıştır.⁸⁶

Gerek Bedros gerekse yakınları ile ortaklarının sorgulanması ve yapılan incelemeler sonucu üç adet defter oluşturulmuştur. Bu üç adet deftere göre Bedros'un nükûd, zimem ve akar olmak üzere 2.100 keselik malı kayıtlara geçmiştir.⁸⁷ Bu meblağ, darphanede görülen 1.780,5 keselik açığı kapatmaya fazlasıyla yetmiş, ilaveten sefer masrafı için 150 kese bile harcanmıştır.⁸⁸ Ancak bu, sadece ilk inceleme üzerine yapılan bir hesap olsa gerektir. Asıl iş ise bundan sonra başlayacaktır. Çünkü, borçların iadesi, alacakların tahsili, mülklerin tahrir ve satışları zaman alacak, bunlarla ilgili çok sayıda işlem yapılacaktır. Bakaya kalan zimmetleri, mülklerin çocuklarına geri iadesi, Prusya tercümanının alacağı gibi örnekler⁸⁹, bu işlemlerin, Bedros'un ölümünden 5-6 yıl sonra bile devam ettiği ve hala çözülemediğinin işaretidir. Aslında bu da, bu tarz kapsamlı müsaderelelerin, C. Neumann'ın da vurguladığı gibi⁹⁰, ne kadar meşakkatli ve her birinin kendine münhasır bir vaka olduğunun açık göstergesidir.

Tablo 1: Belgelere Göre Bedros'un Mal Varlığı

	Miktar (Kuruş)	Yüzde olarak oranı (%)
Mülklerin satışından elde edilen	99.940 ⁹¹	9
Eşyaların satışından elde edilen	39.582,22 (4.749.866 akçe) ⁹²	3

⁸³ D. 2659/1; D.BŞM. 6791/113; D.BŞM. 6791/114.

⁸⁴ MAD.d. 9742, s. 78,79, 80, vd.

⁸⁵ C.ML. 751/30604; Y. Cezar, "...Osmanlı Devleti'nde Sarraflar", s. 193.

⁸⁶ D.BŞM. 6808/92. Jamgoçyan, Patrik Prokopius'un servetin dökümünü yapmak zorunda kaldığını ve ölen kişinin alacaklarını garanti altına aldığını belirtmektedir. Bkz.: O. Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık...*, s. 78.

⁸⁷ AE.SABH.I. 370/25876. Bir başka belgede Bedros'un zimematından 1.300 kese ve ortakları taahhüdünden 900 kese olmak üzere 2.200 kese tahsil edildiği ve geri 419 kese fazla kaldığı yazılıdır. Bkz.: C.DRB. 4/167.

⁸⁸ AE.SABH.I. 15/1304.

⁸⁹ D.BŞM.MHF. 90/81 (11 CA 1205/16 Ocak 1791); C.BH. 257/11903 (14 ZA 1206/4 Temmuz 1792); D.BŞM.MHF.12994 (15 L 1207/26 Mayıs 1793).

⁹⁰ C. Neumann, "Birey olmanın alameti...", s. 14.

⁹¹ D.BŞM. 6806/112; D.BŞM.MHF. 60/32; D.BŞM.d. 5401.

⁹² D. 9976. Eşyaların satış listesinde yapılan hesap akçe üzerinden gösterilmiştir. Dolayısıyla 120 akçe 1 kuruşa eşit olduğundan, 4.749.866 akçe 39.582,22 kuruşa karşılık gelmektedir. 1 kuruşun 120 akçe olduğuna ilgili bkz.: Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2012, s. 175.

Tahsil olunacak alacaklar	1.041.234 ⁹³	88
Toplam	1.180.757,22⁹⁴	100
Ödenecek borç (Darphane'ye ve kişilere olan)	890.250 (1.780,5 kese ⁹⁵) + 87.603,5 =977.853,5	
Toplam (Kalan)	202.903,72	

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere Bedros'un, mülkleri ve eşyalarının satışı ile tahsil olunan alacaklarından, toplam 1.180.757,22 kuruşluk mal varlığı ortaya çıkmıştır. Darphaneye ve kişilere olan borçlar düşüldüğünde bu miktar 202.903,72 kuruş civarında olacaktır. Ancak bu rakamları, yaklaşık olarak ele almak gerekir. Çünkü, Bedros'un bazı mülkleri nâ-furuht kalırken⁹⁶, bazı alacakları⁹⁷ da tahsil edilememiştir. Ayrıca eşi ve çocuklarının kullanımına bırakılan eşyaların haricinde, birtakım eşyaları da Tırnakçı Yalısı'na naklolunmuştur.⁹⁸ Dolayısıyla Bedros'un servetinin daha yüksek olması olasıdır. Yine de bunlara rağmen Bedros'un hatırı sayılır bir servet edindiği açıktır. Bu servetin neye karşılık geldiğini kestirmek zor olsa da, 18. yüzyıl Edirne ve Bursa terekeleri üzerine yapılan çalışmalarda belirtilen 833,33 (100.000 akçe) ile 8.333,33 (1.000.000 akçe)⁹⁹ kuruşluk zenginlik eşiklerinin çok üzerinde olduğu kesindir.

⁹³ MAD.d. 9718, s. 370-374; D.BŞM.d. 5401; D.BŞM. 6806/112.

⁹⁴ F. M. Göçek, Bedros'un alacaklı olduğu herkesten parası tahsil edildiğinde terekasının toplam değerinin 4.476.481 akçeyi bulduğunu belirtmektedir. Ancak kaynak olarak kullandığı D. 9976 numaralı defter, sadece Bedros'un satılan eşyalarının kayıtlarını içermektedir ve satış fiyatları toplamı da, tabloda görüldüğü üzere, 4.749.866 akçedir. Bkz.: F. M. Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi...*, s. 210. Jamgoçyan ise Bedros'un 5 milyon kuruşluk servetinin hazineye geçtiğini vurgulamaktadır. Bkz.: O. Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık...*, s. 78.

⁹⁵ Belirli miktarda altın veya gümüş paranın konulduğu meşin torbaya verilen ad olan kese, Osmanlıda belirli bir miktar paranın ölçüsü olarak da kullanılmıştır. 1720'den sonra 1 kuruş 120 akçeye çıktığından 1 kese 50.000 akçe olmuştur. Aynı zamanda buna divanî kese de denmiştir. 500 kuruşluk kese ise, kise-i Rumî olarak bilinmektedir. Geniş bilgi için bkz.: Ünal Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005, s. 157-158. Bu bilgiden yola çıkarak 1 keseyi 500 kuruş olarak kabul edersek, 1.780,5 kese 890.250 kuruşa tekabül etmektedir.

⁹⁶ Bedros'un satış dışı kalan mülkleri için bkz.: AE.SABHI. 29/2244.

⁹⁷ Bedros'un tahsil edilemeyen 75.787 kuruş alacağı bulunmaktadır. Bkz.: D.BŞM.MHF. 12994.

⁹⁸ Eşi ve çocuklarına bırakılanlar ile Tırnakçı Yalısı'na naklolunan eşyalar hakkında bkz.: D. 6436. Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi'nde Tarabya'daki yalıda görülmemiş türlü eşyalar ile hükümdarlara yaraşır birkaç yüz adet aynanın çıktığını ve bunların tümünün Tırnakçı Yalısı'na nakledildiği belirtilmektedir. Bkz.: *Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi...*, s. 28, 142-143. O. Jamgoçyan da çalışmasında Bedros'un zengin mobilyalarının I. Abdülhamid'in kızlarından biri için yapılan saraya gönderildiğine dikkat çeker. Bkz.: O. Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık...*, s. 78.

⁹⁹ G. Oğuz, 18. yüzyılın ilk yarısına ait Edirne terekelerinden yola çıkarak yaptığı servet analizinde zenginlik eşiklerini 100.000 akçe olarak belirlemiştir. Ona göre 100 bin akçe ve

Borçlar ve Alacaklar

Yukarıda da değinildiği gibi, darphanede 1.780,5 keselik açığın sorumlusu olarak yolsuzlukla suçlanan ve buna istinaden katledilerek müsadereye uğrayan Bedros'un borçlarının büyük bir kısmını, darphanedeki bu açık oluşturmaktadır. Bu açık dışında yine darphaneye 60 bin kuruş civarında borcu bulunmaktadır.¹⁰⁰ Darphane haricinde ise Bedros'un, muhtemelen, gemi ve başka inşaat işlerinde kullanmak için aldığı demir, kereste, mismar (çivi) vb. ile çeşitli eşyalardan Prusya Tercümanı Hristo veled-i Frokik'e 783,5¹⁰¹ kuruş, İskerlet veled-i İstavri'ye 6.150¹⁰² kuruş, Keresteci Vasil ve ortağı Toros'a 6.119,5¹⁰³ kuruş borcu vardır. Bunlara Hazine Başvekili Osman Ağa'dan emaneten aldığı 9.400¹⁰⁴ kuruşla birlikte, sabık Bâbü's-sa'âde Ağası Mehmed'e olan 5.970¹⁰⁵ kuruşluk borcunu da eklemek gerekir. Tablo 1'de de görüldüğü üzere Bedros'un mal varlığı, bu borçları ödemeye fazlasıyla yetmiştir.

Darphane haricinde büyük bir yekûn tutmayan ve sahiplerine geri iade olunan borçları Bedros, gündelik yaşamındaki bazı ihtiyaçlarını karşılamak için almıştır. Osman Ağa'dan emaneten aldığı para ile Bâbü's-sa'âde Ağası Mehmed'e olan borcun nedeni ise net değildir. Bu kişilerin yatırım amaçlı paralarını Bedros'a vermiş olmaları ihtimal dahilindedir. Ancak, kesin bir hükme varmak zordur. Ayrıca Bedros'un, gerek ticari maksatlı gerekse kendi ve ailesinin gereksinimleri dolayısıyla, başka alışverişler de yapmış olması muhtemeldir. Fakat kaynaklarda Bedros'dan alacağı olanların bu kadar az çıkması biraz şaşırtıcıdır. Bunun neden kaynaklandığını tam olarak açıklamak mümkün olmasa da, S. Faroqhi'nin vurguladığı, müsadere işlemlerinin ardından

üzerindekiler toplumun zengin kesimini oluşturmaktadır. Bkz.: G. Oğuz, ...*Edirne Örneği*, s. 89. C. Reyhan'ın 1768-1800 yılları arasındaki Bursa terekelerini değerlendirdiği çalışmasında ise bu eşik 1.000.000 akçedir. Bkz.: Cenk Reyhan, *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2008, s. 254.

¹⁰⁰ 60 bin kuruşluk bu borcun 26 binine karşılık olarak Halil Paşazade'lerden 19 bin kuruş alacağı bulunmaktadır. Bu borçlarla ilgili bkz.: *D.B.Ş.M. 6806-112; D.7217.*

¹⁰¹ 31 kantar 3 rub' lenger tabir olunur 4 adet sefine demirinden olan bu borcu Prusya Tercümanı Bedros'un katından 5-6 yıl sonra talep ettiği için, kendisine alacağının yarısı olan 391,5 kuruşun ödenmesi uygun bulunmuştur. Bkz.: *C.BH. 257/11903; HAT. 1411/57364.*

¹⁰² İskerlet'in Bedros'dan çeşitli eşya semeninden 4.650 kuruş ile hayatında emriyle Marko nam zimmiye verdiği 1.500 kuruş olmak üzere toplam 6.150 kuruş alacağı vardır. Bkz.: *MAD.d. 9742*, s. 314; *D.B.Ş.M. 6930-115; Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Şeriye Sicilleri*, No: 542, s. 119.

¹⁰³ Keresteci Vasil ve Toros'un Bedros'dan alacağı, kereste (3.062 kuruş), mismar (500 kuruş), demir (1.969,5 kuruş) ve çilingir (588 kuruş) metayı semeninden olmak üzere toplam 6.119,5 kuruştur. Bkz.: *MAD.d. 9742*, s. 282; *D.B.Ş.M. 6902/8; Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Şeriye Sicilleri*, No: 542, s. 133.

¹⁰⁴ *AE.SABH.I. 74/5142.*

¹⁰⁵ *MAD.d. 9718*, s. 379.

oluşan, korku dolu ve kişilerin gıkını çıkarmasını engelleyen ortamın¹⁰⁶ bir rolü olması muhtemeldir.

Bedros'un, borçlu olduğu kişilere kıyasla, alacaklı olduğu kişiler¹⁰⁷ daha fazladır. Yaklaşık yüz civarında kişiden alacağı bulunan Bedros'un, alacaklarının kaynağını ise, ortaklarına verdiği sermaye akçeleri, çeşitli amaçlar için verilen kredi veya borçlar, dükkan, oda, harman gibi yerlerden alınan kiralar ile tuğla vb. ticaret metanın satışlarından elde edilen gelirler oluşturmaktadır. 40 ila 200 bin kuruş arasında değişen farklı değerdeki bu alacaklar, yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere, 1.041.234 kuruşluk bir toplama ulaşmakta ve Bedros'un mal varlığına % 88 oranında bir katkı sunmaktadır.

Bedros'un alacaklı olduğu kişilere ve borç miktarlarına biraz daha yakından bakacak olursak, ortakları ve ortaklarında bulunan sermaye akçeleri ilk etapta dikkat çeker. Bu minvalde Bedros'un, sarraf Abraham'da 197.000 kuruş¹⁰⁸, kayını ve aynı zamanda oğlu İstavrakı'nın de ortağı sarraf Yorgaki'de 93.000 kuruş¹⁰⁹, oğlu Dimitraki'de 10.000 kuruş¹¹⁰, Tuna'da bulunan iki adet gemiden Todori Karakasna ve Nikola'da 100.000 kuruş¹¹¹, tuğla üretimi yapılan harmanlardan Yanaki veled-i Yorgi'de 28.000 kuruş¹¹² alacağı vardır. Uzun yıllar ortağı olan sarraf İstefan'dan ise, sermaye akçesinden ziyade, bazı hesaplardan 8.912,5 kuruşluk bir alacağı söz konusudur.¹¹³

Bedros'un bir sarraf olarak ortaklıklar kurması ve bu bağlamda sermaye akçeleri vermiş olması çok normaldir. Çünkü kendisi, daha önce de vurguladığımız üzere, 18. yüzyılda Osmanlı maliyesinin önemli kurumlarından biri olan Darbhâne-i Âmire'yi finanse etmektedir. Dolayısıyla imparatorluk için bir nevi sübvansiyon görevi gören bu kurumu finanse etmek kolay olmasa gerektir. Ayrıca o, borç verme faaliyetlerinde de bulunmaktadır. Bu açıdan hem servetini değerlendirme hem de daha fazla para kazanma noktasında bu tür sermaye yatırımları yapması ve gemi işletmeciliği, tuğlacılık gibi alternatif ticari işlerle de ilgilenmesi doğaldır. Aynı zamanda bu, onun, çok yönlü ve geniş bir ticari perspektife sahip olduğunun da göstergesidir.

¹⁰⁶ Suraiya Faroqhi, "Zeytin Diyarında Güç ve Servet: Edremit Âyanından Müridzade Hacı Mehmed Ağa'nın Siyasi ve Ekonomik Faaliyetleri", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarrım*, Ed.: Çağlar Keyder-Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2010, s. 85.

¹⁰⁷ Bedros'un alacaklı olduğu kişiler ve borç miktarları ile ilgili bkz.: *MAD.d. 9718*, s. 370-374; *D.BŞM.d. 5401*; *D.BŞM. 6806/112*; *HH.d. 14089, 14090* vd.

¹⁰⁸ *D. 7217*; *MAD.d. 9718*, s. 372.

¹⁰⁹ *D. 7217*; *AE.SABH.I. 29/2244*; *MAD.d. 9718*, s. 371, 372.

¹¹⁰ *D.BŞM.d. 5401*; *D.BŞM. 6806/112*; *MAD.d. 9718*, s. 371.

¹¹¹ *C.ADL. 78/4664*.

¹¹² *AE.SABH.I. 36/2684*.

¹¹³ *D. 7217*; *MAD.d. 9718*, s. 372.

Ortaklarındaki sermaye akçeleri dışında ise Bedros'un, İsmail Paşa (8.500 kuruş)¹¹⁴, İzzet Paşa'nın kayını Çelebi (37.833 kuruş)¹¹⁵, Halil Hamid Paşa'nın oğlu Mehmed Arif Bey ve kızı (30.341 kuruş)¹¹⁶, Reisülküttap Seyyid Feyzullah Efendi (56.062 kuruş)¹¹⁷, sabık Eflak voyvodası Mihail (1.000 kuruş)¹¹⁸ gibi yüksek rütbeli devlet adamlarıyla, onların yakınlarından da alacağı vardır. Bunlara, birçok Enderun Ağası (73.923 kuruş)¹¹⁹, Keban Madeni Emmini Elhac Yusuf Ağa (5.000 kuruş)¹²⁰, Erzurum Gümrüğü Emmini Esad Ağa (5.000 kuruş)¹²¹, sabık Haremeyn Muhasebecisi Kenan Efendi (7.713 kuruş)¹²², Balyabadra Kocabaşları (3.000 kuruş)¹²³ gibi bürokrasinin farklı katmanlarına mensup yönetici elitler de eklenir. Ayrıca, darphane için çalışan ifrazcı ve kalcılarla¹²⁴ birlikte, çeşitli kentlerin metropolitleri, manastır ve keşişhane görevlileri¹²⁵, sarraflar, tüccarlar, bazerganlar, tercümanlar ile cerrah, keresteci, havyarıcı, meyhaneci, bakkal, kasap, kömürcü, tuğlacı, ekmekçi, yağcı, kayıkçı vesaireyi kapsayan, toplumun değişik kesimlerine mensup kişiler¹²⁶ de Bedros'a borcu olanlar listesinde yerini alır.

Görüldüğü üzere Bedros'a borçlu olanlar, yönetici elitlerden çeşitli esnaf gruplarına kozmopolit bir portföy oluşturmaktadır. Bu kozmopolit portföyün nasıl oluştuğu konusunda kesin bir şey söylemek zor olsa da, Bedros'un devletle çalışıyor olmasının bundaki payının altını çizmek gerekir. Çünkü listede, bürokrasinin farklı katmanlarına mensup çok sayıda yönetici elitin yanı sıra, darphane için çalışan ifrazcı ve kalcılar bulunmaktadır. Bunlar haricindeki diğer

¹¹⁴ D. 7217.

¹¹⁵ MAD.d. 9718, s. 372.

¹¹⁶ MAD.d. 9742, s. 140.

¹¹⁷ C.M.L. 720/29463.

¹¹⁸ Bu meblağ haricinde Eflak tarafından gelen 3.000 kuruşluk bir de poliçe bulunmaktadır. MAD.d. 9718, s. 371, 372.

¹¹⁹ Bu ağaların isimleri ve aldıkları miktarlarla ilgili bkz.: TSM.A.E. 740/16=325/23; MAD.d. 9718, s. 374.

¹²⁰ MAD.d. 9718, s. 372.

¹²¹ MAD.d. 9742, s. 85.

¹²² MAD.d. 9718, s. 373.

¹²³ MAD.d. 9718, s. 372.

¹²⁴ Düzoğulları'nın 76.743,5 kuruş¹²⁴ ve kalcıbaşı Sorpe'nin 3.691,5 kuruş borcu vardır. MAD.d. 9718, s. 372, 374. Darphane ifrazcıbaşılığı ve kalcıbaşılığı ile Düzoğulları hakkında ayrıca bkz.: Ö. F. Bölükbaşı, ...*Darbhâne-i Amire*, s. 52-59; Fatma Nur Aysan, II. Mahmud Döneminde Dersaadette Bir Ailenin Muballefatı: *Düzoğulları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.

¹²⁵ Bedros'un, Filibe, Selanik, Kıbrıs, İbrail, Kayseri, Menlik, Ahyolu, Yenişehir, Samako, Nakşapare gibi birçok yerin Piskopos ve metropolitleri ile Simonet Manastırı ve Keşişhane görevlilerinden toplam 62.400 kuruşluk alacağı vardır. Bkz.: D.B.Ş.M. 6808/92; D.B.Ş.M.d. 5401.

¹²⁶ Bu kişiler ve aldıkları borçlarla ilgili bkz.: MAD.d. 9718, s. 370-374; D.B.Ş.M.d. 5401; D.B.Ş.M. 6806/112; HH.d. 14089, 14090 vd.

borçlular ise, daha çok, satış, kira vb. nedenlerden dolayı Bedros'la bir şekilde ilişki kurmuş kişilerdir.

Bedros'un alacaklarının bir kısmı, özellikle de metropolitler ile yağcı esnafından olanlar¹²⁷, kendisiyle birlikte, eşi, kızları ve zaten ortakları bulunan oğulları üzerine kaydedilmiştir. Bu da, onların bir aile şirketi gibi çalıştığı izlenimini uyandırmaktadır. Ayrıca, her ne kadar alacaklarının içinde satış, kira vb. gelirler yer alsa da, Bedros'un, sarraflığın gereği olarak, borç-alacak ilişkisine girdiği ve kredi mekanizmasını işlettiği çok açıktır. Dolayısıyla bu mekanizmanın, devletle çalışıyor olmanın ötesinde, onun mal varlığının oluşumundaki katkısı da ortadadır.

Gayrimenkuller

Bedros'un gayrimenkullerinin başında, ilk etapta, aile hayatını sürdürdüğü, gündelik yaşam mekanları olan Fener'deki hane ile Tarabya'daki yalı gelmektedir.¹²⁸ Onun hayatının merkezindeki bu iki mekanın, Bedros'a ailesinden mi miras kaldığı, yoksa kendisinin mi satın aldığı konusunda herhangi bir bilgi yoktur. Ancak bu mülkler belgelerde “...*Fenârkapasu bâricinde kâ'in biyyût-ı 'adide ve mâ-i câri vesâ'ireyi müstemil bir bâb bânesi ve karşusunda olan aburu...*” ile “...*Tarabya'da vâkı' biyyût-ı 'adide ve hamam ve bağçe ve havuz-ı müt'e addide ve mâ-i câri ve kârgîr mebzâzin vesâ'ire(yi) muhtevâ...*”¹²⁹ şeklinde tarif edilmektedir.

Ölümünün ardından Eflak voyvodası Nikola Mavroyani'ye geçen bu iki mülk¹³⁰, Bedros'un çocuklarına göre, Mavroyani tarafından zorla zapt edilmiştir. Ancak belgelerde, çocuklarının bu iddiasına karşılık olarak, Nikola Mavroyani'nin diğer Fenerli beyler gibi Fener ve Boğaziçi'nde bir mülkü olmadığından, Tarabya'daki yalı ile Fener'deki hanenin kendisine bağışlandığı yazılıdır.¹³¹ Ayrıca yalı ve hanenin, Eflak voyvodasına 250 kese, yani 125 bin kuruşa satıldığı belirtilmektedir.¹³² Fakat satış listesinde sadece Tarabya'daki

¹²⁷ D.BŞM. 6808/92; D.BŞM.d. 5401; MAD.d. 9718, s. 371.

¹²⁸ Bedros'un gayrimenkulleri ile ilgili bkz.: D.BŞM. 6806/112; D.BŞM.MHF. 60/32; D.BŞM.d. 5401; AE.SABH.I. 29/2244; C.DRB. 25/1213; D. 7217; HH.d. 14090; MAD.d. 9718, s. 376-379 vd.

¹²⁹ MAD.d. 9742, s. 71.

¹³⁰ Nikola Mavroyani'nin ölümünün ardından çocuklarına sadece Fener'deki ev geri iade olunmuş, Tarabya'daki yalının ise tekrar satışı uygun görülmüştür. Bkz.: HAT. 1393/55683; C.ML. 59/2679; D.BŞM.MHF. 90/81.

¹³¹ AE.SABH.I. 370/25869; MAD.d. 9742, s. 71. C. Neumann, Mavroyani'nin Tarabya'daki yalıyı hamisi Gazi Hasan Paşa maiyetinde tercüman olarak çalışırken aldığı belirtmektedir. Bkz.: C. Neumann, “Birey olmanın alameti...”, s. 31.

¹³² C.ML. 59/2679; D.BŞM. 7303/93; MAD.d. 9718, s. 377. Jamgoçyan, Bedros'un katlinden yararlanan tek kişi'nin Mavroyani olduğunu belirtmekte ve Mavroyani'nin Valide Han'daki Ermeni sarraflardan ve Rumlardan borç alarak 250.000 kuruşa Bedros'un Tarabya ve Fener'deki konaklarını satın aldığını ve kendisine borç vermeyi reddedenleri de “sultana hainlikle” itham ettiğini belirtmektedir. Bkz.: O. Jamgoçyan,

yalıdan elde edilen 10 bin kuruş¹³³ kaydedilmiştir. Dolayısıyla ortada bir muğlaklık söz konusudur. Bu muğlaklığı 12 Ocak 1787 (22 RA 1201) tarihli kayıttan yola çıkarak gidermek mümkündür:

*“Darbhâne-i ‘Âmire sarrafi maktûl Bedros’un bâneleri...bâlen Eflak voyvodası Nikolaki Mavroyani voyvodaya îhsân-ı hümâyûn buyurulmağın mukâbelesi voyvoda-i mûmâ ileybin cânib-i Darbhâne-i ‘Âmire’ye bâ temessük iltizâm-ı deyn eylediği...yüz yirmi beş bin gurus tevârîb-i mezkûrelerde mûmâ ileybin yedleriyle tamâmen enderûn-ı hümâyûn hazînesine tamâmen edâ ve teslim eylediğini müş’îr...”*¹³⁴

Görüldüğü üzere Bedros’un haneleri Nikola Mavroyani’ye bağışlanmıştır. Ancak buna karşılık Mavroyani, hazineye 125 bin kuruş vermeyi taahhüt etmiş ve bu borcu da farklı tarihlerde üç taksit halinde ödemiştir.¹³⁵ Dolayısıyla, Bedros'un çocuklarının belirttiği gibi, ortada bir zorla zapt ediş yoktur. Fakat, satış listesinde neden sadece Tarabya’daki yalı için 10 bin kuruşluk meblağın gösterildiği meçhuldür. Bunu bir tür ön ödeme olarak kabul etmek akla yatkın gelmekle birlikte, yine de tartışmaya açık bir konudur.

Eflak voyvodasına layık bir değerde olan bu mülklerin, özellikle de Fener’deki hanenin, tam olarak nasıl bir mimariye sahip olduğu, dönemin barınma ve yaşam kültürünü¹³⁶ ne doğrultuda yansıtıp yansıtmadığı konusunda kesin bir şey söylemek oldukça zordur. Yukarıda da görüldüğü gibi Fener’deki hane, 1 ahır ve 1 akarsuyu bulunan tek bab bir yapı şeklinde tarif edilmekte, buna karşılık tahrir listesinde, evde mevcut oda veya oda benzeri alanlarla ilgili bir bilgi verilmemektedir.¹³⁷ Yine de yapı dahilinde bir ahır ile İstanbul konutlarında çok nadir rastlanılan ve genellikle toplumsal tabakanın üst katmanlarındaki kişilerin hanelerinde var olan bir su sisteminin yer alması¹³⁸,

Osmanlı İmparatorluğu’nda Sarraflık..., s. 78. Bu 125 bin kuruş tartışmalı olduğu ve satış listesinde yer almadığı için, mülklerin satışından elde edilen gelire eklenmemiştir.

¹³³ D.B.Ş.M. 6806/112 (28 B 1200/27 Mayıs 1786).

¹³⁴ MAD.d. 9718, s. 379.

¹³⁵ 5 Eylül 1786 (11 ZA 1200), 1 Aralık 1786 (9 S 1201) ve 10 Ocak 1787 (20 RA 1201) Bkz.: MAD.d. 9718, s. 379. Y. Cezar, mülklerin, Eflak voyvodası Nikola Mavroyani’ye îhsan-ı hümâyûn olarak verildiğini belirtmekle birlikte, yine aynı kayıttan yola çıkarak, yapılan 125 bin kuruşluk ödemenin, Mavroyani’nin darphaneye ait bir borcunun karşılığı olduğunu belirtmektedir. Bkz.: Y. Cezar, “...Osmanlı Devleti’nde Sarraflar”, s. 193.

¹³⁶ 18. yüzyılda İstanbul’daki barınma ve yaşam kültürü hakkında bkz.: Tülay Artan, *Architecture as a Theatre of Life: Profil of the Eighteenth Century Bosphorus*, M.I.T Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1988; Shirine Hamadeh, *Şehr-i Sefa 18. Yüzyılda İstanbul*, İletişim Yay., İstanbul 2010; Hatice Gökçen Özkaya, *18. Yüzyıl İstanbul’unda Barınma Kültürü ve Yaşam Koşulları*, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011; Ş. P. Özyalvaç, *...Lüks ve Konfor (18. Yüzyıl)*.

¹³⁷ MAD.d. 9742, s. 71; D. 6436.

¹³⁸ Bununla ilgili bkz.: Uğur Tanyeli, "Osmanlı Metropollerinde Evlerin Konfor ve Lüks Normları (XVI.-XVIII. yüzyıl), *Soframız Nur Hanemiz Mamur: Osmanlı Maddî Kültüründe*

Fener'deki hanenin, yapısal anlamda, bir nebze de olsa lüks ve konfor normları taşıdığına açık göstergesidir.

Yapısal anlamdaki bu lüks ve konfor, C. Neumann'ın saray yavrusuna benzettiği¹³⁹ Tarabya'daki yalıda daha üst seviyede kendini göstermektedir. Önemli bir toplumsal konum göstergesi olan bu yalı¹⁴⁰, bahçe ve havuzun yanı sıra, yine kendine ait bir su sistemi, 2 kebir tahta ambar, hamam, kiler, 1'i yukarıda (ulya) 2 divanhane, 3 sofa ve 1'i boş, 6'sı da küçük olmak üzere 19 oda'nın yer aldığı çeşitli yapı bileşenlerinden oluşmaktadır.¹⁴¹ Her birinin ayrı işlevi olan bu yapı bileşenlerine¹⁴² ilave olarak, yalının bahçesine yapılmış bir de kilise vardır.¹⁴³ Muhtemelen ahşaptan inşa edilen yalıda, 19 oda, 3 sofa ve ayrıca 1'i yukarıda (ulya) 2 divanhane bulunması, onun çok katlı (2, 3, 4)¹⁴⁴ bir yapı olabileceğini düşündürmektedir. Ancak yine de kesin bir şey söylemek zordur. Çünkü, gayrimüslimlerin evlerini iki kattan yüksek inşa etmeleri yasaktır. Bununla birlikte, onların yoğun yaşadığı bölgelerde 3 katlı binaların çoğunlukta olduğu da bilinen bir gerçektir.¹⁴⁵

Yemek ve Barınak, Ed.: Suraiya Faroqhi-Christoph K. Neumann, Alfa Yay., İstanbul 2016, s. 340-341; H. G. Özkaya, *18. Yüzyıl İstanbul'unda Barınma...*, s. 238-247.

¹³⁹ C. Neumann'a göre, muhteşem bahçeler içinde ve tam su kenarında yer alan bu yalının arsası üzerinde bugün Büyük Tarabya Oteli bulunmaktadır. Bkz.: C. Neumann, "Birey olmanın almeti...", s. 31.

¹⁴⁰ S. Hamadeh, Boğaz'daki bir yalının önemli bir toplumsal konum göstergesi olduğunu belirtmektedir. Bkz.: S. Hamadeh, *Şehr-i Sefa...*, s. 82.

¹⁴¹ *MAD.d.* 9742, s. 71; *D.* 2659.

¹⁴² Osmanlı'da konutları oluşturan yapı bileşenlerinin işlevleri hakkında detaylı bilgi için bkz.: Stefanos Yerasimos, "XVI. Yüzyılda İstanbul Evleri", *Soframız Nur Hanemiz Mamur: Osmanlı Maddî Kültüründe Yemek ve Barınak*, Ed.: Suraiya Faroqhi-Christoph K. Neumann, Alfa Yay., İstanbul 2016, s. 306-332; H. G. Özkaya, *18. Yüzyıl İstanbul'unda Barınma...*, s. 152-262; Ş. P. Özyalvaç, *...Lüks ve Konfor (18. Yüzyıl)*, s. 69-300.

¹⁴³ Bu kilise belgede, "...bağçesi bâricinde muttasıl olarak başka duvarlar ile muhâf olmak üzere şöyle bir palanka-i metin tarh etmiş ki bir senede ancak vücûda gelir ve derûnu devren 120 ve 'arzen 22 ve kadden 10 zirâ' ve yekpâre kemerler ve metin kârgîr atmalar ve mermerden terâşide olmuş direkler ile ve kanâdil-i kesîre vesâ'ir mâlzeme-i menhûse ve bâtilalarıyla müzeyyen bir kılıse-i bed sîmâ..." şeklinde tarif edilmektedir. Bkz.: *AE.SABH.I. 10/864*. Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi'nde de şöyle tanımlanır: "...Tarabya'da olan yalısın içinde bin beşyüz zirâ' arsa üzerine müceddeden binâ ve ibdâs eylediği kenisa içinde olan zîynetlerden altı vukıyye zher-i bâlîsden bir bağ ve mücevher ile tezyîn ve pırlanta elmaslar ve la'l yâkût ve zümriid ile murassa' bağlar ve putlar ve envâ' türlü sîm ü zher kanâdiller ve askılar bilcümle abz ve kenısayı bedm..." Bkz.: *Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi...*, s. 142-143. Ayrıca bkz.: *Rûzmerre...*, v. 19b.

¹⁴⁴ H. G. Özkaya, üç ve dört katlı evlerde üst katın "ulya", orta katların "vusta", alt katın ise "süfla"; iki katlı evlerde ise üst katın "fevkani", alt katın "tahtani" olarak ifade edildiğini belirtmektedir. Bkz.: H. G. Özkaya, *18. Yüzyıl İstanbul'unda Barınma...*, s. 152.

¹⁴⁵ T. Artan, *Architecture as a Theatre of Life...*, s. 283; S. Hamadeh, *Şehr-i Sefa...*, s. 77.

Fenerli asilzadelere¹⁴⁶ benzer bir yaşam standardının göstergesi sayılabilecek Fener'deki hane ve Tarabya'daki yalı haricinde Bedros'un gündelik yaşam mekanları arasına, gününün büyük bir kısmını geçirdiği ve mesleğini icra ettiği Valide ve Yeni Han'daki sarraf dükkanı ve odalarını eklemek gerekir.¹⁴⁷ Bu gündelik yaşam mekanlarına, oğlu Dimitraki ve kızı Varvara'nın Yeniköy'de bulunan haneleri ile diğer oğlu Yorgaki'nin Fener'deki bir bab evi ve arsası da eklenir.

Kendisi ve ailesinin ikametgahı olan bu gündelik yaşam mekanları dışında Bedros, kira getiren ve yatırım amaçlı başka gayrimenkullere de sahiptir. Sultan Bayezid Han Vakfı, Rüstem Paşa Vakfı, Sofu Mehmed Paşa Vakfı gibi vakıflara ait yerler içerisinde bulunan bu mülkler, hane ve menziller¹⁴⁸, bağ ve arsa, çok sayıda bakkal, kasap, ekmekçi, berber, manav vb. dükkan ve oda gedikleri ile han, hamam, mahzen, harman vesairenden oluşmaktadır. Bunlara çeşitli kiliselerde bulunan, biner kuruş ve daha ziyadeye alınır-satılır iskemleler de eklenir.¹⁴⁹

Çeşitlilik arz eden ve Bedros'un çok yönlü uğraşlarını bir nebze de olsa gösteren bu mülkler, genellikle sur içi ve sur dışı İstanbul'unda yer alan, Haliç ve Boğaziçi kıyılarındaki, Fener, Tarabya, Hasköy, Galata, Balat, Yeniköy, Büyükdere, Arnavutköy gibi semtlerde yoğunlaşmaktadır. Bedros'un mülklerinin bu semtlerde yoğunlaşması, kentin içinde var olan, temelde etnik ve dini özelliklerin belirlediği ve gayrimüslimlerin büyük oranda kenar bölgelere itildiği geleneksel yerleşim modeli tezini doğrulayan bir örnek olarak sunulabilir.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Fenerli asilzadeler, yoğun olarak Fener semtinde oturmakta ve Boğaziçi'nde de yalıları bulunmaktadır. Fenerli asilzadeler hakkında geniş bilgi için bkz.: Zeynep Sözen, *Fenerli Beyler, 110 Yıllık Öyküsü (1711-1821)*, Aybay Yay., İstanbul 2000.

¹⁴⁷ D.B.Ş.M. 6803/6; AE.SABH.I. 364/25417.

¹⁴⁸ Bedros, sahip olduğu hane ve menzillerden bazılarını "bedel-i istiğlâl" ile borcuna karşılık olarak almıştır. Bkz.: MAD.d. 9742, s. 84, 102, 146. Sözlükte bir şeyin kar ve gelirini almak manasında kullanılan istiğlâl, bir malın gelirinden faydalanmak için, onun bizzat satıcısına kiralanması suretiyle yapılan satış işlemidir. İstiğlâl ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Abdülaziz Bayındır, "Bey' Bi'l-Vefâ", DLA, c. 6, İstanbul 1992, s. 20-22; Süleyman Kaya, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karş İşlemleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 80-167; Çağlar Mesci, *İstanbul Kadı Sicilleri Işığında Bey' Bi'l-İstiğlâl Akıtları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.

¹⁴⁹ Bedros'un gayrimenkulleri ile ilgili bkz.: D.B.Ş.M. 6806/112; D.B.Ş.M.MHF. 60/32; D.B.Ş.M.d. 5401; AE.SABH.I. 29/2244; C.DRB. 25/1213; D. 7217; HH.d. 14090; MAD.d. 9718, s. 376-379 vd.

¹⁵⁰ Bu yerleşim modeline göre, Rumlar Haliç boyuna ve Marmara kıyılarına, Ermeniler Yenikapı, Samatya ve Topkapı'ya, Yahudiler Haliç'in iki kıyısında yer alan Balat ve Hasköy'ün mahallelerine çoğunlukla yerleşmiştir. Aynı model, Boğaziçi kıyılarında da kendini göstermiştir. Bu bağlamda Rum, Yahudi ve Ermeniler, ağırlıklı olarak Arnavutköy, Yeniköy ve Tarabya'da yaşamışlardır. Geniş bilgi için bkz.: E. Eldem, "İstanbul...", s. 173-191; S. Hamadeh, *Şehr-i Sefa...*, s. 73-76.

Bedros'un, yine İstanbul sınırları dahilinde, deryadan midye ve istiridye çıkarmakta kullanılan Sivriada mülküyle, ticari açıdan 17. ve 18. yüzyılın yıldızı parlayan şehri İzmir'de de¹⁵¹ nısf han gediği ve arsası vardır. Bunlar haricinde ise, daha önce de bahsettiğimiz üzere, hem ordu ve İstanbul'un iaşesi hem de imparatorluğun Orta Avrupa'yla olan ticaretinde büyük önemi bulunan Tuna'da¹⁵², Kalas canibinde 2 adet gemisi mevcuttur. Bedros'un bu iki mühim ticaret merkezinde yatırım yapmış olmasında, imparatorluğun 18. yüzyılda Avrupa ile artan ticari ilişkilerinden pay alma düşüncesinin¹⁵³ etki edip etmediği konusunda bir şey söylemek zor olsa da, aslında bu yatırımların, diğer yatırımlarıyla birlikte, onun, zengin olmak ve zengin kalmak noktasındaki girişimci ruhunu çok iyi yansıttığı ortadadır. Aynı zamanda bu yatırımların Bedros için bir emniyet supabı görevi gördüğünü de belirtmek gerekir. Çünkü, paraya ihtiyaç duyulan acil bir durumda onları rahatlıkla elden çıkarmak ve nakde dönüştürmek mümkündür.

Daha önce de vurguladığımız üzere, Bedros'un sahip olduğu bu gayrimenkullerin büyük bir kısmı, muhalefatın tasfiyesine başlanmasının ardından 1 ay gibi çok kısa bir süre içerisinde satılmıştır. 40 kuruştan 10 bin kuruşa varan değişik fiyat aralığında gerçekleştirilen bu satışlardan, yaklaşık 100 bin kuruşluk bir kazanç elde edilmiştir.¹⁵⁴ Bazılarının satılmamasından¹⁵⁵ dolayı gerçek değeri tam anlaşılmasa da, Bedros'un çok sayıda gayrimenkulünün bulunması, F. M. Göçek'in Bedros'un mülklere yatırım yapmayıp, servetini nakit para olarak tuttuğu şeklindeki yorumuna¹⁵⁶ tezat oluşturmaktadır. Bu açıdan

¹⁵¹ İzmir'in değişimiyle ilgili geniş bilgi için bkz.: Daniel Goffman, "İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2012, s. 95-164; Elena Frangakis Syrett, *18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret (1700-1820)*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., İzmir 2006.

¹⁵² Tuna'nın hem ordu ve İstanbul'un iaşesi hem de imparatorluğun Orta Avrupa'yla olan ticaretindeki önemiyle ilgili bkz.: Fadimana Fidan, *18. Yüzyılda İstanbul'un ve Ordunun İaşesinde Tuna İskelelerinin Rolü (1711-1768)*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kars 2014.

¹⁵³ 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile olan ticari ilişkileri hakkında bir özet için bkz.: Numan Elibol, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Dış Ticaretiyle İlgili Bazı Değerlendirmeler", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 6/1, 2005, s. 61-76. İmparatorluğun Avrupa ile artan ticari ilişkilerine bağlı olarak sarraflar da, gerek yaygınlaşan poliçe ticareti gerekse kendi cemaatleri aracılığıyla küresel finans kapitalizminin yörüngesine yerleşmişlerdir. Bu bağlamda Rum sarraflar, Rum tüccarların Karadeniz ve Balkanlar'daki deniz ticaretindeki gücünden yararlanarak, ülkelerarası ticaretin finansmanında uzmanlaşıyorken; Ermeni sarraflar, Ermeni cemaati aracılığıyla Avrupa'nın ticaret ve finans ağlarıyla bağlantı kuruyorlardı. Bkz.: Ş. Pamuk, *...Paranın Tarihi*, s. 218. Ermeni sarrafların ticarete oynadıkları rollerle ilgili ayrıca bkz.: O. Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık...*, s. 65-75.

¹⁵⁴ Satılan mülklerle ilgili bkz.: *D.B.Ş.M. 6806/112; D.B.Ş.M.MHF. 60/32; D.B.Ş.M.d. 5401.*

¹⁵⁵ Bedros'un satış dışı kalan mülkleri için bkz.: *AE.SABH.I. 29/2244.*

¹⁵⁶ F. M. Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi...*, s. 210.

Bedros'un, Göçek'in aksine, hem servetini değerlendirme, hem de servetine servet katma noktasında ekstra bir gelir kapısı olarak gayrimenkule yatırım yaptığı çok açıktır. Mülklerin birçoğunun başkalarına kiralanmış olması ve bu kiralardan Bedros'un alacağına¹⁵⁷ bulunması da bunun göstergesidir.

Taşınabilir Varlık Göstergeleri

Bedros'un gerek Fener'deki evinde¹⁵⁸, gerekse Tarabya'daki yalısı ile Yeni Han'daki dükkan ve odasında¹⁵⁹ çıkan mücevher, saat, para gibi değerli eşyalardan giyim kuşam, mutfak eşyaları ve ev döşemelerine varan taşınabilir varlık göstergeleri, iki ayrı defterde listelenmektedir.¹⁶⁰ Çeşitlilik arz eden bu eşyalar, yukarıda da belirttiğimiz üzere, büyük oranda müzayede ile satılmış ve toplam 4.749.866 akçelik, yani 39.582,22 kuruşluk bir gelir elde edilmiştir.¹⁶¹ Eşyaların bir kısmı eşi ve çocuklarına terk olunurken¹⁶², bir kısmı da Tırnakçı Yalısı'na gönderilmiştir.¹⁶³ Bunlar haricinde bazı eşyaları defterdar efendi

¹⁵⁷ MAD. 9718, s. 371, 372; D.BŞM. 6806/112; AE.SABHI. 29/2244.

¹⁵⁸ Bedros'un Fener'deki hanesinde çıkan ve Bahçekapı'ya naklolunan eşyalarının, oradan Bâb-ı Hümayûn Hazinesi'ne nakli için 19 öküz arabası kullanılmıştır. Bkz.: D.BŞM. 6797/77.

¹⁵⁹ Bedros'un Yenihan'daki dükkan ve odalarında, ilk etapta, 400 guruşluk beyaz akçe, para ve mahlut olmak üzere 4.850 beyaz guruş, 1 memhur altın beyaz tobra ile yıldız, Macar, Mısır, fındık, rub'iyye, nısfıyye, dörderlik, ikişerlik, kebir, mahbub ve mahlut şeklinde kaydedilmiş toplam 813 adet çeşitli altın dikkat çeker. Bunların yanında, altın mühür ve yüzük haresi, minakari altın zarf, Morakari karalı kesme, bir miktar yakut, köstekli ve kösteksiz elmas, altın saat, kılıç, hançer, devat, piştov vb. çok sayıda sim, nühas ve demirden yapılmış kıymetli eşya da vardır. Ayrıca bunlara, şal, sof ve gezi kaplı samur, tilki, tavşan nefesi kürkleri, şallar, Sakızı ve Saksoniyye billur bardaklar, aynalar, yastıklar, perdeler, kehribar imameler ve daha birçokları da eklenir. Bu eşyalar, büyük oranda, ticari amaçlı olduklarından Bedros'un tüketim kalıbını resmetmekten çok uzaktır. Ancak, bir sarrafın dükkan ve odasında nelere sahip olduğunu göstermek noktasında da öneme haizdirler. Bkz.: D. 6436.

¹⁶⁰ Defterlerin ilkinde Fener'deki hane ve Yeni Han'daki odada bulunan eşyalar mevcuttur. Hazineye ve Tırnakçı Yalısı'na naklolunan eşyalar ile, eşi ve çocuklarına bırakılanlar da buradadır. Yine Tarabya'daki yalıda olup naklolunan eşyaları da bu defter içerisinde. Diğer defterde ise sadece Tarabya'daki yalıda yer alanlar vardır. Bu defterlerde eşyalar kıymetleri ile birlikte değil, sadece miktar olarak kayıt edilmiştir. Bkz.: D. 6436; D. 2659.

¹⁶¹ D. 9976.

¹⁶² Bedros'un eşine, 15 köhne yastık, 3 minder, 3 beledi döşek; Büyük oğluna, 5 şibak yastık, 4 makad, 4 minder, 10 köhne yastık; Küçük oğluna, 4 köhne yastık, 1 makad, 1 minder; Büyük kızına 10 köhne Sakızı yastık, 3 makad ve 3 minder terk olunmuştur. Bkz.: D. 6436.

¹⁶³ Tırnakçı yalısına naklolunan eşyalar ise şöyledir; 3 bez makad, 46 bez üzere işleme makad, 15 sadr olmak üzere 219 bez işleme yastık, 14 bez yüz yastığı, 5 çit makad, 11

tarafına sevk edilirken, değerli olan bazıları da Hazîne-i Hümâyûn'a teslim olunmuştur.¹⁶⁴

Bedros'un bu eşyalarına baktığımızda, öncelikle dikkatimizi, bir sarraf olması dolayısıyla, hem Fener'deki hanede hem de Tarabya'daki yalıda var olan nakit para, altın ve çeşitli değerli taşlardan yapılma mücevherler ve aksesuarlar çekmektedir. Kişisel ihtiyaç ve kullanımın ötesinde, aynı zamanda bir yatırım aracı olan bu eşyalar içerisinde, dörderlik (4), mahbub (6), yıldız (2), Macar (20), rub' ve nisfiyye altınlar, 320 kuruş para, 305 kuruş beyaz akçe, altın, elmas, zümrüt, yakut, inci, lal ve rozeden yapılma yüzükler, bilezikler, gerdanlıklar, küpeler ve iğnelerin yanı sıra, yine bu taşlarla süslü pabuç, terlik, kuşak, fes, tarak, kutu, fanus, saat vb. bulunmaktadır.¹⁶⁵ Bunların toplam kıymetleri hakkında bir bilgi olmasa da, satış listesinden bazılarının değerlerini öğrenmek mümkündür. Örneğin altın kuşak 31.050 akçeye alıcı bulurken, altın kutu 26.100 akçeye, altın zarf 18.000 akçeye, yakut ve elmaslıca yüzük 7.000 akçeye satılmıştır.¹⁶⁶

Tek başına bile bir lüks ve zenginlik göstergesi olan bu kıymetli eşyalar, Bedros'un, diğer yatırım araçlarının yanında, nakit para ve mücevhere de önem verdiğinin¹⁶⁷ açık göstergesidir. Sarraflığının da bunda etkisi muhtemeldir. Bunlardan, gerdanlık, küpe, bilezik gibi bazı ziynet eşyaları, büyük olasılıkla, Bedros'un eşine aittir. Bunun yanı sıra, yüzük, kuşak, fes vb. birtakım eşyaları da Bedros kendisi kullanmış olabilir. Ayrıca nakit paraların bir kısmının gündelik ihtiyaçların karşılanması amacıyla evde bulunması da ihtimal dahilindedir. Belki de bütün bunların ötesinde, Bedros'un, herhangi bir acil duruma karşı önlem olarak bu eşyaları evde tutmuş olması da mümkündür. Ya da Bedros'un, birikimini, kolay saklanabilen ve çok çabuk nakde çevrilebilen bu eşyalara yatırmayı tercih etmesi de olasıdır.

Para ve mücevherler haricinde ise, ikinci olarak, hem Tarabya'daki yalıda hem de Fener'deki hanede çıkan ateşli ve ateşsiz silahlar dikkat çekmektedir. Filinta ve tüfenk (12), tekli ve çiftli piştov (14), kara ve simlice kılıç (2), simlice pala (1) ve simlice baltadan (1) oluşan bu silahlar, 700 akçeye yaklaşık 20.000 akçe arasında değişen bir fiyat aralığında satılmıştır.¹⁶⁸ Bir kısmı simli olan bu silahlardan, bir çift piştovun Uşak yapımı olduğu belgelerden anlaşılmaktadır. Askeri sınıf için bir tür kudret sergileme aracı olan¹⁶⁹ silahların, gayrimüslimlerin

köşe makadı, 10 pencere demiri, 95 portakal ve limon olur saksı, 13 sadr, 12 Sakızı yastık, 3 makad, 24 süzeni yastık, 2 demir ayaklı şamdan, 5 demir kapak, 12 yün memlü çit şilte, 4 Mağribi şal, 15 yün memlü çit baş yastığı, 16 yün memlü çit şilte, 93 yün memlü minder ile Frenk ketebedir. Bkz.: D. 6436.

¹⁶⁴ D. 6436.

¹⁶⁵ D. 6436; D. 2659.

¹⁶⁶ D. 6436; D. 9976.

¹⁶⁷ G. Oğuz, ...*Edirne Örneği*, s. 107.

¹⁶⁸ D. 6436; D. 9976.

¹⁶⁹ Tülay Artan, "18. Yüzyıl Başlarında Yönetici Elitin Saltanatın Meşruiyet Arayışına Katılımı", *Toplum ve Bilim*, 83, 1999/2000, s. 311-312.

silah taşınması yasak olmasına rağmen¹⁷⁰, Bedros'un evinde çok sayıda bulunması ilginçtir. Bunların Bedros'a hediye edilmiş olabilecekleri ihtimal dahilindeyken, Bedros'un silah ticaretiyle ilgilenmesi de olasıdır. Çünkü, Yeni Han'daki odasında da silahlar vardır. Belki de kendisi bir silah koleksiyoneridir. Ya da, yalıdaki ahırında bulunan karaca (1), turna (2) gibi yaban hayvanlarından¹⁷¹ yola çıkarak, onun bir av meraklısı olduğu da düşünülebilir. Yine de bu konuda kesin bir şey söylemek zordur. Ancak kesin olan bir şey vardır, o da, Bedros'un devletin belirlediği sınırlara riayet etmediğidir.

Silahlardan dikkatimizi, içinde pek çok unsuru barındıran ve ince bir zevk ve beğenin ötesinde, kişinin toplumdaki statüsü, duruşu ve cinsiyetiyle ilgili önemli ipuçları sunan giyim kuşam¹⁷² eşyalarına çevirirsek, ilk göze çarpan, hem ısınma işlevi gören hem de bir lüks tüketim malı olarak nitelendirilebilecek, çeşitli değerdeki kürkleri¹⁷³ olacaktır. Bedros'un sahip olduğu bu kürkleri, kakım, samur, vaşak, tilki gibi değerleri yüksek kürklerdir. Genellikle şal, sof ve gezi ile kaplanmışlardır. Değişik fiyat aralığında satılan bu kürklerin en kıymetlisi, yaklaşık 52.000 akçeye alıcı bulan samur nefesi zenne kürküdür. Bedros'un eşine ait olması muhtemel olan bu kürk dışında, 46.100 akçelik, 26.000 akçelik, 23.000 akçelik başka kadın ve erkek kürkleri de mevcuttur. Ayrıca onları saklamak için kürk kapları da bulunmakta ve bu kürk kaplarının en az kürk kadar kıymetli olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁴

Eşiyile birlikte dış görünüşlerine önem verdiklerinin göstergesi olan bu kürkleri haricinde Bedros, yine gerek kendine gerekse ailesine ait, çok sayıda, zenginlik, zarafet ve gösteriş unsuru kaftan, entari, şal, ihram, uçkur, şalvar ve kuşağın yanı sıra, don, gömlek, çorap, çevre, yağlık, sandal gibi diğer türden giyim kuşam eşyalarına da sahiptir. Farklı değerdeki bu giyim kuşam eşyalarının birçoğu Moskovi, Mağribi, Acem işi ürünlerdir ve içlerinden bazılarının çiçekli, telli, şeritli olduğu kayıtlıdır. Bunlara, bir kısmı Osmanlı sınırları içinde üretilmiş, bir kısmı da Avrupa ve Hindistan'dan gelmiş, Halebi, Hindi, Sakızı, Yemeni, Frengi, süzeni, çuka, kutnu, niş, ipek, kadife, basma ve bez her tür cins kumaş da eklenir. Donluk ve gömleklilik olan bu kumaşlar, çoğunlukla top olarak

¹⁷⁰ C. Neumann, "Birey olmanın alameti..." s. 24.

¹⁷¹ D. 6436.

¹⁷² Gülser Oğuz, "Daltaban Mustafa Paşa'nın Hayatına Dair İzler: Tereke Kaydından Hareketle", *Kerkük Çok Irak Değil Prof. Dr. Eşref Bubaralı'ya Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar II*, Ed.: Alpaslan Demir vd., Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 411-412. Osmanlıda giyim-kuşamla ilgili ayrıca bkz.: Betül İpşirli Argıt, "Osmanlı İstanbul'unda Giyim Kuşam", *Antik Çağlardan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Ed.: Coşkun Yılmaz, İstanbul 2015, s. 230-263.

¹⁷³ Osmanlılarda kürk kullanımıyla ilgili bkz.: Zeki Tekin, "Osmanlılarda Kürk Kullanımı", *Türkler*, c. X, Ankara 2002, s. 644-649; Filiz Karaca, "Osmanlılar'da Kürk", *Türkoloji Kültürü*, c. II/3, Erzurum 2009, s. 39-48.

¹⁷⁴ Kürk kaplarından biri bir entari ile birlikte yaklaşık 33.000 akçeye satılmıştır. D. 9976.

kaydedilmiştir.¹⁷⁵ Dolayısıyla bunların, günlük kullanımdan ziyade, büyük oranda ticaret metaı olması daha olasıdır.

Bedros'un yalı ve hanesinde çıkan ev içi döşemeleri ile yatak ve hamam takımları arasında da, giyim kuşam eşyalarında olduğu üzere, Doğu-Batı ürünlerini bir arada görmek mümkündür. Örneğin bir ev için vazgeçilmez unsurlardan olan, kalıçe olarak adlandırılan halılar, seccadeler ile kilimler, Uşak ve Banaluka yapımıdır. Bunlar dışında evlerde bolca yatak, yorgan, yastık ve minderlerin yanı sıra, çarşaf, makrama, peşkir, havlu ve hamam takımları, kapı ve pencere perdeleri bulunmaktadır. Bunların birçoğu da Sakız, Halep, Kıbrıs, Mora, Leh, Frenk ve Hint işidir. Satış listesinde, 300 akçeden yaklaşık 20.000 akçeye kadar, geniş bir fiyat aralığında alıcı bulmuş olan bu eşyaların bir kısmı kullanılmış iken bir kısmı da yenidir. Ayrıca bazıları da işlemedir. İlâveten, yapımlarında çit, çuka vb. kumaşların kullanıldığı bu eşyaların, telli, düz, sade gibi dekoratif özellikleri de zikredilmiştir.¹⁷⁶

Bedros'un ve ailesinin kişisel tercih ve ince zevklerini yansıtan ev içi döşemeleri ile yatak ve hamam takımlarına, dolap, sehpa, çekmece (Frenği, Uşaki), iskemle, sandalye, koltuk, sandık, sepet gibi gerek yerli gerekse Avrupai mobilyalar da eklenir. Mobilyaları ise, dekoratif olarak, simli-simsiz küçük, orta ve büyük aynalar, asma ve çekmece saatler, aydınlatmada kullanılan billur avize, kandil ve şamdanlar, gemi tasvirlerini içeren levhalar, buhurdanlar, haçlar ve ısınma amaçlı mangallar tamamlar.¹⁷⁷ Büyük bir kısmı zengin bir yaşam tarzının göstergesi olan ve aynı zamanda, lüks ve konforu da bünyesinde barındıran bu eşyalar, Bedros'un bir yandan lüks tüketim mallarına olan merakının diğer yandan da servetini sergilemekten hoşnut olduğunun göstergesi olsa gerektir.

Yatak ve hamam takımları ile ev döşeme unsurlarında kendini gösteren bu lüks ve konfor, Bedros'un mutfak eşyalarında da karşımıza çıkmaktadır. Bunlar arasında, çok sayıda, Saksoniyye, Peçkârî, fağfur fincanlar, kaseler, tabaklar, taslar, kaşıklar, bıçaklar, çatallar, billur bardakların yanı sıra, sahanlar, kepçeler, leğenler, kazanlar, kahve ibrikleri, tepsiler, tencere ve tavalar mevcuttur.¹⁷⁸ Genelde herkeste bulunabilecek türde olan bu eşyalar, kişinin gelir düzeyini belirlemek noktasında yüzde yüz bir ölçüt değildir.¹⁷⁹ Ancak, Bedros'un sahip olduğu eşyaların birçoğunun ithal ve ayrıca porselen, billur ve gümüşten¹⁸⁰ yapılmış olması, onun zenginliğinin açık bir yansıması olsa gerektir.

¹⁷⁵ D. 6436; D. 2659; D. 9976.

¹⁷⁶ D. 6436; D. 2659; D. 9976.

¹⁷⁷ D. 6436; D. 2659; D. 9976.

¹⁷⁸ D. 6436; D. 2659; D. 9976.

¹⁷⁹ Colette Establett-Jean-Paul Pascual, "Şam'da XVII. Yüzyıl Sonu ve XVIII. Yüzyıl Başlarında Bardak, Tabak ve Kap Kacak", *Soframız Nur Hanemimiz Mamur: Osmanlı Maddî Kültüründe Yemek ve Barınmak*, Ed.: Suraiya Faroqhi-Christoph K. Neumann, Alfa Yay., İstanbul 2016, s. 216.

¹⁸⁰ T. Artan, ev eşyaları arasında çıkan porselen, billur ve gümüş eşyaların tereke sahibinin gelir düzeyini hemen yukarı çektiğini belirtmektedir. Bkz.: T. Artan, "...Orta Halliliğin Aynası", s. 58.

Mutfak eşyaları arasında yer alan kahve ibrikleri ve fincanlar, Bedros'un (onun nezdinde ailesinin), dönemin keyif verici önemli bir tüketim maddesi olan kahveye¹⁸¹ rağbet ettiğini göstermektedir. Ancak kahve, Bedros'un rağbet ettiği tek keyif unsuru değildir. Kahve dışında Bedros, tütün tüketmekte ve şarap içmektedir. Evlerde bulunan nargilelerin yanı sıra, çok sayıda tütün kutusu ve kesesi ile 24 şişe şarap da bunun göstergesidir.¹⁸² Bunlar, muhtemelen, gelen konuklara da ikram edilmiş olsa gerektir.

Keyfine düşkün olan Bedros'un okumaya da önem verdiği anlaşılmaktadır. Çünkü, Tarabya'daki yalısında 30 cilt "Rumi" kitap ve Fener'deki hanesinde de 1'er "Rumi" kitap olur sandık ve garar mevcuttur. Bu sandık ve çuvalın içinde kaç kitabın var olduğu bilinmemektedir. Ayrıca, kitapların türleri vs. hakkında da bir malumat yoktur. Onun bu kitaplarını, eşyaları arasında bulunan ve muhtemelen hem borç ve alacaklarının muhasebesini tutmak için hem de yaptığı çeşitli yazışmalarda kullandığı hokka ve devatlar tamamlar.¹⁸³

Bunlar haricinde, dürbün, gözlük, şemsiye gibi farklı kişisel eşyalara da sahip olan Bedros'un, taşınabilir varlıkları arasında, iki mağazada bulunan ham sirke, 3 ambar arpa, 1 kutu çay, muhtemelen yemeklerde kullanılan bir miktar tarçın ve karanfil ile 2 sandık sabun da yerini alır.¹⁸⁴ Ayrıca bunlara, çok sayıda hırdavatın yanı sıra, Tarabya'daki yalıda mevcut 1 küçük kalyon ile 1 harik tulumbasını da eklemek gerekir.¹⁸⁵ Bu tulumba, olası bir yangına karşı anında müdahale için alınmış bir güvenlik tedbiri olsa gerektir. Çünkü, hem yalı ahşaptan yapılmıştır hem de İstanbul sık sık yangınlarla¹⁸⁶ boğuşmaktadır. Her ne kadar kayıtlarda küçük kalyon¹⁸⁷ olarak geçse de, kayık ya da sandal türü bir tekne olma olasılığı daha yüksek bir ihtimal olan gemiyi ise, gündelik yaşam alanları arasındaki ulaşım ile birlikte, ailesi veya arkadaşlarıyla Boğaz'da yapmış olduğu küçük gezintilerde kullanmış olmalıdır.

¹⁸¹ Kahve ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Ralph S. Hattox, *Kahve ve Kahvehaneler: Bir Toplumsal İçeceğin Yakındoğu'daki Kökenleri*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.

¹⁸² D. 6436; D. 2659.

¹⁸³ D. 6436; D. 2659.

¹⁸⁴ D. 6436; D. 2659; D. 9976.

¹⁸⁵ D. 6436; D. 2659; D. 9976.

¹⁸⁶ 18. yüzyılda İstanbul'da çıkan bir yangınla ilgili bkz.: Kenan Yıldız, "1782 İstanbul Yangını: Kadı Sicillerinden Tespit, Çıkarım ve Yorumlar", *Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu II*, Ed.: Feridun M. Emecen vd., İstanbul 2014, s. 707-722.

¹⁸⁷ Genel anlamda bütün yelkenli gemilere kalyon denilmekle birlikte, aslında kalyon, en büyük üç direkli gemiler için kullanılıyordu. Kalyonlar, 15. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar kısmen taşımacılıkta ve çoğunlukla da savaş gemisi olarak donanmada yer almıştır. Kalyonlar hakkında geniş bilgi için bkz.: İdris Bostan, "Gemi", *DİA*, c. 14, İstanbul 1996, s. 11-15; Yusuf Alperen Aydın, *Sultanın Kalyonları: Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri, 1701-1770*, Küre Yay., İstanbul 2011.

Dönemin kroniklerinde Bedros'un 4'ü Müslüman, 40 kadar Gürcü cariyesi bulunduğu yazılıdır.¹⁸⁸ Ancak arşiv kayıtlarında bunu teyit edecek bir veri yoktur. Bununla birlikte onun, Tarabya'daki yalısında yer alan ahırında bazı hayvanlara sahip olduğu görülmektedir. Bu hayvanların başında da 1'i kula, 2'si doru, 1'i bakla kır olmak üzere 4 at gelmektedir. Atların yanında 1 demir kır tay, 1 kır bargir, 1 de merkep vardır. Bu da Bedros'un, silah taşıma yasağında olduğu gibi, ata binme yasağında da¹⁸⁹ kurallara uymadığını göstermektedir.

Binek hayvanları dışında ise Bedros, muhtemelen, günlük yumurta ve beyaz et ihtiyacını karşıladığı, 30 tavuk, 30 kaz, 18 ördek, 1 hindi ve 3 hint tavuğu ile, daha önce de vurguladığımız, 2 turna ve 1 karacaya da sahiptir. Bu hayvanlara ne olduğu meçhuldür. Bununla birlikte, binek hayvanlarına ait eğer, raht, rikâb, başlık vb. bazı koşum takımları satılmıştır. Satılan bu koşum takımları içerisinde, yaklaşık 100.000 akçe değerindeki, kesme olarak adlandırılan¹⁹⁰, at eğerinin üstüne örtülen bir örtü de mevcuttur.¹⁹¹

Sonuç

Bütün detaylarıyla olmasa da, kişilerin tüketim alışkanlıkları, gündelik hayatı, yatırım araçları, zevk ve estetik anlayışları gibi birçok konunun tespitine olanak sağlayan ve bu anlamda tüketim tarihi çalışmaları için mühim bir veri kaynağı olan muhalefat kayıtlarından yola çıkarak hazırladığımız bu makalede sonuç olarak şunları söyleyebiliriz; Bedros'un 1760'larda Osmanlı maliyesinin önemli kurumlarından biri olan Darbhâne-i Âmire'ye, kişisel ilişkilerini kullanarak, darphane sarrafı olarak atanması, onun hayatı için bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Bu dönüm noktası, aynı zamanda, Bedros'un sonunun da başlangıcı olmuş ve Bedros, uzun yıllar bu görevi sürdürdükten sonra, darphanede yolsuzluk yaptığı gerekçesiyle katl edilerek müsadereye uğramıştır. Yapılan müsadere sonucu Bedros'un yaklaşık 1 milyon kuruşluk hatırı sayılır bir serveti açığa çıkmıştır.

Bundan daha yüksek olması muhtemel olan Bedros'un bu servetinin oluşumunda, elbette ki, darphane sarrafı olmasının payı büyüktür. Ancak Bedros'un darphane sarrafı olması, servetinin tek kaynağı değildir. Yeni Han'daki gedikli gümüşçülük ve sarraflıkla birlikte, bir kreditor olarak, gerek çeşitli düzeydeki yöneticilerle gerekse toplumun diğer kesimleriyle borç-alacak

¹⁸⁸ *Taylesanizâde Hâfız Abdullab Efendi Taribi...*, s. 28, 143.

¹⁸⁹ C. Neumann, "Birey olmanın alameti...", s. 24.

¹⁹⁰ Kesme hakkında bkz.: Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. II, İstanbul 1983, s. 249. Ayrıca at koşum takımları ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Emine Dingec, "18. Yüzyılın İkinci Yarısında Saray Atlarının Binit Takımları", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 20, 2011, s. 1-20.

¹⁹¹ *D. 6436; D. 2659; D. 9976.*

ilişkisinde bulunan Bedros, ayrıca gemi işletmeciliği, tuğlacılık gibi alternatif ticari işlerle de meşgul olmuştur. Bu anlamda çok yönlü bir girişimci olarak karşımıza çıkan Bedros, ilaveten, hem servetini değerlendirme hem de servetine servet katma bağlamında gayrimenkule de yatırım yapmıştır. Bu da onun, zengin olmak ve zengin kalmak noktasında, tek bir işle yetinmediğini açık bir şekilde göstermektedir.

Darphanenin yanı sıra, farklı kaynaklardan beslenerek elde ettiği bu zenginliği Bedros, gayrimüslimlerin servetlerini göstere göstere teşhir etmeleri yasak olmasına rağmen, hayatına da yansıtmıştır. Bedros'un toplumsal konumunu belirlemede önemli bir belirteç olan, Eflak voyvodasına layık değerdeki, Tarabya'daki yalı ile Fener'deki hane bile tek başına bunu kanıtlamaktadır. Ancak o, sadece bunlarla yetinmemiştir. Devletin belirlediği sınırların çok ötesinde gösterişli bir yaşamı tercih eden Bedros, bunu açık olarak sergilemekten de çekinmemiştir. Başta altın, zümrüt, yakut vb. değerli taşlardan yapıma, aynı zamanda bir yatırım aracı olan, mücevher ve takıları, çoğunun kıymet dereceleri yüksek, kakım, samur, tilki kürkleri ile diğer giyim kuşam eşyaları, billur, porselen ve gümüşten yapıma mutfak araç gereçleri ile lüks ve konforun bir arada bulunduğu ev döşemeleri bunun göstergesidir. Ayrıca bunlar haricinde, küçük bir kalyon, at ve silaha da sahip olan Bedros'un, bir sarraf olarak, standardı yüksek bir yaşam sürdürdüğü gün gibi ortadadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi: A.SABH.I. 364/25417, 10/897, 15/1304, 29/2244, 36/2684, 370/25876, 74/5142; C.ADL. 78/4664; C.AS. 1036/45473; C.BH. 257/11903; C.BLD. 11/527; C.DRB. 4/167, 4/193, 49/2450, 59/2905, 6/259; C.HR. 169/8441; C.ML. 547/22485, 59/2679, 604/24910, 720/29463, 751/30604; D. 2659, 6436, 7217, 9976; D.BŞM. 6902/8, 6930-115, 6797/77, 7303/93, 6791/113-114, 6867/81; 6803/6, 6806/112, 6808/92; D.BŞM.d. 5401; D.BŞM.MHF. 12994, 60/32, 90/81, HAT. 1393/55683, 1411/57364; HH.d. 14089, 14090; KK.d. 2372/267, MAD.d. 9718, 9742, 9994.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi: TSM.A.E. 11143, 209/6=144/23, 740/16=325/23.

Kasmet-i Askeriye Mahkemesi Şeriye Sicilleri, No: 542.

Diğer Kaynaklar

Ahmed Cavid, *Hadîka-i Vekâyi'*, Haz.: Adnan Baycar, TTK, Ankara 1998.

Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, c. 5, Dersaadet 1309.

Ahmed Vasıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Abbâr*, Haz.: Mücteba İlgürel, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1978.

- AKAR, Şevket Kamil, "Tanzimat Döneminde Para Bozdurma Sorunu ve Köşe Sarrafları (1839-1879)", *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, c. 13/1, İstanbul 2011, s. 123-133.
- AKYILDIZ, Ali, "Sarraflık/Osmanlı Dönemi", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, s. 163-165.
- AKYÜZ, Jülide, "Osmanlı Ulemasından Üç Efendi'nin Terekeleri", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, s. 36, 2008, s. 188-200.
- ALKAN GÜNAY, Nilüfer, "Müsaderenin Sosyal ve Ekonomik Bir Analizi: 18. Yüzyıl Sonlarında Bursa'da Yapılan Müsadereler", *Bellekten*, c. LXXXVI/277, Ankara 2012, s. 793-815.
- ANASTASIADIS, Yorgos I., "Ermenice Konuşan Rumlar Hay-Hurumlar", *Toplumsal Tarih Dergisi*, s. 156, çev.: Frango Karaoğlan-Elçin Macar, İstanbul 2006, s. 38-43.
- ARTAN, Tülay, "Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp'te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış: Orta Halliliğin Aynası", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, Ed.: Tülay Artan, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1998, s. 49-64.
- ARTAN, Tülay, *Architecture as a Theatre of Life: Profil of the Eighteenth Century Bosphorus*, M.I.T Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1988.
- ARTAN, Tülay, "18. Yüzyıl Başlarında Yönetici Elitin Saltanatın Meşruiyet Arayışına Katılımı", *Toplum ve Bilim*, 83, 1999/2000, s. 292-322.
- AYDIN, Yusuf Alperen, *Sultanın Kalyonları: Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri, 1701-1770*, Küre Yay., İstanbul 2011.
- AYSAN, Fatma Nur, *II. Mahmud Döneminde Dersaadette Bir Ailenin Muhallefatı: Düğüğülları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.
- BABINIOTIS, Georgios, *Lexiko tis Neas Ellinikis Glossas*, Atina 1998.
- BAĞIŞ, Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslim Tüccarlar*, Turhan Kitabevi, Ankara 1983.
- BARBIR, Karl K., "Bir Osmanlılık Emaresi: Osmanlı Görevlilerinin Mülklerinin Müsadere Edilmesi", *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu*, Der.: Baki Tezcan-Karl K. Barbir, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2012, s. 163-174.
- BARKAN, Ömer Lütfi, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, c. III, s. 5-6, Ankara 1966, s. 1-479.
- BARSOUMIAN, Hagop L., *İstanbul'un Ermeni Amiralalar Sınıfı*, Aras Yay., İstanbul 2013.
- BAŞARIR, Özlem, "Statü-Servet İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *History Studies*, 3/3, 2011, s. 49-67.
- BAYINDIR, Abdülaziz, "Bey' Bi'l-Vefâ", *DİA*, c. 6, İstanbul 1992, s. 20-22.
- BAYRAM, Ü. Filiz, *Enverî Târîhi: Üçüncü Cild (Metin ve Değerlendirme)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.
- BEYDİLLİ, Kemal, "D'Ohsson, Ignatius Mouradgea (1740-1807)", *DİA*, c. 9, İstanbul 1994, s. 496-497.

- BOSTAN, İdris, "Gemi", *DİA*, c. 14, İstanbul 1996, s. 11-15.
- BOZKURT, Fatih, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2011.
- BOZKURT, Nebi, "Sarraflık", *DİA*, c. 36, İstanbul 2009, s. 162-163.
- BÖLÜKBAŞI, Ömerül Faruk, "İstanbul Sarrafları (1691-1835)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, s. 30, Malatya 2014, s. 19-96.
- BÖLÜKBAŞI, Ömerül Faruk, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2013.
- CANBAKAL, Hülya, "Barkan'dan Bu Yana Tereke Çalışmaları", *Vefatının 30. Yıldönümünde Ömer Lütfi Barkan: Türkiye Tarihçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu*, İstanbul 2011, s. 1-7.
- CANBAKAL, Hülya, *17. Yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, İletişim Yay., İstanbul 2009.
- CEZAR, Yavuz, "18. Yüzyılda Eyüp'te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler", *18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam*, Ed.: Tülay Artan, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1998, s. 15-32.
- CEZAR, Yavuz, "Bir Âyanın Muhallefâtı", *Belleten*, XLI/161, Ankara 1977, s. 41-75.
- CEZAR, Yavuz, "18. ve 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Sarraflar", *Gülten Kazgan'a Armağan: Türkiye Ekonomisi*, Haz.: Hilal Akgül-Fahri Aral, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2004, s. 179-207.
- CEZAR, Yavuz, "The Role of the Sarrafs in the Ottoman Finance and Economy in the Eighteenth and Nineteenth Centuries", *Frontiers of the Ottoman Studies*, vol. I, Ed.: Colin Imber&Keiko Kiyotaki, London 2005, s. 61-76.
- ÇAKIR, İbrahim Etem, "Osmanlı Toplumunda Eş ve Çocuk Sayısı, Statü, Servet: 1671-1678 Sofya Örneği", *OTAM*, s. 31, Ankara 2012, s. 41-60.
- DİA, "Hoca", *DİA*, c. 18, İstanbul 1998, s. 186-187.
- DİNGEÇ, Emine, "18. Yüzyılın İkinci Yarısında Saray Atlarının Binit Takımları", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 20, 2011, s. 1-20.
- ELDEM, Edhem, "İstanbul: İmparatorluk Payitahtından Periferileşmiş Bir Başkente", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2012, s. 165-247.
- ELİBOL, Numan, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Dış Ticaretiyle İlgili Bazı Değerlendirmeler", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 6/1, 2005, s. 61-76.
- ESTABLETT, Colette-Jean-Pascal, "Şam'da XVII. Yüzyıl Sonu ve XVIII. Yüzyıl Başlarında Bardak, Tabak ve Kap Kacak", *Soframız Nur Hanemiz Mamur: Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak*, Ed.: Suraiya Faroqhi-Christoph K. Neumann, Alfa Yay., İstanbul 2016, s. 209-226.

- FAROQHI, Suraiya, "Giriş", *Soframız Nur Hanemiz Mamur: Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barnak*, Ed.: Suraiya Faroqhi-Christoph K. Neumann, Alfa Yay., İstanbul 2016, s. 7-34.
- FAROQHI, Suraiya, "Zeytin Diyarında Güç ve Servet: Edremit Âyanından Müridzade Hacı Mehmed Ağa'nın Siyasi ve Ekonomik Faaliyetleri", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed.: Çağlar Keyder-Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2010, s. 81-100.
- FAROQHI, Suraiya-Christoph K. Neumann (Ed.), *Soframız Nur Hanemiz Mamur: Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barnak*, Alfa Yay., İstanbul 2016.
- FAZLIOĞLU, İhsan, "Mustafa Sıdkı", *DİA*, c. 31, İstanbul 2006, s. 356-357.
- FİDAN, Fadimana, *18. Yüzyılda İstanbul'un ve Ordunun İaşesinde Tuna İşkelelerinin Rolü (1711-1768)*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kars 2014.
- FRANGAKIS SYRETT, Elena, *18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret (1700-1820)*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yay., İzmir 2006.
- GOFFMAN, Daniel, "İzmir: Köyden Kolonyal Liman Kentine", *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep, İzmir ve İstanbul*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2012, s. 95-164.
- GÖÇEK, Fatma Müge, *Burjuvazinin Yükselişi ve İmparatorluğun Çöküşü Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, Ayraç Yay., Ankara 1999.
- GÜLDÜR, Kadir, *Tereke Defterlerine Göre Rodosçuk Kazasında Sosyo-Ekonomik Hayat (1788-1790)*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2016.
- HAMADEH, Shirine, *Şehr-i Sefa 18. Yüzyılda İstanbul*, İletişim Yay., İstanbul 2010.
- HATTOX, Ralph S., *Kabve ve Kabvehaneler: Bir Toplumsal İçeceğin Yakındoğu'daki Kökenleri*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.
- IVANOW, W., "Hoca", *İA*, c. 5, İstanbul 1988, s. 550-552.
- İNALCIK, Halil, "15. Atır Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c.15, s. 1-4, İstanbul 1953, s. 51-75.
- İPŞİRLİ ARGIT, Betül, "Osmanlı İstanbul'unda Giyim Kuşam", *Antik Çağlardan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Ed.: Coşkun Yılmaz, İstanbul 2015, s. 230-263.
- JAMGOÇYAN, Onnik, *Les Finances de l'Empire Ottoman et les Financiers de Constantinople (1732-1853)*, Sorbonne 1988.
- JAMGOÇYAN, Onnik, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650-1850)*, çev.: Erol Üyepazarıcı, YKY, İstanbul 2017.
- KARACA, Filiz, "Osmanlılar'da Kürk", *Türkoloji Kültürü*, c. II/3, Erzurum 2009, s. 39-48.
- KAYA, Süleyman, *XVIII. yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kredi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.

- KAYA, Süleyman, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karş İşlemleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.
- KIVRIM, İsmail, "17. Yüzyılda Bir Valide Sultanın Günlük Hayatı: Vâlide Hadice Turhan Sultan", *History Studies*, 5/2, 2013, s. 243-262.
- KOYUNCU, Nuran, "Osmanlı Devleti'nde Sarrafların Mültezimlere Kefilligi", *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, V/1 (2014), s. 295-326.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, "Hâce", *İA*, c. 5, İstanbul 1988, s. 20-24.
- KÖSE, Metin Ziya, "Galata'da Ermeni Sarraflar ve Kredi İlişkileri (1700-1720)", *Tarih Dergisi*, s. 64, İstanbul 2016, s. 73-99.
- Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmani*, 6 c., Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1996.
- MESCİ, Çağlar, *İstanbul Kadı Sicilleri Işığında Bey' Bi'l-istiğlâl Akitleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.
- NEUMANN, Christoph K., "Birey olmanın alameti olarak tüketim kalıpları 18. yüzyıl Osmanlı meta evreninden örnek vakalar", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 8, İstanbul 2009, s. 7-47.
- OĞUZ, Gülser, "61 Numaralı Edirne Şer'ıye Siciline Göre Edirneli Kadınların Giyim Kuşam Kültürü", *Milli Folklor*, s. 92, Ankara 2011, s. 106-116.
- OĞUZ, Gülser, "Tereke Kaydından Hareketle Bir Osmanlı Vezirinin 18. Yüzyılın Başlarındaki Yaşam Tarzı: Amcazâde Hüseyin Paşa", *Milli Folklor*, s. 88, Ankara 2010, s. 91-100.
- OĞUZ, Gülser, "61 Numaralı Edirne Şer'ıye Sicili'nden Hareketle Müslim-Gayri Müslim İlişkileri Üzerine Bir Deneme", *Kök Araştırmalar Dergisi*, c. XII/1, Ankara 2010, s. 87-100.
- OĞUZ, Gülser, "Tereke Kayıtlarının Güvenilirliği ve Kadınların Mirastan Mal Kaçırma Yöntemleri", *Turkish Studies*, s. 9/1, Ankara 2014, s. 409-426.
- OĞUZ, Gülser, *Bir Osmanlı Kentinde Taşınır ve Taşınmaz Mal Varlığına Dayalı Servet Analizi: Edirne Örneği*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2013.
- OĞUZ, Gülser, "Daltaban Mustafa Paşa'nın Hayatına Dair İzler: Tereke Kaydından Hareketle", *Kerkük Çok Irak Değil Prof. Dr. Eşref Buharalı'ya Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar II*, Ed.: Alpaslan Demir vd., Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 409-422.
- ORAL PALTACI, Özlem, "Osmanlı Tereke Kayıtlarının Sanat Tarihi Araştırmaları Açısından Önemine Yönelik Bazı Değerlendirmeler", *OTAM*, s. 40, Ankara 2016, s. 327-354.
- OĞÜN, Tuncay, "Osmanlı Devleti'nde Müsadere Uygulamaları", *Osmanlı*, c. 6, Ankara 1999, s. 371-383.

- ÖNER, E. Saadet, *İsveç Devlet Arşivi'nde Mahfûz İ.M. D'Obsson Evrakı Tasnif ve Tablâli*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999.
- ÖZCAN, Tahsin, "Muhallefât", *DİA*, c. 30, İstanbul 2005, s. 406-407.
- ÖZKAYA, Hatice Gökçen, *18. Yüzyıl İstanbul'unda Barınma Kültürü ve Yaşam Koşulları*, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011.
- ÖZLÜ, Zeynel, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep Mutfağı", *Milli Folklor*, s. 72, Ankara 2006, s. 118-128.
- ÖZLÜ, Zeynel, "Terekeler Işığında Göynükte Aile", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, s. 29, 2006, s. 81-102.
- ÖZTÜRK, Said, "Tereke Defterlerine Göre XVII. Asırda İstanbul'da Aile Nüfusu, Servet Yapısı ve Dağılımı", *İstanbul Araştırmaları*, s. 3, 1997, s. 21-58.
- ÖZTÜRK, Temel, "1918 Numaralı Kadı Siciline Göre 18. Yüzyılda Trabzon'da Giyim-Kuşam Kültürü", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 9/18, Ankara 2015, s. 9-28.
- ÖZYALVAÇ, Şükriye Pınar, *İstanbul Konut Mimarisinde Lüks ve Konfor (18. Yüzyıl)*, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. II, İstanbul 1983.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2012.
- PEHLİVAN, Zozan, *The Rich and The Poor: Wealth Polarization in Late Eighteenth Century Ayntâb*, Sabancı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.
- PHILLIOU, Christine M., *Biography of an Empire: Governing Ottomans in an Age of Revolution*, University of California Press, London 2011.
- POLAT, Serkan, "Çapanoğlu Ahmed Paşa'nın Muhallefâtı", *Tarih Okulu Dergisi*, s. XXIV, 2015, s. 85-120.
- REINDL-KIEL, Hedda, "Osmanlı Yöneticileri Lüks Tüketimi ve Hediyeleşme", *İSAM Konuşmaları Osmanlı Düşüncesi-Ablâk-Hukuk-Felsefe-Kelâm*, Haz.: Seyfi Kenan, İSAM Yay., İstanbul 2013, s. 137-151.
- REYHAN, Cenk, *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2008.
- Rûzmerre, I. *Abdülhamid-III. Selim Dönemi Olayları Kronolojisi*, Türk Tarih Kütüphanesi, Yazma: Y/1001.
- SABEV, Orlin, "Osmanlı Toplumsal Tarihi İçin Değerli Kaynak Teşkil Eden Tereke ve Muhallefat Kayıtları", *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi 21-23 Kasım 2012, Bildiriler*, c. I, Ankara 2013, s. 259-272.

- SEVGEN, Necibe, "Nasil Sömürüldük?: Sarraflar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 13 (1968), s. 46-59; 14 (1968), s. 66-68; 15 (1968), s. 59-65; 16 (1969), s. 54-61; 17 (1969), s. 62-66; 18 (1969), s. 76-78; 19 (1969), s. 66-67; 20 (1969), s. 69-70; 21, s. 67-69; 22 (1969), s. 66-71; 23 (1969), s. 74-75; 24 (1969), s. 54-60; 25 (1969), s. 73-74.
- SÖYLEMEZ, Faruk, "Malatya Mutasarrıfı Rışvanzade Ömer Paşa'nın Muhallefatı", *OTAM*, s. 27, Ankara 2011, s. 165-194.
- SÖZEN, Zeynep, *Fenerli Beyler, 110 Yıln Öyküsü (1711-1821)*, Aybay Yay., İstanbul 2000.
- ŞAHİNER, Araks, *The Sarrafs of İstanbul: Financiers of the Empire*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1995.
- TANYELİ, Uğur, "Osmanlı Metropollerinde Evlerin Konfor ve Lüks Normları (XVI-XVIII. yüzyıl)", *Soframız Nur Hanemiz Mamur: Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak*, Ed.: Suraiya Faroqhi-Christoph K. Neumann, Alfa Yay., İstanbul 2016, s. 333-350.
- TAŞKIN, Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2005.
- Taylesanizâde Hâfız Abdullab Efendi Tarihi, İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789)*, Haz.: Feridun M. Emecen, TATAV Yay., İstanbul 2003.
- TEKİN, Zeki, "Osmanlılarda Kürk Kullanımı", *Türkler*, c. X, Ankara 2002, s. 644-649.
- TELCİ, Cahit, "Osmanlı Devletinde 18. yüzyılda Muhallefat ve Müsadere Süreci", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2 (2007), s. 145-166.
- TUĞLACI, Pars, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, c. I, Pars Yay., İstanbul 2004.
- VAN DEN BOOGERT, Maurits H. *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi 18. Yüzyılda kadılar, konsoloslar ve beratlılar*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2014.
- YERASIMOS, Stefanos, "XVI. Yüzyılda İstanbul Evleri", *Soframız Nur Hanemiz Mamur: Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak*, Ed.: Suraiya Faroqhi-Christoph K. Neumann, Alfa Yay., İstanbul 2016, s. 306-332.
- YILDIZ, Kenan, "1782 İstanbul Yangını: Kadı Sicillerinden Tespit, Çıkarım ve Yorumlar", *Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu II*, Ed.: Feridun M. Emecen vd., İstanbul 2014, s. 707-722.

Jurnal Defterleri ve Jurnal Defterlerinde Menteşe Sancağı

Jurnal Books and Menteshes in Jurnal Books

Mehmet Zahit YILDIRIM*

Özet

Jurnal Teşkilatı II. Mahmud döneminde kurulmuş bir teşkilattır. Bu teşkilat memleketin ve milletin asayiş ve ahvalinin bilinmesi için kurulmuştur. Bu teşkilat dönemin Osmanlı sınırları içerisinde yer alan Rumeli ve Anadolu'daki vilayet, sancak, kaza ve hatta beldelere varıncaya kadar yayılmıştır. Teşkilatın kurulduğu yerlerdeki gelişme ve değişimleri, meydana gelecek her türlü tabii ve olağan üstü olayları kaydetmek üzere Jurnal Kâtipleri tayin edilmiştir. Bu kâtipler buldukları yerlere gelip-gidenleri, ne amaçla gelip gittiklerini; buralarda meydana gelen her türlü iklim olaylarıyla, doğal, ekonomik ve sosyal olayları; vaki olan doğum ve ölümleri; olağanüstü hadiseleri, resmi kurumlarda meydana gelen gelişme-değişme ve kayıtları, mahkemelerde cereyan eden her türlü hukuki işlemlerin özetlerini bu defterlere kaydetmişlerdir. Kayıt altına alınan bu bilgiler, jurnal nizamnamesi gereği haftada veya on beş günde bir sancak merkezine oradan da ayda bir İstanbul'a gönderilecekti. Bu bağlamda Menteşe sancağının merkezi olan Muğla'ya bir ve yirmi üç tane de kazalarına olmak üzere toplam yirmi dört jurnal kâtipi tayin edilmiştir. İşte bu kâtipler Muğla ve diğer kazalarda meydana gelen olayları defterlerine kaydetmişler ve bu defterlerin birer suretlerini de merkeze göndermişlerdir. Menteşe sancağı ile birlikte diğer bütün vilayet ve sancaklardan gönderilen bu defterlerden özetlenerek çıkarılan bilgiler Anadolu Jurnal Defteri I ve Anadolu Jurnal Defteri II adlarıyla arşivde yer almıştır. Ayrıca bir de Rumeli Jurnal Defteri daha vardır ki bunda da Rumeli'den gönderilen jurnal defterlerindeki bilgilerin özetleri, kâtiplerin isimleri ve bunların tayin emirlerinin suretleri bulunmaktadır. Anadolu Jurnal Defterleri'nde yer alan bu bilgiler Menteşe sancağının dini, tarihi, askeri, idari, sosyal, ekonomik ve eğitim tarihi ile ilgili önem arz eden bilgilerdir. Bu sebeple çalışmada öncelikle Jurnal Defterleri hakkında bazı bilgiler verilecek arkasından da Menteşe Sancağında görevli Jurnal Kâtiplerinin tuttıkları kayıtlardan Anadolu Jurnal Defteri I ve II'de yer alan bilgiler tahlil edilecektir.

* Doç. Dr., Kabramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mzahit.yildirim@ksu.edu.tr

Anahtar Kelimeler: Menteşe, Muğla Jurnal Kâtibi, Jurnal Defteri, Jurnal Teşkilatı

Abstract

The Jurnal Organization was established during Mahmud II period. This organization was established in order to understand the circumstances of the country and the nation. This organization spread almost in all sanjaks and kazas of Rumeli and Anatolian provinces located within the boundaries of the Ottoman Empire. Jurnal clerks were appointed to places in where jurnal organization spread in order to record developments and changes as well as events that occur in the future. These clerks recorded that people who came and went in place they found. Also they recorded what purpose they came, all kinds of climate events occurring, the economic and social events, births and deaths, extraordinary events, changes- developments and records occurring in public institutions, summaries of all kinds of legal proceedings that took place in the courts. This records were sent to sanjak center weekly or fortnightly and from there to the İstanbul monthly. In this context, twenty four ten jurnal clerks were appointed totally; one of these clerks to the Mugla where was the center of the Menteşe sanjak and twenty-three to its kazas. These clerks recorded events that occurred in Mugla and kazas surrounding and sent to İstanbul a copy of them. The informations extracted summarizing from these books sent to Mentеше as well as all the other provinces and sanjaks took place in archive with the name of Journal Book I and Book II. There is also a jurnal book but it is belong to Rumelia. There are summary of informations in the jurnal book sent to from Rumelia also names of clerks and orders of appointment of them in this jurnal book. The informations took place in this Anatolian Jurnal Book are very important in terms of religious, military, administrative, social, economic and educational history of Mentеше. Therefore, in the study, firstly some information about jurnal notes will be given and then the information in the Anatolian jurnal book I and II will be analyzed from the records of the journals belonging to Menteşe Sanjak.

Keywords: Mentеше, Muğla Journal Clerk, Journal Book, Journal Organization

Giriş

Jurnal; Fransızcadan dilimize geçen ve ispiyonlama, şikâyet ve günlük anlamlarında kullanılan bir kelimedir. Osmanlı Arşivi'nde yapılan araştırmada bu kelimenin ilk kez kullanılmaya başlanmasının XVIII. Yüzyılın ortalarına doğru olduğu anlaşılmaktadır. Jurnal kelimesinin ilk geçtiği defter Hazine'nin yevmiye/günlük masraflarının işlendiği defterdir¹. Jurnal kelimesi sonraki

¹ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, C. MI. Dosya no: 375, Gömlek 15345

yıllarda başka belgelerde de kullanılmıştır. Belgelerdeki kullanım yerleri gözden geçirildiğinde bu kelimenin gazete, resmi dairelerin birbirleriyle yazıştıkları yazıların kayıt olunduğu defter, bir kişinin tuttuğu günlük, gizli haber toplama işi, biri aleyhine resmi makamlara bilgi vermek gibi anlamlara geldiği görülür. Jurnal Defterleri ise II. Mahmut döneminde kurulmuş olan Jurnal Teşkilâtının Jurnal kâtiplerince, Osmanlı ülkesinde memleketin ve vatandaşların durumlarının bilinmesi, ekonomik ve sosyal problemlerden haber alınması, doğan ve ölen kişilerin kayıtlarının -özellikle vergi toplarken ve maaş öderken- sağlıklı olarak belirlenmesi ve her türlü toplumsal olaylardan haberdar olunması için tutulan defterlerdir. Bu defterlere kayıtlar yerleşim yerlerinin büyüklüğüne göre bir, iki bazen de üç kâtip tarafından yapılıyordu. Bu işi yapan kâtiplere Jurnal Kâtibî, bunların tuttukları defterlere ise Jurnal Defteri deniliyordu. Jurnal teşkilâtının kurulması işine nizam-nizam; bu konu ile ilgili bilgilerin, emirlerin yazılı olarak ilgililere gönderilmesine de talimname denilmiştir.

Konu ile ilgili olarak 17 M. 1251/15 Mayıs 1835 tarihinde hazırlanan nizam-nâmenin bir sureti diğer vilayet ve sancakların yöneticilerine olduğu gibi Menteşe sancağı mütesellimine de gönderilmiştir².

Jurnal Teşkilatı Ve Jurnal Defterleri

Jurnal teşkilatı ve jurnal defterleri hakkında daha önceden yaptığımız bir çalışmada oldukça detaylı bilgiler verilmişti³. Ancak burada o çalışma esnasında elde edilemeyen ve daha sonraki araştırmalar neticesinde bulunan yeni belgeler incelenerek tahlil edilmesi gerekli görülmüştür.

Jurnal teşkilatı daha önce de açıklandığı gibi devletin ülkeyi daha iyi yönetmek, bir problem ortaya çıktığında veya çıkmadan önce ona yönelik tedbir almak; askeri, idari, ekonomik, sosyal, kültürel ve eğitimle ilgili var olan problemleri zamanında tespit etmek ve bunların çaresine bakmak için kurduğu bir teşkilattır. Nitekim bu teşkilatın verilerinden istifade ile birçok olayın faillerinin yakalanması için çalışmalar başlatılmıştır⁴. Teşkilat en büyük yerleşim yerlerinden başlayıp belde/nahiyelere varıncaya kadar oluşturulmuştur⁵. Bu bağlamda Anadolu ve Rumeli'de 703 merkeze 720 jurnal kâtibî

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Kamil Kepeci Tasnifi*, 7520 no.lu defter., s. 4.

³ Mehmet Zahit Yıldırım, *Osmanlı Devletinde Jurnal Teşkilatı*, Uşak 2012.

⁴ BOA, MKT.NZD, Dosya 82, Gömlek 2 takdim edilen jurnalde bahsi geçen katil olaylarının araştırılıp sonucun bildirilmesi; MKT.NZD, Dosya 84, Gömlek 57 takdim edilen jurnalde kazaen olduğu bildirilen ölüm olaylarının araştırılıp sonucun bildirilmesi; yine aynı fonda dosya 86/99'da ölüm olayının araştırılıp sonucun bildirilmesi; 104/37'de de Meclis-i Tahaffuzca hazırlanan jurnalde belirtilen ölüm olaylarının araştırılması Zaptiye Nezareti'nden istenmiştir.

⁵ Mehmet Zahit Yıldırım, *Osmanlı Devletinde Jurnal Teşkilatı*, Uşak 2012, s. 13 vd.

görevlendirilmiştir. Bu kâtipler her gün buldukları yerlerde meydana gelen olayları, doğum ve ölümleri, bolluk, kuraklık ve kıtlık gibi durumları, kâtiplerin buldukları yerleşim yerine gelip gidenleri, ne sebeple gelip gittiklerini sağlıklı bir şekilde defterlerine kaydedeceklerdi. Kaydedilen bu bilgiler sancak merkezine yakın olan yerlerde haftada bir, uzak olan yerlerde ise on beş günde bir sancak merkezine gönderilecekti. Sancaklarda toplanan defterler her ay İstanbul'a gönderilecekti.

Nizam-namede belirtildiği gibi her ay düzenli olarak olmasa da belli aralıklarla taşrada tutulan bu jurnal defterleri İstanbul'a gönderilmiştir. İstanbul'a gelen bu defterler Seraskerlik bünyesinde bulunan jurnal nazırının emrindeki kâtiplerce tasnif edilip özetlenerek gerekli görülenler Padişah'a sunulmuştur. Yine Padişahın emriyle gerekli görülenler Takvim-i Vekayi'de yayınlanmıştır⁶. Normalde teşkilatın büyüklüğüne, kâtiplerin sayısına ve ülkenin genişliğine bakıldığında bu defterlerden arşivde on binlerce hatta yüz binlerce sayıya ulaşmış olması düşünülebilir. Ancak arşivde araştırıldığında ne yazık ki bu kadar çok sayıda jurnal defterine rastlanılamamıştır. Arşivde bu kadar çok sayıda defter bulunmayışının bir sebebi ilgili görevlilerin görevlerini titizlikle yapmamış olmalarıdır. Bir diğer sebep de bu defterlerden bir kısmının başka birçok belgede olduğu gibi kaybolmuş olması ihtimalidir. Bununla beraber arşivde teşkilat hakkında yeterli fikri verecek sayıda defter olduğu söylenebilir.

Jurnal defterlerini üç kategoride değerlendirmek mümkündür:

1- İlk olarak jurnal kâtiplerince haftalık, on beş günlük veya aylık olarak tutulup İstanbul'a gönderilmek üzere sancak merkezlerine gönderilen veya sancak merkezlerinde tutulan defterleri zikretmek gerekir. Bu tür defterlerden arşivde yüzlerce diye ifade edilebilecek miktarda bulunmaktadır. Bir başka ifade ile bu defterler bir vilayet merkezinde, kazada ya da beldede oranın jurnal kâtibi tarafından tutulan defterlerdir. Buna ilk örnek olarak Karahisâr-ı Sâhib Jurnal Kâtibi Kasnakoğlu Osman'ın tuttuğu defter verilebilir⁷. Bu defter 1 Câ. 1251 tarihinden başlayarak aynı ayın 29'una kadar devam etmektedir. Bu defterdeki bilgiler gün be gün kaydedilmiştir. Adı geçen kâtibin tuttuğu defterlerden sadece bir tanesi bulunabilmiştir. O defter de "*1835 Tarihli Jurnal Defterine Göre Karahisar-ı Sahib'in Ekonomik Hayatından Bir Kesit*" ismi ile değerlendirilmiştir⁸. Bir aylık olarak tutulmuş bir başka örnek ise Geyve kazasında tutulan bir defterdir. Bu defterin başlangıcında şu ifadeler yer almaktadır:

Bin iki yüz ellî bir senesi Cemâziyelülâsi ğurreesi i'tibâr olunan yevm-i Çebârşenbe gününden mâh-ı mezburun selb günü i'tibâr olunan yevm-i Çebârşenbe

⁶ Yıldırım, *Jurnal Teşkilatı*, s. 81.

⁷ Yıldırım, *Jurnal Teşkilatı*, s. 43.

⁸ Mehmet Zahit Yıldırım, "1835 Tarihli Jurnal Defterine Göre Karahisar-ı Sahib'in Ekonomik Hayatından Bir Kesit", *Türk-İslam Medeniyeti Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 11, Konya 2011.

*gününe kadar Geyve kazasında zübür idüb Jurnal Kâtibi ma'rifîyle alâ-vecbi's-sıbba kayd ve zâbt olunan kazâ-i mez'bûrun Jurnal Vukû'âtudur*⁹.

Daha önceden de zikredildiği gibi Nizam-nâmede jurnal kâtiplerinin tuttıkları kayıtları "alâ-vecbi's-sıbba kayd ve zâbt" etmeleri hususunda açık emir yer aldığından Geyve jurnal kâtibi bu ifadeyi defterinin başına aynen almıştır¹⁰.

Bir haftalık olarak tutulan bir defter örneği için ise Balıkesir'de tutulmuş bir defter zikredilebilir. Bu defterin başında ise aynen şu ibare kullanılmıştır:

*Dersa 'âdet'de ve mahâll-i sâirde jurnal usulü icrâ olunmakta olduğu misillü Balıkesir Kazâsı'nın mâb-i Rebi' u'l-ülânın dokuzuncu yevm-i abad günü i'tibârıyla bir haftalık jurnal defteri'dir ki ber-vecb-i âtî zîker ve beyân olunur*¹¹.

Deftere Pazar gününden başlanarak yedi gün süre ile meydana gelen olaylar kaydedilmiştir. Aynı yerde takip eden iki haftanın daha jurnal defterleri bulunmaktadır. Haftalık olarak tutulmuş jurnal defterine bir başka örnek ise Hüdavendigâr sancağına bağlı Beypazarı kazasının jurnal defteridir. Bu defterde de

*"Sâniha-pirây-ı sudûr olan irâde-i kerâmet-ifade-i Hazret-i Mülûkâne iktizâsmca Hüdâvendigâr sancağının hâvî olduğu kazâlarda tertib ve icrâsına muvaffak olunan curnal"¹²-i adâlet-iştîmâlden işbu [bin] iki yüz elli bir senesi mâb-i Cemâzîyelülâ'nın on altıncısı yevm-i Çebârşenbe'den Beypazarı kazâsının befte-i sâlis curnalıdır ki ber-vecb-i âtî zîker olunur"*¹³

ifadesi ile kayıtlar tutulmaya başlanmıştır. Burada da ilginç olan husus Beypazarı Jurnal Kâtibi Mustafa'nın JURNAL kelimesinin ilk harfini cim ile yazmış olmasıdır. Diğer jurnal kâtiplerinin hepsi kelimeyi Ĵ = J ile yazarken bu kâtip bazen Ĵ = J ile bazen da C/cim harfi ile yazmıştır.

Beypazarı Jurnal kâtibi ve tuttuğu defterlerle ilgili biraz daha fazla bilgiyi aktarmak faydalı olacaktır. Bu bağlamda Beypazarı Jurnal kâtibi Mustafa¹⁴ kendisine verilen görevi en güzel şekilde yerine getirmeye çalıştığı söylenebilir. Bu değerlendirmenin sebebi de kendisinin günlük vukuatları bir deftere ama ayrı ayrı olarak kaydetmiş olmasıdır. Yani olaylar arasında bir tasnif yapmış ve kayıtları bu tasnife göre tutmuştur. Öncelikle Beypazarı Jurnal Kâtibi Mustafa kayıtlarını hafta-i vahid, hafta-i sâni ve hafta-i sâlis şeklinde birer haftalık olduğunu belirtmiştir. Ancak defter incelendiğinde on beşer günlük olarak tutulduğu anlaşılmaktadır. İkinci olarak Beypazarı'na dışarıdan gelip gidenleri ayrı, doğup ölenleri ayrı, evlenenleri ayrı ve Beypazarı çarşısında satılan malları

⁹ BOA, Bâb-ı Defteri Ceride Odası, Defter no: 40390, s. 1.

¹⁰ BOA, Bâb-ı Defteri Ceride Odası, Defter no: 40098.

¹¹ BOA, Bâb-ı Defteri Ceride Odası, Defter no: 40383, s. 1.

¹² Jurnal kelimesi burada C ile yazılmıştır.

¹³ BOA, Bâb-ı Defteri Ceride Odası, Defter no: 40394, s. 1.

¹⁴ Yıldırım, Jurnal Teşkilati, s. 40.

ayrı sayfalara kaydetmiştir¹⁵. Hatta şunu daha açık olarak ifade etmek gerekir ki Kâtip Mustafa defterine ilk önce Beypazarı'na gelip gidenlerin isimlerini, eşkâllerini ve nereden gelip nereye gittiklerini kaydederek başlamıştır. Bu kayıtlar defterin 23. Sayfasına kadar devam etmiştir. Arkasından 16. Câ. 1251 tarihinden başlayarak Beypazarı çarşısında satılan malların ne olduğunu ve ne kadar satıldığını kaydetmiştir. Fakat ne yazık ki bu malların fiyatlarını belirtmemiştir¹⁶.

Beypazarı'na gelip-gidenlerle ilgili olarak tutulan defterde 15 günlük sürede toplam 401 kayıt tutulmuştur. Bu kayıtlar incelendiğinde haftanın belli günlerinde kayıtların arttığı belli günlerde de azaldığı görülmektedir. Bu durum da kayıtların çok olduğu günlerde Beypazarı sosyal ve ticari hayatının daha canlı olduğuna işaret olabilir. Bununla beraber daha kesin hükümler verebilmek için daha fazla sayıda defterin elde edilip incelenmesine ihtiyaç vardır.

16-30 Câ. 1251/9-23 Eylül 1835 Tarihleri Arasında Beypazarı'na Gelip Gidenler

Günler	Kayıt sayısı	Günler	Kayıt sayısı
16 Çarşamba	24	24 Perşembe	26
17 Perşembe	19	25 Cuma	22
18 Cuma	22	26 Cumartesi	26
19 Cumartesi	12	27 Pazar	22
20 Pazar	32	28 Pazartesi	54
21 Pazartesi	24	29 Salı	39
22 Salı	49	30 Çarşamba	18
23 Çarşamba	12	TOPLAM	401

Daha sonra ayrı bir deftere aynı hafta içinde Beypazarı'nda hangi hanede kimin çocuğu dünyaya gelmiş ise onu kaydetmiştir. Kâtip Mustafa Efendi, deftere hafta-i sâlis= üçüncü hafta diye belirtmiş olmasına rağmen 15-29 Câ 1251 tarihlerini ihtiva etmek üzere 15 günlük kayıt yapmıştır. Bu süre zarfında ise ayın 16, 17 ve 27'sinde olmak üzere üç günde dört doğum vakasının meydana geldiği anlaşılmaktadır¹⁷. Meydana gelen bu doğumlar da erkek çocuktur. Aynı defterin dört ve beşinci sayfalarında ise yine üçüncü haftanın teehhül yani evlenme kayıtlarını zabtetmiştir. Bu konuda da tek bir evlenme kaydı vukubulmuştur. O da 21 Câ 1251 Çarşamba günü olarak kaydedilmiştir. Bu kayıt şöyledir: “*Beypazarı kasabası maballâtından Kaşmabkeme maballesinde 22 menzilde orta boylu kır sakallı 60 yaşında Tuzcu Maşahoğlu Ali bin Ali bi-işin-nâme teehhül etmiştir*”¹⁸. Kâtip Mustafa Efendi son olarak aynı defterin 6. Sayfasına ise

¹⁵ BOA, Bâb-ı Defteri Ceride Odası, Defter no: 40394, s. 1.

¹⁶ BOA, Bâb-ı Defteri Ceride Odası, Defter no: 40394, s. 26-27.

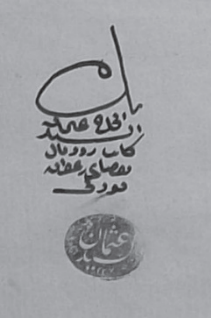
¹⁷ BOA, Bâb-ı Defteri Ceride Odası, Defter no: 40400, s. 2-3.

¹⁸ BOA, Bâb-ı Defteri Ceride Odası, Defter no: 40400, s. 4.

yine üçüncü haftanın fevt= ölüm kayıtlarını yazmıştır. Bu konuyu da hepsinde olduğu gibi

sâniba-îrây-ı sudur olan irâde-i kerâmet ve ifâde-i hazret-i mülûkâne iktizâsınca Hüdâvendigâr sancağının hâvî olduğu kazâlarda tertîb ve icrasına muvaffak olunan jurnâl-i adâlet-iştimâlden işbu bin iki yüz elli bir senesi mâb-ı cemâziye'l-âbirin om beşincisi yevm-i pençşenbeden Beypaزاری kazâsının hafta-i sâlis jurnalıdır ki ber-vech-i âtî zîker olunur.

şeklinde kaydetmiştir¹⁹. Ölüm kayıtları ise ayın 27 ve yirmi sekizinde birer kişinin vefat ettiğini göstermektedir.²⁰

Zağferânborlu (Safranbolu) kazâsı jurnal kâtibi el-Hâc Osman kendisine bir mühür yaptırmış ve tuttuğu defterin son sayfasına bu mühürünü basmıştır. Diğer defterlerde böyle bir uygulamaya rastlanmamıştır.

2- İkinci olarak bir jurnal kâtibinin görevi süresince tuttuğu bütün kayıtları ihtiva eden defterler. Jurnal kâtipleri daha önce de açıklandığı üzere haftalık, on beş günlük veya aylık olarak tuttukları bu defterlerin bir nüshasını sancak merkezine gönderiyorlar, oradan da ilgili sancağın bütün kazalarından gelen diğer jurnal defterleriyle birlikte İstanbul'a gönderiliyordu. Doğal olarak jurnal kâtipleri tuttukları bu kayıtların bir nüshasını da kendi yanlarında bulunduruyorlardı. Bu defterlerde jurnal kâtibi kaç yıl görev yapmışsa o süre içerisinde kaydettiği bütün bilgiler bulunuyordu. Bunlar mahallin ve iş yoğunluğunun çokluğuna göre bir cilt iki cilt şeklinde bir araya getiriliyordu. Bu şekilde bir jurnal kâtibinin tuttuğu kayıtların tümünü ihtiva eden bilgilerin yer aldığı tek bir örnek bulunmaktadır. O da Kastamonu Jurnal Kâtibi Abdülaziz-zâde Said ile kendisi 1840 yılında Kastamonu Meclisi Meşveret Azalığı'na seçilmesiyle yerine jurnal kâtibi tayin edilen oğlu Numan İzzi'nin tuttuğu defterlerdir. Bu defterler Kastamonu Jurnal Defteri I ve II adıyla yayınlanmıştır²¹.

3- Üçüncü tür jurnal defterleri ise bahsedilen defterlerden özetlenerek alınmış bilgilerin yer aldığı Anadolu ve Rumeli Jurnal Defterleridir. Bunların

¹⁹ BOA, *Bâb-ı Defteri Ceride Odası*, Defter no: 40400, s. 6.

²⁰ BOA, *Bâb-ı Defteri Ceride Odası*, Defter no: 40521, s. 17.

²¹ Abdülkerim Abdülkadiroğlu-İ. Hakkı Aksoyak-Necip Fazıl Duru, *Kastamonu Jurnal Defteri 1252-1253 metin ve tıpkıbasım*, Ankara 1998; İ. Hakkı Aksoyak, *Kastamonu Jurnal Defteri II (1254-1255/1838-1839) metin ve tıpkıbasım*, Ankara 2006.

sayısı üç tanedir. İki tanesi Anadolu Jurnal Defteri bir tanesi de Rumeli Jurnal Defteri'dir. Daha açıkça ifade etmek gerekirse bu defterler özellikle Anadolu Jurnal Defteri I'de Anadolu'nun her köşesinden vilayet, kaza ve beldelelerden gönderilmiş jurnal defterlerindeki ilginç bulunan bilgiler özetlenerek bu deftere aktarılmıştır. Bu defterde 24 defa özetleme yapılmıştır. Her bir özet yapıldığında yapılan özetlerdeki bilgilerin nereye ait olduğu başlangıçta o kazaların isimleri verilerek açıklanmıştır. Ayrıca bu defterin başlangıcında teşkilatın nasıl teşekkül edeceğini, görev alacak kâtiplerin hangi bilgileri nasıl yazacaklarını, bu bilgilerin kaydolunduğu defterlerin nasıl bir düzen içerisinde toplanıp yönetim merkezi olan İstanbul'a gönderileceği zikredilen nizamname de yer almaktadır. Jurnal defterleri ile ilgili bu kısa izahattan sonra Mentеше sancağında görevli jurnal kâtiplerince tutulan kayıtlarla ilgili bilgilere geçmeden önce son olarak Mentеше sancağının idari ve tarihi durumu ile coğrafi konumu hakkında kısaca da olsa bilgi vermek yerinde olacaktır.

Menteşe Sancağı'nın Tarihi, İdari Durumu ve Coğrafi Konumu

Menteşe sancağının ismi burayı ilk fetheden Türk boyu olan Mentеше oğullarından gelmektedir. 13. Yüzyılın ortalarında kesin olarak Türklerin eline geçmiş ve buraya yerleşen Türkmenlerin genel isminden hareketle Mendesias, Mentеше, Madache gibi imlalarla tarihte anılmıştır²². Evliya Çelebi, Seyahatnâmesi'nde burasının nasıl fetholunup Muğla ismi ile anılmağa başladığını, kendisi zamanında ise Mentеше sancağı paşasının 4.008.000 akçalık hassı olduğunu belirterek burası hakkında daha detaylı bilgiler verir²³. Anadolu'da Selçuklu otoritesinin yok olmasıyla birlikte Mentеше Beyliği olarak ortaya çıkan bu idari birimin komşularını kuzeyde Aydınoğulları, kuzeydoğuda İnançoğulları ve Germiyanoğulları, doğuda Hamidoğulları, güneydoğuda Tekeoğulları oluşturmaktaydı.

XVI. Yüzyıla gelindiğinde Osmanlıların bir sancağı olan Mentеше'de Peçin, Çine, Balat, Milas, Bozüyük, Muğla, Marin, Tavas, Köyceğiz, Pınaz, Isravalos ve Meğri/Mekri isimli on iki kaza vardı. Bunlarla birlikte beş şehir ve yedi de kasabası bulunmakta idi. Ahalisinin büyük ekseriyeti konar-göçer taifesinden oluşmakta idi. XVII. yüzyılda ise Mentеше sancağının idari bölümleri, Peçin, Milas, Balat, Bozüyük, Marin, Çine, Muğla, Tavas, Burnaz, Meğri, Köyceğiz, Eskihisar, Gereme, Şahim, Döğer, Dalama, Sobuca (Suyüce), Dadya, Gökabad, Ula ve Tarahiye'den oluşmaktadır²⁴. Mentеше sancağının XVII. ve XVIII.

²² Zekai Mete, "Menteşe", *DİA*, C. 29, İstanbul 2004, s. 150-152; Serkan Sarı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Mentеше, Hamid ve Teke Sancağı Yöriükleri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Isparta 2008, s. XXV.

²³ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Maarif Vekaleti, İstanbul 1935, C. 9, s. 200 vd.

²⁴ Zekai Mete, *DİA*, s. 152.

asırlardaki idari yapılanması hakkında ne yazık ki elde ortaya konulmuş bir veri yoktur. XIX. yüzyılda ise Anadolu Jurnal Defteri I isimli defter vesilesi ile şu kazalardan I oluştuğunu tespit edebiliyoruz: Muğla ile birlikte Ağros, Bozöyük, Dager, Dâdiye, Eskihisar, Germe, Gökâbâd, Işık, Karaâbâd, Kızılhisar, Köyceğiz, Mazun, Mekri (Fethiye), Mendalyat, Milas, Muslu, Pürnaz, Ser-ulus, Suyüce, Tarahiye, Tavas, Ula, Üzümlü, Yerkesiği²⁵. Menteşe sancağının gerek XVII. ve XVIII. asırları ile ilgili gerekse XIX. Asırdaki durumu ile ilgili daha detaylı araştırmalara ihtiyaç vardır.

Menteşe sancağı coğrafi olarak ise Anadolu kıtasının güneybatı ucunda yer alan dağlık ve deniz kıyısında yer alan bir bölgedir. Dağlar denize çok yakın ve denizle kara parçaları birbirine çok girinti çıkıntı yapan bir coğrafyadır. Menteşe Sancağının güney ve batı kesimleri ise Akdeniz (dönemindeki adı Bahr-i Sefid ve Cezâyir-i Bahr-i Sefid)'le çevrilidir. Menteşe sancağının kara sınırları ise yukarıda belirtilmiştir.

Jurnal Defterlerinde Menteşe Sancağı

Jurnal defterlerinde Menteşe sancağı ile ilgili bilgilere bakıldığında bunları şu şekilde tasnif etmek mümkündür: Öncelikle jurnal kâtiplerinin görevlerinin tarifi ve tayinleri ile ilgili, bugünkü ifadelerle genelde diyebileceğimiz nizamname, arkasından berat kayıtları görülmektedir. İkinci olarak Menteşe sancağı ve kazalarında meydana gelen doğal ve doğaüstü olayları zikretmek gerekir. Doğal olaylar arasında deprem, kıtlık, dolu afeti gibi meydana gelen hususlar kaydedilmiştir. Doğaüstü olaylar bugünkü anlayışla tamı tamına bir UFO hadisesi denilebilecek olaylar da zikredilmiştir. Bunların dışında askeri konular, dini ve sosyal yapıların tamiri, meydana gelen kıtlığın halk üzerindeki etkisini en aza indirmek için idarecilerin aldığı tedbirler, gayri Müslim vatandaşlardan kendi rızaları ile ihtida edenlerin haberleri ve çeşitli sebeplerden dolayı jurnal kâtiplerinin değiştirilmeleri, bunların beratlarının yenilenmeleri gibi hususlar da yer almıştır.

Bahsedilen bu bilgilerin ayrıntılı olarak incelenmesine geçildiğinde şunlar söylenebilir. 17 Muharrem 1251 tarihinde kurulması kararlaştırılan Jurnal Teşkilatı'nın kurulma gerekçelerini, nerelerde teşekkül ettireceğini ve ne şekilde işleyeceğini gösteren nizamnamede Menteşe sancağında da bu teşkilatın kurulması gerektiği zikredilmiştir²⁶. Bu husus nizamnamede “Menteşe sancağı ve kazalarıyla Rodos'da” şeklinde yer alarak bu teşkilatın kurulması ile ilgili karar uygulanmak üzere Menteşe sancağı muhafızına da gönderilmiştir.

²⁵ BOA., K.K., no. 7520, s. 70, 78, 79.

²⁶ BOA., K.K., 7520., s. 4.

Menteşe Sancağı Jurnal Kâtiplerinin Görevlendirilmeleri

Jurnal kâtiplerinin görevleri ve nasıl çalışacaklarına dair bilgiler başta açıklandığı için bu konuya tekrar girmiyoruz.

Menteşe sancağı ve kazalarında görevlendirilen jurnal kâtipleri kimlerdi? Ne kadar maaşla görevlendirilmişlerdi? Bunların belli özellikleri var mıydı? Bu gibi sorulara cevap vermek gerektiğinde şu hususlar göze çarpmaktadır. Ayrıca Mentese sancağının bu dönemde kaç tane kazası vardı? Bu kazalar hangileri idi? Bu sorular da cevap bulmuş olacaktır.

Daha önce de belirtildiği gibi Mentese sancağının bu dönemde yirmi beş tane kazası vardır. Bunlar merkez kazası olan Muğla ile birlikte Ağros, Bozöyük, Dager, Dâdiye, Eskihisar, Germe, Gökâbâd, Işık, Karaâbâd, Kızılhisar, Köyceğiz, Mazun, Mekri (Fethiye), Mendalyat, Milas, Muslu, Pürnaz, Ser-ulus, Suyüce, Tarahiye, Tavas, Ula, Üzümlü, Yerkesiği'dir. Bunlardan Suyüce ile Mazun kazalarının jurnal kâtipliği birleştirilerek es-Seyyid Veliddin isimli kişiye verilmiştir. Dikkat çekici bir husus sancağın merkez kazası olan Muğla ile Kızılhisar kazalarının jurnal kâtiplerinin atanma tarihleri 31 Mayıs 1835, diğer kazaların jurnal kâtiplerinin atanma tarihleri ise 6 Ağustos 1835'tir. Bu da merkez kazasının kâtibinin ilk önce belirlenip, diğerlerinin kimler olacağına belirlenebilmesi için iki aydan fazla bir araştırma süresinin beklendiğini göstermektedir.

İlk olarak Mentese sancağının merkez kazası olan Muğla'ya Hacı Hamza-zâde Hacı İbrahim isimli kişi 400 kuruş maaşla jurnal kâtibisi olarak tayin olunmuştur. Hacı İbrahim'in tayin tarihi 3 Safer 1251/31 Mayıs 1835'tir. Anılan tarih Jurnal Teşkilatı'nın kuruluş tarihinden 16 gün sonraya denk gelmektedir. Bu kâtibin tayin kaydının üzerine "*fî 6 Câ sene [12]53 tebdîl şîid*" kaydı düşülmüştür²⁷. Buradan Hacı İbrahim'in 8 Ağustos 1837 tarihinde görevden alınıp yerine başkasının getirildiği anlaşılmaktadır. Hacı İbrahim'in Muğla'ya atandığı aynı tarihte Mentese sancağının kalan yirmi dört kazasından sadece Kızılhisar kazasına bir jurnal kâtibisi atanmıştır. O da Hâfız Mehmed'tir. Kendisine 100 kuruş maaş tahsis edilmiştir.

Menteşe'nin diğer kazalarına tayin edilen jurnal kâtipleri ve aldıkları maaşlar ise şöyledir:

Mekri (Fethiye) kazasına Hasan 70, Tarâhiye'ye Osman 25, Ser-ulus'a Hüseyin 40, Milas'a Mehmed 100, Üzümlü'ye Ali 30, Pürnaz'a Ömer 100, Karaâbâd'a el-Hâc Osman Nâmık 20, Mendalyat'a Ali 100, Bozöyük'e Abdurrahman 30, Eskihisâr'a Mahmud 10, Germe'ye Süleyman 35, Dager'e Osman 50, Mesoli/Misivli'ye Mehmed 50, Tavas'a Mehmed 70, Köyceğiz'e Abdülfettah 60, Işık'a Memiş 55, Yerkesiği'ne es-Seyyid Süleyman 80, Ağros'a

²⁷ BOA., K.K., no. 7520, s. 70.

Seyyid Hâfız Osman, Ula'ya Osman 40, Gökâbâd (Gökova)'ya İsmail 50 ve Dâdiye (Datça)'ya Mehmed 50 ve Suyüce ile Mazun'a ikisine birden bakmak üzere es-Seyyid Veliddin 90 kuruştur. Son kâtip maaşının 60 kuruşunu Suyüce'den 30 kuruşunu ise Mazon'dan alacaktır²⁸. Yine ilginçtir ki Bodrum kazasının jurnal kâtipi 22 Ekim 1835 tarihinde bunlardan yaklaşık iki buçuk ay sonra tayin olunmuştur. Bodrum'a tayin olunan jurnal kâtipi ise 50 kuruş maaşla el-Hâc Mehmed Hafır'dır²⁹. Buradan şu husus da belirtilmelidir ki Menteşe sancağı kazalarında görevlendirilen jurnal kâtipleri üç ayrı tarihte görevlendirilmişlerdir.

Tayin olunan bu jurnal kâtipleri ile ilgili olarak aşağıdaki değişiklikler gerçekleşmiştir. Ula kazasının kâtipi olan Osman Redif-i Mansure Tabur Kâtipliğine görevlendirildiği için yerine 24 S. 1253/30 Mayıs 1837 tarihinde es-Seyyid el Hâc Mustafa isimli kişi tayin olunmuştur³⁰. Pürnaz kazasının jurnal kâtipi olan Ömer görevden çıkarılarak yerine 3 Aralık 1837'de aynı maaşla Hâfız İsmail görevlendirilmiştir. Germe kazasının kâtipi olan Süleyman vefat ettiğinden yerine 4 Aralık 1837'de aynı maaşla Mehmed isimli kişi görevlendirilmiştir³¹. Muğla kazasında 400 kuruş maaşla jurnal kâtipi olan Hacı Hamza-zade Hacı İbrahim görevden ihraç edilerek 125 kuruş maaşla es-Seyyid Ömer isimli kişi yerine görevlendirilmiştir³². Mesoli/Misivli kazasının jurnal kâibi olan Mehmed görevden çıkarılarak yerine aynı maaşla diğer Mehmed tayin olunmuştur³³.

Menteşe Sancağı Jurnal Kâtiplerinin Kayıtlarından Seçmeler

Burada incelenecek olan bilgiler Menteşe sancağı jurnal kâtiplerince kendi jurnal defterlerine kaydedilip birer suretleri merkeze gönderilen bilgilerden seçilip Anadolu Jurnal Defteri I'e kaydedilen bilgilerdir. Bu bilgiler daha önce de belirtildiği gibi doğal ve doğüstü olaylar, bazı temel malların piyasadaki arz darlığı, Redif Askeri Teşkilatı ile ilgili bilgiler, bazı dini ve sosyal yapıların ve suyollarının tamiri gibi hususlardır. Doğüstü olaylar ise belirlenemez gök cismi, bir başka ifade ile UFO haberleri idi. Şimdi bu bilgileri ayrıntılı olarak inceleyelim.

Taşradan gelen jurnal kayıtlarından 2 Kasım 1835 tarihinde seçilerek Anadolu Jurnal Defteri I'e kaydedilen bilgilere göre, anılan yılın Haziran ayı ortalarında Menteşe sancağının Balat kasabasına 90 kile/keyl buğday gelmiştir.

²⁸ BOA., K.K., no. 7520, s. 78.

²⁹ BOA., K.K., no. 7520, s. 79.

³⁰ BOA., K.K., no. 7520, s. 82.

³¹ BOA., K.K., no. 7520, s. 84.

³² BOA., K.K., no. 7520, s. 89.

³³ BOA., K.K., no. 7520, s. 94.

Bu buğdayın her keyli 70 vukiyye gelmektedir ve her keyli 60 kuruşa satılmıştır³⁴. Burada bu bilgi zikredildiğine göre buğday konusunda bir sıkıntı, darlık söz konusu olmalıdır. Ayrıca her dönemde olduğu gibi buğday stratejik bir maddedir. Dolayısıyla bundan bahsedilmesi çok önemlidir. Nitekim bundan yaklaşık iki ay sonraki bir kayıta ise bu husus açıklığa kavuşmaktadır. 8 Ocak 1836 tarihli kayıta ise şu bilgi zikredilmiştir. Geçen sene Menteşe sancağının merkezi olan Muğla'da zahirenin beklenen kadar olmaması sebebiyle memleket ahali bu konuda sıkıntı çekmektedir. Ahalinin bu sıkıntısını gidermek isteyen Menteşe sancağı Mütesellimi Seyyid Mehmed Efendi kendi insanlığının gereği olarak kendi parasıyla o tarihlerde Menteşe'ye bağlı olan Tavas'tan ve diğer bazı yerlerden külliyetli miktarda zahire satın alıp getirtmiştir. Mütesellim getirttiği bu zahireleri üzerine kâr koymadan maliyet fiyatı ile halka ve ekmekçi esnafına dağıtmıştır. Bu şekilde halkın hayır duasını almıştır. Buradan şu sonuç çıkartılabilir. O dönemdeki bazı idareciler ticari bir hedef gözetmeden sırf ahalinin ihtiyacının karşılanması, halkın fırsatçıların eline düşerek istismar edilmesinin önüne geçilmesi için kendi sermayesi ile halkın ihtiyacını gidermekten haz duyuyordu. Yine aynı yerde belgede ifade edildiğine göre aynı yıl elde edilen yeni ürün arpanın keyl-i İstanbulisi 7 ila 7,5 kuruşa satılmıştır³⁵.

Menteşe sancağında bu dönemde meydana gelen doğal olaylardan birisi depremdir. 12 Haziran 1836 tarihinde Anadolu Jurnal Defteri I'e kaydedilen bilgiye göre Menteşe sancağının Ula kazasında üç defa deprem olmuş ve bunun sonucu olarak beş dükkân ile altı ev yıkılmıştır³⁶. Yukarıda belirtilen tarih depremin oluş tarihi değil, İstanbul'daki Anadolu Jurnal Defteri I'e kayıt tarihidir. Öyle ise deprem bundan muhtemelen birkaç ay önce olmuş olmalıdır. Menteşe sancağında kayda değer bulunan diğer doğal olay ise bir iklim olayıdır. Bu olayın Anadolu Jurnal Defteri'ne kayıt tarihi 20 Ekim 1837'dir. Bu olay şu ifadelerle belirtilmiştir:

Menteşe Sancağı'nda kâin Germe Kasabası'na bi-hikmetillahi Teâlâ yumurta büyüklüğünde dolu düşmüş ve ol civârda Çayağzı nâm sâhilde Tersâne-i Âmire mürettebâtından mevcûd olan üç yüz kantar mîkdarî katrann süllisân mîkdarî telef olmuş idiğü".

Buna göre Menteşe sancağının Germe kasabasına dolu yağmış. Yağan bu dolunun büyüklüğü oldukça sıra dışı görülüp kaydedilmeye değer bulunduğu defterde yer almıştır. Yumurta büyüklüğündeki dolunun başka nelere zarar verdiğini bilemiyoruz. Ancak Belgedeki ifadeye göre Germe'de Çayağzı denen yerde bir tersane vardı. Burada gemi yapımında özellikle

³⁴ BOA., K.K., no. 7520, s. 11.

³⁵ BOA., K.K., no. 7520, s. 13.

³⁶ BOA., K.K., no. 7520, s. 29.

yalıtımda kullanılan ve Tersanenin tedariki olan 300 kantar katranın üçte ikisi meydana gelen dolu afeti sebebiyle telef olmuştur³⁷.

Menteşe sancağında meydana gelen ve doğaüstü olay olarak jurnal defterlerinde yer alan vaka ise bugün UFO diye bilinen bir gök cisminin görülmesidir. Bu olay Tavas kazasında meydana gelmiştir. Tavas o dönemde Mentеше sancağına bağlı bir kazadır.

Tavas'ta meydana gelen UFO hâdisesi ile ilgili bilgi şu ifadelerle jurnal defterinde yer almıştır:

Tavas Kazası'na geçen Rebiülâbirin ibtidâsı Pazartesi günü bi-kudretillâhî Te'âlâ kable cânibinden büyücek karpuz şeklinde bir tarafa dört beş zir'â tûlünde lem'a-zîr olarak levni yeşilî bir nur zühûr ve seyr-i serî' ile kazâ-i mezbûrda Babadağı dimekle ma'rûf cebelde medfûn bir zât-ı kerâmet-simâtın üzerine inüb kabr-i şerîfîni refte-i nûr eylemiş idiğü.

Olay 27 Temmuz 1835 Pazartesi günü meydana gelmiştir ki bu husus belgede açıkça yer almıştır. Yukarıda belgedeki gökcismi ile ilgili tarifleri şöylece sıralayabiliriz: 1. *Şekli* karpuz benzer, 2. *Boyun*: dört beş zir'â boyunda ki bu da yaklaşık 3,5 metre demektir. 3. *Lem'a-zîr*: altı ışıklı, altı parlayan, 4. *Renk*: Levni yeşilî, yani yeşil renkli, 5. *Nasıl görünüyor?* Ortaya çıkıyor, 6. *Hareketi*: seyr-i serî' = hızlı seyir, hızlı hareket³⁸. Bütün bu özellikler incelendiğinde bugün UFO diye bilinen gök cisminin tarifine uymaktadır. Bu iddiayı daha da açığa çıkarmak ve daha anlaşılır kılmak için jurnal defterlerinde yer almış Anadolu'nun başka yerlerinde kayda geçmiş olan benzer haberleri de burada zikretmek yerinde olacaktır.

Bunlardan ilki ki yukarıda bahsedilen Tavas'taki UFO olayından on gün önce Çanakkale'nin Bayramiç kasabasında yaşanmıştır. Burada bahsedilen UFO hadisesindeki tarifler Tavas'ta görüldüğü kaydedilen gökcisminden daha belirgin ifadelerle kaydedilmiştir. Bahsedilen bilgi şu şekildedir:

Rebiülevvelin 21. Cuma gecesi sâ'at 2.5 sularında Bayramiç kasabasına bi-kudretillâhî Te'âlâ kable tarafından rengi yeşile mâil ve parıldısı şû'le-i kamere mu'âdil müdevverü'ş-şekl bir nûr-ı mücessem zühûr birle üç dakika mükdârı cev-i havada durub badebû Bayramiç kasabasına bir sâ'at mesâfede vâki' Yiğitaliler nâm karyede medfûn olub Nerle Ebe dimekle meşhûr hâtunun kabr-i şerîfîne nüüzûl itmiş olduğü³⁹.

Bu olayda da görülen cismin 1. *Şekli* müdevverü'ş-şekl (dairevî şekilli), 2. *Işık*'ı ay ışığına benzer. 3. *Nûr-ı mücessem*: ışık cismi, 4. *Renk*: yeşilî mâil, 5. *Aniden* Ortaya çıkıyor, 6. 3 dakika kadar havada asılı duruyor. *Akabinde* Yiğitaliler köyündeki bir kadına ait mezarın üzerine inmiş olduğu ifade edilmektedir.

³⁷ BOA., K.K., no. 7520, s. 40.

³⁸ BOA., K.K., no. 7520, s. 19.

³⁹ BOA., K.K., no. 7520, s. 16.

Burada mezarın üstüne inmekten bahsediliyor. Ancak bu inme acaba çok yakından görülen veya müşahede edilen bir inme midir? Yoksa geceleyin ve uzakta bulunan bu ışık cisminin ufukta kaybolması mıdır? Bu anlaşılamamaktadır. İlerde verilecek Kayseri'deki gök cismi ile ilgili haber okunduğunda ufukta kaybolma hadisesi daha da kolay anlaşılacaktır. Çanakkale'deki UFO hadisesi Tavas'ta kaydedilen hadiseden on gün önce yani 17 Temmuz 1835 tarihinde gerçekleşmiştir.

Gökcismi ile ilgili diğer bir haber de Kayseri'deki jurnal kâtiplerince kayıtlara geçirilmiştir. Bu haberle ilgili seçme 11 Mayıs 1837 tarihli jurnal hülasaları içerisinde yer almıştır. Öyle ise Kayseri'de meydana gelen ve UFO hadisesi diye zikredilecek olay bu tarihten daha önce meydana gelmiştir. Hatta Kayseri'de kaydedilen gökcismi hadisesi daha önce zikredilen Çanakkale ve Tavas'takilerden de önce meydana gelmiştir. Ancak burada zikredilen gök cismi diğerlerinden biraz farklıdır. Öncelikle belgede bununla ilgili bilgi şu şekilde yer almıştır:

Medîne-i mezhbûre [Kayseri] civârında kâin Erciyes Dağı üzerinden bi-kudretillâhî te'âlâ müdverü'ş-şekl bir âteş zühûr ile üç beş dakika mîkdârı cev-i semâda durup ba'dehü garb tarafına meyillenerek mestûr olduđu⁴⁰.

Görüldüğü gibi öncekilerde cismin ayrıntısı daha fazla iken burada gökcisminin onlara benzer olarak dairevî şekilli (*müdverü'ş-şekl*) ve havada asılı durma haline işaret edilmiştir. Ancak burada cisim yerine ateş denilmiştir. Tabii olarak burada belirtilen gökcismini tanımlayan kâtilbin bilgi düzeyi de gördüğü cismi tanımlamasında önemli bir etkindir. Dolayısıyla diğerlerinin tarifine uymamasını doğal karşılamak gerekir. İlk iki hadisede (Çanakkale ve Tavas'taki) jurnal kâtipleri olayın gerçekleştiği günü kayıt etmiş iken Kayseri'deki jurnal kâtili bu olayın tarihini kaydetmemiştir.

1837 yılındaki Kayseri şehrinin yerleşimi düşünüldüğünde ve Erciyes dağının oraya olan uzaklığı göz önüne alındığında gök cismi muhtemelen batıya doğru başka bir yere gittiği, ama Kayseri'de bu cismi görenlerce Erciyes dağının batı tarafından kaybolduğu şeklinde anlaşıldığını düşünmek daha doğru olur.

Jurnal kâtiplerince kaydedilip merkeze gönderilen ve burada da ilgili kâtiplerce seçilerek Anadolu Jurnal Defteri P'e kaydedilen UFO hadisesi olarak nitelenebilecek son olay Afyonkarahisar (Karahisar-ı Sâhib)'in Şuhud kazasında meydana gelmiştir. Buradaki olay da şu şekilde kaydedilmiştir:

Karahisâr-ı Sâhib Sancağı'nda kâin Şuhud Kasabası'nda bi-kudretillâhî te'âlâ bir nûr-ı lem'a-paş zuhûr ve yarım saat mîkdârı durub ba'dehü garb cânibine doğru mürûr eylemiş olduđu⁴¹.

⁴⁰ BOA., K.K., no. 7520, s. 34.

⁴¹ BOA., K.K., no. 7520, s. 43.

Buradaki olayda da iki özellik olduğu anlaşılmaktadır. Birincisi bir ışık cismi olduğu, ikincisi ise gökyüzünde yarım saat kadar durması.

Bütün bu bilgilerden ortaya çıkan sonucu şu şekilde özetlemek mümkündür. Gökyüzünde ışık saçan, dairevi veya kürevi şekilli, havada asılı gibi duran ve hızlı hareket eden bir cisim belli bir süre görünmekte sonra da kaybolmaktadır.

Diğer bir olay da idareci ve memurların zaman zaman yaptıkları usulsüzlüklerle ilgilidir. Buna göre Bodrum kazasında hukuki işleri görmekle görevli bulunan Nâib (kadı vekili) Osman Efendi kazancını arttırmak için gerekli gereksiz her vefat edenin terikesini yazmak istemektedir. Bunun için mahalle mahalle, köy köy dolaşarak hatta mezarlıkları gezerek kimin vefat ettiğini tespit etmekte ve bunların terikelerini yazarak kassâmiye adıyla belgelerde yer alan terike yazım ücretini almaktadır. Hâlbuki bu zorunlu bir durum değildir. Yani varislerini defneden murislerin terikeyi kendi aralarında ve herhangi bir niza olmadan paylaşmaları durumunda kadının veya naibin bu hususa müdahale etmemesi gerekir. Ancak zaman zaman açgözlü görevliler bu kuralı çiğneyip ölen kişinin terikesini yazmak için bu şekilde bir zulüm yapmakta idiler. İşte Bodrum Naibi Osman Efendi'nin

*şer'an tabrîri icâb etmeyen terike-i müteveffâyı tembîr ve terkîm etmek ve
ziyâde resm-i kâzmet almak misillî bilâf-ı şer' ve rızâ harekâta cüret etmesi sebebiyle
"âhâli-i memleket kendüsünden nefret etmiş*

olduğu bilgisi jurnal defterinde yer almıştır⁴².

Menteşe sancağı jurnal kâtiplerinin kaydettikleri önemli hususlardan birisi de Redif Askeri Teşkilatı ile ilgili Mentеше sancağında vukubulan hadiselerdir.

Redif Askerî Teşkilâtı, Yeniçeri askerinin ortadan kaldırılması sonrasında devletin yaşadığı olumsuzluklardan ders alarak bir an önce düzenli bir orduya sahip olmak için bir devamlı ordu kurmuş bir de ihtiyaç halinde kullanmak üzere yedek-ihtiyat askeri oluşturmuştu. Birincisine Asakir-i Mansure-i Muhammediye denilmişti. İkincisi ise Redif-i Mansure Asakiri veya Asâkir-i Redife-i Mansure denilmişti. İşte ikinci kısmı oluşturan askerler sürekli silahaltında olmadan belirli sürelerle eğitim görüp diğer zamanlarda işinde gücünde olan halktan kimselerin oluşturduğu sınıf idi. Bu teşkilat Jurnal teşkilatından bir sene önce yani 1834 yılında kurulmuştu⁴³. İşte bu sınıfa mensup askerlerin eğitimleri, elbiselerinin temini, maaşlarının ödenmesi vs. hususlar jurnal defterlerinde çok sık olarak yer alan hususlardandır. Bu bağlamda Mentеше sancağında teşekkül ettirilen Redif birlikleri ile ilgili bilgiler de Mentеше sancağı jurnal kâtiplerince kaydedilmiştir.

⁴² BOA., K.K., no. 7520, s. 40.

⁴³ Abdülkadir Özcan, "Redif", DİA, C. 34, İstanbul 2007, s. 524-526.

Konu ile ilgili bilgiler şu şekildedir. Menteşe sancağında tertip edilmiş olan Redif-i Asâkir-i Mansûre'den Muğla kazasında bulunanlar, Dersaadet'ten gönderilen Mehmed Ağa marifetiyle her gün talim ve taallüm ettirilmişlerdir. Sair kasaba ve köylerde bulunanların da zâbitleri Suğla'ya çağrılarak içlerinden askerlikle ilgili eğitimi en iyi şekilde öğrenenleri seçilip acemi olan askerlere eğitim vermeleri için görevlendirilmişlerdir. İstanbul'dan gelen Mehmed Efendi yaptığı incelemeler sonucunda mezkur askerler içinden 14 tanesini seçmiş ve bunların büyük kazalarda birer tanesini, küçük kazalarda ise iki kazaya bir tanesini olmak üzere buralarda bulunan askerleri eğiterek bir an önce askerlik hizmetine hazır olmalarını sağlamakla görevlendirmiştir. Ayrıca Menteşe Sancağı ile Denizli hası kazalarında bulunan Redif-i Asâkir-i Mansûre'ye verilmek üzere İstanbul'dan gönderilen elbise ve silahlar sancak merkezlerinde olanlarına 1836 yılının Şubat ayı sonları ile Nisan ayı başlarındaki iki aylık sürede askerlerin bizzat ellerine verilmiştir. Kazalarda bulunan askerlerin silah ve elbiseleri ise özel adamlar görevlendirilerek kendilerine teslim edilmek üzere gönderilmiştir⁴⁴. Yine bu askerlerin morallerini yüksek tutmak üzere muzıka takımı oluşturulmuş ve bu takımda görev yapacakları eğitmek üzere İstanbul'dan iki tane muzıka muallimi görevlendirilmiştir. Bunlar Tabur Binbaşısı Ali Bey marifetiyle görevlerine başlamışlardır.

30 Kasım 1835 tarihinde yapılan jurnal hülasalarından anlaşıldığına göre Menteşe sancağındaki Redif-i Asâkir-i Mansure askerlerine eğitim vermek üzere gönderilen 14 görevlinin gittikleri yerlerde görevlerini yaparak geri döndükleri bildirilmiştir. Buradan da jurnal kâtiplerinin görevlerini bir aksama ve ihmal olmadan sürdürdükleri anlaşılmaktadır⁴⁵. Menteşe sancağındaki jurnal kâtiplerinin Redif askerleri ile ilgili son verdikleri bilgi ise bu sancakta tertip edilen bir tabur Redif askerinin sancağın merkezi olan Muğla'ya gelerek burada gerekli eğitim ve tatbikatlarının yaptırılıp harp tekniği bilgilerinin artırılması hedeflenmiştir. Bu hususu şöylece kaydetmişlerdir:

...Menteşe sancağından müretteb Redif-i Mansûre-i Pâdişâbâne alayının taburu dahi kürsî-i livâ olan Muğla'ya celb ile lâzime-i ta'lim ve ta'allümleri icrâ ve fünü'n-ı harbiyede mümârese ve mahâretleri esbabının istihsaline dikkat ve i'tinâ kılınmış idüğü⁴⁶.

Bu bilgi 22 Ağustos 1838 tarihinde özetleri kaydolunan bilgiler arasında yer almıştır. Görüldüğü gibi Redif askerlerinin Anadolu'nun her tarafında olduğu gibi Menteşe sancağındaki eğitimleri de sürekli ve düzenli olarak yapılmaktadır⁴⁷.

Jurnal kâtiplerinin Menteşe sancağı ile ilgili olarak kayıtlarını tuttıkları bilgilerden birisi de Muğla kazasına su sağlayan suyollarının tamiri hakkındadır.

⁴⁴ BOA., K.K., no. 7520, s. 14.

⁴⁵ BOA., K.K., no. 7520, s. 19.

⁴⁶ BOA., K.K., no. 7520, s. 53.

⁴⁷ Yıldırım, *Jurnal Teşkilatı*, s. 94-96.

Buna göre 1830'lu yılların ortalarına gelindiğinde Muğla'ya su sağlayan suyolları tahrib olmuş ve suyun şehre ulaşmasında sıkıntı yaşanmıyordu. İşte bu eksikliği ve sıkıntıyı gören Menteşe sancağı Mütesellimi Osman Ağa, kendi hamiyet ve gayretinin gereği olarak Muğla kazasına su sağlayan suyollarını baştanbaşa tamir ve termim ettirerek ahalinin hayır duasını almıştır⁴⁸. Mütesellim Osman Ağa'nın Muğla merkezde yaptırdığı bir diğer tamir işi de Şeyh Bedreddin Camii bitişiğinde bulunan medrese ile ilgilidir. Buna göre mütesellim bu medreseyi tamir ettirdikten başka dört yeni oda ilave etmiş, ayrıca burada görev yapan müderrise ve tahsil gören talebelere yeteri kadar maaş tayin ve tahsis etmiştir. Bunlardan başka kaza-i mezkurda bulunan Saruhan Camii bitişiğindeki harabe haline gelmiş olan iki adet mektebi de ahaliden Hacı Osman Ağa, Emir Küçük mahallesinde bulunan medresenin bir adet odasını da yine ahaliden el-Hâc Hâfız Ebubekir Efendiler inşa ve tamir etmişlerdir⁴⁹.

Anadolu Jurnal Defteri I'de yer alıp Menteşe sancağı jurnal kâtiplerince kaydedilen son bilgiler sancağın çeşitli kazalarında vuku bulan ihtida hareketleri ile ilgilidir. Buna göre Yahudi taifesinden ve Mendelyat kasabasında yaşayan Muşka, Ermeni milletinden ve Gemlik kasabasında Kahveci yamaklığı yapan Karabet ve Yaban-âbâd kazası voyvodasının hizmetinde çalışan Bulgar Bogan Allah'ın hidayeti ile mahkemede hakim huzurunda İslamiyeti kabul ederek her üçü de Mehmed adını almışlardır. Adı geçenlere zikri geçen kazaların voyvodaları tarafından birer kat elbise ve harçlık verilerek taltif edilmişlerdir⁵⁰. Bu ihtidalar 27 Haziran 1837 tarihinde hülasası çıkarılan bilgiler arasında yer almıştır. Menteşe sancağındaki son ihtida haberi ise 22 Ağustos 1838 tarihinde kaydedilen bilgiler arasındadır. Buna göre Muğla kazasında oturan Manol isimli zimmî iki kızı ile birlikte İslam'ı kabul ederek birer İslam ismi almışlardır⁵¹.

Sonuç

Bu çalışmada öncelikle jurnal defterleri ve Jurnal teşkilatı hakkında elde edilen yeni belgeler incelenerek değerlendirilmiştir. Buna göre Jurnal defterleri haftalık, on beş günlük ve bir aylık şeklinde tutulmuştur. Jurnal defterlerinde bir beldede doğan-ölen, bir beldeye dışarıdan gelip-giden, o yörede meydana gelen olağan üstü olaylar, iklim olayları, kıtlık vs. kaydedilmiştir. Jurnal defterlerindeki bu bilgiler ilgili beldenin günlük hayatı, askeri, sosyal, ekonomik, kültürel, eğitim, mimari ve idari hayatı gibi birçok yönüyle ilgili önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Menteşe sancağında görevlendirilen jurnal kâtipleri de diğer yerlerde görevlendirilen kâtipler gibi belirtilen konulardaki bilgileri, gördüklerini defterlerine kaydetmişlerdir. Bu bağlamda Redif Askeri Teşkilatı, bu teşkilata

⁴⁸ BOA., K.K., no. 7520, s. 19.

⁴⁹ BOA., K.K., no. 7520, s. 41.

⁵⁰ BOA., K.K., no. 7520, s. 40.

⁵¹ BOA., K.K., no. 7520, s. 53.

mensup askerlerin eğitim ve elbise-maaşlarının ödenmesi ile ilgili haberler, ihtida haberleri, UFO haberi ve daha birçok konu bu defterlerde yer almıştır. Bütün bunlardan çıkan sonuç Jurnal kâtiplerince kaydedilen jurnal defterlerindeki bu bilgiler Mentеше sancağının bu dönemdeki tarihi ile ilgili oldukça detaylı ve önemli bilgiler içerdiği ve bu bilgiler Mentеше sancağının tarihinin belirli bir dönemine ışık tuttuğu su götürmez bir gerçektir.

Kaynakça

A- Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), C. Ml. Dosya no: 375, Gömlek 15345

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kamil Kepeci Tasnifi, 7520 no.lu defter.

BOA, Bâb-ı Defteri Ceride Odası, Defter no: 40390.

BOA, Bâb-ı Defteri Ceride Odası, Defter no: 40098.

BOA, Bâb-ı Defteri Ceride Odası, Defter no: 40383.

BOA, Bâb-ı Defteri Ceride Odası, Defter no: 40394.

BOA, Bâb-ı Defteri Ceride Odası, Defter no: 40400.

BOA, Bâb-ı Defteri Ceride Odası, Defter no: 40400.

BOA, Bâb-ı Defteri Ceride Odası, Defter no: 40521.

BOA, MKT.NZD, Dosya 82, Gömlek 2

BOA, MKT.NZD, Dosya 84, Gömlek 57; 86/99; 104/37

B- Araştırma ve İnceleme Eserler

ABDÜLKADİROĞLU, Abdülkerim-İ. Hakkı Aksoyak-Necip Fazıl Duru, *Kastamonu Jurnal Defteri 1252-1253 metin ve tıpkıbasım*, Ankara 1998

AKSOYAK, İ. Hakkı, *Kastamonu Jurnal Defteri II (1254-1255/1838-1839) metin ve tıpkıbasım*, Ankara 2006.

Evlîya Çelebi Seyahatnamesi, Maarif Vekaleti, İstanbul 1935, C. 9

METE, Zekai, "Menteşe", *DİA*, C. 29, İstanbul 2004

ÖZCAN, Abdülkadir, "Redif", *DİA*, C. 34, İstanbul 2007, s. 524-526.

SARI, Serkan, *XV-XVI. Yüzyıllarda Mentеше, Hamid ve Teke Sancağı Yörükleri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış doktora Tezi, Isparta 2008

YILDIRIM, Mehmet Zahit, *Osmanlı Devletinde Jurnal Teşkilatı*, Uşak 2012.

YILDIRIM, Mehmet Zahit, "1835 Tarihli Jurnal Defterine Göre Karahisar-ı Sahib'in Ekonomik Hayatından Bir Kesit ", *Türk-İslam Medeniyeti Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 11, Konya 2011, ss. 97-120.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ, OSMANLI TARİHİ ARAŞTIRMA VE UYGULAMA MERKEZİ (OTAM) DERGİSİ

OTAM, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır. Hakemli olan dergide Osmanlı tarihi ile ilgili özgün ve bilimsel makaleler, çeviriler, kitap tanıtımları yer almaktadır. Makaleler, Türkçe, İngilizce, Fransızca veya Almanca olabilir.

OTAM Dergisi'ne gönderilecek yazılar, daha önce yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere başka bir yere sunulmamış olmalıdır. Yazarlar telif hakkı kendilerinde olmayan materyaller için gerekli izni almakla sorumludur.

OTAM Dergisine gönderilecek yazıların özgün ve bilimsel olması, mevcut literatüre katkı sağlaması beklenir. Özgün araştırma ve inceleme makaleleri yanında, çeviri, belge yayını, haber, nekroloji, kitap tanıtımı gibi yazılara da yer verilir. Yayına kabul edilen yazıların telif hakkı Ankara Üniversitesi OTAM Müdürlüğü'ne aittir.

OTAM Dergisi yazım ilkelerine uygun olarak hazırlanmış yazılar, elektronik olarak otam@ankara.edu.tr e-posta adresine gönderilmelidir. Yazım kurallarına uygun olmayan yazılar kabul edilmez. Yazının bir nüshası, yazar(lar)ın imzasının bulunduğu "Yayın Hakkı Devir Sözleşmesi" ile birlikte aşağıdaki adrese gönderilmelidir:

Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı, No: 45, Kat:1, Oda: 134 06100 Sıhhiye/ANKARA.

OTAM Yayın Kurulu, yazıların esasına yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

Yazım Kuralları

Yazılar sırasıyla başlık, özet, anahtar kelimeler, metin, tablolar, resimler, kaynakçadan oluşmalı, MS Word programında, Garamond yazı karakteri ile yazılmalıdır.

1. Başlık: İçerikle uyumlu ve onu en iyi ifade eden bir başlık olmalıdır. Büyük harflerle ve 16 punto yazılmalı ve ortaya hizalanmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında daima 6nk aralık bırakılmalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad-soyadı başlığın altında, sağ köşede 11 punto ile yazılmalı ve (*) işareti ile yazar(lar)ın unvanı, akademik durumu, görev yaptığı kurum, e-posta adresi 10 punto ile italik olarak dipnotta verilmelidir.

Örneğin: * Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: xxx@xxx.edu.tr.

3. Özet: Çeviri, haber, nekroloji ve kitap tanıtımı dışındaki yazılara konuyu tam olarak yansıtan en fazla 300 ve en az 150 kelime içeren Türkçe ve İngilizce özetler eklenmelidir.

4. Anahtar kelimeler: Özetlerin sonunda makalenin ana konusu ile ilgili en az 4 ve en fazla 6 anahtar kelime bulunmalıdır.

5. Metin: Metin 11 punto, tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında üstten: ve alttan 5,6 cm, sağdan ve soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Paragraf girintisi 0,75 cm olmalı, paragraflar arasında 6nk boşluk bırakılmalıdır.

Yazılar genel olarak (resimler ve tablolar dışında) 10,000 kelimeyi aşmamalıdır. Daha uzun bir metin için editöre başvurulmalıdır.

6. Alıntı: Alıntılar iki satıra kadar paragraf arasında tırnak içinde italik olarak verilmeli; iki satırdan uzun alıntılar ise ayrı bir paragraf olarak sağ ve soldan 1 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalıdır.

7. Bölüm Başlıkları: Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı ve akışı sağlamak üzere ara başlıklar kullanılabilir. Ara başlıklar, ilk harfleri büyük, 11 punto ve koyu karakterde yazılmalıdır.

8. Tablo ve Resimler: Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo numarası üste, sola dayalı olarak normal yazı karakteri yazılmalı; tablo adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere italik yazı karakteri ile yazılmalıdır.

Resimler, yüksek çözünürlüklü (300 dpi), baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resimlere numara ve isim verilmelidir. Resim numarası üste, sola dayalı olarak normal yazı karakteri yazılmalı; resim adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere italik yazı karakteri ile yazılmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplamı yazının üçte birini aşmamalıdır.

9. Dipnot: Dipnotlar, sayfa sonunda 10 punto tek satır aralığıyla ve girintisiz olarak yazılmalıdır. Bir eser ilk defa atf yapıldığında tam künyesi ile yazılmalı, sonrasında kısaltma olarak gösterilmelidir. Dipnotta gösterilen bir eser, hemen bir önceki dipnot ile aynı ise a.g.e. (kitap için) ya da a.g.m. (makale, ansiklopedi maddesi için) şeklinde kısaltmalar kullanılabilir. Eserler dipnotlarda şu şekilde gösterilmez:

Kitap:

1- Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Çev.. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003, s. 12.

2- H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 14.

3- *A.g.e.*, s. 12.

Makale, Ansiklopedi maddesi vs.

1-Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), s. 575.

2-H. İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", s. 577.

3- *A.g.m.*, s. 577.

10. Kaynakça: Metnin sonunda kaynakça kısmı bulunmalı ve burada sadece metin içinde atıf yapılan eserler gösterilmelidir.

Kitap:

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Çev. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003.

Makale, Ansiklopedi maddesi vs.:

İNALCIK, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), s. 575-610.

Adres:

Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü
06100 Ankara/ Türkiye
Web: <http://otam.ankara.edu.tr>
E-mail: otam@ankara.edu.tr; otam.ankara@gmail.com

ANKARA UNIVERSITY JOURNAL OF THE CENTER FOR OTTOMAN STUDIES

OTAM Journal is a peer-reviewed journal published biannually in SPRING and FALL. Original and scholarly articles (10,000 words max.), translations, book reviews on any aspect of Ottoman history are accepted for publication provided that they are approved by referees. Strict anonymity is accorded to both authors and referees.

Articles may be written in Turkish, English, French or German.

Articles submitted to the **OTAM** Journal must not have been previously published nor is under consideration for publication anywhere else. It is the responsibility of authors to obtain the necessary permission to use material that is not their own. The copyrights of the articles and reviews accepted for publication are transferred to the Directorate of Ankara University *OTAM* unless otherwise specifically agreed.

Manuscripts complying with the journals GUIDELINES should be sent via e-mail to **otam@ankara.edu.tr**. Articles not conforming to the guidelines may be rejected. A PRINTED COPY of the article together with the “TRANSFER OF PUBLICATION RIGHTS” bearing the signature of the author(s) must be sent to the following address:

Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı, No: 45, Kat:1, Oda: 134 06100 Sıhhiye ANKARA.

OTAM holds the right to make minor changes in the articles accepted for publication. Articles not accepted for publication cannot be returned to authors.

AUTHOR'S GUIDELINES

Submitted works should be written using MS Word program in Garamond and follow the order indicated below:

Title, Abstract, Key Words, Text, Tables, Illustrations/Photos, Works Cited.

1. Title: The title must be written in 16 point capital letters and centered. There must be 6nk space between the sub-headings and paragraphs.

2. Affiliation: The Author's name(s) must written in 11 point and appear below the title on the right hand. An asterisk footnote (*) following the last name should provide the author's affiliation and correspondence e-mail written in 10 point.

Example: * Instance: **Prof. Dr., Ankara University , Faculty of Letters, Department of History, e-mail: xxx@xxx.edu.tr.*

3. Abstract: Works apart from book reviews, translations and news must include abstracts of 150-300 words in both **Turkish** and **English**, and placed after the title.

4. Keywords: The Turkish and English abstract should be followed by 4-6 key words.

5. Main Text: The main text of the article must be written in 11 point, single-spaced. Pages must be numbered and have the following margins: Top – Bottom: 5.6 cm; Right–Left:4.5cm; Paragraph indent 0,75; 6nk space between paragraphs.

Articles should generally be no more than 10,000 words in length (plus figures and tables).

Authors of larger manuscripts should contact the Editor for advice.

6. Quotations: Quotations of up to two lines in length should be given within the body of the text in quotation marks and italics. Quotations longer than two lines should be given as a separate paragraph, indented 1cm on both sides, single-spaced and written in 10 point.

7. Section Titles: Section titles may be used to provide an orderly flow of information in the article. Section titles must be written in 11-point bold, and the first letter of each word in the title must be capitalized.

8. Tables and Pictures: Tables must be numbered and titled. Table numbers must be at the far left and non-italic. The title must be in italics with the first letter of each word in the title capitalized. Tables should be placed in the body of the text.

Pictures must be sent as separate attachment to the article, scanned in high resolution (300 dpi) print quality. Pictures must be numbered and have a caption. Diagrams, tables and pictures must not exceed one-third of the total space of the article.

9. Footnotes: Footnotes should be written in 10pt. The first time a work is cited in a footnote, the full citation must be given. Subsequently, the citation may be shortened. If the work to be cited in the footnote is exactly the same as the work cited in the footnote immediately before it (with no intervening footnotes), you may use *Ibid.* or *Ibid.* with a page number. For instance:

Book:

1- Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Tr. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003, p. 12.

2- H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu*, p. 14.

3-*Ibid.*, p. 577.

Article, encyclopedia entry, etc.:

1- Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), p. 575.

2- H. İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", p. 577.

3- Ibid., p. 577.

10. Works Cited: Only cited works should be listed in the following format:

Book:

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Tr. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003.

Article, encyclopedia entry, etc.

İNALCIK, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), p. 575-610.

Address:

Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü
06100 Ankara/ Türkiye
Web: <http://otam.ankara.edu.tr>
E-mail: otam@ankara.edu.tr; otam.ankara@gmail.com

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

EVCİN, EROL

Müdafaa-ı Milliye Cemiyeti Bolu Şube-i Merkeziyesi ve Faaliyetleri (1913-1919) 1

İNCE, YUNUS

Osmanlı Tarih Yazımında Seçkincilik Paradigması ve Bu Paradigmanın Çözülmesi 51

KORKMAZ, TELLİ

Rusya'da Osmanlı'nın Yararlanamadığı Bir İsyan Pugaçev İsyanı (1773-1775) 97

KÜÇÜK, EVREN

Osmanlı Hariciyesi'nin Muhalif Bir Gazete (Davul) ile Mücadelesi 109

ÖZÇAKIR, SABRİ

Meşrutiyet Çocuklarının Yetiştirilmesinde Terbiyevî Oyunların Rolü 141

SOOFİZADEH, ABDOLVAHİD

Güney Kafkasya'da Osmanlı-Safevi Rekabeti (1555-1618) 165

ŞAHBAZ, DAVUT

Orta Anadolu'nun Kuzeyinde Bir Konar-Göçer Teşekkül:

İnal- Oğulları (Etrak-ı İnallu) 181

ŞİMŞEK, MUTTALİP

Osmanlı Devleti'nde Türkçe'nin Gayrimüslim Okullarında Mecburi

Hale Getirilmesi ve Uygulanması 199

TAŞ, KİBAR

Kureyşan Aşireti'nin/Ocağı'nın 16. Asırdaki Kureyş Cemaati ile Tarihsel

Bağlamdaki Yakınlığı 229

TOPUZKANAMIŞ, ERSOY

Osmanlı Dönemi İlk Modern İptidaiye ve Rüştüye Programlarında

Türkçe Eğitimi: 1891 Yılı Örneği 247

ÜNLÜ, ERTAN

18. Yüzyılda Osmanlı Eliti Bir Darphane Sarrafının Muhallefatı:

Bedros Nam-ı Diğer Petraki 281

YILDIRIM, MEHMET ZAHİT

Jurnal Defterleri ve Jurnal Defterlerinde Menteşe Sancağı 319

ISSN: 1019-469X